

GÜÇLÜ ÇOCUK, GÜÇLÜ GELECEK

DEZAVANTAJLI KOŞULLARDA ÇOCUKLARIN
PSİKOSOSYAL GELİŞİMİ VE DESTEKLENMESİ

Aile, Toplum ve Manevi Dayanıklılık
Bağlamında Çocuğun Güçlendirilmesi

EDİTÖR
DR. MÜZEYYEN ÖZHAVZALI

EĞİTİM
yayınevi

GÜÇLÜ ÇOCUK, GÜÇLÜ GELECEK: DEZAVANTAJLI KOŞULLARDA ÇOCUKLARIN PSİKOSOSYAL GELİŞİMİ VE DESTEKLENMESİ

Aile, Toplum ve Manevi Dayanıklılık Bağlamında Çocuğun Güçlendirilmesi

Editör: Dr. Müzeyyen Özhavzalı

Yayınevi Grubu Genel Başkanı: Yusuf Ziya Aydoğan (yza@egitimyayinevi.com)

Genel Yayın Yönetmeni: Yusuf Yavuz (yusufyavuz@egitimyayinevi.com)

Sayfa Tasarımı: Kübra Konca Nam

Kapak Tasarımı: Eğitim Yayınevi Tasarım Birimi

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Yayıncı Sertifika No: 76780

E-ISBN: 978-625-8848-54-0

1. Baskı, Temmuz 2026

Kütüphane Kimlik Kartı

GÜÇLÜ ÇOCUK, GÜÇLÜ GELECEK: DEZAVANTAJLI KOŞULLARDA ÇOCUKLARIN PSİKOSOSYAL GELİŞİMİ VE DESTEKLENMESİ

Aile, Toplum ve Manevi Dayanıklılık Bağlamında Çocuğun Güçlendirilmesi

Editör: Dr. Müzeyyen Özhavzalı

E-ISBN: 978-625-8848-54-0

VI+164 s., 210x297 mm

Kaynakça var, izin var.

Copyright © Bu kitabın Türkiye'deki her türlü yayın hakkı Eğitim Yayınevi'ne aittir. Bütün hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre kitabı yayımlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik/mechanik yolla, fotokopi yoluyla ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

Yayınevi Türkiye Ofis:

Konya: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye

İstanbul: Salon Yayınları, Atakent mah., Yasemen sok., No: 4/B, Ümraniye, İstanbul, Türkiye

Santral: +90 332 351 92 85

Editör hatları: +90 533 151 50 42, +90 507 151 50 43

bilgi@egitimyayinevi.com

Yayınevi Amerika Ofis: New York: Egitim Publishing Group, Inc.

P.O. Box 768/Armonk, New York, 10504-0768, United States of America

americaoffice@egitimyayinevi.com

Lojistik ve Sevkiyat Merkezi: Kitapmatik Lojistik ve Sevkiyat Merkezi, Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye

İnternet Satış: www.kitapmatik.com.tr

Whatsapp hattı: +90 553 950 50 37

bilgi@kitapmatik.com.tr

Kitabevi Şubesi: Eğitim Kitabevi, Şükran mah. Rampalı 121, Meram, Konya, Türkiye

Whatsapp hattı: +90 501 651 92 85

bilgi@egitimkitabevi.com

**EĞİTİM YAYINEVİ
GRUBU**

EĞİTİM
yayınevi

SALON
yayınları

Kitapmatik
yayınları

kitapmatik
İnternetteki kitaplarınız

EĞİTİM
kitabevi

EDİTÖR

Dr. Müzeyyen ÖZHAVZALI

YAZARLAR*

Hande Şahin
Kübra Arslan Alda
Hüsamettin Çetin
Ezgi Akıncı DEMİRBAŞ
Nuray ÖZTÜRK
Mehmet GÜNEY
Y. Selim KARASU
Güldane GÜNDÜZÖZ
Seda SAKARYA
Aygen ÇAKMAK
Müzeyyen ÖZHAVZALI
Naime YAPRAK
N. Yeşim KALYON
Tuncay ERDURAN
Abdurrahman OKUYAN
Yusuf ESMER
Fatma Hızır ASRAV
Kürşat ÖĞÜLMÜŞ
Mustafa Sarp
Ayten Erol
Oğuz ÖZDAMAR
Aygen ÇAKMAK
Seda SAKARYA

* Kitapta yer alan yazıların hakları saklı olup, yazıların tamamı veya bir kısmı kaynak gösterilmeden iktibas edilemez. Kitapta yer alan yazıların dil, bilim ve hukuksal açıdan her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	V
DEZAVANTAJLI KOŞULLARDA ÇOCUKLUK: RİSKLER VE KORUYUCU FAKTÖRLER	1
Kübra Arslan Aldaş, Hande Şahin, Hüsamettin Çetin	
AİLE EĞİTİM PROGRAMLARININ ÇOCUK ÜZERİNDEKİ DOLAYLI ETKİLERİ	9
Nuray Öztürk, Ezgi Akıncı Demirbaş, Mehmet Güney, Yavuz Selim Karasu	
DEZAVANTAJLI KOŞULLARDA ÇOCUKLARIN UMUT, AİDİYET VE DEĞER DUYGUSUNUN GÜÇLENDİRİLMESİ.....	20
Güldane Gündüzöz	
EBEVEYNLERİN ÇOCUKLARINA YAŞATTIKLARI ÇEVRE DOSTU DENEYİMLER VE BU DENEYİMLERİN ÖNEMİ	32
Seda Sakarya, Aygen Çakmak	
GÜÇLÜ AİLE POLİTİKALARININ ÇOCUK ÜZERİNDEKİ UZUN VADELİ ETKİLERİ	41
Müzeyyen Özhavzalı, Naime Yaprak, N.Yeşim Kalyon, Tuncay Erduran	
İSLAM’DA KADIN VE AİLE	54
Abdurrahman Okuyan	
AİLE GİRİŞİMCİLİĞİNDE KADIN VE ÇOCUKLARIN ROLÜ: BİBLİYOMETRİK BİR BAKIŞ.....	71
Yusuf Esmer	
TÜRK HUKUKUNDA PAYLAŞAN ANNE-BABA EYLEMLERİNE (SHARENTING) KARŞI ÇOCUĞUN KORUNMASI	86
Fatma Hızır Asrav	
DEZAVANTAJLI KOŞULLARDA ÖZEL GEREKSİNİMLİ ÇOCUKLARIN DESTEKLENMESİ	98
Kürşat Öğülmüş	
ZEHİRLENEN ÇOCUKLUK	109
Mustafa Sarp	
İSLÂM HUKUKU’NDA DEZAVANTAJLI ÇOCUKLARIN SOSYAL KORUMASI	121
Ayten Erol	
DEZAVANTAJLI KOŞULLARDA GELİŞİMSEL YETERSİZLİĞİ OLAN BİREYLERİN İSTİHDAMI VE İSTİHDAM EDİLEBİLİRLİĞİ.....	142
Oğuz Özdamar	
SANAT ETKİNLİKLERİNİN ÇOCUĞUN GELİŞİMİNE OLAN ETKİLERİ.....	153
Aygen Çakmak , Seda Sakarya	
DİZİN.....	161

ÖN SÖZ

Toplumların sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşabilmesi, yalnızca ekonomik büyüme ile değil; kadınların ve çocukların sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamın her alanında güçlendirilmesiyle mümkündür. Güçlü bireyler, güçlü aileleri; güçlü aileler ise güçlü toplumları inşa etmektedir. Bu nedenle kadınların eğitim, istihdam, girişimcilik ve sosyal yaşama katılımlarının desteklenmesi kadar, çocukların sağlıklı gelişimlerinin, psikolojik dayanıklılıklarının ve güvenli yaşam ortamlarının güçlendirilmesi de sürdürülebilir kalkınmanın temel öncelikleri arasında yer almaktadır.

Bu anlayıştan hareketle hayata geçirilen "**Güçlü Kadın, Mutlu Aile, Güçlü Toplum Projesi**", kadınların bireysel güçlenmesini aile refahı ve toplumsal kalkınmanın temel yapı taşı olarak ele alan bütüncül bir sosyal kalkınma modelidir. Kadın Dayanışma ve Destekleme Derneği tarafından yürütülen proje, **İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü'nün desteği ve Kırıkkale Valiliğinin himayelerinde** gerçekleştirilmiştir. Proje kapsamında kadınların hak bilincinin geliştirilmesi, mesleki becerilerinin artırılması, ekonomik yaşama katılımlarının desteklenmesi, kültürel farkındalıklarının güçlendirilmesi ve sosyal yaşamda daha etkin bireyler olarak yer almaları amaçlanmıştır.

Proje kapsamında kadınlara yönelik hak bilinci eğitimleri, kadına yönelik şiddetin önlenmesine ilişkin farkındalık çalışmaları, değerler eğitimi, dikiş, nakış, el sanatları ve yöresel hediye eşya üretim kursları, mesleki eğitim programları ile aileyi merkeze alan seminerler gerçekleştirilmiştir. Kurulan üretim atölyelerinde kadınlar hem geleneksel el sanatları alanında üretim yapma hem de girişimcilik becerilerini geliştirme fırsatı bulmuş; e-ticaret, sosyal medya ve dijital pazarlama eğitimleri sayesinde ürettikleri ürünleri ekonomik değere dönüştürerek aile ekonomisine sürdürülebilir katkı sağlayabilecek donanıma ulaşmışlardır.

Proje kapsamında gerçekleştirilen teknik, kültürel ve sosyal geziler de kadınların bilgi ve deneyimlerini artıran önemli uygulamalar olmuştur. Samsun ve Bursa'ya düzenlenen teknik ve kültürel inceleme gezileri ile katılımcılar farklı üretim modellerini, kültürel mirası ve iyi uygulama örneklerini yerinde inceleme fırsatı bulmuşlardır.

Cumhurbaşkanlığı genelgesi ile ilan edilen **2025 Aile Yılı** ve **Aile ve Nüfus 10 Yılı (2026–2035) Vizyonu** dolayısıyla anlamı daha da güçlenen bu etkinliklere; şehit anneleri, şehit ve gazi eşleri ile kadın kursiyerler de katılmıştır. Böylece proje, yalnızca mesleki eğitim ve kültürel gelişimi destekleyen bir faaliyet olmanın ötesine geçmiş; toplumsal birlik, dayanışma ve ortak değerlerin güçlendirilmesine katkı sağlayan örnek bir sosyal sorumluluk modeli hâline gelmiştir. Gerçekleştirilen ziyaretler, kadınların yalnızca bireysel başarılarıyla değil; anne kimliğiyle aileyi ayakta tutan, çocukların gelişimini şekillendiren ve toplumsal dayanıklılığı güçlendiren temel aktörler olduklarını bir kez daha ortaya koymuştur.

Kadınların güçlenmesine yönelik bu çalışmaların en önemli yansımalarından biri ise çocukların gelişimi üzerindeki olumlu etkileridir. Güçlenen bir annenin, bilinçlenen bir ailenin ve desteklenen bir sosyal çevrenin; çocukların psikolojik sağlamlığı, eğitim başarısı, sosyal uyumu ve geleceğe güvenle bakabilmeleri üzerinde belirleyici bir rol oynadığı bilinmektedir. Bu nedenle kadın odaklı sosyal destek projeleri, yalnızca kadınların yaşam kalitesini artırmakla kalmamakta; aynı zamanda çocukların sağlıklı gelişimine ve toplumun geleceğine yapılan stratejik bir yatırım niteliği taşımaktadır.

İşte bu düşünceden hareketle hazırlanan "**Güçlü Çocuk, Güçlü Gelecek: Dezavantajlı Koşullarda Çocukların Psikososyal Gelişimi ve Desteklenmesi**" adlı bu eser, "**Aile, Toplum ve Manevi Dayanıklılık Bağlamında Çocuğun Güçlendirilmesi**" yaklaşımını temel alan disiplinler arası bir bilimsel kaynak olarak hazırlanmıştır. Kitabın temel amacı; travma yaşamış, sosyal ve ekonomik imkânlarla erişimi sınırlı ailelerde büyüyen çocukların psikolojik dayanıklılıklarını, sosyal uyumlarını ve gelişimsel destek süreçlerini bilimsel bakış açısıyla değerlendirmek; çocukların sağlıklı gelişimini destekleyen aile, eğitim, psikoloji, sosyal hizmet, sağlık ve sivil toplum temelli uygulamalara katkı sunmaktır.

Kitapta yer alan bölümler; çocuğun psikososyal gelişimini etkileyen bireysel, ailesel, toplumsal, kültürel ve manevi faktörleri disiplinler arası bir yaklaşımla ele almaktadır. Özellikle kadınların güçlendirilmesine yönelik sosyal projelerin çocukların gelişimi üzerindeki etkileri bilimsel veriler ışığında değerlendirilmekte; aile destek programlarının çocukların psikolojik iyi oluşu, sosyal uyumu, eğitim süreçleri ve yaşam becerilerine katkıları ortaya konulmaktadır. Böylece kadın, aile ve çocuk ekseninde yürütülen sosyal politika ve sivil toplum uygulamalarının çocuk üzerindeki çıktılarının bilimsel literatüre kazandırılması hedeflenmektedir.

Bu kitabın; akademisyenler, araştırmacılar, psikologlar, çocuk gelişim uzmanları, sosyal hizmet uzmanları, eğitimciler, sağlık profesyonelleri, kamu kurumları, yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşları başta olmak üzere çocukların gelişimini destekleyen tüm paydaşlar için kuramsal ve uygulamaya dönük önemli bir başvuru kaynağı olması amaçlanmaktadır. Aynı zamanda eserin, dezavantajlı koşullarda yaşayan çocukların güçlendirilmesine yönelik politika geliştirme süreçlerine katkı sunması ve ulusal ve uluslararası ölçekte yürütülecek yeni araştırmalara ilham vermesi en büyük temennimizdir.

Bu çalışmanın hayata geçirilmesinde desteklerini esirgemeyen başta **İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğüne**, projeye himaye sağlayan **Kırıkkale Valiliğine**, Sayın **Vali Hüseyin Engin Sarıbrahim'e**, Kırıkkale Üniversitesi ile projeye katkı sunan tüm kamu kurum ve kuruluşlarına, proje ortaklarına, yazarlarımıza, akademisyenlere, eğitmenlere, gönüllülere ve emekleriyle projeye değer katan tüm kadınlarımıza en içten teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Kadını güçlendiren, aileyi destekleyen ve çocuğu merkeze alan her yatırımın, toplumun geleceğine yapılan en değerli yatırım olduğuna inanıyoruz. Bu kitabın; bilimsel bilgi ile saha deneyimini buluşturarak çocukların daha güvenli, daha sağlıklı ve daha umut dolu bir geleceğe ulaşmalarına katkı sağlamasını, ulusal ve uluslararası düzeyde yürütülecek çalışmalara ışık tutmasını diliyoruz.

Dr. Müzeyyen Özhavzalı

Proje Yürütücüsü

Kadın Dayanışma ve Destekleme Derneği Başkanı

DEZAVANTAJLI KOŞULLARDA ÇOCUKLUK: RİSKLER VE KORUYUCU FAKTÖRLER*

Kübra Arslan Aldaş**, Hande Şahin***, Hüsamettin Çetin****

Giriş

Çocukluk dönemi, bireyin bilişsel, duygusal, sosyal ve fiziksel gelişiminin temellerinin atıldığı kritik bir yaşam evresidir (Davis vd., 2014). Çocuk ise toplumun yeniliğe ve değişime en açık öznesidir. Toplumların devamlılığı açısından gerekli olan kültürel aktarım çocuklar sayesinde devam eder (Karataş, 2020). Ancak bazı çocuklar, yoksulluk, sosyal dışlanma, aile içi şiddet, göç, afetler ve yapısal eşitsizlikler gibi dezavantajlı koşullar altında büyümek zorunda kalmaktadır. Bu durum, gelişimsel süreçleri olumsuz etkileyebilmekte ve uzun vadeli sonuçlar doğurabilmektedir.

Çocukların sağlıklı gelişimini desteklemek ve olumsuz koşullardan korumak, uluslararası anlaşmalarla güvence altına alınmıştır. Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 39. maddesine göre; çocukların gelişimlerinin desteklenmesi ve onları etkileyecek olumsuz koşullardan korunması gerektiği ifade edilmektedir. Sözleşmeyi imzalayan devletler çocukların bu haklarını hukuki açıdan güvence altına alacaklarını taahhüt etmişlerdir. Buna rağmen; günden güne dünyadaki dezavantajlı çocukların sayıları artış göstermektedir (UNICEF, 2005; Yüksel vd., 2015). Erken çocukluk dönemindeki olumsuz deneyimlerin yetişkinlikte sağlık riskli davranışlarla ilişkili olabileceği hipotezini destekleyen kanıtlar giderek artmaktadır. Araştırmalar, çocukluk dönemindeki olumsuzlukları sigara içme, aşırı alkol tüketimi ve obezite gibi bir dizi davranışsal sonuçla ilişkilendirmiştir (Bellis vd., 2014; Boynton-Jarrett vd., 2012; Davis vd., 2014; Dube vd., 2010; Vander Weg, 2011).

Bu bölümde dezavantajlı çocukluk bağlamında risk ve koruyucu faktörler kuramsal bir çerçevede ele alınmakta ve literatür temelli bir değerlendirme sunulmaktadır.

Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

Dezavantajlılık; bireyin toplumsal kaynaklara erişiminde sınırlılık yaşaması ve yapısal eşitsizliklere maruz kalması durumunu ifade eder. Sosyoekonomik yetersizlikler, düşük ebeveyn eğitimi ve sosyal destek eksikliği bu bağlamda önemli belirleyicilerdir (Bradley ve Corwyn, 2002). Dezavantajlı gruplara dair temel çalışmalardan biri BM Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) tarafından yapılmıştır. Buna göre dezavantajlı gruplar şu şekilde tanımlanmaktadır; “ekonomik koşulları, toplumsal cinsiyetleri, etnik ve dilsel kökenleri, dinleri veya politik statüleri nedeniyle toplumsal ve ekonomik bütünleşme şansları diğer bireylerden daha düşük kişilerin oluşturduğu gruplardır”. Kadınlar ve çocuklar bu grupların başında gelmektedir (Kahraman Güloğlu, 2020). UNICEF tarafından dezavantajlı çocuk; “herhangi bir gelir getiren çalışmalara/materyallere sahip olmayan, eğitim, sağlık, mesken ve mülkiyet gibi önemli sosyal hizmetlerden mahrum kalan çocuklar” şeklinde tanımlanmaktadır (UNICEF, 2012).

Ekolojik sistem yaklaşımına göre çocuk gelişimi; mikro, mezo, ekzo ve makro sistemlerin etkileşimi içerisinde şekillenir. Bu perspektif, dezavantajlı koşulların çok katmanlı yapısını anlamada önemli bir kuramsal temel sunmaktadır. Mikrosistem (aile, okul), mezosistem (kurumlar arası ilişkiler), ekzosistem (ebeveyn iş koşulları, sosyal politikalar) ve makrosistem (kültürel değerler, ekonomik yapı) dezavantajlılık deneyimini şekillendirmektedir (Bronfenbrenner, 1979). Örneğin düşük sosyoekonomik düzeye sahip ailelerde büyüyen çocuklar hem mikrosistem hem de makrosistem düzeyinde risk faktörlerine maruz kalabilmektedir.

* Bu çalışma İçişleri Bakanlığı destekli 2025/565 Nolu protokollü “Güçlü Kadın, Mutlu Aile, Güçlü Toplum” Projesi kapsamında yapılmıştır.

** Doç.Dr. Kırıkkale Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet, Kırıkkale, kubaarslan@kku.edu.tr, ORCID: orcid.org/ 0000-0003-4916-8317

*** Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet, Kırıkkale, handesahin@kku.edu.tr, ORCID: orcid.org/ 0000-0002-0012-0294

**** Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet, Kırıkkale, hccetin@kku.edu.tr, ORCID: orcid.org/ 0000-0002-3450-8596

Dezavantajlılık yalnızca bireysel değil, yapısal bir sorundur. Gelir dağılımındaki adaletsizlik, bölgesel kalkınmışlık farkları ve eğitim politikalarındaki eşitsizlikler çocukların fırsatlara erişimini sınırlamaktadır (OECD, 2019). Sosyal dışlanma süreci, çocukların toplumsal katılımını azaltmakta ve uzun vadede kuşaklar arası yoksulluğun devamına yol açabilmektedir. Çocuklukta yaşanan dezavantajlar, çocukların sağlığı ve refahı üzerinde kalıcı olumsuz etkiler bırakır (Attree, 2004).

Dezavantajlı Koşullarda Risk Faktörleri

Bireysel Düzey Riskler

Bireysel düzeydeki risk faktörleri, çocuğun biyolojik, psikolojik ve gelişimsel özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Erken doğum, düşük doğum ağırlığı ve nörogelişimsel sorunlar ilerleyen dönemlerde akademik ve sosyal uyum güçlüklerine yol açabilmektedir (Sameroff, 2000).

Dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu, öğrenme güçlükleri ve dil gelişim gerilikleri gibi gelişimsel problemler okul başarısını doğrudan etkilemektedir (Lyon vd., 2003).

Ayrıca düşük benlik saygısı, yetersiz öz düzenleme becerileri ve problem çözme kapasitesindeki sınırlılıklar çocuğun stresle baş etmesini zorlaştırmakta ve risklerin kümülatif etkisini artırmaktadır (Rutter, 1985).

Aile İlişkileri

Aile, kişilerin ilk sosyalleştikleri ve karakterlerinin şekil aldıkları yerdir. Bununla birlikte, aile yapısındaki değişiklikler kişilerin dezavantajlı hale gelmesine neden olabilmektedir. Aile kurumu toplumun temel yapı taşı olmasının yanında, çocukların sağlıklı gelişimi için de önemli bir yerdir. Endüstrileşme ve kentleşme ile beraber kültürel normların, değerlerin değişmesi, ben merkezilik ve aile içindeki geleneksel rollerin zayıflaması gibi faktörler, aile içi ilişkilerin hasara uğramasına yol açmıştır (Zencirkıran ve Keser, 2018). Yapılan çalışmalarda, aile ilişkileri dezavantajlı çocukların yaşamlarında önemli bir kaynak olarak görülmüştür. Her yaştan çocuk, ebeveynlerinin bakımının pratik yönlerinin yaşamlarının merkezinde olduğunu ve özellikle günlük ihtiyaçlarını karşılamak için annelerine başvurduğunu belirtmiştir (Attree, 2004).

Aile içinde ortaya çıkan şiddet, boşanma oranlarındaki artış ve parçalanmış ailelerin sayısındaki yükseliş, günümüzde aileyi tehdit eden önemli risk faktörleridir. Bu riskler, çocukların dezavantajlı hale gelme olasılığını artırmaktadır. Çocuklar, aile içindeki geçimsizlikler ve ayrılıklar sonucunda korunmaya, desteklenmeye ve rehberliğe ihtiyaç duyabilirler (Ergin, 2008).

Arkadaş Çevresi

Akran ilişkileri çocukluk ve ergenlik döneminde sosyal gelişimin temel belirleyicilerindendir. Olumsuz akran gruplarına dahil olma, riskli davranışların öğrenilmesine ve pekişmesine neden olabilir. Suça yönelim, madde kullanımı ve okuldan uzaklaşma gibi davranışlar akran etkisiyle artabilmektedir. Daha büyük çocuklar için, ailenin etkisinin azalmasıyla birlikte arkadaşların ve akran gruplarının etkisinin arttığı görülmektedir (Sacker vd., 2002; Percy 2003). Özellikle zor zamanlarda güvенеbilecekleri arkadaşlara sahip olmak, çocuklar için oldukça önemlidir (Percy, 2003).

Toplumsal Riskler

Yoksulluk, çocuk gelişimi üzerinde en yaygın ve güçlü risk faktörlerinden biridir. Uzun süreli ekonomik yetersizlik, ebeveyn stresini artırmakta ve ebeveynlik kalitesini olumsuz etkileyebilmektedir (Conger vd., 2010). Yoksulluk, dezavantajın tek yönü olmayıp belirleyici bir özelliktir. Araştırmalar, çocukluk çağı yoksulluğunun fiziksel ve duygusal sağlık ve refah üzerinde güçlü ve ömür boyu süren olumsuz etkileri olduğunu göstermektedir. Düşük gelirli hanelerden gelen çocuklar, genellikle yetişkin olduklarında da düşük gelirli olurlar. Çocukluk çağı yoksulluğunun toplumsal ve sağlık hizmetleri açısından maliyeti oldukça yüksek olabilir. Dahası, yoksulluk içinde yaşayan çocuklar, birbirini pekiştiren ve zamanla biriken çeşitli dezavantajlardan etkilenirler (Van Lancker ve Van Herreweghe, 2023). Kronik yoksulluk içinde büyüyen

çocuklar, diğer çocuklara göre fiziksel bozukluklar (örneğin, düşük doğum ağırlığı veya “büyüme geriliği”), bilişsel gecikmeler ve düşük IQ, okul başarısında düşüş ve daha yüksek okulu bırakma oranları, suç işleme riskinde artış ve istenmeyen genç yaşta çocuk sahibi olma olasılığı daha yüksektir (Brown ve Lichter, 2006).

Yoksulluğun yanı sıra göç, zorunlu yer değiştirme ve afet deneyimleri çocuklarda travmatik etkiler bırakabilmektedir. Ayrıca eğitim fırsatlarına erişimdeki eşitsizlikler akademik başarıyı ve uzun vadeli sosyal hareketliliği de sınırlayabilmektedir (Evans, 2004).

Dezavantajlı Çocuk Grupları

Sokakta Yaşayan Çocuklar: En temel tanımı ile sokak çocukları; “çoğunlukla sokaklarda yaşayan evsiz veya ihmal edilmiş çocuk”tur. Bu ifade, sokak çocuklarıyla ilgili iki özelliği vurgular: yaşadıkları yer (sokaklar) ve aile evindeki ve toplumdaki yetişkinlerle uygun temas veya bağlantılarının olmaması (Panter-Brick, 2002). Birleşmiş Milletler ise daha geniş bir şekilde, sokak çocuklarını “sokak’ (boş konutlar, atıl araziler vb. dahil) evleri ve/veya geçim kaynakları haline gelmiş ve sorumlu yetişkinler tarafından yeterince korunmayan veya denetlenmeyen erkek ve kız çocukları” olarak tanımlar. Çocuklar açısından sokak hayatının kendine özgü sorunları (uyuşturucu bağımlılığı, istismar, suça sürüklenme, çeteler tarafından uygulanan şiddet) ve çekicilikleri (özgürlük, macera, akran dayanışması) bulunmaktadır. Çocuklar pek çok nedenden dolayı sokaklarda yaşamaya itilebiliyor. Bu nedenler arasında; düşük aile geliri, ihmal ve istismar, okul başarısızlığı, silahlı çatışmalar, doğal afetler, HIV/AIDS ve diğer salgın hastalıklar sayılabilir (Volpi, 2002).

Çalışan Çocuklar: Çocuk işçiliği, özellikle gelişmekte olan ülkelerde olmak üzere, dünyanın her bölgesini etkileyen yaygın bir sorundur. Çalışan çocuklar iş yerlerinde zehirli ve ölümcül kimyasallara maruz kalmaktadır. Ayrıca, ağır çalışma genç bedenlerin deformasyonuna yol açmaktadır. Genç işçiler aynı zamanda sürekli fiziksel, zihinsel ve duygusal stres altında olup çoğu sözlü ve fiziksel istismara maruz kalmaktadır (Gharaibeh ve Hoeman, 2003).

Özel Gereksinimli Çocuklar: Bu çocuklar, bir yada daha fazla engel durumuna sahip olan çocuklardır. Daha geniş bir tanım ile; doğum öncesi, sırası ve sonrasında gelişimi sırasında meydana gelen çeşitli sebeplere bağlı olarak gelişim alanlarından biri ya da bir kaçında ölçme araçlarıyla ölçülebilecek düzeyde yetersizlik, gerileme ya da ilerleme tespit edilmesi ile normal kabul edilen eğitim öğretimden faydalanamayan ya da kısmi düzeyde faydalanabilen çocuklardır (Baykoç-Dönmez 2010).

Parçalanmış Ailede Yaşayan Çocuklar: Ölüm, ayrılık ve boşanma gibi nedenlerden dolayı parçalanmış ailelerde yaşayan çocuklardır. Bu çocuklar ebeveyn kaybı nedeniyle çeşitli sorunlar yaşayabilmekte; davranış bozuklukları, düşük benlik algısı, arkadaşları ile iletişimde kopukluklar, birlikte yaşadığı ebeveynle yaşanan çatışmalar gibi olumsuz durumlarla karşı karşıya kalabilmektedir. Parçalanmış ailelerde yaşayan çocuklar, akademik açıdan başarısızlık, okulla ve çevreyle sağlıklı bağ kuramama gibi sorunlarla karşılaşmaktadır (Özağı, 2004).

Göçmen ve Mülteci Çocuklar: Göç ve zorunlu yer değiştirme süreçleri, çocukların eğitim sürekliliğini ve psikososyal uyumunu zorlaştırmaktadır. Travma deneyimi, dil bariyeri ve kültürel uyum güçlükleri göçmen çocukları dezavantajlı konuma getirmektedir (Fazel vd., 2012). Mülteci çocukların pek çoğu kendi ülkelerinde savaşa maruz kalmakta, şiddet görmekte, ailelerinden herhangi birini kaybetmekte ya da başka insanların fiziksel ve cinsel olarak saldırıya uğradığına ve hatta öldürüldüğüne tanıklık etmektedirler (Nasıroğlu ve Çeri, 2016). Bunun yanında mülteci çocuklar gittikleri ülkelerde de çok sayıda sorunla mücaadele etmek zorunda kalmaktadırlar. Bu sorunlar arasında; yeterli eğitim ve sağlık imkânlarından yararlanamama ve uyum sorunları gelmektedir. Çoğu mülteci çocuğun yoksulluk, ebeveyn işsizliği sebepleriyle düşük ücretlere, kayıtsız ve uzun saatler çalıştığı da görülmektedir (Harunoğulları, 2016).

Yoksul Çocuklar: Yoksulluk, dezavantajlı çocukluk durumlarının en yaygın belirleyicilerindendir. Düşük gelirli ailelerde büyüyen çocuklar; beslenme, sağlık hizmetleri ve kaliteli eğitime erişimde zorluk yaşamaktadır

(Duncan ve Brooks-Gunn, 1997). Kronik yoksulluk, bilişsel gelişimi ve akademik başarıyı olumsuz etkileyebilmektedir (Bradley ve Corwyn, 2002).

İstismar ve İhmal Mağduru Çocuklar: Çocuk istismarı, bir ebeveynin veya bakıcının bir çocuğa karşı yaptığı uygunsuz eylemler için kullanılan terimdir. Çocuk istismarı, çocuğu dövmek, cinsel saldırıda bulunmak veya sözlü olarak taciz etmek gibi çeşitli eylemleri içerebilir. Her durumda, yetişkin, çocuğa kötü muamele olarak tanımlanan bir şey yapmaktadır. Öte yandan, çocuk ihmali, bir ebeveynin veya bakıcının, uygun bakım gerektirdiğinde bir çocuk için yapmadığı şeyler anlamına gelen ihmal eylemleri için kullanılan terimdir. Çocuk ihmali, bir çocuğun fiziksel, duygusal, tıbbi veya eğitimsel ihtiyaçlarını karşılamama durumunu içerebilir (McCoy ve Keen, 2022). Çocuklara yönelik kötü muamele, çeşitli istismar ve ihmal türlerini kapsayan önemli bir halk sağlığı sorunudur. Bunun yanında çeşitli sağlık sorunları, psikopatoloji ve diğer sağlık sorunları ile gelişimsel bozukluklar için en güçlü risk faktörlerinden biridir. Şiddetli istismar ve ihmal vakalarında çocuklar genellikle olumsuz ruh sağlığı sonuçları açısından özellikle yüksek risk altındadır. İstismar ve ihmal bilişsel, dilsel, sosyo-duygusal ve nörobiyolojik gelişimde bozulmalara yol açar (Zeanah ve Humphreys, 2018).

Korunmaya İhtiyacı Olan Çocuklar: Çocuk Koruma Kanunu'na göre korunma ihtiyacı olan çocuk; "bedensel, zihinsel, ahlaki, sosyal ve duygusal gelişimi ile kişisel güvenliği tehlikede olan, ihmal yada istismar ediliyada suç mağduru çocuk" olarak tanımlanmaktadır. Çocukların bakım ve korunma sorumluluğunun birinci derecede aile olduğuna vurgu yapan Sosyal Hizmetler Kanunu, ebeveynin herhangi bir nedenle bu yükümlülüğünü yerine getirmemesi durumunda çocuğun korunma ihtiyacının ortaya çıkacağını belirtmiştir (Karataş, 2020). Korunmaya ihtiyacı olan çocuklar, kendi yaşlıtlarına oranla psikososyal iyi oluşlarını olumsuz etkileyen ciddi sorunlarla karşı karşıya kalabilmektedir. Bununla birlikte, koruyucu aile sisteminde yer alan çocuklarda gelişimsel gerilikler, davranışsal problemler, duygusal işleme bozuklukları, major depresyon, dikkat eksikliği hiperaktivite bozukluğu (DEHB), bağlanma bozukluğu, anksiyete, nörobilişsel yetersizlikler, sosyal-duygusal eksiklikler yaygın olarak görülmektedir (Yalçın ve Abaoğlu, 2025).

Koruyucu Faktörler

David Hawkins ve Richard Catalano tarafından geliştirilen risk ve koruyucu faktörler teorisine göre, bu iki faktör arasında bağlantı vardır. Koruyucu faktörler, riski azaltır ve risklerin önlenmesini güçlendirir. Bir çocuğun hayatında koruyucu faktörler ne kadar etkili ise olumsuz davranışların önlenmesi de o kadar yüksek olacaktır. Teoriye göre risk ve koruyucu faktörler birey, aile, topluluk ve toplum düzeylerinde oluşmaktadır (Erdemir Turgut, 2025).

Bireysel Faktörler

Risk faktörlerinin yarattığı olumsuz etkileri dengeleyen koruyucu faktörler, çocukların sağlıklı gelişimini ve psikososyal dayanıklılığını destekler. Bir çocuğun içsel kontrol odağına sahip olması, onun psikolojik ve sosyal gelişimi için önem taşımaktadır. Bu özelliğe sahip çocuklar, stresli veya travmatik durumlarda kendi duygularını ve davranışlarını düzenleyebilme inancına sahiptir. Bu da, çocukların kendilerini güvende hissetmeleri ve olası kötü muamele deneyimlerinin etkisinin azaltılmasını desteklemektedir (Erdemir Turgut, 2025).

Psikolojik sağlamlık olgusu, risk altındaki çocuk ve ergenlere karşı koruyucu ve önleyici stratejiler, politikalar vb. tedbirlerin alınması ve geliştirilmesine kaynaklık eder. Psikolojik sağlamlık, toplumun sağlıklı uyum ve yeterlilik becerilerinin artırılmasına kaynaklık eder. Bu durum, uzun vadede suç işlenmesi, okulun bırakılması vb. gibi olumsuz ve istenmeyen sonuçların yaşanmasını azaltabilir. Bu çerçevede, çocuk ve gençleri güçlendirmek için uygulanacak programlar ve tedbirler, çocuk ve gençlerin potansiyellerini ortaya çıkarabilecek nitelikte olmalı ve onların güçlü yönlerine odaklanmalıdır. Aynı zamanda bu programlar ile uzun vadede değişim sağlanabilmesi için çocuk, aile ve toplumu içermelidir (Yoldaş ve Demircioğlu, 2019).

Aile

Anayasamıza göre aile, Türk toplumunun temelidir (md. 41). Söz konusu maddenin başlığı ise “ailenin korunması”nı içerir. Korunan ve güçlenen ailelerin oluşturduğu toplumlar bugünleri ve yarınlarına daha güven içinde güçlü bakabilecektir.

Ailenin biyolojik, psikolojik, eğitim, toplumsal, kültürel, ekonomik işlevleri bulunmaktadır (Kır, 2011). Aile, üyelerinin sevgi ve şefkat gereksinimini karşılar. Çocuklar aile içinde toplumsallaşır (Erkan, 1999). Ancak, bazı çocuklar, güven dolu, sevgi ve şefkat ikliminin hakim olduğu bir aile ortamında büyüme, gelişme, yetiştirme şansına sahip olmayabilir. Bu durumdaki ailer korunmaya, desteklenmeye ve güçlenmeye ihtiyaç duyarlar.

Çocuk refahı alanında dezavantajlı çocuklara yönelik koruyucu ve önleyici hizmetlerle ilgili yapılan bir araştırmada (Erdemir Turgut, 2025); hem risk atındaki çocuklar, hem onların aileleri hem de alanda görevli meslek elemanlarının en çok vurguladığı koruyucu faktörler güçlü aile ve akrabalık bağları olmuştur.

Çocuklara yönelik riskleri fark etme ve önlemeye yönelik olarak, ailenin çocuğa koruyucu bir ortam sunabilmesi için yapılması gereken bazı çalışmalar şunlardır (Okullardaki Dezavantajlı ve Risk Altındaki Çocuklar, 2014):

- Aileye yönelik hak temelli ve düzenli hizmetlerin sunulması,
- Çocuğun ayrı bir birey olduğu bilincini oluşturacak çalışmaların düzenli yürütülmesi,
- Aileyi düzenli izleyen birimleri barındıran işlevsel merkezlerin kurulması,
- Evlilik öncesi eşler arası iletişim, problem çözme becerileri, çocuk yetiştirme ile ilgili danışmanlık; ihmal ve istismar konusunda farkındalık eğitimlerinin yapılması,
- Aileye dönük çalışmaların güçlendirilmesi.

Mevzuatta da, korunma ihtiyacı olan çocuklar için 5395 sayılı Çocuk Koruma Kanunu’nda; çocuğun öncelikle kendi aile ortamında korunmasını sağlamaya yönelik danışmanlık, eğitim, bakım, sağlık ve barınma konularında koruyucu ve destekleyici hükümler düzenlenmiştir (md. 5).

Topluluk/Toplum

Bu düzeyde oluşturulan politika/programlar ile hizmetler, koruyucu faktörleri güçlendirmekte, katkı sağlamaktadır. Erken müdahale mekanizmalarının oluşturulması, psikososyal destek programları ve benzerleri, risklerin erken dönemde fark edilmesine imkan tanımaktadır. Bunlarla birlikte, aileye yönelik sağlık ve sosyal hizmetlere erişim imkanının varlığı, çeşitli hizmetlerin (danışmanlık, madde bağımlılığı, aile terapileri vb.) sunumu, ailelerin dayanıklılığını artırarak, ihmal ve istismara karşı koruma ağı oluşturulmaktadır (Erdemir Turgut, 2025).

Risk altındaki çocuklar ve ailelerine yönelik hizmetler ile psikososyal destek programlarının yaygınlaştırılması; çocuğa yönelik ihmal, istismar ve şiddeti önleyecek program ve uygulamaların geliştirilmesi, politika ve öncelikler arasındadır (On İkinci Kalkınma Planı).

Dezavantajlı çocuklara yönelik koruyucu ve önleyici hizmetlerle ilgili politikaların oluşturulması ve uygulanmasında çeşitli bakanlıklar, yerel yönetimler, kamu kurumları, sivil toplum kuruluşları, üniversiteler vb. görev ve sorumluluk alırlar.

Söz konusu kamu kurum ve kuruluşlarının çocuklara yönelik koruyucu ve önleyici çalışma alanları/hizmetler şöyle sınıflandırılabilir (ASPB, 2017):

- Medya alanında hizmetler
- Kültürel alana yönelik hizmetler

- Manevi değerler alanında hizmetler
- Suça sereklenen çocuklara yönelik hizmetler
- ocuk işçiliğinin önlenmesi alanında hizmetler
- Geçici koruma altında olan çocuklara yönelik hizmetler
- Psikososyal destek hizmeti
- Ayni-nakdi yardım hizmeti
- Bağımlılıkla mücadele alanında hizmetler
- Terr maęđuru çocuklara yönelik hizmetler

Çocuklara yönelik koruyucu, önleyici, eğitici, geliştirici, rehberlik ve rehabilite edici sosyal hizmet faaliyetlerinin yürütülmesi ve koordine edilmesi, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (ASHB)-ocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğünün görevleri arasındadır (1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi CBK, md. 69).

ASHB tarafından çocuklara yönelik koruyucu, önleyici ve güçlendirici bazı faaliyet ve hizmetler ise şunlardır (ASHB, 2025).

- Çocuklar güvende ekipleri (her ilde çocuklar güvende ekipleri oluşturulması ve ekipler aracılığıyla risk altındaki çocuklara yönelik tespit, yönlendirme ve izleme faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi)
- ocuk Yaşam Merkezleri
- Ücretsiz kreş hizmeti
- ocuk haklarına ilişkin faaliyetler
- Ebeveyn bakımından yoksun olan çocuklara yönelik faaliyetler
- Kırsal bölgelerdeki çocuklara yönelik faaliyetler

SONUÇ

Çocukların korunma hakkı, hem ulusal düzeyde Anayasa başta olmak üzere çeşitli mevzuatta, hem de ülkemizin kabul ettiği “İnsan Hakları Sözleşmesi”, “ocuk Hakları Sözleşmesi” gibi uluslararası mevzuatta düzenlenmiştir

Çocuklar güven içinde yaşayacakları, sağlıklı gelişim gösterebilecekleri ailelere, toplum/topluluk yapısına ihtiyaç duyarlar. Ancak, bazı çocuklar çeşitli nedenlerle bu imkanlara sahip olamamaktadır. Bunların başında sokakta yaşayan çocuklar, çalışan çocuklar, parçalanmış ailelerin çocukları, göçmen ve mülteci çocuklar, yoksul çocuklar, korunmaya ihtiyaı olan çocuklar vb. dezavantajlı gruplar gelmektedir.

Bu doğrultuda, dezavantajlı çocukların korunması amacıyla çeşitli kamu kurum ve kuruluşları görevli ve yetkili kılınmakta, politikalar oluşturulmakta, hizmetler sunulmaktadır. Konu ile ilgili risk faktörlerinin belirlenmesi, koruyucu, destekleyici hizmetlerin bütüncül bir yaklaşımla ele alınması önem taşımaktadır. Dezavantajlı ocuklara yönelik risk ve koruyucu tedbirler; bireysel, aile, arakadaş, toplum/topluluk düzeylerinde ele alınabilir.

Dezavantajlı ocuklara yönelik risk ve koruyucu faktörler doğrultusunda, her düzeyi içerecek biçimde, merkezi yönetim (Ail ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Gençlik ve Spor Bakanlığı, vd.), yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları, niversiteler vb. tüm paydaşların koordinasyon ve işbirliği içinde olacağı, yönetişim yaklaşımı çerçevesinde bütüncül bir sistem geliştirilebilir.

Kaynaklar

- Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (2025). *2024 Yılı Faaliyet Raporu*. Ankara: Strateji Geliştirme Başkanlığı.
- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2017). *Türkiye’de Çocuklara Yönelik Korumucu ve Önleyici Politikaları Değerlendirme Çalıştayı*. Editör: Esra Kömür ve Ali Güngör. Ankara: ASPB Yayın No: 5
- Attree, P. (2004). Growing Up In Disadvantage: A Systematic Review of The Qualitative Evidence. *Child: Care, Health and Development*, 30(6), 679-689.
- Baykoç Dönmez, N. (2010). *Özel Gereksinimli Çocuklar ve Özel Eğitim*. İçinde N. Baykoç (Editör), Özel Eğitim (s. 13-26). Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Bellis, M. A., Hughes, K., Leckenby, N., Perkins, C. ve Lowey, H. (2014). *National Household Survey of Adverse Childhood Experiences and Their Relationship with Resilience to Health-Harming Behaviors in England*. BMC Medicine, 12(1), 72. Doi: 10.1186/1741-7015-12-72. file:///C:/Users/user/Downloads/1741-7015-12-72.pdf, (E. T.: 1.01.2026).
- 1 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (CBK). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=1&MevzuatTur=19&MevzuatTertip=5>. (E. T.: 13.02.2026).
- Boynton-Jarrett, R., Rosenberg, L., Palmer, J. R., Boggs, D. A., ve Wise, L. A. (2012). Child and Adolescent Abuse in Relation to Obesity in Adulthood: The Black Women’s Health Study. *Pediatrics*, 130(2), 245-253.
- Bradley, R. H. ve Corwyn, R. F. (2002). *Socioeconomic Status and Child Development*. *Annual Review of Psychology*, 53, 371-399.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development*. Harvard University Press. https://raggeduniversity.co.uk/wp-content/uploads/2025/02/1_x_The-Ecology-of-Human-Development-Experiments-by-Nature-and-Urie-Bronfenbrenner-Harvard-University-Press-Cambridge-Mass-1979-compressed.pdf, (E. T.: 13.01.2026).
- Brown, J. B. ve Lichter, D. T. (2006). Childhood Disadvantage, Adolescent Development, And Pro-Social Behavior in Early Adulthood. *Advances in Life Course Research*, 11, 149-170.
- Conger, R. D., Conger, K. J. ve Martin, M. J. (2010). Socioeconomic Status and Child Development. *Annual Review of Psychology*, 61, 497-520.
- Davis, C. R., Dearing, E., Usher, N., Trifiletti, S., Zaichenko, L., Ollen, E., ... ve Crowell, J. A. (2014). *Detailed Assessments of Childhood Adversity Enhance Prediction of Central Obesity Independent of Gender, Race, Adult Psychosocial Risk and Health Behaviors*. *Metabolism*, 63(2), 199-206.
- Dube, S. R., Cook, M. L. ve Edwards, V. J. (2010). *Health-Related Outcomes of Adverse Childhood Experiences in Texas, 2002*. Preventing Chronic Disease, 7(3), A52.
- Duncan, G. J. ve Brooks-Gunn, J. (1997). *Consequences of Growing Up Poor*. Russell Sage Foundation.
- Erdemir Turgut, A. (2025). *Çocuk Refahı Alanında Önleyici Hizmetlerin İncelenmesi*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Ergin, N.G. (2008). *Evlilik ve Boşanmış Kişilerin Evlilik Uyumu ve Cinsiyetçilik Açısından Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Erkan, G. (1999). Aile Hizmetleri. İçinde R. Keleş, J. Nowak ve İ. Tomanbay (Editor). *Türkiye’de ve Almanya’da Sosyal Hizmetler*. Ansiklopedik Sözlük (s. 13-15). Ankara: Selvi Yayınları.
- Evans, G. W. (2004). The Environment of Childhood Poverty. *American Psychologist*, 59(2), 77-92.
- Fazel, M., Reed, R. V., Panter-Brick, C. ve Stein, A. (2012). *Mental Health of Displaced Children*. The Lancet, 379(9812), 266-282.
- Gharaibeh M. ve Hoeman, S. (2003). Health Hazards and Risksfor Abuse Among Child Labor in Jordon. *Journal of Pediatric Nursing*, 18, 140-147.
- Harunoğulları, M. (2016). Suriyeli Sığınmacı Çocuk İşçiler ve Sorunları: Kilis Örneği. *Göç Dergisi*, 1(3), 29-63.
- Kahraman Güloğlu, F. (2020). *Dezavantajlı Grup(lar) Kavramı Üzerine Tartışmalar ve Dezavantajlılığa Bütüncül Bir Bakış*. İçinde M. Serdar, Dezavantajlı Gruplar ve Sosyal Hizmet. (s.9-37) Ankara: Grafiker Yayınları.
- Karataş, Z. (2020). Çocuklar. İçinde M. Serdar (Editör), *Dezavantajlı Gruplar ve Sosyal Hizmet* (s.71-111). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kır, İ. (2011). Toplumsal Bir Kurum Olarak Ailenin İşlevleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(36), 381-404.
- Lyon, G. R., Shaywitz, S. E., & Shaywitz, J. (2003). A definition of dyslexia. *Annals of Dyslexia*, 53(1), 1-14. <https://doi.org/10.1007/s11881-003-0001-9>
- McCoy, M. L. ve Keen, S. M. (2022). *Child Abuse and Neglect*. Routledge. file:///C:/Users/user/Downloads/10.4324_9780429356353_previewpdf.pdf, (E. T.: 22.01.2026).
- Nasiroğlu, S. ve Çeri, V. (2016). Refugees and Mental State of Refugee Children. *Middle East Journal of Refugee Studies*, 1(1), 43-76.
- OECD (2019). *Education at A Glance*. Paris: OECD Publishing. <https://nces.ed.gov/surveys/annualreports/oecd/index.asp>, (E. T.: 03.01.2026).
- Okullardaki Dezavantajlı ve Risk Altındaki Çocuklar (2014). Okullardaki Dezavantajlı ve Risk Altındaki Çocuklar Projesi. Hazırlayanlar: Hatun Taşdelen, Menşure Turhan, Miyase Eriç ve Seçil Özkan. Konya.
- On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028). *T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/12/On-Ikinci-Kalkinma-Plani_2024-2028_11122023.pdf, (E. T.: 12.02.2026).
- Özağı, A. (2004). *Depresyon Düzeyi Yüksek Parçalanmış Aile Çocuklarıyla Yapılan Eğitsel Grup Oyunlarının Depresyon Düzeylerine Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Panter-Brick, Catherine (2002), *Street Children, Human Rights, And Public Health: A Critique and Future Directions*. First Published online as a Review in Advance on May 7, 147-171.
- Percy, M. S. (2003) *Feeling Loved, Having Friends to Counton, And Taking Care of Myself: Minority Children Livingin Poverty Describe What Is ‘Special’ to Them*. Journalof Children and Poverty, 9, 55-70.
- Rutter, M. (1985). Resilience In the Face of Adversity. *British Journal of Psychiatry*, 147, 598-611.
- Sacker, A., Schoon, I. ve Bartley, M. (2002) Social Inequality in Educational Achievement and Psychosocial Adjustment Throughout Childhood: Magnitude and Mechanisms. *Social Science and Medicine*, 55, 863-880.
- Sameroff, A. J. (2000). Developmental Systems and Psychopathology. *Development and Psychopathology*, 12(3), 297-312.
- UNICEF. (2005). *“Sokakta Yaşayan ve/veya Çalışan Çocuklar”*, <http://www.Unicef.Org.Tr/Files/Bilgimerkezi/Doc/Shcek-Kitap-BaskiyaHazir-Ree4agus11.Pdf>. (E. T.: 12.02.2026).
- UNICEF. (2012). *“The State of World’s Children: Children in An Urban World-2012”*, http://www.unicef.org/sowc2012/pdfs/SOWC%202012Main%20Report_EN.pdf, (E. T. :12.02.2026).
- Van Lancker, W. ve Van Herreweghe, L. (2023). *Childhood Disadvantage: Pathways For Future Research*. The Lancet Public Health, 8(4), e252-e253.
- Vander Weg, M. W. (2011). *Adverse Childhood Experiences and Cigarette Smoking: The 2009 Arkansas and Louisiana Behavioral Risk Factor Surveillance Systems*. Nicotine & Tobacco Research, 13(7), 616-622.

- Volpi, E. (2002). *Street Children: Promising Practices and Approaches*. https://ovcsupport.org/wp-content/uploads/Documents/Street_Children_Promising_Practices_and_Approaches_1.pdf, (E. T.: 22.02.2026).
- Yalçın, A., & Abaoğlu, H. (2025). *Korunmaya İhtiyacı Olan Çocukların Psikososyal Durumları: Ergoterapinin Rolü ve Önemi*. Sağlık Profesyonelleri Araştırma Dergisi, 7(3), 184-200.
- Yoldaş, C. ve Demircioğlu, H. (2019). *Çocukluk ve Ergenlik Döneminde Psikososyal Risk Faktörleri ve Koruyucu Unsurlar*. Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi, 18(1), 40-48.
- Yüksel, G., Adigüzel, H. ve Yüksel, M. (2015). Çocuk Adalet Sistemi ve Rehabilitasyon Süreçleri. *Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 8 (1):77-98.
- Zencirkiran, M. ve Keser, A. (2018). *Örgütsel Davranış*. Bursa: Dora Yayıncılık.
- Zeanah, C. H. ve Humphreys, K. L. (2018). *Child Abuse and Neglect*. Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 57(9), 637-644.

AİLE EĞİTİM PROGRAMLARININ ÇOCUK ÜZERİNDEKİ DOLAYLI ETKİLERİ*

Nuray Öztürk**, Ezgi Akıncı Demirbaş***, Mehmet Güney****, Yavuz Selim Karasu*****

Giriş

Okul öncesi dönem, bireyin psikososyal, bilişsel ve kişilik gelişiminin temellerinin atıldığı ve ailenin bu süreçte en kritik sosyalleşme kurumu olarak öne çıktığı evredir. Modernleşme süreciyle birlikte dönüşen aile yapısı, demokratik, otoriter veya aşırı koruyucu gibi farklı ebeveynlik tutumlarının çocukların sosyal yetkinliği ile uyumu üzerindeki belirleyici etkilerini daha da görünür kılmıştır. Erken çocukluk yıllarında gelişen duyarlı bakım ve güvenli bağlanma örüntüleri, çocuğun stres yönetimi ile yaşam boyu sürecek ilişkilerini şekillendirirken; ebeveynlerin kendi becerilerine duydukları öz yeterlik inançları bu etkileşimin kalitesini doğrudan etkilemektedir. Bu dinamiklerin ışığında, aile içi iletişim kalitesini artırmayı, etkileşim temelli ev öğrenme ortamları sunmayı ve ebeveynlik becerilerini güçlendirmeyi hedefleyen aile eğitim programları, çocukları gelişimsel risklere karşı koruyan güçlü bir tampon mekanizması olarak işlev görmektedir.

1. Ebeveynlik Tutumlarındaki Dönüşüm ve Çocuğun Psikososyal Uyumuna Etkisi

Okul öncesi dönem, bireyin kişilik yapısının, sosyal becerilerinin ve psikososyal gelişiminin temellerinin atıldığı en kritik evrelerden biridir. Bu süreçte çocuğun toplumsallaşmasında etkili olan en önemli kurum ailedir (Dereli, 2017). Aile, biyolojik bir birim olmanın ötesinde, üyeleri arasında duygusal bağların olduğu, toplumsallaşmanın ilk başladığı ve çocuğun fiziksel, sevgi, şefkat gibi sosyal ihtiyaçlarını karşılayan psikolojik bir ortamdır (Dereli, 2017). Ebeveynlerin çocuklarına yönelik sergiledikleri tutumlar, çocuğun hem bugünkü uyumunu hem de gelecekteki yetişkinlik yapısını biçimlendiren temel faktörlerden biri olarak kabul edilmektedir (Sak vd., 2015).

1.1. Türk Aile Yapısında Ebeveynlik Tutumlarının Dönüşümü

Modernleşme ve sanayileşme süreçleri, sosyokültürel hayatın tüm alanlarını etkilediği gibi Türk aile yapısında da önemli dönüşümlere neden olmuştur. Geleneksel geniş aile yapısından çekirdek aileye geçişle birlikte, ebeveynlerin çocuk yetiştirme yöntemleri de farklılaşmıştır (Dereli, 2017). Günümüzde Türk anne ve babalar, geçmişe oranla çocuklarının kendilerini ifade etmelerine ve duygularını paylaşmalarına daha fazla imkân tanımaya başlamıştır (Dereli, 2017). Ancak bu modernleşme süreci beraberinde bireyselleşmeyi de getirmiş; bir taraftan çocuk odaklı yaklaşımlar güçlenirken, diğer taraftan ebeveyn-çocuk bağlarının zayıflaması riski doğmuştur (Dereli, 2017). Türkiye’de güncel ebeveynlik yapısı, geleneksel değerler ile modern demokratik tutumların iç içe geçtiği hibrit bir karakter sergilemektedir (Sak vd., 2015).

1.2. Ebeveynlik Tutum Modelleri ve Tanımları

Alan yazında ebeveyn tutumları genellikle demokratik, otoriter, izin verici ve aşırı koruyucu olmak üzere dört ana başlıkta incelenmektedir (Sak vd., 2015).

- **Demokratik (Dengeli) Tutum:** Bu modelde ebeveynler çocuğun isteklerine karşı sıcak, ilgili ve duyarlıdır; ancak aynı zamanda belirli standartlar ve sınırlar koyarlar (Sak vd., 2015).
- **Otoriter (Baskıcı) Tutum:** Çocuğun mutlak itaatine odaklanan, duygusal desteğin düşük olduğu ve katı disiplin yöntemlerinin kullanıldığı bir modeldir (Sümer vd., 2010).

* Bu çalışma İçişleri Bakanlığı destekli 2025/565 Nolu protokollü “Güçlü Kadın, Mutlu Aile, Güçlü Toplum” Projesi kapsamında yapılmıştır.

** Dr.Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Çocuk Gelişimi Bölümü, nurayozturk@kku.edu.tr, ORCID: orcid.org/0000-0002-1839-9764

*** Dr.Öğr.Üyesi,Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Çocuk Gelişimi Bölümü, eakinci@kku.edu.tr, ORCID: orcid.org/0000-0002-4376-7354

**** Dr.Öğr.Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Çocuk Gelişimi Bölümü, guney.akademik@gmail.com, ORCID: orcid.org/ 0000-0002-0962-5643

***** Araş.Gör., Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Çocuk Gelişimi, yselimkarasu@kku.edu.tr, ORCID: orcid.org/ 0000-0003-3715-9069

- **İzin Verici Tutum:** Çocuğun her istediğinin yapıldığı, kontrolün düşük ancak sıcaklığın yüksek olduğu bir tutumdur (Sak vd., 2015).
- **Aşırı Koruyucu Tutum:** Çocuğun her ihtiyacının ebeveyn tarafından karşılandığı, çocuğun bağımsızlaşmasının ve kendi kararlarını almasının engellendiği bir modeldir (Sak vd., 2015).

1.3. Psikososyal Uyum ve Sosyal Yetkinlik Üzerindeki Etkiler

Ebeveynlerin sergilediği tutumlar, çocuğun psikososyal gelişimi ve sosyal yetkinliği üzerinde doğrudan yordayıcı bir etkiye sahiptir (Saltalı ve Arslan, 2012). Araştırmalar, demokratik tutumla yetişen çocukların sosyal becerilerinin daha gelişmiş olduğunu, bu çocukların özgüvenlerinin yüksek olduğunu ve sosyal açıdan daha yetkin bireyler olduklarını göstermektedir (Saltalı ve Arslan, 2012). Ayrıca demokratik ebeveyn tutumları, çocukların okula uyum becerilerini ve akademik başarılarını da olumlu yönde etkilemektedir (Altınkaynak ve Akman, 2019).

Buna karşılık, otoriter ve baskıcı tutumlar, çocuklarda saldırganlık, düşük özsaygı, yüksek kaygı ve sosyal içe dönüklük gibi olumsuz psikososyal çıktılarla ilişkilendirilmektedir (Sümer vd., 2010; Saltalı ve Arslan, 2012). Özellikle baskıcı ve aşırı koruyucu tutum sergileyen ailelerin çocuklarının, okula uyum sürecinde daha fazla güçlük yaşadıkları saptanmıştır (Altınkaynak ve Akman, 2019). Ebeveyn-çocuk ilişkisindeki çatışma düzeyi arttıkça, çocukların psikososyal gelişim puanlarının negatif yönde etkilendiği görülmektedir (Dereli, 2017).

1.4. Mizaç ve Bağlanma Dinamikleri

Ebeveyn ve çocuk arasındaki etkileşim tek taraflı değil, karşılıklı bir döngüdür. Çocuğun mizaç özellikleri, ebeveynin ona yönelik tutumunu etkileyebilmektedir. Örneğin, sebatkarlık ve ritmiklik mizaç özellikleri yüksek olan çocukların annelerinin daha fazla demokratik tutum sergilediği, tepkisellik özelliği yüksek olan çocukların ise ebeveynlerini daha otoriter bir tutuma sevk edebildiği saptanmıştır (Yoleri vd., 2017). Erken çocukluk dönemindeki bu etkileşimin niteliği, çocuğun güvenli bağlanma geliştirmesini sağlar. Kohut'un kuramına göre, anneden gelen onaylayıcı tepkiler ve "aynalama", çocuğun kendisini değerli hissetmesi ve sağlıklı bir bütünlük duygusu geliştirmesi için hayati önem taşır (Öngider, 2013).

Ebeveynlik tutumları, düşük eğitim seviyesinden ekonomik imkansızlıklara kadar pek çok demografik değişkenden etkilenmekle birlikte, çocuğun yaşam boyu sürecek psikolojik sağlığının en temel belirleyicisidir (Dereli, 2017; Sak vd., 2015). Özellikle düşük sosyo-ekonomik düzeydeki ailelerin çocuklarıyla daha fazla çatışma yaşadığı göz önüne alındığında, bu ailelere yönelik demokratik çocuk yetiştirme yöntemleri konusunda eğitim programlarının düzenlenmesi, toplumun genel psikososyal sağlığı açısından kritik bir zorunluluktur (Dereli, 2017).

2. Aile İçi Etkileşim Kalitesinin Artması ve Güvenli Bağlanma Üzerindeki Yansımaları

Yaşamın ilk yılları, çocuk gelişiminin en kritik evrelerinden biri olup anne ile bebek arasında kurulan etkileşimin niteliği bu sürecin temel belirleyicileri arasında yer almaktadır. Bu dönemde gelişen duyarlı bakım ve güvenli bağlanma ilişkisi, yalnızca çocuğun duygusal ve fiziksel gelişimini desteklemekle kalmayıp aynı zamanda ilerleyen yaşlarda kuracağı kişilerarası ilişkilerin, sosyal uyumunun ve psikososyal gelişiminin şekillenmesinde de önemli bir rol üstlenmektedir (Dalgar vd., 2022). Temelleri prenatal dönemde atılan ve doğumla birlikte somutlaşan bağlanma; bebeğin birincil bakım verenleriyle kurduğu tutarlı ve sürekli bir duygusal bağ olup, çocuğun özellikle stres durumlarında belirginleşen yakınlık arayışı ile kendini gösteren ilişkisel bir örüntüdür (Kesebir ve vd., 2011). Erken çocukluk evresinde şekillenen bu bağların bireyin kişilik örüntüleri üzerindeki belirleyici rolü, alanyazında bağlanma teorileri çerçevesinde ele alınmaktadır. Bireyin tüm yaşam döngüsünü şekillendiren bu kuramsal altyapı, ilk olarak John Bowlby tarafından kavramsallaştırılmış; ilerleyen süreçte Mary Ainsworth ile yürütülen 'Yabancı Durum Deneyi' çalışmaları neticesinde geliştirilerek sistematik bir yapıya kavuşturulmuştur (Dalgar vd., 2022). Bowlby'nin teorisi cinsiyet farkı gözetmeksizin bebekle kan bağı olan ya da olmayan tüm birincil bakım verenleri kapsasa da ilk

bağlanma figürü çoğunlukla anne olmaktadır. Bebek ile anne, farklı dönemlerde ve farklı düzeylerde harekete geçen bağlanma davranışı sistemlerini yaşayarak ve sergileyerek, bu bağın kurulması ve korunmasında ortak bir rol oynamaktadır (Bowlby vd., 1989).

Literatürde bağlanma stilleri temel olarak güvenli ve güvensiz olmak üzere iki ana kategori altında sınıflandırılmaktadır; güvensiz bağlanma örüntüsü ise kendi içinde kaygılı/kararsız, kaçınan ve dezorganize (düzensiz) olmak üzere üç alt boyutta kavramsallaştırılmaktadır (Yıldızhan, 2017). Çocukta koordineli bir adaptif stratejinin bulunmaması şeklinde kavramsallaştırılan düzensiz bağlanma, yaşam boyu ortaya çıkabilecek gelişimsel riskler ve olumsuz psikososyal çıktılarla en güçlü ilişki gösteren örüntüdür. Yapılan çalışmalar çocukluk evresindeki düzensiz bağlanma örüntüsünün zayıf sosyal işlevselliği, akran ilişkilerindeki yetersizlikleri, düşük okul devamlılığını, dışsallaştırma davranışlarını (davranış bozukluklarını) ve akademik başarısızlığı anlamlı düzeyde yordadığını ortaya koymaktadır (Wright vd., 2017). Erken çocukluk döneminde kritik öneme sahip olan sevgi ve nitelikli bakımın yetersizliği, bireyin duygu regülasyonundan sorumlu limbik sistemindeki hücresel gelişimi sekteye uğratarak bu merkezde yapısal anomalilere yol açabilmektedir. Nörobiyolojik boyuttaki bu aksamalar, bağlanma figürlerinden ayrılma deneyimleriyle birleştiğinde çocuğun sosyal beceri edinimini de doğrudan olumsuz etkilemektedir. Bu bağlamda yaşamın ilk üç yılında güvensiz bağlanma örüntüsü geliştiren çocukların, okul öncesi dönemde problem çözme becerileri açısından, akranı olan güvenli bağlanan çocuklara kıyasla çok daha belirgin adaptasyon sorunları ve davranışsal güçlükler yaşadıkları belirtilmektedir (Soyal vd., 2005).

Erken dönemdeki bu nörogelişimsel ve psikososyal risklerin hafifletilmesinde, aile ortamına doğrudan müdahale eden koruyucu ve önleyici stratejilerin geliştirilmesi büyük bir gereksinim haline gelmiştir. Bu doğrultuda, 1990'ların ortalarından itibaren, ebeveynlik becerilerini güçlendirmek ve ebeveyn-çocuk ilişkisinde karşılaşılan sorunlara çözüm üretmek amacıyla ev ziyareti odaklı pek çok program hayata geçirilmiştir. Erken müdahale niteliğindeki bu ev ziyaretleri, erken çocukluk dönemindeki gelişimsel risk faktörlerinin azaltılmasında etkin bir rol oynamaktadır. Programlar, ebeveynlik pratiklerinin çocuk gelişimi üzerindeki dönüştürücü gücünü ortaya koyarken; müdahalelerin merkezine genellikle ebeveyn ve çocuk arasındaki ilişkinin temel dinamikleri yerleştirilmektedir. Güncel araştırmalar ve uygulamalar, ev ziyareti programlarında olumlu ebeveynlik, sağlıklı bağlanma ve anne duyarlılığını desteklemek adına daha ilişki odaklı psikoterapötik yaklaşımların benimsendiğini göstermektedir. Bu yeni eğilim, kurulan ilişkisel bağlar kanalıyla ebeveynlerin yansıtıcılık düzeylerini ve zihinselleştirme becerilerini geliştirmeye odaklanarak müdahalelerin etkililiğini artırmayı hedeflemektedir (Mountain vd., 2017).

Müdahalelerdeki bu ilişki odaklı dönüşümün ve ebeveyn duyarlılığına verilen önemin haklılığı, literatürde köklü bir geçmişe sahip olan öncü deneysel çalışmaların bulgularıyla da güçlü bir şekilde desteklenmektedir. Literatürdeki geçmiş araştırmalar da annelerin duyarlı ebeveynlik becerilerini desteklemeye yönelik erken dönem müdahalelerin anne-bebek etkileşimini güçlendirdiğini, bebeklerin gelişimsel kazanımlarını desteklediğini ve güvenli bağlanmanın oluşumuna önemli katkılar sağladığını göstermektedir (Van den Boom, 1994). Van den Boom (1994), doğumdan kısa bir süre sonra mizaç özellikleri açısından yüksek sinirlilik düzeyine sahip olduğu belirlenen altı aylık bebekler ve anneleriyle gerçekleştirdiği araştırmada, eğitim programına katılan annelerin bebeklerinin sinyallerini daha doğru algıladığı, gereksinimlerine daha duyarlı ve zamanında yanıt verdiği, etkileşim sırasında daha uyarıcı davranışlar sergilediği ve bebeklerine görsel olarak daha fazla odaklandığını belirlemiştir. Müdahale grubundaki bebeklerin sosyal etkileşim, kendini sakinleştirme ve keşif davranışlarının daha gelişmiş olduğu; daha az ağlama davranışı gösterdikleri ve güvenli bağlanma oranlarının kontrol grubuna göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Roggman vd., (2009) tarafından Early Head Start Programı kapsamında yürütülen ev temelli müdahalede de ebeveynlere duyarlı ebeveynlik becerileri kazandırılarak ebeveyn-çocuk etkileşiminin ve çocukların erken gelişiminin desteklenmesi amaçlanmıştır. Araştırma bulguları, programın çocukların 18. aydaki güvenli bağlanma düzeylerini ve 36. aydaki bilişsel gelişimlerini anlamlı düzeyde olumlu etkilediğini göstermektedir.

Erken çocukluk dönemindeki bu koruyucu müdahalelerin başarısı, biyolojik ailelerin yanı sıra yüksek risk altındaki ve bakım altındaki dezavantajlı çocuk gruplarına yönelik özelleştirilmiş programların geliştirilmesine de zemin hazırlamıştır. Bu kapsamda Fisher ve Kim (2007) koruyucu aile yanında kalan okul öncesi çocuklarda bağlanma ile ilgili davranışlardaki değişimi inceledikleri çalışmada benzer olumlu sonuçlara ulaşmışlardır. Çok Boyutlu Tedavi Amaçlı Koruyucu Aile Bakım Programı'na (MTFC-P) dahil olan çocuklarda, kontrol grubuna kıyasla güvenli davranışlarda önemli artışlar ve kaçınmacı davranışlarda önemli azalmalar gözlenmiştir. Benzer şekilde Briskman vd., (2012) da Değişimleri Destekleme (Fostering Changes) eğitim kursuna katılan koruyucu ailelerde edinilen becerilerle ilgili olarak, bakıcı güveninde ve ebeveynlik uygulamalarında önemli olumlu değişikliklerin olduğunu bildirmişlerdir. Program sonrası bakım verenler daha özgüvenli olduklarını, öz saygılarının arttığını, daha az stres yaşadıklarını, beceri ve bilgilerini geliştirdiklerini hissettiklerini ifade etmişlerdir. Sonuç olarak, bakım altındaki çocuk ile bakım veren arasındaki bağlanma kalitesinin, müdahale grubunda kontrol grubuna kıyasla önemli ölçüde iyileşme gösterdiği saptanmıştır.

Erken dönemde sağlanan bu ilişkisel ve gelişimsel kazanımların yanı sıra, daha geniş çerçeveli aile eğitim programlarının bireyin ilerleyen yaşantısındaki davranış örüntüleri üzerinde de kalıcı ve tamponlayıcı etkiler yarattığı bilinmektedir. Alanyazında aile eğitim programlarının aile ve çocuk üzerindeki olumlu etkilerini ortaya koyan birçok çalışmada bu programların ebeveynlerin empati kurma becerilerini ve aile içi iletişimlerini güçlendirdiği, olumlu ebeveynlik uygulamalarını desteklediği ve cezalandırıcı disiplin yaklaşımlarının azalmasına katkı sağladığı belirtilmektedir. Ayrıca aile eğitimlerinin, çocuklarda madde kullanımı, depresif belirtiler ve suça yönelme gibi riskli davranışların önlenmesinde koruyucu bir rol üstlendiği ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra, ebeveynlerin çocuk yetiştirme konusunda daha sağlıklı tutum ve davranışlar geliştirmeleriyle birlikte çocuklarda görülen davranış problemlerinin azalmasına ve uyum becerilerinin gelişmesine katkı sağladığı vurgulanmaktadır (Şen Karadağ ve Tuncay, 2022).

Sonuç olarak; doğum öncesi süreçten itibaren filizlenen bağlanma örüntüleri, yalnızca çocuğun erken dönemdeki ilişkisel dünyasını değil, nörobiyolojik gelişiminden ileri yaşlardaki psikososyal uyumuna kadar uzanan geniş bir yaşam spektrumunu şekillendirmektedir. Alanyazında yer alan ampirik kanıtlar ve erken müdahale temelli ev ziyareti programlarının ortaya koyduğu çıktılar, ebeveyn duyarlılığını ve yansıtıcı işlevleri odağına alan her türlü sistemik desteğin aile içi etkileşim kalitesini optimize etmede kritik bir kaldıraç görevi gördüğünü doğrulamaktadır. Biyolojik ailelerden koruyucu aile sistemlerine kadar geniş bir yelpazede uygulanan bu ilişki odaklı müdahaleler, mikro düzeyde duygu regülasyonunu ve güvenli bağlanmayı desteklerken; makro düzeyde ise gelecekteki davranışsal problemler ile gelişimsel risklere karşı tampon işlevi gören koruyucu bir kalkan inşa etmektedir. Bu bağlamda, aile içi etkileşimin niteliğini artırmaya yönelik her yatırım, özünde çocuğun potansiyelini sağlıklı bir zeminde gerçekleştirebileceği, güvenli ve sürdürülebilir bir gelişimsel mirasın geleceğe aktarılması anlamına gelmektedir.

3. Ebeveyn Öz Yeterlik (Self-Efficacy) Algısının Gelişimi ve Çocuğun Özerklik İnşasına Katkısı

Ebeveynlik, bireyin yaşam boyu üstlendiği en karmaşık ve çok boyutlu rollerden biridir. Bu rolün başarıyla sürdürülmesinde yalnızca somut imkanlar değil, ebeveynin kendi becerilerine duyduğu inanç da kritik bir rol oynar. Literatürde "ebeveyn öz yeterlik algısı" olarak tanımlanan bu kavram, ebeveynin çocuk yetiştirme sürecindeki görevleri yerine getirebilme, karşılaşılan zorluklarla başa çıkma ve çocuğunun gelişimini olumlu yönde etkileme kapasitesine ilişkin öznel yargısını ifade eder.

Ebeveynlik öz yeterliği; ebeveynlerin rollerini ne derece bilgili ve etkin yürütebileceklerine dair sahip oldukları beklentiler (Teti ve Gelfand, 1991), kendi davranışlarının çocuğun gelişimsel süreci üzerinde olumlu etkiler bırakabileceğine dair algıları (Coleman, 1998) ve bireyin ebeveynlik rolünde kendisini ne ölçüde yeterli hissettiği (Hassall, Rose ve McDonald, 2005) gibi çeşitli boyutlarla kavramsallaştırılmıştır. Ebeveynlik öz yeterliliği, anne babanın çocuğunun sağlığını ve gelişimini etkilemek için ebeveynlik davranışlarını veya görevlerini başarıyla yerine getirebileceğine olan inancı olarak tanımlanır (Bandura, 1997; Vance ve Brandon, 2017).

Sosyal Öğrenme Kuramında öz yeterlik inancı; bireysel özellikler, sergilenen davranışlar ve çevresel değişkenler arasındaki karşılıklı etkileşim ilkesine dayanır. Bu etkileşimli yapı, öz yeterliğin statik bir değişken olmadığını, aksine bağlamsal ve durumsal faktörlere göre modifiye edilebilen devingen bir yapı sergilediğini göstermektedir (Bandura, 2012). Bandura (1997) öz-yeterliğin görevi başarma, güç ve öz yeterliliğin genellemesi üç boyutundan bahsetmektedir. Bandura'nın öz yeterlik bileşenlerinden ilki olan başarma bireyin bir işe kalkışmadan önce o işin zorluk seviyesine dair yaptığı bilişsel değerlendirmedir. Bu değerlendirme, kişinin "bu yükün altına girip girmeyeceğini" belirler. Örneğin; bir anne, bebeğinin pütürlü gıdaları reddetmesini veya öğürme refleksini "bebeğimin boğulma riski çok yüksek ve ben bu durumu asla yönetemem" şeklinde bir zorluk derecesinde algılıyorsa, ek gıda sürecine dair öz yeterliği düşer. Bu anne, bebeği hazır olsa bile pütürlü gıdaları denemekten vazgeçebilir veya süreci sürekli erteleyerek sadece püre odaklı ilerlemeyi tercih edebilir. Görevin zorluk algısı, annenin öğretme çabasını kısıtlar. İkinci boyut olan güç boyutu, kişinin söz konusu görevi başarabileceğine dair duyduğu öz güveni temsil eder. Örneğin, anne bebeğinin öğürme refleksini veya gıdayı reddetmesini sürecin doğal bir parçası olarak görür. Bebeği defalarca reddetse bile, annenin "Ben eninde sonunda bu süreci yönetebilirim" inancı sarsılmaz. Bu anne, olumsuz deneyimlere rağmen denemeye devam eder, farklı yöntemler geliştirir ve yolundan dönmez. Son boyut öz yeterliliğin genellenmesidir. Başarılı girişimlerini farklı durumlara da uyarlayabilen kişilerin, öz yeterlilik algıları genellikle daha yüksektir. Örneğin, eğer anne, pütürlü gıdayı reddeden bebeğini sabırla beslemeyi başarır ve bu durumu genelleyebilirse, "Bebeğimin bu zorlayıcı tepkisini yönetebildim, demek ki o büyüdükçe karşılaşacağımız diğer kriz anlarında (örneğin parkta ağlama krizleri veya hırçınlıklar) da sakin kalabilir ve durumu kontrol edebilirim." öz yeterliliği yükselecektir.

Literatürdeki geçmiş araştırmalar, ebeveynlik öz yeterlik algısının ebeveynlik tutum ve davranışlarını şekillendirmede kritik bir rol oynadığına işaret etmektedir. Yüksek öz yeterlik inancına sahip ebeveynlerin daha demokratik ve duyarlı ebeveynlik stilleri sergileme eğiliminde oldukları, bu değişkenin ebeveynlik biçimlerini yordama kapasitesinin yüksek olduğu saptanmıştır. Ampirik bulgular, öz yeterlik inancı yüksek olan annelerin daha duyarlı, destekleyici ve pozitif ebeveynlik yaklaşımlarını benimsediklerini göstermektedir. Buna karşın, kendi yetkinliklerine dair algısı düşük olan annelerin, çocukla olan etkileşimlerinde daha katı, otoriter ve cezalandırıcı yöntemlere başvurdukları saptanmıştır (Albanese vd., 2019; Hamovitch vd., 2019). Örneğin, gece uyanan bebeğinin ihtiyacını (diş, açlık, rüya) anlamaya çalışan anne, kendine güvendiği için sakin kalarak bebeğine güven verir ve kademeli olarak onu tekrar uykuya geçirmek için farklı stratejiler (ninni söyleme, temas, kısık ses) geliştirebilir; fakat kişinin öz-yeterlilik algısı düşükse gece uyanmalarını bir "başarısızlık" olarak görür, panikler ve bu gerginlik bebeğe de geçer. Bebeği sarsarak susturmaya çalışmak gibi kontrolsüz tepkiler verebilir. Annenin kendi yetkinliğine duyduğu güven, bebekle kurulan iletişimin niteliğini doğrudan etkilemektedir; nitekim öz yeterlik algısı yüksek olan annelerin, bebeklerinin verdiği sinyalleri anlamlandırma ve bu sinyallere karşılık verme noktasında daha hassas bir yaklaşım benimsedikleri saptanmıştır (Teti ve Candelaria, 2002).

Coleman ve Karraker (2000), ebeveynlik öz yeterlik algısı yüksek olan annelerin çocukları için ideal çevreler oluşturduğunu ve disiplin süreçlerinde daha az cezalandırıcı bir tutum sergilediğini vurgulamaktadır. Bu anneler, bebeklerinin sinyallerine karşı daha duyarlı olup etkileşim süreçlerinde aktif ve sorumluluk sahibi bir rol üstlenmektedirler. Bu anneler bebekleriyle iletişimlerinde duyarlı, samimi ve sorumluluk duygusuyla hareket etmektedirler. Yüksek öz yeterliğe sahip ebeveynler, çocuklarının fiziksel ve bilişsel ihtiyaçlarını öngörme konusunda daha aktiftirler. Ev ortamını çocuğun güvenle keşif yapabileceği, merakını tetikleyen uyanıklarla dolu bir öğrenme alanına dönüştürerek, çevreyi gelişimi destekleyen bir araç olarak yapılandırır. Örneğin bebeği emeklemeye başladığında salonun bir köşesini "güvenli keşif alanı" olarak düzenler, prizleri kapatır, keskin köşelere koruyucu takar ve ağır mobilyaları sabitler. Böylece bebeğe sürekli "Hayır, dokunma!" demek yerine, onun özgürce hareket etmesine ve nesneleri dokunarak öğrenmesine imkân tanır.

Literatürdeki geçmiş araştırmalardan ebeveynlik öz yeterliğinin yalnızca annenin iç dünyasını etkileyen psikolojik bir değişken olmadığını; bebeğin bilişsel, duygusal ve ilişkisel gelişimi üzerinde doğrudan

belirleyici bir rol oynadığı kanıtlanmıştır. Annenin kendi ebeveynlik becerilerine duyduğu güven arttıkça, bu durum hem bebeğin bilişsel performansına hem de anne-çocuk arasındaki ilişkinin kalitesine doğrudan olumlu yansımaktadır (Coleman ve Karraker, 2003; Hsu ve Lavelle, 2005). Yani öz yeterliği yüksek anne, bebeğiyle daha fazla "hassas ve pozitif etkileşim" kurarak, bu pozitif etkileşimde (oyun, konuşma, ortak dikkat), bebeğin beynine daha kaliteli uyaranlar gitmesini sağlar ve duyular aracılığıyla bilişsel gelişimine etki eder. Annenin "başarabilirim" inancı, bebeği ile arasındaki güvenli bağlanmayı sağlamlaştırır. Anne, kendi becerilerine güvendiğinde bebeğin ihtiyaçlarına daha tutarlı ve sakin yanıtlar verir; bu da bebekte "dünya güvenli bir yer ve ihtiyaçlarım karşılanıyor" algısını, yani güvenli bağlanmayı oluşturur. Annenin ebeveynlik becerilerine dair inancı ile bebeğin fizyolojik stres tepkileri arasındaki ilişki, Leerkes ve Crockenberg (2002) tarafından yapılan çalışmada temel bir bulgu olarak ele alınmıştır. Bebek ağladığında annenin öz yeterliği yüksekse bu stresi yönetebilir ve bebeği sakinleştirebilir. Eğer annenin öz yeterliği düşükse, bebeğin stresi anneyi de paniğe sevk eder; bu karşılıklı kaygı döngüsü bebeğin stres düzeyinin daha da yükselmesine veya regüle edilememesine neden olur. Annenin ebeveynlik becerilerine olan güveni, çocuğun bağımsızlaşma çabalarını destekleyen uygun bir sosyal ortam yaratır. Bu durum, çocuğun öz güvenini, sosyal becerilerini ve duygusal regülasyon kapasitesini doğrudan artırarak psikososyal gelişim puanlarına pozitif yönde yansımaktadır.

Ebeveyn öz yeterliği, statik bir durum değil; çocuğun her gelişim dönemiyle (bebeklik, okul öncesi, ergenlik) yeniden test edilen ve evrilen bir yapıdır. Bebeklik döneminde "bakım verme" üzerine odaklanan bu algı, okul döneminde "akademik destek ve rehberlik", ergenlikte ise "çatışma çözme ve özerklik tanıma" becerilerine doğru genişler. Ebeveyn öz yeterlik algısı geliştikçe, ebeveyn çocuk üzerindeki "denetleyici" rolünden sıyrılarak "rehber ve destekleyici" bir konuma geçer. Bu dönüşüm, çocuğun kendi yetkinliklerini keşfetmesi ve sağlıklı bir özerklik inşası gerçekleştirmesi için gereken psikolojik alanı sağlar. Dolayısıyla, ebeveynleri güçlendirmeye yönelik her müdahale, aslında gelecek neslin bağımsızlık kapasitesine yapılmış bir yatırımdır.

4. Ev İçi Öğrenme Ortamının Zenginleşmesi ve Bilişsel Gelişime Etkisi

Gelişimin en temel dayanaklarından biri olarak, çevresel deneyimler çocuğun bilişsel ve nörolojik gelişimi üzerinde belirgin etkiler oluşturmaktadır. Erken dönemlerde çocuğa sağlanan uyaranların niteliği ve niceliği ile karakterize edilen ev öğrenme ortamı, gelişim sürecinde bilişsel, dil ve sosyal duygusal başta olmak üzere tüm gelişimsel beceriler için birincil destek alanı olarak görev almaktadır. Özellikle ekonomik, sağlık, eğitim, bakım dezavantajı yaşayan yoksunluk düzeyi yüksek çocuklar için besleyici ve zengin uyaran içeren ev ortamları gelişimsel yarar sağlamaktan çok daha öte yaşam boyu gelişimin akışını değiştirebilecek koruyucu ve önleyici bir tampon mekanizması görevi de görmektedir.

4.1. Ev içi öğrenme ortamında bilişsel uyarımlar

Kaliteli bir ev içi öğrenme ortamları hem çocuğun kullanabildiği fiziksel imkanları hem de bakım veren ile çocuk arasındaki etkileşimin niteliğini içermektedir. Bilişsel uyarım ise, duyuları hareketi geçiren ve aktif öğrenme fırsatları sunan çevresel girdiler ve sosyal etkileşimin varlığı ile ilişkilidir. (Lehrl vd., 2020; Orri vd., 2019). Araştırmacılar bilişsel uyarımları birkaç kritik noktada incelemektedir. Öğrenme materyalinin bulunması, gelişim ve öğrenme sürecine ebeveynin katılımı ve ebeveynin sözel tepki verebilme becerisi en kritik noktalar olarak görülmektedir (Cates vd., 2023). Bununla birlikte öğrenme materyallerine sadece maruz kalmak ile aktif katılım arasında büyük bir ayrım bulunmaktadır. Ev ortamında eğitici materyallerin bulunması önemli görülse de yetişkinin çocuğun öğrenme sürecine aktif katılması, keşif ve merak duygusunu desteklemesi, eğitici materyallerin gelişim üzerindeki etkisini katlayarak çoğaltmaktadır (Rakesh vd., 2024). Ebeveynin dahil olduğu doğrudan ya da dolaylı etkinlik türleri çocuğun gelişiminde farklı noktaların gelişimini desteklemektedir. Okuma yazma veya matematik etkinliklerinde alfabe öğrenimi, nesne sayma gibi doğrudan etkinlikler harf bilgisi gibi becerilerin erkenden kazanımını desteklerken, öğrenmeyi günlük hayat veya oyunla bütünleştiren etkileşimli kitap okuma gibi dolaylı etkinlikler kelime dağarcığı veya anlama becerilerinin gelişimi ile yakından ilişkilidir (Lehrl vd., 2020).

4.2. Yoksunluk ve yoksulluğa karşı koruma

Yoksunluk ve yoksulluk durumları bilişsel gelişimle köklü bir ilişkiye sahiptir. Yoksulluğun yüksek olduğu hanelerde çoğunlukla kaynaklara erişimde kısıtlılık ve neden olduğu toksik stres gelişim üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir. Temel ihtiyaçların karşılanmasında yaşanan zorluklar, zengin uyaran desteği sunma ve gelişimi destekleme gibi süreçleri ikincil plana atmaktadır. Diğer bir taraftan ise mevcut yoksunluk durumunun yarattığı gelişimsel eşitsizliklerde bilişsel uyarımlar önemli bir aracı rol oynamaktadır (Rakesh vd., 2024). Ev içi öğrenme ortamının koruyucu etkisi, yoksunluk ve yoksulluk kesişiminde bulunan çocuklarda çarpıcı bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ulusal çapta yoksulluk ve sağlık yoksunluğu ile mücadele eden çocuklarla yapılan çalışmalar ev ortamının hayati bir aracı değişken olduğunu göstermektedir. İleri düzey yoksunluk ve yoksulluk ortamlarında bile evde bilişsel uyarım ile desteklenen çocukların bilişsel performanslarında önemli ölçüde fark bulunmuştur. Bu durum ev içi öğrenme ortamının olumsuz yaşam deneyimlerini tolere etmede etkili bir yöntem olabileceğini kanıtlamaktadır (Nampijja vd., 2018). Küresel ölçekte yapılan kohort çalışmalarının sonucunda da 6 ila 60 ay arasındaki çocuklarda bilişsel yetersizliğin en güçlü sebepleri olarak sağlık ve beslenme yoksunluğu olarak görülürken, en güçlü destekçilerin ise uygun öğrenme ortamı, anne muhakeme yeteneği ve duyarlı bakım olduğu görülmüştür. Destekleyici ve geliştiren bir öğrenme ortamı bilişsel gelişimin en güçlü belirleyicisi olurken, yoksulluk ve yoksunluğun getirdiği dezavantajları etkin bir şekilde hafifletmektedir (McCormick vd., 2020). Bu koruyucu etkinin sadece çevresel riskler için değil aynı zamanda konjenital yatkınlıklar için de geçerli olduğu görülmektedir. Doğuştan kalp hastalığı ile doğan çocukların erken dönemde nörogelişimsel gecikmeler yaşayabileceği ön görülerek zenginleştirilmiş ev ortamı sunulmuş ve anne eğitim düzeyi kontrol altındayken bütünlük bilişsel değerlendirmelerde anlamlı derecede yüksek performans ortaya koymuşlardır (Bonthrone vd., 2021).

4.3. Yaşa uygun uyarıcıların sunulması

Son çeyrek yüzyılda oyuna ve oyuncaklara olan bakış açısı değişmiş, sadece çocukları oyalayan bir eğlence aracı olarak görmek dışında nörogelişimsel süreçte gelişimin önemli bir destekleyicisi olarak görülmektedir. Zenginleştirilmiş ev içi öğrenme ortamlarında çocuğun gelişimsel yaşına uygun öğrenme materyalleri ve ebeveynin sürece aktif katılımı vazgeçilmez bileşenlerdir. Dijital değişim ve elektronik oyuncakların yayılımı sonrası ebeveynler için doğru uyaranları seçmeyi daha da karmaşık hale getirmektedir. Bu nedenle çocuklarda gelişimi optimal düzeyde desteklemek ve çocuk refahını sağlayabilmek için ailelere uygun oyuncak ve kitap seçimi konusunda farkındalık oluşturmak giderek daha da önemli bir hale gelmektedir (Healey vd., 2019; Shah vd., 2019).

Oyuncaklar içerisinde en etkilisi, çocuğun mevcut gelişim düzeyine uygun olan ve yeni becerileri kazanması için teşvik edenlerdir. Bebekler büyüdükçe oyuncaklar basit olsa bile daha amaca yönelik olmaya başlar. Erken yıllarda çingıraklar ön plana çıkarken, sonrasında aynalar ve toplar daha işlevsel olmaya başlamaktadır. Geleneksel yapıdaki birçok oyuncakın en önemli işlevi ise çocukla birlikte büyüyor olmasıdır. Çocuğun ilk oyuncaklarından olan blok seti, erken dönemde ses çıkarma için kullanılırken 18 ayda istiflemek, iki yaş sonrasında ise sembolik oyun içerisinde kullanılabilir. Ebeveynler için en aldatıcı nokta ise ışıklı, sesli ve ekrana sahip pahalı oyuncakların çocuğun gelişimi için gerekli olduğu yanılgısına kapılmasıdır. Çoğunlukla dijital tuzak olarak görülen bu oyuncaklar etkileşimi kısıtlamakta ve sosyal iletişimi sınırlamaktadır (Healey vd., 2019).

Etkileşimli kitap okuma, erken dönem dil becerileri ve erken okuryazarlık becerilerini geliştirmeye yönelik kanıta dayalı bir stratejidir. Ancak etkileşimli kitap okumanın etkisini görebilmek, bebekler ve çocuklar için doğru kitap seçimi yapabilmekle de ilişkilidir. Ebeveynlerin kitap seçiminde çoğunlukla fiyat, fiziksel estetik, içerik ve dayanıklılığa odaklanmaktadır. Üç yaş öncesinde sağlam yapılı, basit resimlerin bulunduğu, günlük yaşam etkinliklerini yansıtan ve anlamayı kolaylaştıran ritim, kafiye, tekrarlar içeren metinlere sahip kitaplar önerilmektedir. Erken yaşlarda etkileşim unsurlu kitaplar ebeveynler için cazip olsa da ve ilgiyi arttırsa da, küçük çocuklarda dikkat dağınık olabileceğini, yeni kavramları öğrenme sürecini engelleyebileceği de düşünülmektedir (Daniels vd., 2022).

NOT: Sihirli Değnek Materyaller Değil Etkileşimdir

Oyuncak veya kitapların gelişimsel faydaları çocukla yetişkin arasında kurulan iskeletin kalitesiyle ortaya çıkar. Tablet veya hikâye anlatan sesli oyuncaklarla tek başına oynamak, insan etkileşiminin sağladığı zengin dil deneyiminin yerini asla tutamaz. Sağlıklı gelişim için yüksek maliyetli materyallere değil, çevredeki uyaranları doğru işleyerek iskeleler kurabilecek insanlara ihtiyaç vardır.

4.4. Etkileşim gücü yüksek iskele kurma

Ev içi öğrenme ortamında, çocuklar ebeveynlerle paylaştıkları okuma alışkanlıkları, oynadıkları oyun çeşitliliği gibi kültürel pratikler aracılığıyla günlük yaşamlarındaki bilgiyi özümserler. Günlük rutinelere entegre edilen etkileşim oyun ve okuma faaliyetleri özgün ve doğal öğrenme fırsatlarına dönüşürler (Niklas vd., 2020; Roberts ve Rochester, 2023). Etkileşimli oyun hangi materyallerle oynanırsa oynansın öğrenme süreci için ideal bir ortam oluşturur. Ancak basit bir oyunu derin bir gelişim aracına dönüştürecek olan itici güç iskele kavramından gelmektedir. Daha deneyimli veya bilgili (bakım veren) biri tarafından çocuğun kendi başına başaramayacağı bir problemi çözmesi veya bir hedefe ulaşmasına yardım etmesini içeren dinamik bir süreçtir. Bu dinamik süreç çocuğun yakınsak gelişim alanı içerisindeki değişen yetkinliklere uyum sağlamasını kolaylaştırır ve bağımsız başarılı olmaya başladıkça iskele geri çekilir. Oyun aracılığı ile etkili bir destek süreci üç temel bileşeni içerir; bilişsel destek, duygusal destek, sorumluluğun devri. Bilişsel destek sürecinde görevleri basitleştirmek ve doğru stratejileri göstermek gerekirken, duygusal destek sürecinde hayal kırıklığını kontrol etmek ve cesaretlendirme gereklidir. Sorumluluğun devrinde ise çocuk özerkleştirilmeye teşvik edilmelidir (Lee ve Wood, 2021; Mermelshtine, 2017).

Birlikte okuma, erken okuryazarlığın temel taşlarından biri olarak görülmektedir. Ancak bakım verenin ne sıklıkla okuma yaptığı kadar nasıl okuduğu da önemlidir. Öğrenmeyi üst düzeye çıkarabilmek için çocukla rollerin değiştiği etkileşimli kitap okuma yöntemi önerilmektedir. Etkileşimli kitap okumada çocuk hikâye anlatıcısı olmaya teşvik edilirken, bakım veren aktif bir dinleyici ve meraklı bir rehber rolünü üstlenir. Bakım veren metni pasif bir şekilde okumak yerine ara verip açık uçlu sorular sorar ve çocuğu sonrasında olacakları, karakterin hislerini, kendi deneyimlerini anlatmaya teşvik eder (Saracho, 2017). Bu sayede okuduğunu anlama ve akademik başarının belirleyicilerinden olan yeni kelimeler ve kavramlar hakkında zenginlik elde edebilirler.

4.5. Akademik başarıya ve beyin sağlığına dolaylı etki

Zenginleştirilmiş ev içi öğrenme ortamları çocuğun gelişimi ve okula hazırlık becerileri için güçlü bir katalizör görevi üstlenir. Erken dönemdeki çevresel zenginleştirme, sonraki yıllarda akademik başarıyı arttıran gelişimsel zincirleme bir etki yaratmaktadır (Tamis- LeMonda vd., 2019). Ebeveynin veya bakım verenin çocukla etkileşime girmesi sonucu yeni öğrenme ortamlarına maruz kalması fonolojik farkındalık gibi dilsel becerilerin yanı sıra dikkat süresini ve yürütücü işlev becerilerini de önemli ölçüde geliştirmektedir. Ketleme, çalışma belleği ve bilişsel esneklik bileşenlerinden oluşan yürütücü işlevler, ev içi öğrenme ortamı ile akademik beceriler arasındaki ilişkiyi oluşturan güçlü bir mekanizma olarak görülmektedir (Korucu vd., 2020; Ramsok vd., 2020). Zenginleştirilmiş ev içi ortamların özellikle ortaöğretim yıllarına kadar okuma ve matematik becerilerini öngörmeye devam ettiği bilinmektedir (Lehrl vd., 2020).

Zenginleştirilmiş ev ortamlarının etkileri sadece davranışsal değildir, gelişmekte olan beyin mimarisini de etkilemektedir. Gelişimsel olarak etki ettiği belirtilen yürütücü işlev ve dil becerileri ile ilişkili olarak prefrontal ve temporal kortekste kalınlığın artması ile de ilişkilendirilmektedir (Rakesh vd., 2024). Erken dönemde sinaps yapılarındaki şekillenme ile beynin dayanıklılığı, hasara veya yaşlanmaya karşı uyum sağlama becerisi olan Bilişsel Rezerv'in de temeli atılmaktadır. Çocukluk çağında sağlanan çevresel zenginleştirme

sinaptik ağırları yoğunlaştırdığından ve bilişsel esnekliği arttırdığından Bilişsel Rezerv'in gelişimi için en önemli ve aktif dönem olarak görülmektedir (Schoentgen vd., 2020).

SONUÇ

Sonuç olarak, erken dönemde ebeveyn ile çocuk arasında kurulan ilişkinin niteliği ve sunulan zengin ev içi öğrenme ortamı, çocuğun sadece mevcut psikososyal durumunu değil, nörobiyolojik gelişiminden akademik başarısına kadar geniş bir yaşam yelpazesini kalıcı olarak şekillendirmektedir. Ebeveyn duyarlılığını, yansıtıcı işlevleri ve ebeveyn öz yeterlik algısını merkeze alan ev ziyaretleri ve aile eğitim programları, ebeveyni salt bakım veren rolünden çıkarıp çocuğun bağımsızlaşmasını destekleyen bilinçli bir rehber konumuna dönüştürmektedir. İster biyolojik ister koruyucu aile sistemlerinde olsun, yoksunluk ve dezavantajlı koşulların yarattığı riskleri telafi etmede bu ilişki odaklı müdahaleler kritik bir koruyucu kalkan görevi üstlenmektedir. Dolayısıyla, ailenin kapasitesini güçlendirmeye ve nitelikli etkileşimi artırmaya yönelik her türlü sistemik destek, çocukların sağlıklı özerklik geliştirebileceği güvenli ve sürdürülebilir bir geleceğin inşa edilmesi demektir.

Kaynaklar

- Albanese, A. M., Russo, G. R. & Geller, P. A. (2019). The role of parental self-efficacy in parent and child well-being: A systematic review of associated outcomes. *Child: Care, Health and Development*, 45(3), 333–363. <https://doi.org/10.1111/cch.12661>
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. Freeman: New York
- Bandura, A. (2012). On the functional properties of perceived self-efficacy revisited. *Journal of Management*, 38(1), 9–44. <https://doi.org/10.1177/0149206311410606>
- Bowlby, J., May, D. S., & Solomon, M. (1989). *Attachment theory*. Los Angeles, CA: Lifespan Learning Institute.
- Briskman, J., Castle, J., Blackeby, K., Bengo, C., Slack, K., Stebbens, C., ... & Scott, S. (2012). Randomised controlled trial of the fostering changes programme. *London: National Academy for Parenting Research/London: King's College/Department of Education*.
- Coleman, P. K. (1998). Maternal self-efficacy beliefs as predictors of parenting competence and toddlers' emotional, social, and cognitive development. Unpublished doctoral dissertation, the Eberly College of Arts and Sciences. West Virginia University, Morgantown.
- Coleman, P. K., & Karraker, K. H. (2003). Maternal self-efficacy beliefs, competence in parenting, and toddlers' behavior and developmental status. *Infant Mental Health Journal*, 24(2), 126–148
- Dalgar, G., Civil, F., Savaş, E., & Şahin, A. (2022). Erken Çocuklukta Bağlanma: John Bowlby ve Mary Ainsworth Açısından İncelenmesi. *Avrasya Sağlık Bilimleri Dergisi*, 5(1), 85-92.
- Dereli, E. (2017). Ebeveyn-Çocuk İlişkinin Okul Öncesi Dönem Çocukların Psikososyal Gelişimlerini Yordaması. *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(1), 227-258.
- Durmuşoğlu Saltalı, N. & Arslan, E. (2012). Ebeveyn Tutumlarının Anasınıfına Devam Eden Çocukların Sosyal yetkinlik ve İç Dönüklük Davranışını Yordaması. *İlköğretim Online*, 11(3), 729-737.
- Fisher, P. A., & Kim, H. K. (2007). Intervention effects on foster preschoolers' attachment-related behaviors from a randomized trial. *Prevention Science*, 8(2), 161-170.
- Hamovitch, E. K., Acri, M. C. & Bornheimer, L. A. (2019). An analysis of the relationship between parenting self-efficacy, the quality of parenting, and parental and child emotional health. *Journal of family social work*, 22(4-5), 337-351. <https://doi.org/10.1080/10522158.2019.1635939>
- Hassall, R., Rose J., & McDonald, J. (2005). Parenting stress in mothers of children with an intellectual disability: the effects of parental cognitions in relation to child characteristics and family support. *Journal of Intellectual Disability Research*, 49(6), 405-418.
- Hsu, H. & Lavelli, M. (2005). Perceived and observed parenting behavior in American and Italian first-time mothers during the first three months. *Infant Behavior & Development*, 28, 503-518. <https://doi.org/10.1016/j.infbeh.2005.09.00>
- Kesebir, S., Kavzoğlu, S. Ö., & Üstündağ, M. F. (2011). Bağlanma ve psikopatoloji. *Psikiyatride güncel yaklaşımlar*, 3(2), 321-342.
- Leerkes, E. M. & Crockenberg, S. C. (2002). The development of maternal self-efficacy and its impact on maternal behavior. *Infancy : The Official Journal of the International Society on Infant Studies*, 3(2), 227–247. https://doi.org/10.1207/S15327078IN0302_7
- Mountain, G., Cahill, J., & Thorpe, H. (2017). Sensitivity and attachment interventions in early childhood: A systematic review and meta-analysis. *Infant Behavior and Development*, 46, 14-32.
- Öngider, N. (2013). Anne-Baba ile Okul Öncesi Çocuk Arasındaki İlişki. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 5(4), 422-441.
- Özen Altınkaynak, Ş. & Akman, B. (2019). Okul Öncesi Dönemdeki Çocukların Okula Uyum Becerilerine Anne Baba Tutumlarının Etkisi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 30(1), 19-36.
- Roggman, L. A., Boyce, L. K., & Cook, G. A. (2009). Keeping kids on track: Impacts of a parenting-focused Early Head Start program on attachment security and cognitive development. *Early education and development*, 20(6), 920-941.
- Sak, R., Şahin Sak, İ. T., Atli, S., & Şahin, B. K. (2015). Okul Öncesi Dönem: Anne Baba Tutumları. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(3), 972-991.
- Soysal, A. Ş., Bodur, Ş., İşeri, E., & Şenol, S. (2005). Bebeklik dönemindeki bağlanma sürecine genel bir bakış. *Klinik Psikiyatri*, 8(2), 88-99.
- Sümer, N., Gündoğdu Aktürk, E., & Helvacı, E. (2010). Anne-Baba Tutum ve Davranışlarının Psikolojik Etkileri: Türkiye’de Yapılan Çalışmalara Toplu Bakış. *Türk Psikoloji Yazıları*, 13(25), 42-59.
- Şen Karadağ, Ö. & Tuncay, T. (2022). Aile Eğitim Programı (AEP) ve Ebeveynlik Becerileri Arasındaki İlişkilerin Yararlanıcıların Gözünden İncelenmesi: Kontrol Gruplu Bir Çalışma. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 22(54), 11-42. <https://doi.org/10.21560/spcd.vi.897645>
- Teti, D. M. & Candelaria, M. A. (2002). Parenting competence. M. H. Bornstein (Ed.), *Handbook of parenting: Social conditions and applied parenting içinde* (s. 149-180). Lawrence Erlbaum Associates Publishers
- Teti, D. M., & Gelfand, D. M. (1991). Behavioral competence among mothers of infants in the first year: the meditational role of maternal self-efficacy. *Child Development*, 62, 918-929.
- Van den Boom, D. C. (1994). The influence of temperament and mothering on attachment and exploration: An experimental manipulation of sensitive responsiveness among lower-class mothers with irritable infants. *Child development*, 65(5), 1457-1477.
- Vance, A.J. & Brandon, D.H., 2017. Delineating Among Parenting Confidence, Parenting Self-Efficacy, and Competence. *ANS* 40 (4), E18–E37. <https://doi.org/10.1097/ANS.0000000000000179>
- Wright B, Hackney L, Hughes E, Barry M, Glaser D, Prior V, et al. (2017) Decreasing rates of disorganised attachment in infants and young children, who are at risk of developing, or who already have disorganised attachment. A systematic review and meta-analysis of early parenting interventions. *PLoS ONE* 12(7): e0180858. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0180858>
- Yıldızhan, E. (2017) Bağlanma kuramı ve bağlanma bozukluklarına bir bakış. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 22(1),66-72.
- Yoleri, S., Işıkoğlu Erdoğan, N., & Tetik, G. (2017). Ebeveyn Tutumlarının Okul Öncesi Dönemdeki Çocukların Mizaç Özellikleri İle İlişkinin İncelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 42, 226-239.
- Bonthrone, A. F., Chew, A., Kelly, C. J., Almedom, L., Simpson, J., Victor, S., ... & Counsell, S. J. (2021). Cognitive function in toddlers with congenital heart disease: The impact of a stimulating home environment. *Infancy*, 26(1), 184-199. <https://doi.org/10.1111/inf.12376>
- Cates, C. B., Roby, E., Canfield, C. F., Johnson, M., Raak, C., Weisleder, A., Dreyer, B. P., & Mendelsohn, A. L. (2023). Validation of the StimQ2: A parent-report measure of cognitive stimulation in the home. *PloS one*, 18(7), e0286708. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0286708>
- Daniels, D., Salley, B., Walker, C., & Bridges, M. (2022). Parent book choices: How do parents select books to share with infants and toddlers with language impairment?. *Journal of early childhood literacy*, 22(2), 279–307. <https://doi.org/10.1177/1468798420985668>
- Healey, A., Mendelsohn, A., & COUNCIL ON EARLY CHILDHOOD (2019). Selecting Appropriate Toys for Young Children in the Digital Era. *Pediatrics*, 143(1), e20183348. <https://doi.org/10.1542/peds.2018-3348>
- Korucu, I., Litkowski, E., & Schmitt, S. A. (2020). Examining Associations between the Home Literacy Environment, Executive Function, and School Readiness. *Early Education and Development*, 31(3), 455–473. <https://doi.org/10.1080/10409289.2020.1716287>

- Lee, J., & Wood, E. (2021). Examining Parent–Child Spatial Play Interaction Using Traditional Toys and Touch Screen Tablets. *Parenting*, 21(4), 304–331. <https://doi.org/10.1080/15295192.2020.1811062>
- Lehrl, S., Ebert, S., Blaurock, S., Rossbach, H. G., & Weinert, S. (2020). Long-term and domain-specific relations between the early years home learning environment and students' academic outcomes in secondary school. *School Effectiveness and School Improvement*, 31(1), 102–124. <https://doi.org/10.1080/09243453.2019.1618346>
- McCormick, B. J., Caulfield, L. E., Richard, S. A., Pendergast, L., Seidman, J. C., Maphula, A., ... & Mal-Ed Network Investigators. (2020). Early life experiences and trajectories of cognitive development. *Pediatrics*, 146(3). <https://doi.org/10.1542/peds.2019-3660>
- Mermelshtine R. (2017). Parent-child learning interactions: A review of the literature on scaffolding. *The British journal of educational psychology*, 87(2), 241–254. <https://doi.org/10.1111/bjep.12147>
- Nampijja, M., Kizindo, R., Apule, B., Lule, S., Muhangi, L., Titman, A., ... & Lewis, C. (2018). The role of the home environment in neurocognitive development of children living in extreme poverty and with frequent illnesses: a cross-sectional study. *Wellcome open research*, 3, 152. <https://doi.org/10.12688/wellcomeopenres.14702.1>
- Niklas, F., Wirth, A., Guffler, S., Drescher, N., & Ehmi, S. C. (2020). The home literacy environment as a mediator between parental attitudes toward shared reading and children's linguistic competencies. *Frontiers in Psychology*, 11, 540029. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01628>
- Orri, M., Côté, S. M., Tremblay, R. E., & Doyle, O. (2019). Impact of an early childhood intervention on the home environment, and subsequent effects on child cognitive and emotional development: A secondary analysis. *PloS one*, 14(7), e0219133. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0219133>
- Rakesh, D., McLaughlin, K. A., Sheridan, M., Humphreys, K. L., & Rosen, M. L. (2024). Environmental contributions to cognitive development: The role of cognitive stimulation. *Developmental Review*, 73, 101135. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2024.101135>
- Ramsook, K. A., Welsh, J. A., & Bierman, K. L. (2020). What you say, and how you say it: Preschoolers' growth in vocabulary and communication skills differentially predict kindergarten academic achievement and self-regulation. *Social development (Oxford, England)*, 29(3), 783–800. <https://doi.org/10.1111/sode.12425>
- Roberts, K. L., & Rochester, S. E. (2023). Learning through everyday activities: Improving preschool language and literacy outcomes via family workshops. *Journal of Early Childhood Literacy*, 23(4), 495–528. <https://doi.org/10.1177/14687984211005081>
- Saracho, O. N. (2017). Parents' shared storybook reading – learning to read. *Early Child Development and Care*, 187(3–4), 554–567. <https://doi.org/10.1080/03004430.2016.1261514>
- Schoentgen, B., Gagliardi, G., & Défontaines, B. (2020). Environmental and Cognitive Enrichment in Childhood as Protective Factors in the Adult and Aging Brain. *Frontiers in psychology*, 11, 1814. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01814>
- Shah, R., Isaia, A., Schwartz, A., & Atkins, M. (2019). Encouraging Parenting Behaviors That Promote Early Childhood Development Among Caregivers From Low-Income Urban Communities: A Randomized Static Group Comparison Trial of a Primary Care-Based Parenting Program. *Maternal and child health journal*, 23(1), 39–46. <https://doi.org/10.1007/s10995-018-2589-8>
- Tamis-LeMonda, C. S., Luo, R., McFadden, K. E., Bandel, E. T., & Vallotton, C. (2019). Early home learning environment predicts children's 5th grade academic skills. *Applied Developmental Science*, 23(2), 153–169. <https://doi.org/10.1080/10888691.2017.1345634>

DEZAVANTAJLI KOŞULLARDA ÇOCUKLARIN UMUT, AİDİYET VE DEĞER DUYGUSUNUN GÜÇLENDİRİLMESİ*

Güldane Gündüzöz**

Giriş

Çocuğun sağlıklı bir kişilik geliştirebilmesi, güvenli bağlanma, sevgi, kabul edilme ve değer görme gibi temel psikolojik gereksinimlerinin karşılanmasıyla yakından ilişkilidir. Bu deneyimler, çocuğun kendisini, çevresini ve geleceğini anlamlandırma biçimini şekillendirirken; umut, aidiyet ve değer duygusunun gelişimine de zemin hazırlamaktadır. Bu, çocukların psikolojik sağlamlığını destekleyen ve birbirini karşılıklı olarak besleyen temel gelişimsel kaynaklar arasında yer almaktadır (Snyder, 1994: 165-169).

Umut, çocuğun geleceğe yönelik olumlu beklentiler geliştirmesini, güçlükler karşısında çözüm arama motivasyonunu sürdürmesini ve yaşam deneyimlerine anlam yükleyebilmesini sağlayan psikolojik bir güç olarak değerlendirilmektedir (Erikson, 1950: 54; Seligman & Csikszentmihalyi, 2000: 5). Aidiyet duygusu, çocuğun sevildiğini, kabul edildiğini ve güven veren ilişkiler içerisinde anlamlı bir yere sahip olduğunu hissetmesini sağlarken; değer duygusu, bireyin kendi varlığını anlamlı, saygın ve kıymetli olarak algılamasının temelini oluşturmaktadır.

Bu üç yapı, çocuk gelişiminde karşılıklı etkileşim içerisinde gelişen bütüncül süreçler olarak değerlendirilmelidir (Scioli vd., 2011: 78-85). Kendini değerli hisseden çocuk sosyal ilişkilere daha açık hâle gelirken, güvenli aidiyet ilişkileri geliştiren çocuk geleceğe ilişkin daha güçlü umutlar taşıyabilmektedir. Benzer şekilde umut duygusu gelişmiş çocuklar, yaşam güçlükleri karşısında daha yüksek psikolojik dayanıklılık gösterebilmektedir. Umut, güven, bağlanma, anlam üretme ve psikolojik dayanıklılıkla ilişkili çok boyutlu bir yapı olarak değerlendirilmektedir (Scioli vd., 2011: 79-82). Bu yönüyle umut, aidiyet ve değer duygusu, bireysel iyilik hâlinin ötesinde sosyal uyumun, ahlaki gelişimin ve sağlıklı kimlik oluşumunun önemli belirleyicileri arasında bulunmaktadır.

Erikson'un yaklaşımına paralel olarak güncel araştırmalar, ebeveynlerin umut düzeyinin sosyal destek ve psikolojik iyi oluşla ilişkili olduğunu, bunun da olumlu ebeveynlik uygulamalarını desteklediğini ortaya koymaktadır. Bu bulgular, çocuğun güvenli ve destekleyici bir aile ortamında geleceğe yönelik olumlu beklentiler geliştirmesine katkı sağlayabilecek ebeveynlik özelliklerine işaret etmektedir (Hoang vd., 2024: 1563).

Bu kavramların önemi özellikle travma, yoksulluk, sosyal dışlanma, ebeveyn kaybı ve aile içi kırılganlık yaşayan çocuklar açısından daha belirgin hâle gelmektedir. Dezavantajlı yaşam koşulları, çocukların güven duygusunu, geleceğe ilişkin beklentilerini ve kendilerine yönelik algılarını olumsuz etkileyebilmekle birlikte, çağdaş gelişim psikolojisi çocuk gelişiminin yalnızca risk etmenleriyle değil, koruyucu ve destekleyici çevresel unsurlarla da şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede aile, çocuğun umut, aidiyet ve değer duygularının geliştiği ilk ve en temel sosyal çevre olarak öne çıkmaktadır. Sevgi, güven ve kabul temeline dayanan aile ilişkileri; çocuğun kendisiyle, diğer insanlarla ve çevresiyle kuracağı ilişkilerin niteliğini belirlerken, destekleyici sosyal çevreler, anlamlı yetişkin ilişkileri ve değer temelli eğitim ortamları da olumsuz yaşam deneyimleri karşısında psikolojik sağlamlığın gelişmesine katkı sağlamaktadır. Özellikle dezavantajlı ailelere yönelik ekonomik, sosyal ve psikolojik destek programlarının ebeveynlerin iyilik hâlini güçlendirdiği,

* Bu çalışma İçişleri Bakanlığı destekli 2025/565 Nolu protokolü "Güçlü Kadın, Mutlu Aile, Güçlü Toplum" Projesi kapsamında yapılmıştır.

** Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Anabilim Dalı, Kırıkkale, guldane Gunduzoz@kku.edu.tr, ORCID: orcid.org/0000-0003-3007-6746

bunun da çocukların gelişimsel süreçlerine olumlu yansıdığı belirtilmektedir. Bu nedenle çocuk refahını artırmaya yönelik yaklaşımlarda çocuğun gelişimi; aile, okul, sosyal çevre ve değer aktarımı sağlayan kurumları kapsayan bütüncül bir ekosistem içerisinde ele alınmalıdır.

Bu bütüncül yaklaşım, İslam düşüncesindeki eğitim anlayışıyla da büyük ölçüde örtüşmektedir. İslam düşüncesinde eğitim, yalnızca bilgi aktarımını değil, insanın ahlaki, ruhsal ve toplumsal yönlerinin birlikte geliştirilmesini hedefleyen kapsamlı bir süreç olarak değerlendirilmiştir. Bu anlayış doğrultusunda cami, tarih boyunca ibadet mekânı olmasının yanı sıra eğitim, dayanışma, sosyal bütünleşme ve değer aktarımının gerçekleştiği önemli bir toplumsal kurum olarak işlev görmüştür. Hz. Peygamber döneminden itibaren mescidin çocukların sevgi, merhamet ve kabul gördüğü bir ortam sunması, dinî ve ahlaki gelişimin yaşantı, ilişki ve sosyal bağlar aracılığıyla desteklendiğini göstermektedir. Manevî eğitim perspektifinden bakıldığında ise umut, aidiyet ve değer; yalnızca psikolojik ihtiyaçlar değil, aynı zamanda insanın varoluşunu anlamlandırmasını sağlayan temel manevî kaynaklar olarak değerlendirilmektedir. Tasavvuf geleneğinde umut, Allah'ın rahmetine duyulan güven ve geleceğe yönelik olumlu yönelişi ifade eden recâ kavramıyla; aidiyet, insanın Rabbiyle, ailesiyle ve içinde yaşadığı toplumla kurduğu anlamlı bağlarla; değer duygusu ise insanın yaratılıştan sahip olduğu onur ve kıymetin farkına varmasıyla ilişkilendirilmektedir. Bu yaklaşım, çocuğun yalnızca topluma uyum sağlayan başarılı bir birey olarak değil, aynı zamanda anlam arayışı güçlü, sorumluluk sahibi ve ahlaki değerlerle bütünleşmiş bir insan olarak yetişmesini hedeflemektedir.

Bu noktada Muhâsibî'nin insan anlayışı, psikolojik ve manevî boyutları bir arada değerlendiren önemli bir yaklaşım sunmaktadır. Muhâsibî insanı fiziki yönlerini dışlamadan kalp, akıl, nefis ve irade boyutlarıyla birlikte ele almıştır. Ona göre insanın gelişimi, doğru bilgi, bilinçli yönlendirme ve yaşantı yoluyla gerçekleşmektedir. Bu yaklaşım, günümüz gelişim psikolojisinin bireyi biyolojik, bilişsel, duygusal, sosyal ve kültürel boyutlarıyla ele alan bütüncül anlayışıyla önemli ölçüde örtüşmektedir. Dolayısıyla çocukların umut, aidiyet ve değer duygularının gelişimi de sadece bireysel psikolojik süreçlerle ilgili olmayan, içerisinde aile, toplum ve manevî çevrenin birlikte etkilendiği çok boyutlu bir gelişim alanı olarak değerlendirilmelidir (Aydm, 1976: 181).

Ekolojik gelişim yaklaşımı açısından bakıldığında çocuğun gelişimi, bireysel özellikleri kadar içinde bulunduğu çevresel sistemlerin niteliğiyle de şekillenmektedir. Bu nedenle dezavantajlı koşullarda yaşayan çocukların desteklenmesinde yalnızca bireysel müdahaleler yeterli değildir; aile, okul, sosyal çevre ve değer aktarımı sağlayan kurumların birlikte ele alınması gerekmektedir. Özellikle ebeveyn kaybı yaşamış veya travmatik deneyimlere maruz kalmış çocuklarda umut, aidiyet ve değer duygusunun güçlendirilmesi; psikolojik sağlamlığın artırılması ve sağlıklı kimlik gelişiminin desteklenmesi açısından önemli bir koruyucu faktör olarak değerlendirilmektedir.

Bu çerçevede özellikle babasını şehit olarak kaybeden çocuklar gibi ebeveyn kaybı deneyimi yaşayan gruplar açısından, güven, kabul, anlam ve manevî destek sağlayan sosyal çevrelerin önemli bir koruyucu işlev üstlendiği görülmektedir. Bu çerçevede bir sosyalleşme mekânı olarak camilerimiz, tarih boyunca eğitim, dayanışma ve toplumsal bağların güçlendiği bir merkez olarak da işlev görmüştür. Hz. Peygamber'in çocukların mescitte bulunmasına yönelik sevgi ve hoşgörü temelli yaklaşımı, caminin çocukların kendilerini kabul edilmiş ve değerli hissettikleri bir sosyal ortam oluşturabileceğini göstermektedir. Bu yönüyle sevgi ve merhamet temelli bir cami ortamı; çocuğun dinî bilgi edinmesinin yanında kendisini bir topluluğun değerli üyesi olarak hissetmesine, Allah'ın rahmetine yönelik güven geliştirmesine ve yaratılıştan sahip olduğu değeri fark etmesine katkı sağlayan tamamlayıcı bir gelişim alanı sunabilmektedir.

Umut Kavramının Psikoloji Tarihindeki Gelişimi ve Tasavvufî Perspektifle İlişkisi

Psikoloji literatüründe umut kavramı, uzun yıllar boyunca farklı kuramsal yaklaşımlar çerçevesinde ele alınmış ve psikolojide egemen olan paradigmalara dönüşümüne bağlı olarak farklı şekillerde yorumlanmıştır. Umut üzerine yapılan bilimsel çalışmalar incelendiğinde, bu kavrama yönelik ilginin dönemsel olarak arttığı ve zamanla daha kapsamlı bir kuramsal çerçeveye kavuştuğu görülmektedir. Bu süreçte Karl Menninger'in

Hope adlı çalışması, umut psikolojisinin gelişiminde önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilmektedir (Menninger, 1959: 486; Scioli, 2020: 137).

1960'lı yıllarda psikolojide bilişsel yaklaşımların güç kazanmasıyla birlikte umut kavramı, bilişsel süreçler temelinde yeniden ele alınmıştır. Aynı dönemde Stotland, empatiyi bireyin başka bir kişinin duygusal durumunu algılaması sonucunda benzer bir duygusal yaşantı geliştirmesi olarak açıklamış; bu sürecin bireyin zihinsel yönelimi, kişilerarası ilişkileri ve bireysel farklılıkları tarafından şekillendirildiğini belirtmiştir (Stotland, 1969: 312). Bu yaklaşım, umut kuramı açısından doğrudan bir açıklama sunmasa da umutla ilişkili olan kişilerarası bağlar ve sosyal etkileşimlerin önemini ortaya koyması bakımından dikkat çekmektedir.

İlk dönem araştırmalarda umut daha çok hedefe ulaşma beklentisi veya geleceğe ilişkin iyimser öngörü şeklinde tanımlanırken, sonraki çalışmalar umudun güven, bağlanma, anlam üretme, motivasyon, psikolojik dayanıklılık ve psikolojik iyi oluşla yakından ilişkili çok boyutlu bir yapı olduğunu ortaya koymuştur (Scioli, 2020: 144-145; Stotland, 1969: 303).

Bununla birlikte son dönem kuramsal çalışmalar, umut ile beklenti kavramlarının özdeş olmadığını ileri sürmektedir. Bury'ye göre umut, özellikle kişinin kendisi için büyük önem taşıyan bir hedefin gerçekleşmesinin mümkün olmasına dayanır. Bu nedenle umut, belirsizlik koşullarında sürdürülen kişisel bağlılığın psikolojik ifadesi olarak değerlendirilmektedir (Bury, 2017: 12). Bury'ye göre umut, yüksek başarı beklentisinin bulunduğu durumlarda belirginleşen bir yapı değildir. Aksine umut, sonucun kesin olmadığı, hatta gerçekleşme ihtimalinin düşük olduğu fakat hâlâ mümkün kabul edildiği belirsizlik koşullarında en belirgin psikolojik işlevini göstermektedir (Bury, 2017: 33). Benzer şekilde aidiyet duygusu da bireyin psikolojik gelişiminin merkezinde yer almaktadır. İnsan, doğası gereği ilişki kuran ve ait olduğu çevre içerisinde kimliğini inşa eden sosyal bir varlıktır (Kirkpatrick, 2006: 145). Çocuğun aile içerisinde sevgi, kabul ve güven temelinde deneyimlediği ilişkiler, ilerleyen yıllarda kuracağı sosyal bağların niteliğini belirlemektedir. Aidiyet hissinin zayıfladığı durumlarda yalnızlık, yabancılaşma ve değersizlik algısı güçlenirken; güçlü aidiyet ilişkileri bireyin öz güvenini, sosyal uyumunu ve psikolojik dayanıklılığını artırmaktadır. Aynı şekilde değer duygusu da bireyin sahip olduğu başarıların ötesinde, sırf insan olması sebebiyle kıymetli olduğuna dair geliştirdiği temel benlik algısını ifade etmektedir. Sağlıklı bir değer duygusu geliştiren çocuk, kendisini başkalarıyla kıyaslama ihtiyacını daha az hissetmekte; başarısızlıklar karşısında benliğini koruyabilmekte ve hayatına daha güçlü bir anlam yükleyebilmektedir. Araştırmalar ve eğitim tecrübeleri, çocuğun kendisini değerli hissetmesinin öncelikle aile içinde kurulan güven, sevgi ve kabul ortamıyla yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Çocuğun kişiliğini şekillendiren bu ilk ilişkiler, özellikle vicdan gelişimi, sorumluluk bilinci ve ahlâkî yönelimlerin de temelini oluşturmaktadır.

Bununla birlikte psikoloji literatürü umut, aidiyet ve değer duygusunu büyük ölçüde bireyin psikososyal gelişimi çerçevesinde açıklarken, bu kavramların ontolojik ve manevî boyutuna sınırlı ölçüde yer vermektedir. Oysa insan yalnızca biyolojik ve psikolojik yönleriyle değil, anlam arayan ve aşkın olana yönelen manevî bir varlık olarak da değerlendirilmelidir. Bu noktada tasavvuf düşüncesi, insanı kalp, ruh, akıl ve nefis boyutlarıyla ele alan bütüncül bir yaklaşım sunmaktadır. Muhâsibî de insanın gelişimini bu unsurların karşılıklı etkileşimi içerisinde açıklamış; bu yönüyle gelişim psikolojisinin bütüncül insan anlayışıyla önemli ölçüde örtüşen bir perspektif ortaya koymuştur. Bu nedenle umut, aidiyet ve değer duygusu, birbirinden bağımsız psikolojik özellikler değil, insanın kişiliğini ve manevî gelişimini birlikte besleyen süreçler olarak değerlendirilebilir (Aydm, 1976: 181).

Tasavvuf geleneğinde umut, Allah'ın rahmet ve mağfiretine güveni ifade eden recâ kavramıyla; aidiyet, kulun Rabbiyle ve müminler topluluğuyla kurduğu anlamlı bağla; değer duygusu ise insanın ahsen-i takvîm üzere yaratılması ve ilâhî emanete muhatap kılınmasıyla temellendirilmektedir. Bu anlayış, çocuğun yalnızca psikolojik iyiliğini değil, aynı zamanda ahlaki olgunlaşmasını, manevî gelişimini ve kulluk bilincini de desteklemeyi amaçlamaktadır.

Umut Kavramının Tarihsel ve Kuramsal Dönüşümü

Ekolojik gelişim yaklaşımı açısından değerlendirildiğinde, dezavantajlı yaşam koşullarına sahip çocukların gelişiminde risk faktörleri kadar koruyucu faktörlerin de belirleyici olduğu kabul edilmektedir (Eslek ve Yılmaz Irmak, 2018: 358). Bu çerçevede babasını şehit olarak kaybeden çocuklar, yaşadıkları ebeveyn kaybının psikososyal etkileri nedeniyle umut, aidiyet ve değer duyguları bakımından desteklenmesi gereken gruplar arasında yer almaktadır. Bu çocukların psikolojik sağlamlıklarının güçlendirilmesinde aile ve okul kadar, güven, kabul, anlam ve manevî destek sunan sosyal çevrelerin de önemli bir işleve sahip olduğu söylenebilir. Özellikle sevgi ve merhamet temelli bir cami ortamı, çocuğun bir taraftan dinî bilgi edinmesini aynı zamanda kendisini bir topluluğun değerli üyesi olarak hissetmesini, Allah'ın rahmetine güven geliştirmesini ve yaratılıştan sahip olduğu değeri fark etmesini destekleyen koruyucu bir gelişim alanı sunmaktadır. Bu yönüyle cami, dezavantajlı çocukların umut, aidiyet ve değer duygularını güçlendirebilecek tamamlayıcı bir manevî eğitim çevresi olarak değerlendirilebilir.

Umut kavramı, günümüz psikoloji literatüründe çoğunlukla motivasyon, psikolojik dayanıklılık ve iyi oluş bağlamında ele alınmakla birlikte, tarihsel süreç incelendiğinde bu kavramın çok daha köklü bir düşünsel geçmişe sahip olduğu görülmektedir. Psikoloji biliminin kurumsallaşmasından önce umut, ahlak felsefesi, din psikolojisi ve teolojik düşünce içerisinde değerlendirilmiş; insanın varoluşunu anlamlandıran temel erdemlerden biri olarak kabul edilmiştir. Anthony Scioli'nin kapsamlı tarihsel incelemesine göre, umut üzerine psikolojik nitelik taşıyan ilk değerlendirmeler on yedinci yüzyıla kadar uzanmakta ve bu süreçte umut kavramı farklı bilimsel paradigmaların etkisi altında çeşitli şekillerde yorumlanmaktadır (Scioli, 2020:138).

İlk dönem psikolojik ve ahlaki metinlerde umut, hem geleceğe ilişkin olumlu bir beklenti hem de insanı iyiliğe yönelten, iradesini güçlendiren ve ilahî hakikate bağlayan bir erdem olarak ele alınmıştır. Özellikle Hristiyan düşüncesinin etkisi altında kaleme alınan eserlerde umudun, ilahî iradeye güven duymasıyla anlam kazandığı vurgulanmaktadır. Reynolds, Hale ve Tucker gibi erken dönem düşünürler, umudu insan davranışlarını harekete geçiren temel dinamiklerden biri olarak görmüş; bu kavramı güven, sabır, sebat ve anlam arayışıyla ilişkilendirmişlerdir (Scioli, 2020: 155). Umudun hedefe ulaşma isteği ve aynı zamanda zorluklar karşısında insanı ayakta tutan ahlaki ve ruhsal bir güç olduğu düşüncesi bu dönemin ortak yaklaşımını oluşturmaktadır.

Bu tarihsel yaklaşım, İslam düşüncesinde geliştirilen recâ anlayışıyla dikkat çekici benzerlikler göstermektedir. Tasavvuf geleneğinde recâ, kulun Allah'ın rahmetine güvenmesini ifade eden, salih amel, tevekkül, sabır ve kulluk bilinciyle desteklenen dinamik bir ümit hâlidir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de, "Allah'ın rahmetinden ancak inkârcı topluluk ümit keser" (Yûsuf, 12/87) buyurularak umutsuzluk, imanla bağdaşmayan bir ruh hâli olarak değerlendirilmiştir. Aynı şekilde "Rahmetim her şeyi kuşatmıştır" (A'râf, 7/156) ilahî beyanı, müminin umut duygusunu iman temelli bir güven ilişkisi üzerine inşa etmektedir. Böylece umut, tasavvuf eğitiminde bireyin Rabbine yönelişini güçlendiren temel manevî erdemlerden biri hâline gelmektedir.

Modern psikolojinin gelişmesiyle birlikte umut kavramı, başlangıçta ahlaki ve aşkın yönelimlerle ilişkilendirilen bir erdem olmaktan çıkarak bilişsel süreçler, motivasyon ve hedef yönelimli davranışlar bağlamında yeniden kavramsallaştırılmıştır (Scioli, 2020: 142). Özellikle Snyder'ın umut kuramı, umudu bireyin belirlediği amaçlara ulaşabilmek için gerekli yolları üretme (pathways) ve bu yolları kullanma yönündeki motivasyonunu (agency) içeren bilişsel-motivasyonel bir yapı olarak açıklamış ve psikoloji literatüründe önemli bir paradigma oluşturmuştur. Bununla birlikte güncel umut araştırmaları, umudu yalnızca bireyin zihinsel süreçleriyle sınırlı görmeyi yetersiz olduğunu; umut deneyiminin aile, sosyal ilişkiler, kültürel değerler, topluluk bağları ve bireyin aşkın anlam kaynaklarıyla kurduğu ilişki içerisinde şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, özellikle dezavantajlı yaşam koşullarına sahip bireylerde umudun aidiyet, destek, anlam ve güven ilişkileri üzerinden sürdürülen bağlamsal bir deneyim olduğunu göstermektedir (Lukács, 1978: 196). Dolayısıyla çağdaş psikoloji literatüründe umut, bireysel bilişsel kapasitenin ötesinde, ilişkisel ve kültürel bağlam içerisinde oluşan çok boyutlu bir psikolojik kaynak olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.

Bununla birlikte tarihsel literatür incelendiğinde, umudun yalnızca amaç belirleme veya başarı beklentisiyle sınırlandırılmadığı; güven, teslimiyet, anlam, karakter gelişimi ve insanın aşkın olana yönelme ihtiyacıyla birlikte ele alındığı görülmektedir. Bu durum, tasavvufun insana ilişkin bütüncül yaklaşımıyla önemli ölçüde örtüşmektedir. Çünkü tasavvuf terbiyesinde insan, zihinsel ve davranışsal yönlerinin çok ötesinde kalbi, ruhu, vicdanı ve fitratıyla birlikte değerlendirilmektedir.

Bu çerçevede çocuk eğitiminde umut, aidiyet ve değer duygusunun yalnızca psikolojik gelişimin bileşenleri olarak görülmesi yeterli değildir. Bu kavramlar aynı zamanda çocuğun Allah’a güven duygusunu geliştirmesi, yaratılış gayesini idrak etmesi, kendisini ilahî emaneti taşıyan değerli bir varlık olarak tanıması ve ahlaki olgunlaşma sürecine yönelmesi bakımından da temel eğitim ilkeleri arasında yer almaktadır. Tasavvuf pedagojisinin hedefi, çocuğun kalbinde ümit, muhabbet, merhamet, ihlas ve kulluk şuurunu birlikte inşa ederek psikolojik gelişim ile manevî tekâmülü aynı eğitim süreci içerisinde bütünleştirmektir. Bu yönüyle tasavvuf, modern psikolojinin umut kavramına ilişkin ulaştığı birçok tespiti daha geniş bir ontolojik ve ahlaki zemine taşıyarak insanın hem dünya hem de ahiret saadetini esas alan bütüncül bir eğitim modeli sunmaktadır.

Tasavvuf pedagojisi açısından değerlendirildiğinde, travmatik kayıp yaşayan çocukların iyileşme süreci yalnızca psikolojik belirtilerin azaltılmasına indirgenemez; aynı zamanda çocuğun varoluşunu yeniden anlamlandırmasına, umut ve güven duygusunu yeniden inşa etmesine imkân tanıyan manevî bir terbiye süreci olarak ele alınmalıdır. Bu çerçevede Taha Abdurrahman’ın “müeyyed akıl” yaklaşımı dikkate alındığında, hakikatin teorik bilginin çok ötesinde yaşanmış tecrübe ve ahlâkî pratikle kavranabileceği düşüncesi, travmatik kayıp yaşayan çocukların iyileşmesinde sevgi, merhamet, oyun ve manevî rehberlik gibi yaşantısal desteklerin önemini ortaya koymaktadır (Viersen, 2020: 170-172). Bu perspektifte çocuk, yalnızca korunması gereken kırılgan bir birey değil; uygun eğitim ve manevî destek ortamlarında fitratındaki iyilik, umut ve güven potansiyelini yeniden açığa çıkarabilecek bir emanet olarak görülmektedir.

Travmatik yaşantılar çocuğun dünyayı algılama biçimini sarsabilmektedir. Tasavvuf düşüncesi ise musibeti sabır, tevekkül ve ilahî rahmet perspektifinde yeniden anlamlandırılabilir bir tecrübe olarak değerlendirerek çocuğun umut ufkunun korunmasına katkı sunabilecek bir yaklaşım önermektedir. Bu nedenle aile, okul ve cami, çocuğun ahlâkî, psikolojik ve manevî gelişimini birlikte besleyen, anlam ve aidiyet duygusunu yeniden inşa eden tamamlayıcı sosyal destek sağlayan kurumlar ve eğitim çevreleri olarak değerlendirilmelidir.

Tasavvuf Perspektifinde Çocuğun Manevî Gelişimi: Umut, Aidiyet ve Değerin Ahlâkî Temelleri

Tasavvuf düşüncesi, insan eğitimini yalnızca davranışların düzenlenmesi veya belirli ahlâkî kuralların kazandırılması şeklinde değerlendirmez. Tasavvufun eğitim anlayışında esas olan, insanın yaratılışta kendisine bahşedilen fitratı koruyarak kalbini, ruhunu ve ahlâkını ilahî hakikate yöneltebilmesidir. Bu sebeple çocukluk dönemi, yalnızca gelişim psikolojisinin tanımladığı kritik öğrenme evresi değil; aynı zamanda kalbin safiyetinin, vicdanın açıklığının ve manevî kabiliyetlerin en güçlü şekilde şekillendiği hayat safhası olarak kabul edilmektedir. Nitekim Hz. Peygamber’in “Her doğan çocuk fitrat üzere doğar (Buhârî, Cenâiz, 92; Müslim, Kader, 22)” hadisi, çocuğun yaratılıştan getirdiği iyilik eğiliminin eğitimle korunması gerektiğini ortaya koyan temel ilkelerden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu ilke, yalnızca yetişkin insanın değil, hayatının erken dönemlerinde korunmaya ve desteğe ihtiyaç duyan çocukların da değerini açıklamaktadır. Zira çocuğun değeri onun üretkenliği, başarısı veya toplumsal katkısıyla değil, taşıdığı insanî öz ve fitrî saygınlıkla belirlenir.

Nitekim Muhâsibî’ye göre bilgi, doğuştan hazır bulunan bir unsur değil; dikkat, tecrübe, doğru rehberlik ve sevgiyle gerçekleşen bir öğrenme sürecinin ürünüdür; bu nedenle çocuk terbiyesi yalnızca bilgi aktarımını değil, bilginin ahlâkî yaşantı hâline dönüştürülmesini hedeflemelidir. (Aydın, 1976: 125).

Bu yaklaşım doğrultusunda tasavvuf pedagojisinde eğitimin amacı, çocuğa dışarıdan yeni bir karakter kazandırmaktan çok, onun özünde bulunan iyilik, merhamet, doğruluk ve Allah’a yöneliş istidadını geliştirmektir. Çünkü tasavvuf geleneğinde ahlâk, sonradan eklenen davranış kalıplarından ziyade kalpte

yerleşen manevî niteliklerin davranışlara yansımaları olarak görülmektedir. Kalbi ihlas, muhabbet, tevekkül, sabır ve recâ ile beslenen bir çocuk, yalnızca kurallara uyan birey değil; iyiliği içselleştiren, vicdaniyla hareket eden ve sorumluluk bilinci geliştiren bir şahsiyet hâline gelmektedir. Bu yönüyle tasavvufî eğitim, davranışın kaynağını dış denetimde değil, içsel ahlâkî olgunlaşmada aramaktadır. Bu yönüyle tasavvuf pedagojisi, çocuğa dışarıdan yeni bir kimlik kazandırmayı değil, yaratılıştan getirdiği iyilik eğilimini koruyup geliştirmeyi esas almaktadır. Dolayısıyla eğitim, çocuğu başka çocuklarla kıyaslayan standartlaştırılmış bir süreçten ziyade, onun bireysel fitratını ve gelişim özelliklerini dikkate alan bir terbiye anlayışı olarak görülmektedir. Tasavvuf terbiyesinde manevî eğitimin yalnızca aile içerisinde değil, ortak ibadet ve zikir atmosferinin yaşandığı manevî çevrelerde de desteklenmesi önem taşımaktadır. Bu bağlamda cami, çocuğun kalbî eğitimini destekleyen doğal bir eğitim çevresi olarak görülmektedir. Cemaat bilinci içerisinde büyüyen çocuk, yalnız olmadığını, aynı inancı paylaşan büyük bir topluluğun parçası olduğunu yaşayarak öğrenmekte; bu tecrübe onun aidiyet ve güven duygularını güçlendirmektedir.

Tasavvufun umut anlayışı da bu bütüncül eğitim perspektifi içerisinde özel bir yere sahiptir. Modern psikolojinin umut kavramını çoğunlukla hedef belirleme, motivasyon ve psikolojik dayanıklılık ekseninde açıklamasına karşılık tasavvuf, umudu insanın Rabbiyle kurduğu güven ilişkisinin bir tezahürü olarak değerlendirmektedir. Recâ, yalnızca geleceğe ilişkin olumlu beklentiye değil; Allah'ın rahmetine güvenerek gayret göstermeyi, zorluklar karşısında ümitsizliğe kapılmamayı ve kulluk yolunda sebat etmeyi ifade eden dinamik bir manevî hâlidir. Bu sebeple tasavvuf terbiyesinde umut, pasif bir bekleyiş değil; dua, amel, sabır ve tevekkül ile beslenen aktif bir kulluk bilinci olarak anlaşılmaktadır.

Benzer şekilde aidiyet duygusu da tasavvuf düşüncesinde yalnızca sosyal çevreye bağlılık anlamına gelmez. Çocuk, öncelikle Allah'ın kulu olduğunu idrak ederek varoluşuna anlam kazandırmakta; ardından aileye, ümmete ve insanlığa karşı sorumluluk bilinci geliştirmektedir. Böylece aidiyet, bireyin yalnızlık hissini ortadan kaldıran psikolojik bir ihtiyaç olmanın ötesinde, insanı ilahî nizama bağlayan manevî bir mensubiyet şuuruna dönüşmektedir. Bu bilinç, çocuğun hem kendisini hem de diğer insanları Allah'ın emaneti olarak görmesini sağlayarak sevgi, merhamet, adalet ve kardeşlik gibi temel ahlâkî erdemlerin gelişmesine zemin hazırlamaktadır.

Tasavvufî eğitim anlayışında değer duygusunun kaynağı ise insanın toplumsal statüsü, başarısı veya başkaları tarafından takdir edilmesi değildir. İnsanın gerçek değeri, Allah tarafından “ahsen-i takvîm” üzere yaratılmış (Tîn, 95/4), yeryüzünde halife kılınmış (Bakara, 2/30) ve ilahî emaneti yüklenmiş (Ahzâb, 33/72) olmasından kaynaklanmaktadır. Bu ontolojik değer anlayışı, çocuğun benlik algısını dışsal başarı ölçütlerinden kurtararak yaratılıştan sahip olduğu onur ve saygınlık üzerine inşa etmektedir. Böyle bir eğitim anlayışı içerisinde yetişen çocuk, yalnızca kendisini değerli görmez; aynı zamanda her insanın yaratılıştan gelen haysiyetine saygı duymayı öğrenir. Böylece tevazu ile izzet, özgüven ile kulluk bilinci, bireysel gelişim ile toplumsal sorumluluk dengeli biçimde gelişmektedir.

Sonuç olarak tasavvuf pedagojisi, umut, aidiyet ve değer duygusunu birbirinden bağımsız psikolojik değişkenler olarak değil, insanın kalbî, ahlâkî ve manevî gelişimini birlikte besleyen temel eğitim ilkeleri olarak değerlendirmektedir. Bu yaklaşımda çocuk eğitiminin nihai hedefi, yalnızca psikolojik açıdan sağlıklı bireyler yetiştirmek değil; Allah'a güvenen, yaratılış gayesinin farkında olan, yüksek ahlâkî hayatına yansıtan ve insanlığa karşı sorumluluk taşıyan kâmil şahsiyetlerin yetişmesine katkı sağlamaktır. Bu yönüyle tasavvuf, modern psikolojinin umut, aidiyet ve değer kavramlarına ilişkin ulaştığı önemli tespitleri daha geniş bir ontolojik, ahlâkî ve manevî çerçevede yeniden yorumlayarak çocuk eğitimine önemli bir katkı sunmaktadır.

Modern Psikoloji ve Tasavvuf Perspektifinden Umudun Çocuk Kişiliğinin İnşasındaki Rolü

Karl Menninger'in umudu psikiyatrinin vazgeçilmez iyileştirici gücü olarak tanımlaması, Jerome Frank'ın psikoterapinin ortak iyileştirici unsurlarından biri olarak umudu merkeze yerleştirmesi ve Aaron Beck'in umutsuzluk üzerine geliştirdiği çalışmaları, bu kavramın teorik bir erdem olmanın çok ötesinde bireyin ruh sağlığını doğrudan etkileyen temel bir psikolojik yapı olduğunu ortaya koymuştur (Menninger, 1959: 486;

Aksoy, 2021: 8). Daha sonraki bilişsel psikoloji araştırmaları ise umudu, bireyin amaç belirlemesini sağlayan, bu amaçlara ulaşabileceğine ilişkin yeterlik inancı geliştiren ve karşılaşılan engeller karşısında alternatif çözüm yolları üretebilmesini mümkün kılan dinamik bir bilişsel süreç olarak değerlendirmiştir (Stotland, 1969: 312). Böylece umut, yalnızca geleceğe yönelik iyimser bir beklenti olmaktan çıkarak bireyin kişilik gelişimini, psikolojik dayanıklılığını ve yaşam doyumunu şekillendiren temel gelişim kaynaklarından biri hâline gelmiştir.

Son dönem araştırmalar, beklenti temelli yaklaşımların umut olgusunu açıklamada tek başına yeterli olmadığını ileri sürmektedir. Bury'ye göre umut, yalnızca arzu edilen sonucun gerçekleşeceğine ilişkin yüksek bir beklenti değildir. Aksine umut, kişinin kendisi için büyük önem taşıyan bir sonuca, gerçekleşme olasılığı düşük olsa bile bağlılığını sürdürübilmesiyle ortaya çıkan özgün bir psikolojik yaşantıdır (Bury, 2017: 11). Bu nedenle umut, belirsizlik içerisinde sürdürülen kişisel yatırımın ve vazgeçmeme eğiliminin ifadesidir. Nitekim Bury, bireyin gerçekleşmesini zaten beklediği bir hedef için umut etmeye ihtiyaç duymayacağını; umudun asıl olarak sonucun belirsiz olduğu durumlarda anlam kazandığını belirtmektedir (Bury, 2017: 29-31). Deneysel bulgular da bu kuramsal ayrımı desteklemektedir. Bury'nin doktora öğrencileri üzerinde gerçekleştirdiği araştırmada, zaman ilerledikçe hem umut hem de iyimserlik düzeylerinde azalma gözlenmesine rağmen, kişisel yatırımın yüksek olduğu bireylerde yalnızca umut düzeyinin korunabildiği belirlenmiştir. Buna karşılık iyimserlik, kişisel yatırım tarafından aynı ölçüde desteklenmemiştir. Bu bulgu, umudun iyimserlikle özdeş bir beklenti biçimi olmadığını; özellikle belirsizlik koşullarında bireyin psikolojik dayanıklılığını sürdüren özgün bir psikolojik kaynak olduğunu göstermektedir (Bury, 2017: 155-160).

Bury'ye göre umut, yalnızca olumlu bir sonucun mümkün görülmesine değil, bireyin kendisi için anlam taşıyan hedeflere yönelik bağlılığını sürdürmesine dayanmaktadır. Deneysel bulgular, kişisel yatırımın yüksek olduğu durumlarda umudun motivasyonu, çabayı ve hedefe yönelik kararlılığı desteklediğini göstermektedir (Bury, 2017: 21-23). Onun daha sonraki deneysel çalışmaları, umudun yalnızca hedefe yönelmeyi başlatan bir motivasyon kaynağı olmadığını; belirsizlik ve güçlüklerin uzadığı süreçlerde de sürdürülebilen dinamik bir psikolojik kaynak olduğunu göstermektedir. Araştırmada, zaman ilerledikçe bireylerin hem umut hem de iyimserlik düzeylerinde genel bir azalma görülmesine rağmen, kişisel yatırım düzeyi yüksek olan bireylerde umudun görece istikrarlı kaldığı; buna karşılık iyimserliğin aynı ölçüde korunamadığı belirlenmiştir. Bu bulgu, umudun başarı beklentisinden ziyade bireyin anlam yüklediği hedefe bağlılığını sürdürmesini sağlayan psikolojik bir süreç olduğunu desteklemektedir (Bury, 2017: 165).

Bununla birlikte modern psikoloji literatüründe umut çoğunlukla bireyin kendi potansiyeline, hedeflerine ve bilişsel yeterliklerine dayalı bir yapı olarak ele alınmaktadır (Scioli vd., 2011: 78-85). Bu yaklaşım, çocuğun öz yeterlik algısını güçlendirmesi bakımından önemli katkılar sunmakla birlikte, umudun aşkın boyutunu ve insanın metafizik yönelimini açıklamada sınırlı kalmaktadır. Çünkü insanın hayatında karşılaştığı bütün güçlükler yalnızca bireysel çaba ile aşılabilecek nitelikte değildir. Hastalık, ölüm, kayıp, belirsizlik ve çaresizlik gibi varoluşsal durumlar, umut kavramının yalnızca bilişsel beklentiyle açıklanamayacağını göstermektedir. Bu noktada tasavvuf düşüncesi, modern psikolojinin ortaya koyduğu umut anlayışını reddetmemekte; aksine onu daha geniş bir ontolojik zemine yerleştirerek tamamlamaktadır.

Bu yönüyle recâ anlayışı, modern psikolojide umudun zaman içerisinde motivasyonu koruyan dinamik bir kaynak olduğu yönündeki ampirik bulgularla dikkat çekici biçimde örtüşmektedir. Nitekim kişisel yatırımın yüksek olduğu bireylerde umudun zamanla tükenmediğini gösteren araştırmalar, tasavvufun umut anlayışında vurgulanan sebat, tevekkül ve gayret ilkeleriyle önemli ölçüde paralellik göstermektedir (Bury, 2017: 185).

Bu benzerlik, modern psikolojinin ortaya koyduğu ampirik bulgular ile tasavvufun recâ anlayışının birbirini dışlayan değil, farklı düzlemlerde birbirini tamamlayan iki yaklaşım olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir.

Tasavvuf geleneğinde kulun hakiki emniyeti, geleceği bütünüyle kontrol etme çabasından değil, tedbirini aldıktan sonra neticeyi Allah'ın iradesine teslim edebilmesinden doğmaktadır. Bu anlayış, pasif bir kadercilik

olmanın çok ötesinde kulun içinde bulunduğu anın hakkını vererek gayretini sürdürmesi, geleceğe ilişkin aşırı kaygılardan uzaklaşması ve ilâhî rahmete güven içerisinde yaşaması esasına dayanmaktadır. Bu bakımdan tasavvufî recâ, modern psikolojide umudun belirsizlik karşısında motivasyonu ve psikolojik dayanıklılığı koruyan dinamik bir kaynak olduğu yönündeki bulgularla önemli ölçüde örtüşmektedir. Tasavvuf, umudun kaynağını Allah'ın rahmetine duyulan itimat, tevekkül ve kulluk şuurunda temellendirerek bu kavrama daha geniş bir ontolojik ve manevî derinlik kazandırmaktadır (Özer, 2025: 90-91). Çocuk kişiliğinin gelişimi açısından değerlendirildiğinde ise bu yaklaşım, çocuğun hedeflerine ulaşma motivasyonu ile, belirsizlikler karşısında güven duygusunu korumasını, kaygıyla baş edebilmesini ve hayatını ilâhî hikmet ekseninde anlamlandırmasını destekleyen bütüncül bir eğitim anlayışı ortaya koymaktadır.

Dezavantajlı Çocuklar Açısından Umut

Tasavvuf geleneğinde umut, kulun kendi gücüne duyduğu güven ile Allah'ın sonsuz kudretine olan teslimiyet arasında kurulan dengeli bir ilişkiyi ifade etmektedir. Bu anlayışta insan sebeplere sarılmakla yükümlüdür; ancak sonucun Allah'ın takdiriyle gerçekleşeceğini bilir. Böylece recâ, bireyin gayret göstermesini, sabretmesini, dua etmesini ve ilahî rahmete güvenerek mücadeleyi sürdürmesini sağlayan ahlâkî bir erdem olarak kulluğu güçlendiren, sorumluluk bilincini artıran ve ahlâkî sebatı besleyen dinamik bir ruh hâlidir. Bury'nin ikinci çalışması, umudun yalnızca duygusal bir yaşantı olmadığını, davranış üzerinde de doğrudan etkili olduğunu ortaya koymuştur. Araştırmada umut düzeyi yüksek olan bireylerin tez çalışmalarına yönelik çabalarını daha güçlü biçimde sürdürdükleri; buna karşılık iyimserliğin davranışı anlamlı biçimde yordamadığı belirlenmiştir. Böylece umut, uzun süreli gayreti devam ettiren psikolojik bir güç olarak değerlendirilmektedir (Bury, 2017: 172).

Bu çerçevede Taha Abdurrahman'ın tasavvuf temelli etik yaklaşımı da bu bakış açısını desteklemektedir. Abdurrahman'a göre toplumsal iyileşme, öncelikle bireyin kalbî ve ahlâkî terbiyesiyle mümkün olur; hakikat ise yaşanmış tecrübe, ahlâkî pratik ve manevî olgunlaşma sürecinde kavranabilir. Bu çerçevede muhabbet, merhamet, güven ve iyilik ekseninde oluşturulan eğitim ortamları, özellikle travmatik kayıp yaşayan dezavantajlı çocukların umut duygularını yeniden inşa etmelerine, kendilerini değerli hissetmelerine ve hayatı yeniden anlamlandırmalarına katkı sağlayabilecek koruyucu manevî kaynaklar olarak değerlendirilebilir (Viersen, 2023: 11-12).

Bu yaklaşımın çocuk eğitimi bakımından son derece önemli sonuçları bulunmaktadır. Çocuğun küçük yaşlardan itibaren gayretin değerini kavraması, başarısızlık karşısında ümitsizliğe kapılmaması ve Allah'ın rahmetine güvenerek yeniden çaba gösterebilmesi, sağlıklı kişilik gelişiminin temel göstergeleri arasında yer almaktadır. Tasavvuf pedagojisi, çocuğun benlik değerini başarı üzerinden tanımlamasını doğru bulmaz. Çünkü başarıya bağlı olarak inşa edilen umut, başarısızlıkla birlikte kolayca yıkılabilmektedir. Buna karşılık Allah'ın rahmetine, hikmetine ve adaletine dayanan umut anlayışı, bireyin şartlar ne olursa olsun iç huzurunu ve psikolojik direncini koruyabilmesine imkân sağlamaktadır. Bu süreçte çocuğun umut duygusunu besleyen en önemli unsurlardan biri, başarısından bağımsız olarak sevildiğini ve kabul edildiğini hissetmesidir. Başarı merkezli bir değer algısı yerine, koşulsuz kabul ve güven ortamında yetişen çocuklar başarısızlık karşısında benliklerini koruyabilmekte ve geleceğe yönelik umutlarını sürdürebilmektedir. Benzer şekilde Bury de umudun iyimserlikten farklı olarak zaman içerisinde kolayca tükenmeyen, belirsizlik ve güçlükler devam etse bile bireyin hedefe bağlılığını sürdürebilen kalıcı bir psikolojik kaynak olduğunu ortaya koymaktadır.

Nitekim tasavvuf terbiyesinde çocuk, daha erken yaşlardan itibaren Allah'ın er-Rahmân, er-Rahîm, el-Latîf, el-Vedûd ve el-Hafız isimleriyle tanıştırılarak sevgi, güven ve merhamet eksanli bir kulluk bilinci geliştirmeye teşvik edilmektedir. Böylece çocuk, Allah'ı emir ve yasak koyan bir otorite olarak görmenin çok ötesinde kendisini seven, koruyan, bağışlayan ve daima rahmetiyle kuşatan yüce bir Rab olarak tanımaktadır. Bu eğitim anlayışı, çocuğun hem Allah'a güven duygusunu güçlendirmekte hem de insanlara karşı sevgi, şefkat, affedicilik ve merhamet gibi ahlâkî erdemler geliştirmesine katkı sağlamaktadır.

Bu bağlamda modern psikolojinin umut üzerine geliştirdiği kuramlar ile tasavvufun recâ anlayışı farklı düzlemlerde birbirini tamamlayan iki yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Şöyle ki, psikoloji umudun bireysel işleyişini, bilişsel süreçlerini ve davranışsal sonuçlarını açıklarken; tasavvuf aynı kavrama insanın yaratılış gayesi, kulluk bilinci ve ilahî rahmet ekseninde daha derin bir anlam kazandırmaktadır (Sarnoff, 1970: 322–324). Bu bütüncül bakış açısı, çocuk eğitiminde umut, aidiyet ve değer duygusunun ahlâkî olgunlaşmayı, manevî tekâmülü ve Allah ile kurulan güven ilişkisini besleyen temel eğitim ilkeleri olduğunu göstermektedir. Böyle bir eğitim anlayışı, çocuğun dünyevi başarısını olduğu kadar karakterini, vicdanını ve manevî kimliğini de inşa ederek onu hem bireysel hem toplumsal sorumluluk taşıyan erdemli bir şahsiyet olarak yetiştirmeyi hedeflemektedir (Merrifield, 1970: 105-106).

Modern Psikoloji ve Tasavvuf Perspektifinde Aidiyetin Çocuk Kişiliğinin İnşasındaki Rolü

Psikoloji literatüründe umut kavramı uzun yıllar boyunca daha çok hedef belirleme, başarı beklentisi ve bilişsel süreçler çerçevesinde açıklanmış olmakla birlikte, özellikle 1980’li yıllardan itibaren yapılan araştırmalar umudun yalnızca bireyin zihinsel değerlendirmelerine indirgenemeyecek kadar çok katmanlı bir olgu olduğunu ortaya koymuştur. Bu dönemde geliştirilen kuramsal yaklaşımlar, umudun yalnızca bireysel yeterlik algısından değil; kişilerarası ilişkilerden, duygusal bağlardan, güven duygusundan ve anlam arayışından da beslendiğini göstermiştir. Böylece umut, yalnızca geleceğe ilişkin olumlu beklenti değil; bireyin yaşamı anlamlandırmasını sağlayan bütüncül bir psikolojik güç olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.

Bu dönüşümün önemli örneklerinden biri Dufault ve Martocchio’nun geliştirdiği umut modelidir (Dufault ve Martocchio, 1985: 382). Araştırmacılar, özellikle ağır hastalıklarla mücadele eden bireyler üzerinde yaptıkları gözlemler sonucunda umudu dinamik ve çok boyutlu bir “yaşam gücü” olarak tanımlamışlardır. Onlara göre umut; bilişsel, duygusal ve davranışsal süreçlerin yanında kişilerarası bağlılık (affiliative) ve bireyin içinde bulunduğu yaşam bağlamını (contextual) da içeren çok yönlü bir yapıdır. Bu yaklaşım, umudun yalnızca bireyin zihninde oluşan bir beklenti olmadığını; aile, sosyal çevre ve güven ilişkileri içerisinde gelişen bir yaşantı olduğunu göstermesi bakımından çocuk gelişimi açısından da dikkat çekicidir. Çünkü çocuk, umut etmeyi öncelikle kendisini seven, kabul eden ve güven veren ilişkiler içerisinde öğrenmektedir.

Benzer biçimde Nowotny’nin kanser hastaları üzerinde geliştirdiği umut modeli de geleceğe yönelim, aktif katılım, güven, anlamlı hedefler ve başkalarıyla kurulan ilişkilerin umut oluşumundaki belirleyici rolünü ortaya koymuştur. Özellikle “başkalarına güven” ve “aşkın bir güce yöneliş” boyutlarının umut yapısı içerisinde değerlendirilmesi, psikoloji literatüründe umut kavramının yalnızca öz yeterlik ekseninde ele alınamayacağını göstermektedir. Nitekim umut, insanın kendisini aşan bir güven kaynağına yönelmesiyle de güçlenebilmektedir (Nowotny, 1989: 57–61).

Bu gelişmeler, Snyder’in bilişsel umut kuramına yönelik çeşitli eleştirilerin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Snyder’in umut modeli, bireyin hedef belirleme becerisi (agency) ile bu hedeflere ulaşacak yolları üretebilme kapasitesini (pathways) merkeze almakta ve umudu büyük ölçüde bireyin bilişsel yeterlikleriyle açıklamaktadır (Snyder, 1994: 87). Her ne kadar bu yaklaşım eğitim psikolojisi ve motivasyon araştırmalarına önemli katkılar sağlamış olsa da, umut deneyiminin ilişkisel, duygusal ve manevî boyutlarını açıklamada sınırlı kalmaktadır. Özellikle güven, bağlanma, sevgi, teslimiyet ve aidiyet gibi insanın umut deneyiminde belirleyici olan unsurlar, bu modelde ikincil planda kalmaktadır (Snyder, 1994: 65). Umudun, güven, bağlanma, hayal kurabilme, anlam üretme ve yaşamı sürdürebilme iradesinin birleşiminden oluşan karmaşık bir psikolojik sistemdir (Scioli vd., 2011: 83). Bu nedenle umut, duygu, ilişki, karakter ve maneviyatla birlikte ele alınmalıdır. Özellikle danışmanlık psikolojisi alanında Larsen ve çalışma arkadaşlarının ulaştığı bulgular, bireylerde umut oluşturma temel unsurunun hedef belirlemekten ziyade, kişinin kendisini değerli hissetmesini sağlayan destekleyici ilişkiler geliştirmek olduğunu göstermektedir (Larsen ve Stege, 2012: 45-54). Bu sonuç, umut ile aidiyet ve değer duygusu arasındaki karşılıklı ilişkiyi açık biçimde ortaya koymaktadır.

Modern psikolojide ortaya çıkan bu yönelimler, tasavvufun insan anlayışıyla önemli ölçüde örtüşmektedir. Tasavvuf geleneğinde umut, yalnızca bireyin kendi gücüne duyduğu güven değildir; Allah'ın rahmetine güven, insanlarla kurulan muhabbet ilişkileri ve kalbin huzuru birlikte değerlendirilmektedir. Aynı şekilde umut, sevgi, tevekkül, ihlas ve recâ birbirinden bağımsız psikolojik durumlar olmayıp, insanın manevî olgunlaşmasını sağlayan iç içe geçmiş ahlâkî erdemlerdir. Bu çerçevede tasavvuf pedagojisinde çocuk, umut etmeyi başarı beklentisinden ziyade Allah'ın rahmetine güvenmeyi, ailesi içerisinde sevildiğini hissetmeyi ve yaratılıştan değerli bir varlık olduğunun bilincine varmayı öğrenerek kazanmaktadır.

Son tahlilde çağdaş psikolojinin son yıllarda umut kavramını ilişkisel ve duygusal boyutlarıyla yeniden değerlendirmesi, tasavvufun asırlardır dile getirdiği bütüncül insan anlayışıyla dikkat çekici bir yakınlaşma göstermektedir. Günümüzde umut; bilişsel yeterlik, psikolojik dayanıklılık, aidiyet, güven, maneviyat ve anlam üretme süreçlerinin birlikte şekillendirdiği çok boyutlu bir gelişim kaynağı olarak görülmektedir. Çocuk eğitiminde bu çok katmanlı yaklaşım benimsendiğinde, umut yalnızca gelecekte başarı elde etmeyi sağlayan bir motivasyon unsuru olmaktan çıkmakta; çocuğun kişiliğini, ahlâkını, manevî kimliğini ve yaşamla kurduğu anlam ilişkisini besleyen temel eğitim ilkelerinden biri hâline gelmektedir (Larsen ve Stege, 2012: 52).

Modern Psikoloji ve Tasavvuf Perspektifinde Değer Duygusunun Çocuk Kişiliğinin İnşasındaki Rolü

Modern psikoloji literatürünün umut üzerine yürüttüğü tarihsel tartışmalar incelendiğinde, bu kavramın zaman içerisinde ahlâkî ve dinî bir erdem olmaktan çıkarılarak bilişsel, davranışsal ve motivasyonel süreçler çerçevesinde yeniden tanımlandığı görülmektedir. Özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren geliştirilen kuramlar, umudun bireyin hedef belirleme kapasitesi, öz yeterlik algısı ve problem çözme becerileri üzerindeki etkisini açıklamada etkili olmuştur. Bununla birlikte Scioli'nin tarihsel değerlendirmesi, psikolojinin umut kavramını büyük ölçüde belirli paradigmalara sınırları içerisinde ele aldığını; bağlanma, maneviyat, kültür, ahlâk ve varoluş gibi boyutların ise uzun süre ihmal edildiğini ortaya koymaktadır. Böylece umut, çoğu zaman insanın yalnızca bireysel başarılarını destekleyen psikolojik bir kaynak olarak değerlendirilmiş; insanın anlam arayışı, aşkın yönelimi ve ontolojik güven ihtiyacı ikinci planda kalmıştır.

Oysa çocuk eğitimi söz konusu olduğunda umut, yalnızca gelecekte belirlenen hedeflere ulaşmayı kolaylaştıran bilişsel bir mekanizma değildir. Çocuk, umut etmeyi önce güven veren ilişkiler içerisinde öğrenir; kendisini sevilen bir birey olarak deneyimler, ait olduğu aile ve toplum içerisinde kabul gördüğünü hisseder ve sahip olduğu değerlerin yalnızca başarılarına bağlı olmadığını fark ederek geleceğe güvenle yönelir. Dolayısıyla umut, aidiyet ve değer duygusu birbirinden bağımsız psikolojik değişkenler olmayıp, aynı gelişim sürecini besleyen bütünleşik yapılar olarak değerlendirilmelidir. Umudun zayıfladığı yerde aidiyet duygusu yara almakta, aidiyetin kaybolduğu yerde bireyin öz değeri sarsılmakta, değer algısının bozulduğu durumlarda ise geleceğe ilişkin güven duygusu zayıflamaktadır. Bu karşılıklı etkileşim, çocuk kişiliğinin sağlıklı gelişiminde söz konusu üç kavramın birlikte ele alınmasını zorunlu kılmaktadır.

Tasavvuf pedagojisi, modern psikolojinin son yıllarda yeniden keşfetmeye başladığı bu bütüncül yaklaşımı asırlardır insan eğitiminin temel ilkeleri arasında değerlendirmektedir. Tasavvuf düşüncesinde umut, recâ kavramıyla Allah'ın rahmetine güveni; aidiyet, kulun Rabbiyle, ailesiyle ve insanlıkla kurduğu manevî mensubiyeti; değer ise insanın yaratılıştan sahip olduğu ilahî emaneti ifade etmektedir. Böylece bireyin psikolojik güvenliği, Allah ile kurduğu güven ilişkisinden beslenmektedir. Bu durum, elbette kalıcı bir varoluş bilincinin üzerine inşa edilmektedir. Bu noktada insanın değeri, kendisine tevdi edilen ilâhî emaneti taşıma ve bunu amel yoluyla gerçekleştirme sorumluluğuyla da ilişkilidir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çocukluk dönemi, umut, aidiyet ve değer duygularının şekillendiği; psikolojik, ahlâkî ve manevî gelişimin temellerinin atıldığı en kritik gelişim evresidir. Bu çalışmada ele alınan kuramsal yaklaşımlar, çocuğun psikolojik sağlamlığının bireysel özelliklerin yanı sıra güvenli bağlanma ilişkileri, destekleyici aile ortamı, sosyal aidiyet, anlam üretme kapasitesi ve koruyucu çevresel sistemlerin etkileşimiyle güç kazandığını ortaya koymaktadır. Bronfenbrenner'in ekolojik gelişim yaklaşımı ile Snyder, Scioli, Dufault ve Martocchio'nun

umut kuramları, özellikle dezavantajlı yaşam koşullarında büyüyen çocuklar açısından umut, aidiyet ve değer duygusunun temel koruyucu gelişim kaynakları arasında bulunduğunu göstermektedir. Aynı zamanda bu çalışmalar, umudun güven ilişkileri, anlam arayışı ve bireyi kendisinin ötesine taşıyan değer kaynaklarıyla beslenen çok katmanlı bir tecrübe olduğunu da ortaya koymaktadır.

Tasavvuf düşüncesi, modern psikolojinin ulaştığı bu bulguları daha geniş bir ontolojik ve ahlâkî zeminde yorumlamaktadır. Tasavvuf geleneğinde recâ, kulun Allah'ın rahmetine duyduğu güveni; tevekkül, sorumluluğun yerine getirilmesinden sonra ilâhî hikmete teslimiyeti; rıza ise yaşanan imtihanları manevî olgunlaşmanın vesilesi olarak anlamlandırmayı ifade etmektedir. Böylece umut, değişken hayat şartlarına bağlı kırılğan bir beklenti olmaktan uzaklaşarak Allah'ın rahmeti ve hikmeti ekseninde süreklilik kazanan bir güven bilincine dönüşmektedir. Bu yaklaşım, modern psikolojinin umut kavramına ilişkin ulaştığı sonuçları manevî derinlikle tamamlayan önemli bir perspektif sunmaktadır.

Bu bütüncül bakış, dezavantajlı çocukların desteklenmesi bakımından özel bir önem taşımaktadır. Yoksulluk, göç, afet, ihmal veya ebeveyn kaybı gibi ağır yaşam olayları, çocuğun güven, aidiyet ve değer algısını derinden etkileyebilmektedir. Özellikle babasını şehit olarak kaybeden çocuklar açısından sevgi, kabul, güven ve anlam temelli ilişkilerin güçlendirilmesi, psikolojik iyileşme kadar manevî dayanıklılığın gelişmesine de katkı sağlamaktadır. Bu süreçte aile, okul, cami ve sosyal çevre, çocuğun umut ufkunu yeniden inşa eden tamamlayıcı eğitim ve destek alanları olarak önemli işlevler üstlenmektedir.

Tasavvuf pedagojisinin öne çıkardığı muhabbet, merhamet ve güven merkezli eğitim anlayışı, çocuğun yaratılıştan sahip olduğu değeri fark etmesine, Allah ile güven ilişkisi kurmasına ve yaşadığı güçlükleri anlamlandırmasına imkân hazırlamaktadır. Aynı şekilde eğitimcinin güven veren, merhameti temsil eden ve örnekliğiyle rehberlik eden bir şahsiyet olarak konumlanması, özellikle travmatik kayıp yaşayan çocukların gelişiminde belirleyici bir rol oynamaktadır. Çocuğun önce güven ilişkisi kurması, ardından öğrenmeye ve gelişmeye yönelmesi hem gelişim psikolojisinin hem de tasavvuf pedagojisinin ortaklaştığı temel ilkelerden biridir.

Sonuç olarak modern psikolojinin umut, aidiyet ve değer duygusuna ilişkin ampirik bulguları ile tasavvufun recâ, tevekkül, rıza ve muhabbet ekseninde geliştirdiği insan anlayışı birbirini tamamlayan iki zengin yaklaşım sunmaktadır. Bu iki perspektifin birlikte değerlendirilmesi, başta şehit ailelerinin çocukları olmak üzere dezavantajlı çocuklara yönelik eğitim, psikososyal destek ve manevî danışmanlık uygulamaları için güçlü bir kuramsal zemin oluşturmaktadır. Geleceğin çocuk eğitiminde temel hedef; yalnızca akademik başarıyı desteklemek değil, aynı zamanda güven, umut, aidiyet ve değer duygusunu besleyen eğitim ortamları oluşturmaktır. Sevgiyle güçlenen güven, tevekkülle derinleşen umut ve Allah'ın rahmetine dayanan aidiyet bilinci, çocukların yaşadıkları güçlükleri aşmalarını destekleyen en önemli koruyucu kaynaklar arasında yer almaktadır (Scioli, 2020: 143). Bu çerçevede tasavvufî eğitim anlayışı, insan onurunu merkeze alan, merhamet ve sorumluluk bilinciyle şekillenen, psikolojik gelişim ile manevî olgunlaşmayı birlikte ele alan bütüncül bir eğitim perspektifi sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, modern gelişim psikolojisi ile tasavvuf düşüncesi arasında kurulan teorik ilişkinin, dezavantajlı çocukların umut, aidiyet ve değer duygularının güçlendirilmesine yönelik disiplinler arası araştırmalar için verimli bir zemin oluşturabileceğini ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

- Aydın, H. (1976). *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi (İnsan-Psikoloji-Bilgi-Ahlâk Görüşü)*. Ankara: Pars Matbaacılık.
- Aksoy, T. (2021). *Diyaliz Hastalarının Umut / Umutsuzluk Düzeyi ile Algılanan Sosyal Destek ve Hizmet Memnuniyetleri Arasındaki İlişki*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi.
- Bury, S. (2017). *The Psychology of Hope*. Doktora Tezi. Adelaide: Flinders University, School of Psychology, Faculty of Social and Behavioural Sciences.
- Dufault, K. ve Martocchio, B. (1985). Hope: Its Spheres and Dimensions. *Nursing Clinics of North America*, 20(2), 379–391.
- Eslek, D. ve Yılmaz Irmak, T. (2018). Ekolojik Sistemler Kuramı Çerçevesinde Göçmen Çocuklar ve Oyunları Üzerine Bir Derleme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(3), 347-362.
- Hoang, N. T., Yakes, K., Moran, E. G., Musherure, I., Turahirwa, E., Prindle, A. B., Reagan, M., Vandezande, J. ve Thomas, K. (2024). Hopeful Parenting: A Systematic Literature Review on Hope among Parents. *International Journal of Applied Positive Psychology*, 9, 1563–1587. <https://doi.org/10.1007/s41042-024-00181-2>.
- Kirkpatrick, L. A. (2006). Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi (Çev. M. Koç). *bilimname*, 10(1), 133-172.
- Larsen, D. J. ve Stege, R. (2012). Client Accounts of Hope in Early Counseling Sessions: A Qualitative Study. *Journal of Counseling & Development*, 90(1), 45–54.
- Lukács, G. (1978). Birey ve Toplum. (Çev. V. Atayman). İstanbul: Günebakan Yayınları
- Menninger K. (1959). The Academic Lecture: Hope. *American Journal of Psychiatry*, 116(6), (ss. 481-491).
- Merrifield, A. (1970). The Psychology of Hope. *Social Service Review*, 44(1), 105–106.
- Nowotny, M. (1989). Assessment of Hope in Patients with Cancer: Development of an Instrument. *Oncology Nursing Forum*, 16(1), 57–61.
- Özer, F. (2025). *Atâullah el-İskenderî'de Tedbir, Tevekkül ve Terk Kavramları*. Yüksek Lisans Tezi. Tekirdağ: Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi.
- Sarnoff, I. (1970). Let us hope for the best. *Contemporary Psychology*, 15(5).
- Scioli, A. (2020). The Psychology of Hope: A Diagnostic and Prescriptive Account. İçinde S. C. van den Heuvel (Ed.), *Historical and Multidisciplinary Perspectives on Hope* (ss. 137–165). Cham: Springer.
- Scioli, A., Ricci, M., Nyugen, T. ve Scioli, E. (2011). Hope: Its Nature and Measurement. *Psychology of Religion and Spirituality*, 3(2), 78–97. <https://doi.org/10.1037/a0020903>.
- Seligman, M. E. P. ve Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive Psychology: An Introduction. *American Psychologist*, 55(1), 5-14. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.5>
- Snyder, C. R. 2002. "Hope Theory: Rainbows in the Mind." *Psychological Inquiry* 13 (4): 249-275. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1304_01.
- Snyder, C. R. (1994). *The psychology of hope: you can get here from there*. New York: Free Press.
- Stotland, E. (1969). Exploratory Investigations of Empathy1. *Advances in Experimental Social Psychology*, 4, 271-314.
- Viersen, H. (2020). The Modern Mysticism of Taha Abderrahmane. İçinde J. J. de Ruiter ve G. Tamer (Ed.), *Islamic Theology and Sufism: Current Debates and New Approaches* (170–172). Leiden-Boston: Brill.
- Viersen, H. (2023). Rethinking Reform: 'Abd al-Rahmān Tāhā and the Temporal Reconceptualization of the Authenticity–Modernity Paradigm. *Religions*, 14(2), 225.

EBEVEYNLERİN ÇOCUKLARINA YAŞATTIKLARI ÇEVRE DOSTU DENEYİMLER VE BU DENEYİMLERİN ÖNEMİ*

Seda Sakarya**, Aygen Çakmak***

*İnsan, 'biz' dediğimiz bütünün bir parçasıdır.
Doğadan ayrı olduğunu düşünmesi bir yanılsamadır.
Albert Einstein*

Giriş

Artan kentleşme, teknoloji kullanımı ve kapalı oyun alanları ile azalan güvenli açık alanlar, doğadan kopan çocuk ve gençlerin sayısını arttırmaktadır (Summers & Vivian, 2018) Bu bağlamda doğa ile doğrudan temasın çocuk ve gençlerin duygusal, bilişsel ve ahlaki gelişimleri üzerinde gösterdiği önemli ve olumlu etkilerini vurgulamak önemlidir (Kellert, 2002). Doğa ile kurulan güçlü ilişkiler, doğaya karşı geliştirilmesi mümkün olan duygusal bağların yetişkin ve çocuk dünyasındaki çevre dostu davranışların sergilenmesi hususunda oldukça kritik bir rol oynamaktadır (Soga, Gaston, Yamaura, Kurisu, & Hanaki, 2016a; Zhang, Goodale, & Chen, 2014). Doğa ile olan etkileşimlerin giderek azaldığı günümüzde (Soga ve diğ. 2016b), bu konunun, dikkatle ele alınması gerekmektedir. Doğada vakit geçirmenin çocukların sağlıklı gelişimi için yararlı olduğuna dair güçlü kanıtlar söz konusudur (Gill, 2014). Diğer yandan küçük yaşlardan itibaren tüketime yönelik karar ve davranışlarının oluşmasında ve bu yolla toplumun geleceğinin şekillendirilmesinde ebeveynlerin önemli bir potansiyele sahip olduğu bilinmektedir. Çevrenin korunmasında alınabilecek önlemlerin başında ebeveynlere çocuklarını çevreye duyarlı ve bilinçli bir tüketici olarak desteklemeleri konusunda sorumluluklar düşmektedir. Çevre duyarlılığına sahip anne babalar, doğal kaynakların korunması ve çevre kirliliğinin önlenmesi adına çocuklarına kaliteli ve çevre dostu ürünleri satın almayı ve atıkların değerlendirilmesinde çevreci bir yaklaşım geliştirmeyi öğretirler (Güven, 2010). Güncel araştırmalar ebeveynlerin çevreye yönelik tutumlarının, çocukların doğa ile kurdukları ilişkiyi ve çevre dostu davranışlarını doğrudan ve dolaylı biçimde şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. Özellikle aile ile birlikte edinilen deneyimlerin çocukların çevresel değerlerinin gelişiminde belirleyici olduğu ve bu sürecin çift yönlü etkileşimlerle güçlendiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, ebeveynlerin çocuklarına sundukları çevre dostu deneyimlerin niteliği ve çeşitliliği, yalnızca bireysel gelişim açısından değil, sürdürülebilir bir toplumun inşası açısından da kritik öneme sahiptir. Bu bölümde ilk olarak çevre dostu becerilerin gelişiminde doğa ile olan ebeveyn çocuk temasları, sonrasında ise, ebeveynlerin çocuklarına yaşattıkları çevre dostu deneyimler ve örnekleri kapsamlı biçimde ele alınacak; söz konusu deneyimlerin etkileri literatür çerçevesinde değerlendirilecektir.

Ebeveynlerin Çocuklarına Yaşattıkları Doğa Deneyimleri

Günümüzde doğa dostu aile kavramı, sürdürülebilir toplumların temeli oluşturmaktadır. Ebeveynlerin çevreye olan duyarlı davranışları, sadece kendi yaşam alanlarını iyileştirmekle kalmayıp; aynı zamanda toplumsal çevre bilincinin sağlanması potansiyeline sahiptir. Bu nedenle, çevre eğitiminin aile temelli programlarla desteklenmesi son derece önemlidir. Doğayla olan temasın, çocukların çevresel bilinç ve ekolojik okuryazarlıklarını desteklediği bilinmektedir. Ebeveynlerin çocuklarını doğaya çıkararak çevredeki değişimleri gözlemlemelerini sağlamaları, doğa yürüyüşü gibi aktiviteler planlamaları, çocuklarının doğadaki canlılara odaklanmalarını sağlamaları, toprakla uğraşmaları konusunda onları motive etmeleri, çocuklarla birlikte çevre koruma faaliyetlerine katılmaları (ağaç dikmek, sahil temizliği yapmak vb.) çocuklarının doğayı doğrudan deneyimlemelerine fırsatlar sağlayacaktır (Özçalık, 2025).

* Bu çalışma İçişleri Bakanlığı destekli 2025/565 Nolu protokollü "Güçlü Kadın, Mutlu Aile, Güçlü Toplum" Projesi kapsamında yapılmıştır.

** Prof. Dr. Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Çocuk Gelişimi Bölümü, Orcid: 0000-0002-8105-809X, sedasakarya@kku.edu.tr

*** Prof. Dr. Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Çocuk Gelişimi Bölümü, Orcid: 0000-0003-0692-336X, ayalp71@gmail.com.tr

Doğanın insanların yaşantılarındaki olumlu etkilerini destekleyen temel teoriler arasında, hayatta kalmak ve psikolojik yenilenme, bilişsel kapasiteyi ve refahı güçlendirmek için doğa ile bağlantı kurma konusunda doğuştan gelen bir dürtüye sahip olunduğunu ortaya koyan *Biyofili Hipotezi* dikkat çekmektedir. Bununla birlikte; doğal çevrenin stresi azaltabileceği ve dolayısıyla bilişsel işlevleri geliştirebileceği odaklı *Stresi Azaltma Teorisi* de kabul görmüştür. Daha güncel çalışmalar da doğal ortamların hava kalitesi, fiziksel aktivite, stres azaltma ve sosyal uyum olmak üzere birbiriyle bağlantılı dört yol aracılığıyla sağlık ve refahı etkileyebileceğini öne sürmektedir (Ulrich, 1983, Ulrich ve diğ.1991, Wilson, 1984, Hartig ve diğ. 2014 Akt. Carbonero, 2025).

Piaget'nin bilişsel gelişim kuramı ele alındığında çocukluk dönemindeki öğrenmelerin çocukların çevreleriyle olan etkileşimleri aracılığıyla gerçekleştiği bakış açısı karşımıza çıkmaktadır. Piaget, çevre ile olan etkileşim sürecinde çocukların yeni bilgiler edindiklerini ve bu yeni bilgilerin onların bilişsel gelişimlerinin temelini oluşturduğunu vurgular. Piaget'in bilişsel gelişim kuramında çocukların çevrelerini gözlemlmeleri, deneyimlemeleri ve çevreleriyle olan etkileşimleri çevrelerine dair geliştirecekleri tutumları şekillendirir. Bu süreç de çevre bilincinin temellerinin atılmasının dönüm noktası olarak kabul edilir (Piaget, 1973). Vygotsky'nin Sosyal Öğrenme Kuramında ise, öğrenmelerin sadece bireysel deneyimler değil, aynı zamanda sosyal etkileşimler yoluyla şekillendiği vurgulanmaktadır. Bu kuramda; çocuklar çevrelerini anlamlandırırken, yakın çevrelerinde bulunan yetişkinlerin ve akranlarının rehberliğinden faydalanırlar. Burada ifade edilen sosyal etkileşimler, çocukların çevre bilincini ve çevreye duyarlı davranışları öğrenmelerini destekler. Bu bağlamda, ebeveynlerin çocuklara çevre dostu alışkanlıklar kazandırma süreçlerinde var olan önemli rolleri işaret edilmektedir (Vygotsky, 1978).

Çocukluk döneminde temelleri atılan ve sonraki dönemlerde de alışkanlık haline getirilen çevreye yönelik davranışların gelişim süreci, çevreyi koruma davranışları gösteren rol modeller aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu rol modellerin sadece doğaya ilişkin bilgi vermek değil; aynı zamanda çocukların doğada özgür bir şekilde hareket edebilmeleri ile ilgili deneyimlere fırsatlar yaratmaları oldukça önemlidir (Chawla, 1998, 2007). Bulut-Öngen ve Ersay (2023) yaptıkları çalışmada; ebeveynlerin doğayla ilişkisinin, çocukların doğa anlayışına nasıl yansıdığını incelemişler ve çalışmadan elde edilen bulgularda; doğayla ilişkisi kuvvetli olan ebeveynlerin çocuklarının diğerlerine kıyasla; doğaya yönelik farkındalıklarının daha yüksek, bakış açılarının daha olumlu ve gelişmiş olduğunu, doğayı daha bilinçli deneyimlediklerini ve doğayla ilişkilerinin daha kuvvetli olduğunu saptamışlardır. Ebeveynlerin ilk aşamada çocuklarının çevreye yönelik farkındalık kazanmalarına yönelik onları desteklemeleri ve fırsatlar sunmaları gerekmektedir. Bu fırsatlar aracılığıyla çocukların ebeveynleriyle birlikte doğa ile olan etkileşimleri artacak ve bu yolla çocukların eşsiz kazanımları olabilecektir (Gedik, 2024).

Yapılandırılmamış ortamlarda doğa temelli uygulamalar özellikle erken çocukluk döneminde son derece önemlidir. Açık havada gerçekleşen bu etkinlikler çocuklara; yapılandırılmamış, serbest oyun oynama fırsatları sunmakla beraber; doğal oyun alanları, zorlu yükseklikler, doğal materyaller gibi unsurları içeren bu mekânlar çocukları macera dolu oyunlara teşvik etmektedir (Delen, Kaya ve Ahmetoğlu, 2023).

Doğa temelli etkinlik süreçlerine ebeveyn katılımlarının sağlanmasının deneyimsel öğrenme ortamlarını zenginleştirdiği, çocukların sosyal ve duygusal gelişim alanlarını desteklediği bilinmektedir. Bu süreçte sürdürülebilirlik, ekolojik okuryazarlık gibi içeriklerde erken yaşlarda edinilecek olan bilincin, içinde yaşadığımız yüzyılın en önemli problemlerinden biri olan çevre problemlerinin çözümü için atılacak önemli bir adım olduğu bilinerek hareket edilmelidir (Thompson, 2020, Brown & Taylor, 2019).

Ebeveynlerin çocukları ile olan açık hava deneyimleri esnasında yaşadıklarını ifade ettikleri en önemli kaygılardan birinin güvenlik ve risk kaygısı olduğu dikkat çekmektedir. Ebeveynlerin yaşadıkları bu endişenin giderilmesi özellikle eğitim kurumlarında gerçekleştirilen doğa temelli uygulamalara ebeveynlerin katılımlarını sağlamak, bu süreçte güvenlik ve risk algılarına yönelik bilgilendirici çalışmalar yapmak yoluyla sağlanabilmektedir (Sandseter, 2011, Harris, 2020). Yapılan bir çalışmada doğa temelli uygulamalarla şekillenen orman okulu uygulamalarında idareci, öğretmen ve ebeveynlerin risk algıları incelenmiş; elde edilen

bulgulara, yetişkinlerin risk algısının çocukların risk yönetim becerilerini doğrudan etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Erol, 2023; Akt. Bahcivan, 2025).

Ebeveynlerin çocuklarıyla gerçekleştirdikleri doğa etkinlikleri sırasında dikkat etmeleri gerekenler aşağıda özetlenmiştir (Şenaslan, 2024).

- Ebeveynlerin çocuklarıyla beraber doğa temelli yapılandırılmamış süreçlerde aile üyelerinin katıldığı bir kır gezisine çıkma, botanik bahçelerine veya müzelere gitme, doğa tatillerine gitme, bahçeye çiçek, ağaç dikme, hayvan besleme, birlikte alışverişe çıkma ve alınan ürünlerin tercihinde çevre konusunu gözetme gibi faaliyetleri, çocukların çevreyi tanıma ve koruma konusunda bilinçlenmeleri açısından önemlidir. Bu süreçte ebeveynlerin çocuklarına ayrıca hali hazırda kullanılan ve yaşantımız süresince gerekli olacak olan, doğadan edindiğimiz ürünleri tasarruflu kullanma konusunda da bilinçlendirme yapılması gerekmektedir.
- Ebeveynlerin çocuklarına geri dönüşümün doğaya olan katkısını doğa içinde yaparak yaşayarak öğretmeleri gerekmektedir.
- Ebeveynlerin çocuklarına doğayla ilgili sorumluluk alma noktasında rol model olacak davranışlar sergilemeleri ve bu davranışların öneminin sıklıkla vurgulanması gerekmektedir.

Resim 1. Doğanın kucığındaki dünya (<https://pixabay.com/tr>)

Son yıllarda; her mevsim yapılabilen, doğaya saygılı, ekolojik, tarihi ve kültürel değerleri içeren bir turizm türü olarak tanımlanan aile ve çocuk odaklı ekoturizm de ebeveynlerin çocuklarıyla beraber yaşayabilecekleri doğa deneyimleri için alternatifler arasında gösterilmektedir. Bu noktada ekoturizm aktiviteleri katılımcılarının, doğal kaynakların korunmasındaki rolleri ve sorumlulukları yerine getirmesi, bu konuda cesaretlendirilmesi, küçük yaşlardan itibaren doğa sevgisi ve çevresel sorumluluk bilincinin aşılması açısından önem taşımaktadır. Ekoturizm çerçevesinde ebeveynler ve çocukların birlikte katılabilecekleri kamplar; perma kamplar (kentler çevresinde permakültür esasları ile tasarlanmış gerçek gıda üreten, çocuk dostu, ortak yaşam alanları), yayla kampları, köy kampları, vadi kampları, orman kampları olarak çeşitlendirilebilir (Kaya ve Gültekin, 2022).

Ebeveynlerin çocuklarına sundukları doğa deneyimlerinin doğaya yönelik bilincin geliştirilmesine olan katkısının yanında; aynı zamanda diğer tüm gelişim alanlarıyla ilişkilendirilen olumlu etkileri de söz konusudur. Aile üleriyle birlikte gerçekleştirilen yürüyüş, kamp gibi açık hava faaliyetleri, yalnızca fiziksel hareketlilik sağlamakla kalmaz; aynı zamanda sosyal destek, ait olma duygusu, kolektif başarı ve dayanışma gibi içeriklerde sosyal duygusal gelişim alanlarını da etkiler (Ardahan ve Yerlisu Lapa, 2011; Ergüven, 2022; Akt. Bekdemir ve Uygurtaş, 2025). Bekdemir ve Uygurtaş (2025) yaptıkları araştırmada; aile temelli doğa etkinliklerinin psikolojik etkilerini değerlendirmişler, araştırma bulgularında aileyle doğa sporlarına katılımın, bireylerin fiziksel aktivite ve sağlık motivasyonunu anlamlı biçimde artırdığına ulaşmışlardır. Vandermaas-

Peeler, Deana, Biehle ve Mellman (2019), Danimarka ve Amerika Birleşik Devletleri'nde ebeveynlerin çocukların oyunları ve doğa deneyimleri hakkındaki görüşlerini inceledikleri araştırmalarında; ebeveynlerin çocuklara açık havada zaman geçirme fırsatı sunma konusunda hayati bir rol oynadıklarını vurgulamışlardır. Çalışmadan elde edilen bulgulara; her iki ülkede de ebeveynlerin, çocukları için açık hava ve doğa deneyimlerine büyük önem verdikleri; Danimarka'da ebeveynlerin, belirli çevre koşullarından bağımsız olarak çocukları dışarıya çıkarmak ve onlara özgürce keşfetme / risk alma fırsatları sunmak konusunda daha güçlü gerekçeler belirttikleri; Amerika'daki ebeveynlerin oyunun bireysel ve gelişimsel faydalarına odaklandığını ortaya konmuştur. Bununla birlikte; Danimarka'da yaşayan ebeveynler açık havada oyun oynamanın ve doğada zaman geçirmenin toplum ve çevre için önemini kabul etmiştir. Bu çalışmanın sonuçları, kültürel, toplumsal norm ve değerlerin ebeveynlerin inançları ve uygulamaları üzerindeki önemli etkilerini ortaya koymakta ve çocukların açık hava ortamlarında oyun oynama fırsatları açısından desteklenmeleri gerektiği bulgusunu işaret etmektedir. Özellikle anne örnekleminde yer alan ebeveynlerin, çocuklarının doğa ile olan etkileşimleri sürecinde var olduğunu düşündükleri risk algılarını yeniden çerçevelendirmeleri konusunda desteklenmeleri gerektiğini vurgulayan Ryan (2024), ebeveynlerin çocuklarına açık hava oyunları noktasında deneyimler sunmalarının önemine değinmektedir. Oliver ve diğ. (2023) ise, tüm ailenin iş birliğine dayalı doğa temelli deneyimleri vurgulamaktadır.

İçinde yaşadığımız yüzyılda çevre eğitimi, sadece doğaya duyulan sevgiyi değil; doğayı koruma sorumluluğunu, çevresel sorunların çözümünü ve sürdürülebilirlik bilincini kapsar. Bu bağlamda; çocuklar için daha aktif, katılımcı ve deneyim temelli bir yapıya dönüşen çevre eğitiminin, sürdürülebilir kalkınma içerikleriyle de bütünleştirilmesi son derece önemlidir (Çınar ve Bilgiç, 2025).

Ebeveyn Çocuk İlişkisinde Çevre Dostu Davranışlar

Günümüzde refah seviyelerinin artırılması adına doğal kaynakların kayıtsız bir şekilde kullanılması, üretim ve tüketim düzeyinin dengesinin bozulmasına sebep olmuştur. Bu durum özellikle erken yaşlarda çevreyi düşünerek tüketim yapan çocuklar yetiştirilmesi bağlamında önemli bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Erken yaşlarda kazandırılan sürdürülebilirlik ve çevre bilinci, bireylerin yaşamları boyunca çevreye duyarlı davranışlar sergilemeleri ve doğal kaynakları bilinçli bir şekilde kullanmaları açısından kritik bir rol oynamaktadır. Çocukluk döneminde geliştirilen bu farkındalık, yalnızca bireyin kendi davranışlarını etkilemekle kalmayıp, aynı zamanda gelecekte içinde bulunduğu topluma yapacağı katkıları da olumlu yönde biçimlendirmektedir (Çınar ve Bilgiç, 2025). Bozyiğit ve Madran (2018) yaptıkları araştırmada farklı çocuk yetiştirme tutumlarına sahip annelerin, çocuklarının tüketim davranışını nasıl şekillendirdiğini incelemiş; araştırma bulgularında ağaç dikimi ve çiçek ekimi, çevreye zararlı ürün kullanmama, kâğıtları ayırma, bilinçli tüketim, alınacak ürünlerde dikkat edilen özellikler, tüketici olarak hakkını bilme, ürün alırken çocuğun fikrini sorma gibi konularda annelerin çocuk yetiştirme tutumları arasında anlamlı farklar olduğu ortaya çıkmıştır. Ersoy-Quadır ve Temiz (2017) yaptıkları araştırmada ebeveynlerin okul öncesi dönemde yer alan çocuklarıyla olan çevre dostu uygulamalarını incelemiş; araştırma bulgularında ebeveynlerin çevre dostu deneyimleri çocuklarına %81,8 oranında yaşattıklarını ortaya koymuştur. Herhangi bir alım yapılırken çocukların da düşüncelerine değer verilerek fikirlerinin sorulması ve bu süreçte tüketim alışkanlıkları konusunda ebeveynler ve çocuklar arasında tüketim iletişimi kurulması son derece önemlidir (Lueg ve Finney, 2007). Dündar (2017) yaptığı araştırmada; ebeveynleri bilinçli tüketici olan çocukların, bilinçli tüketicilik düzeylerinin yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Çevre dostu tüketim, ebeveynlere çocuklarını çeşitli tehditlerden korumanın yollarını sunmaktadır. Çocuklarının geleceğe ve gelecekte yaşanma potansiyeli olan risklerle karşılaşma ihtimali korkusu ebeveynler özellikle de anneler için endişe yaratmaktadır (Ray, 2011). Bu endişe duygusu ebeveynleri çevre dostu tüketime yönlendirmektedir (Atkinson, 2014).

Çevre dostu deneyimlerin boyutlarından biri *reklam okuryazarlığı* kavramıdır. Reklam okuryazarlığı; reklamcılıkla ilgili bilgi ve becerilerinin farkında olma, reklama yönelik eleştirel bir bakış açısı ortaya koyma yetisi olarak tanımlanmaktadır (Hudders ve diğ. 2016). Sosyal öğrenme kuramı çerçevesinde çocukların başta ebeveynleri olmak üzere çevresindeki kişileri model alarak öğrenmeler gerçekleştirmeleri çocuklarının da

reklam okuryazarlığı becerilerini edinmelerine fırsatlar sağlayacaktır (Taşar, 2022). Bu bağlamda ebeveynlerin çocuklarıyla birlikte izleme stratejileri kullanması, çocuklarının reklam okuryazarlıklarını artırmakla birlikte; gereksiz tüketim alışkanlıkları edinmelerini önleme ve dolayısıyla çevre dostu davranışlar sergileme becerilerini geliştirecektir (Ülker, 2021). Literatürde yer alan ve reklam okuryazarlığı kavramıyla da ilişkilendirilebilecek olan bir diğer kavram satın alma sürecinde anne kimliği kavramıdır. Bu kimlik; ailedeki tüm bireylerin satın almaya yönelik karar rollerindeki etkilerinin artmasında iki önemli faktörle ilişkilendirilmektedir. Birinci faktör aile üyelerinin rollerindeki ve kimlik yapılarındaki değişim, ikinci faktör ise aile üyelerinin tüketime katılımlarıdır (Kotler, 2000). Bu noktada çevreye yönelik davranma olasılığı diğer bireylere göre daha yüksek olan bireylerin kendilerini çevreci olarak tanımlamaları olarak açıklanan çevreci kimliğin aile üyelerince benimsenmesi ve çocuklarına bu bağlamda rol model olmaları son derece önemlidir (Van der Werff vd., 2013; Akt. Aydın, 2019).

Çevre dostu davranışlar *çevresel sürdürülebilirlik* kavramıyla da yakından ilişkilidir. Bu kavram; gelecekte de kullanılabilir olmaları için doğal kaynakların sorumlu bir şekilde yönetilmesi ve bu doğal kaynakların kullanımının sınırlandırılması ile bunların bozulmaya karşı korunmasını kapsamaktadır (Morelli, 2011). Biber ve Börekçi (2024) yaptıkları çalışmada; okul öncesi dönem çocuklarının ve ebeveynlerinin sürdürülebilirliğin ekonomik boyutuna ilişkin bilgi ve uygulamalarını incelemişlerdir. Araştırmadan elde edilen bulgulara; aile içinde yapılan sürdürülebilirliğe ilişkin etkinliklerde çocukların sürece etkin katılımının sağlanması, evde ve okulda ortak bir bakış açısı ile hareket etmenin önemi ortaya çıkmıştır. Sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için insanların doğal çevrede dengeyi sağlayabilmek amaçlı etkilerinin belirlenmesi şimdi ve gelecek zaman için daha yaşanabilir ortamların oluşturulmasında etkili olacaktır. Bu aşamada ekolojik ayak izinin belirlenmesi son derece önemlidir. Her yıl Küresel Ayak İzi Ağı tarafından elde edilen ve güncellenen veriler, doğal kaynakların sürdürülebilirliğine ilişkin pek çok engel bulunduğunu, zaman ilerledikçe de doğal kaynağa olan ihtiyacın artacağını raporlamaktadır (Altunbey ve Çelikler, 2026). Ekolojik ayak izi kavramı ebeveynlerin doğal kaynakların verimli kullanımına yönelik çocuklarına model olmaları açısından son derece önemlidir. Bu bağlamda Altunbey ve Çelikler (2026) yaptıkları çalışmada ebeveynlerin ekolojik ayak izi farkındalıklarını incelemişler; elde edilen bulgulara ebeveynlik durumlarına göre ekolojik ayak izi farkındalık düzeyleri, ölçeğin genelinde ve alt boyutlarında; öğrenim durumları, meslekleri ve gelir durumlarına göre ve alt boyutlara ait ortalamalar arasında anlamlı farklar tespit edilmemiştir. Araştırmalardan elde edilen veriler; ekolojik ayak izini azaltmaya yönelik uygulamaların yaygınlaştırılmasını işaret etmekle birlikte; ebeveynlerin çocuklarına yaşattıkları çevre dostu davranışlar kapsamında çocuklara yönelik sürdürülebilirlik ve ekolojik ayak izi eğitimlerine ailelerin de katılım sağlamasını yararlı görmektedir (Vural, Güler-Yıldız, 2025). Eran-Türedi ve diğ. (2025) yaptıkları çalışmada; okul öncesi dönemde çocuklara çevre bilinci ve geri dönüşüm gibi sürdürülebilir alışkanlıkları kazandırmayı hedef alan bir projede aile katılımının rolünü incelemişlerdir. Araştırmadan elde edilen bulgular; ebeveynlerin projeye olan aktif katılımlarının, çevre bilincinin kalıcı hale gelmesinde etkili olduğunu ortaya koymuştur.

Ebeveynlerin çocuklarına çevre dostu deneyimler edindirmeleri noktasında birkaç öneri aşağıda sunulmuştur (Şenaslan, 2024):

- Evde geri dönüşüm, su ve enerji tasarrufu gibi çevre dostu davranışları teşvik etmeleri ve bu yolla çocuklarının günlük yaşamda sürdürülebilirlik arttırmaları sağlanabilir.
- Ebeveynler, çocuklarının çevre ve sürdürülebilirlik konularındaki farkındalıklarını artırmak amacıyla evde uygulanabilecek etkinlikler ve oyunlar ile çocuklarıyla hem kaliteli vakit geçirme hem de çevre dostu uygulamaları eğlenerek öğretme noktasında destek olabilirler.
- Ebeveynlerin çocuklarının sürdürülebilirlik konusundaki bilgi düzeylerini izlemeleri ve gözlemledikleri ihtiyaçlar çerçevesinde okulda veya çevrede yapılan çevre etkinliklerine öncülük ederek çocuklarının katılım sağlaması önerilebilir.

Bilinçli tüketim kavramı günümüzde tüketim oranlarının en az seviyeye indirilmesi yoluyla tüketimin olumlu etkilerini arttırmaya odaklanmaktadır. Bu kavram sürdürülebilirlikle ilgilidir ve geri dönüşüm, atıkları

azaltma, yeşil pazarın artışını desteklemeye odaklanır. Gelecekte yetişkin olacak çocukların, bilinçli tüketim davranışlarını erken yaşlarda kazanmaları gelecekte tüketim bilinci yüksek olan toplumların inşa edilmesi süreciyle doğrudan bağlantılıdır. Gelişim sürecinde çocuklar, ebeveynlerinin satın alma davranışlarını gözlemlerler ve bu davranışlardan etkilenirler. Bu süreçte ebeveynlerin çevre dostu davranışlar sergilemeleri çocuklarının tüketici olarak sosyalleşmelerinde büyük rol oynar. Ebeveynlerini rol model olarak kabul eden çocukların herhangi bir satın alma kararı vermelerinde ailelerinin tüketim alışkanlıkları önemli bir etken olarak karşımıza çıkar. Çocukların bilinçli tüketim davranışlarını önce taklit sonrasında da takip etmeleri, çevre dostu davranışlar sergileyen yetişkinler olmalarındaki en büyük etken olarak kabul edilir (Ünal-Kestane, 2020). Yapılan bir araştırma, 13-18 yaş aralığında bulunan çocukların satın alma niyetleri ve davranışları üzerindeki ebeveyn rol model etkisini değerlendirmiş; elde edilen bulgularda, ebeveynlerin çocuklarının bilinçli tüketim davranışları üzerindeki rollerinin en sevdiği eğlence dünyası ünlüleri ve sporcularından daha fazla etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur (Martin ve Bush, 2000). Benzer şekilde yapılan bir başka çalışmada ise, tüketici davranışları etkisi üzerindeki kardeş ve ebeveyn etkisi karşılaştırılmış; bulgularda ebeveynlerin kardeşlerden daha çok etkiye sahip oldukları saptanmıştır (Cotte ve Wood, 2004).

Tüketim alışkanlıkları ve tutumları üzerindeki aile etkisinin genellikle diğer tüm etki biçimlerini arka planda bıraktığı bilinmektedir (Moschis,1984). Tüketici olarak sosyalleşme kavramı, bireylerin tüketici gibi davranabilmelerine yönelik yetenek, bilgi ve sonunda davranış kazanma süreci olarak tanımlanmaktadır. Bu sürecin çocuğa uygun yollarla öğretilmesi iyi anlaşılabilirliği sağlayacağından; çocukluk döneminde edinilen tecrübelerin ileriki yıllarda davranışa dönüşmesi üzerindeki ebeveyn etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Ebeveynlerin çocuklarının tüketim süreçlerinde neyin doğru neyin yanlış, neyin gerekli, neyin gereksiz olduğuna dair yönlendirmeleri ve bu yönlendirmeleri mantıklı bir şekilde çocuklarına açıklamaları çocuklarının çevre dostu bilinçli tüketiciler olarak yetişmelerine olanak tanıyacaktır (Akt. Sönmez, 2006). Çınar ve Bilgiç (2025) yaptıkları çalışmada 9–10 yaş grubu çocukların giysi tüketim alışkanlıkları ile giysi geri dönüşümüne yönelik tutum ve davranışlarını, çevresel sürdürülebilirlik boyutunda sürdürülebilir moda anlayışı açısından incelemiş ve bu tutumların ebeveynlerin eğitim düzeyi ile ilişkisini araştırmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgularda; çocukların sürdürülebilir moda konusunda olumlu tutumlara sahip oldukları, ebeveyn eğitim düzeyi değişkeninin ise, lise ve üzeri eğitim düzeyine sahip anne-babaların çocuklarının lehine olduğu saptanmıştır.

Ebeveyn ve Çocukların Birlikte Yapabilecekleri Çevre Dostu Uygulama Örneği

Çocuğunuzla birlikte aşağıda yer alan yönergeleri takip ederek sıfır atık içeriği ile ilgili konuşun. Aşağıda yer alan her bir basamağa uygun evde yapılabilecek uygulamalara örnekler verin. Evde bunlardan hangilerinin yapılabileceği/yapıldığı konusunda sohbet edin. (*Küçülen eşyaları nasıl değerlendirebiliriz?/Herhangi bir şey satın alırken nelere dikkat etmeliyiz?/Kullanılmayan eşyaları atmak yerine onları nasıl değerlendirebiliriz?....*).

1. Basamak Satın Alma: Ebeveyn çocuğa şu soruları yöneltmelidir:

Bir şeyi satın almadan önce gerçekten gerekli olup olmadığını düşün. Almayı istediğim ürün bir istek mi yoksa bir ihtiyaç mı sorusuna cevap ver. Bu ürünü satın almaman durumunda ne olur? Bu ürün hangi malzemeden yapılmış? Ürünün ham maddesi geri dönüştürülebilir mi? Bu ürünü alman durumunda sonra tekrar tekrar kullanabilecek misin?...

2. Kullanma/Reddet: Aile içinde tüketilen her şeyin doğaya olabilecek olumsuz etkilerini değerlendirin. Ebeveyn çocuğa kullanma reddet basamağında nelere dikkat etmesi gerektiğini aile içi sohbetlerde veya herhangi bir ürün satın alımı esnasında sıklıkla hatırlatır:

Kâğıt yerine cam bardak, poşet yerine bez çanta ya da file, plastik şişeler yerine su matarası kullanın. Gün ışığından daha çok yararlanın. Işıkları gereksizse söndürün. Evdeki elektrikli aletleri kullanımı sonlandığında prizden çekin. Daha hızlı duş almaya gayret edin, diş fırçalama / el sabunlama esnasında musluğu kapatın.

Defter ve kalemlerinizi bitene kadar kullanın. Ne kadar atık çıkardığınızı düşünün. Atıkları azaltabilmenin kendi elinizde olduğunu hatırlayın ve ona göre davranın...

3.Tamir Et veya Paylaş: Bu aşamada çocuklarımıza artık kullanmayacakları eşyaları nasıl değerlendirebilecekleri, kimlerle paylaşabilecekleri hakkında konuşulur:

Kullanmadığın eşyalar senin için çöp mü? Bu eşyaları atmadan önce tekrar düşün. Onu farklı bir amaç için kullanabilir misin? Örneğin bir ayakkabı kutusunu, bazı küçük eşyalarını depolamak için kullanabilirsin. Fermuarı bozulmuş olan çantayı birlikte tamir edebiliriz ve kullanmaya devam edebilirsin. Böylelikle daha az atık üretmiş oluruz.

4. Değiştir ve Farklı Bir Şey İçin Kullan: Bu aşamada ileri dönüşüm odaklı olarak çocuklarınızın artık kullanmayacaklarını düşündükleri eşyaları nasıl değerlendirebilecekleri hakkında konuşulur:

Eski kalemligini cüzdan olarak kullanabilirsin. Boş meyve suyu kutularından kumbara, saksı, kalemlik ve kuş yuvası gibi farklı eşyalar yaparak değerlendirebilirsin. Sana artık kısa gelen pantolonu kesip şort olarak giyebilirsin. Sayfası artık azalmış olan defterini tamamen kendi tasarımınla sana özel bir not defterine dönüştürebilirsin.

5. Geri Dönüştür: Bu aşamada atık azaltmaya dönük olarak geri dönüşümün öneminin vurgulanması yoluyla geri dönüşümü kullanma becerilerinin kazandırılmasına odaklanılır:

Örneğin; sürdürülebilir orman kavramından yola çıkılarak karton içecek kutularının geri dönüştürülebilir olduğu anlatılıp, kesilen ağacın yerine daha çok yeni ağacın yetiştirildiği, kâğıttan malzeme üretmek için oluşturulan orman bakış açısıyla geri dönüşüm becerileri kazandırılabilir.

Bu aşama sonrasında çocukların yaş ve gelişim düzeylerine uygun animasyon, belgesel gibi içeriklerde filmler birlikte izlenerek; filmde kimlerin olduğu, ortak özellikleri, neler yaptıkları, en çok neden etkilendikleri atıkların doğaya olan zararlarının neler olduğu gibi sorularla birlikte izleme stratejisi kullanarak çocukların süreci daha iyi anlamlandırmaları sağlanabilir. Ardından sıfır atık temalı etkinlikler belli aralıklarla çocuklarla beraber yaptırılabilir:

Paylaşım etkinlikleri: Kullanmadığınız eşyalarınızı yaşadığınız bölgede bağışlayabileceğiniz /paylaşabileceğiniz/geri dönüşüm kutusuna atabileceğiniz yerleri belirleyin ve bu şekilde değerlendirin. Tek kullanımlık plastik poşet kullanımı yerine kullanmadığınız bir kıyafetinizden bez alışveriş torbaları tasarlayın ve günlük olarak bu torbaları kullanın (Karatay Belediyesi Gazi Osman Paşa Anaokulu Sıfır Atık Eğitim Projesi Evde Etkinlik Yönergesi).

SONUÇ

Bu bölümde ebeveynlerin çocuklarına sundukları ve birlikte deneyimledikleri doğa faaliyetleri, sürdürülebilirlik bakış açısıyla ekolojik ayak izi, geri dönüşüm, ileri dönüşüm, bilinçli ve çevreci tüketici kimliği oluşturma süreçleri gibi içerikler ele alınmıştır. Bu noktada özellikle günlük yaşam pratiklerine entegre edilen bu uygulamaların erken yaşlarda çocukların, ebeveynlerini de model alarak deneyimlemeleri sadece çevresel bilgi düzeylerini artırmakla kalmamakta; aynı zamanda sorumluluk alma, kaynakları bilinçli kullanma ve doğayla etik bir ilişki kurma becerilerini de güçlendirir. Bu bağlamda ebeveynler, çocuklarına model olarak sürdürülebilir yaşam biçimlerinin içselleştirilmesine aracılık eden en etkili sosyal aktörlerdir. Sonuç olarak, erken çocukluk döneminde yapılandırılmış çevre dostu deneyimler, bireysel düzeyde çevreye duyarlı tutum ve davranışların gelişimini desteklerken, uzun vadede toplumsal sürdürülebilirliğe katkı sağlayacak bilinçli nesillerin yetişmesine zemin hazırlamaktadır.

Kaynaklar

- Altunbey, H. ve Çelikler, D. (2026). Ebeveynlerin ekolojik ayak izi farkındalıklarının belirlenmesi. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1): 113-130.
- Atkinson, L. (2014). Green moms: the social construction of a green mothering identity via environmental advertising appeals. *Consumption Markets & Culture*, 17(6):553-572.
- Aydın, N. (2019). Çevre dostu tüketimde anne kimliği rolünün planlı davranış teorisi kapsamında incelenmesi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çankırı Karatekin Üniversitesi, İşletme Anabilim Dalı.
- Bahcivan, F. (2025). *Türkiye’de orman okulu uygulamaları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Bekdemir, N. ve Uygurtaş, M. (2025). Katılım türünün cesaret algısına etkisinde fiziksel aktivite ve sağlık motivasyonunun aracılık etkisi: aile temelli doğa etkinliklerinin psikolojik etkileri. *Kırıkkale Üniversitesi Uluslararası Aile Çalışmaları Kongresi Tam Metin Bildiri Kitabı*. 23-25 Ekim.
- Biber, K. ve Börekçi, C. (2024). Okul öncesi eğitime devam eden 48-72 aylık çocukların ve ailelerinin sürdürülebilirlik ile ilgili bilgi ve uygulamaları. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 37(3): 974-1007.
- Bozyiğit, S. ve Madran, C. (2018). Çocukların Çevre Bilinçli Tüketici Olarak Sosyalleşmesinde Annelerin Çocuk Yetiştirme Tutumlarının Rolü. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(2): 173-196.
- Brown, L. & Taylor, M. (2019). Fostering social-emotional learning through family participation in nature-based programs. *Journal of Early Childhood Research*, 17(3): 212-225. <https://doi.org/10.1080/17441445.2019.1568927>.
- Bulut-Öngen, M. ve Ersay, E. (2023). Ebeveynlerin doğa ilişkisi ile çocukların doğa anlayışının incelenmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi*. 7(2):98-121.
- Carbonero, E. (2025). *Experiences of an outdoor, nature-based parent/carer and child intervention: a multiperspectival interpretative phenomenological analysis*. Thesis. Cardiff University.
- Chawla, L. (1998). Significant life experiences revisited: a review of research on sources of environmental sensitivity. *The Journal of Environmental Education*, 29(3):11-21.
- Chawla, L. (2007). Childhood experiences associated with care for the natural world: A theoretical framework for empirical results. *Children, Youth and Environments*, 17(4):144-170.
- Cotte, J. & Wood, S. L. (2004). Families and innovative consumer behavior: A triadic analysis of sibling and parental influence. *Journal of Consumer Research*, 31(1):78-86. <https://doi.org/10.1086/383425>.
- Çınar, P. ve Bilgiç S. (2025). Çocukların Giysi Tüketiminde Sürdürülebilirlik Bilincinin İncelenmesi. *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(10):757-769. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2025.1591>.
- Delen, H., Kaya, Ü.Ü. ve Ahmetoğlu, E. (2023). *Risk çocuğun oyununun doğal bir parçası: risk almaya değer*. (Ed. E.P. Yıldız, D. Kayıran). Eğitim Bilimlerinde Akademik Analiz ve Tartışmalar içinde (ss. 77-92). Özgür Yayınları.
- Dündar, Ş. (2017). Bilinçli tüketicilik ile ilgili anne-baba rol model davranışlarının, anne-baba iletişiminin ve sosyal bilgiler dersinin çocukların bilinçli tüketiciler olarak sosyalleşmelerindeki etkisi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13(2):726-743.
- Eran-Türedi, N. Temel-Latifoğlu, E., İnceçınar, Ö. ve Yavuz-Yılmaz, M. (2025). Okul öncesi eğitimde yeşil algoritmalar: Geleceğin sıfır atık çocukları. *Ases International Journal of Education Science*. 4(1):117-122.
- Ersoy-Quadır, S. ve Temiz, G. (2017). Öğretmenlerin ve ebeveynlerin okul öncesi çağı çocuklarla çevre dostu uygulamalarının incelenmesi. *Third Sector Social Economic Review*. 52(2) :71-89.
- Gedik, Ç. (2024). *Okul öncesi dönem çocukların doğaya yakınlık (biyofili) seviyeleri ile ebeveyn ve öğretmenlerinin doğaya bağlılıkları arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi Okul Öncesi Eğitimi Bilim Dalı.
- Gill, T. (2014). The benefits of children’s engagement with nature: A systematic literature review. *Children, Youth and Environments*, 24(2): 10-34. <https://doi.org/10.7721/chilyoutenvi.24.2.0010>.
- Güven, S. (2010). Sürdürülebilir kalkınma açısından aile, tüketim ve çevre. Tüketici Yazıları II, (Ed: M. Babaoğlu, A. Şener). (ss: 117-134). Tüpadem Yayınları.
- Harris, F. (2020). *The nature of learning at forest school*. Education, 48(2):143-156.
- Hudders, L., Caugberghe, V. ve Panic, K. (2016). How advertising literacy training affect children's responses to television commercials versus advergames. *International Journal of Advertising*, 35(6): 909-931.
- Karatay Belediyesi Gazi Osman Paşa Anaokulu Sıfır Atık Eğitim Projesi Evde Etkinlik Yönergesi chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://karataygop.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/42/25/752079/dosyalar/2021_01/12114_435_SYfYr_AtYk_Projesi_Okul_Oncesi_Evde_Etkinlik_Yonergesi.pdf adresinden alınmıştır.
- Kaya, E. ve Gültekin, B. (2022). Türkiye’de aile ve çocuk odaklı ekoturizm kamplarının ve sosyal etkilerinin değerlendirilmesi. *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 6 (3):564-584.
- Kellert, S. R. (2002) *Experiencing Nature: Affective, Cognitive and Evaluative Development in Children and Nature: Psychological, Sociocultural, and Evolutionary Investigations*, eds P. H. Kahn and S. R. Kellert (ss:117-152). Cambridge, MA: The MIT Press.
- Kotler, Philip (2000). Pazarlama yönetimi. Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Lueg, J.E. & Finney, R.Z. (2007). Interpersonal communication in the consumer socialization process: Scale development and validation, *Journal of Marketing Theory and Practice*, 15(1): 25-39.
- Oliver, B.E., Nesbit, R.J., McCloy, R., Harvey, K. & Dodd, H.F. (2023). Adventurous play for a healthy childhood: Facilitators and barriers identified by parents in Britain. *Social Science & Medicine*, 323, <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2023.115828>.
- Özçalık, M. (2025). *Ekolojik yaşamın anahtarı: doğa dostu aile ve uygulamaları*. Kırıkkale Üniversitesi Uluslararası Aile Çalışmaları Kongresi Tam Metin Bildiri Kitabı.

- Martin, C. A., & Bush, A. J. (2000). Do role models influence teenagers' purchase intentions and behavior?. *Journal of Consumer Marketing*, 17(5): 441-453. <http://dx.doi.org/10.1108/07363760010341081>.
- Morelli, J. (2011). Environmental sustainability: A definition for environmental professionals. *Journal of environmental sustainability*, 1(1).
- Moschis, G.P., Moore, R.L. & Smith, R.B. (1984). The impact of family communication on adolescent consumer socialization", in Kinnear, T.C. (Ed.), *Advances in Consumer Research*, Volume 11, *Association for Consumer Research*, Chicago, IL, pp. 314-19.
- Piaget, J. (1973). *To understand is to invent: The future of education*. Grossman.
- Ray, S. J. (2011). How many mothers does it take to change all the light bulbs? The myth of green motherhood. *Journal of the Motherhood Initiative for Research and Community Involvement*, 2(1).
- Ryan, Z. J., Stockill, H., Nesbit, R. J., FitzGibbon, L. & Dodd, H. F. (2024). Parents' perception of risk in play: Associations with parent and child gender. *Journal of Child and Family Studies*, 33(8): 2359-2366. <https://doi.org/10.1007/s10826-024-02844-9>.
- Sandseter, E. B. H. (2011). *Children's risky play from an evolutionary perspective*. *Evolutionary Psychology*, 9(2): 257-284.
- Soga, M., Gaston, K. J., Yamaura, Y., Kurisu, K., & Hanaki, K. (2016a). Both direct and vicarious experiences of nature affect children's willingness to conserve biodiversity. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 13, 529.
- Soga, M., Gaston, K. J., Koyanagi, T. F., Kurisu, K., & Hanaki, K. (2016b). Urban residents' perceptions of neighbourhood nature: Does the extinction of experience matter? *Biological Conservation*, 203:143-150.
- Sönmez, S. (2006). *7-12 yaş arasındaki çocukların aile satın alma kararına etkisi üzerine bir araştırma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Summers, J. K. & Vivian, D. N. (2018). *Ecotherapy - A Forgotten Ecosystem Service: A Review*. *Front. Psychol*, 9, 1389. doi: 10.3389/fpsyg.2018.01389.
- Şenaslan, N. (2024). *Çevre dostu eğitim programının 60-72 aylık çocukların sürdürülebilirlik ve çevresel farkındalıkları üzerindeki etkisinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Temel Eğitim Anabilim Dalı.
- Taşar, B. (2022). *Çocukların reklam okuryazarlığı ölçeği'nin geçerlik ve güvenirlik çalışması*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kırıkkale Üniversitesi Çocuk Gelişimi Anabilim Dalı.
- Thompson, C. (2020). Nature-based education and family involvement: A framework for sustainable living. *Journal of Environmental Psychology*, 43(4), 56-72. <https://doi.org/10.1016/j.envpsy.2020.01.004>.
- Ülker, Y. (2021). Tüketim karşıtı bireylerin çevreci reklamlara olan tutumları. *Selçuk İletişim Dergisi*, 14 (2):784-804.
- Ünal- Kestane, S. (2020). Bilinçli tüketim ve annelerin bilinçli tüketime yönelik tutum ve davranışları. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19(39):803-827.
- Vandermaas, P., M. Deana, C., Biehlab, M., S. & Mellman, A. (2019). Parents' beliefs about young children's play and nature experiences in Danish and US contexts. *Journal Of Adventure Education And Outdoor Learning*, 19(1):43-55. <https://doi.org/10.1080/14729679.2018.1507829>.
- Vural, D. ve Güler-Yıldız, T. (2025). *36-72 aylık çocukları okul öncesi eğitime devam eden ebeveynlerin ekolojik ayak izi farkındalıklarının incelenmesi*. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 8(2): 701-727. <http://doi.org/10.33400/kuje.1724497>.
- Zhang, W., Goodale, E., & Chen, J. (2014). *How contact with nature affects children's biophilia, biophobia and conservation attitude in China*. *Biological Conservation*, 177: 109-116.
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press
- Resim 1. <https://pixabay.com/tr/illustrations/toprak-k-%c3%bcrc-do%c4%9fum-yeni-geli%c5%9ftirmek-661447/>

GÜÇLÜ AİLE POLİTİKALARININ ÇOCUK ÜZERİNDEKİ UZUN VADELİ ETKİLERİ*

Müzeyyen Özhanlı**, Naime Yaprak***, N.Yeşim Kalyon****, Tuncay Erduran*****

Giriş

Aile, bireyin doğumdan itibaren toplumsallaşma sürecinin başladığı, temel değerlerin, normların ve davranış kalıplarının kazanıldığı ilk sosyal kurumdur. Çocuğun fiziksel, bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimi büyük ölçüde aile ortamında şekillenmekte; bu süreç yalnızca bireysel yaşam seyrini değil, aynı zamanda toplumların uzun vadeli sosyal, ekonomik ve demografik yapısını da etkilemektedir (Gökçe, 2016). Bu nedenle aileye yönelik geliştirilen sosyal politikalar, çocuk refahının sağlanması ve kuşaklar arası eşitsizliklerin azaltılması açısından stratejik bir öneme sahiptir.

Güçlü aile politikaları; gelir destekleri, ebeveyn izni uygulamaları, erken çocukluk bakım ve eğitim hizmetleri, sağlık ve sosyal koruma mekanizmaları gibi çok boyutlu araçlardan oluşmaktadır. Bu politikalar, çocukların yalnızca kısa vadeli yaşam koşullarını iyileştirmekle kalmamakta, aynı zamanda eğitim başarısı, işgücü piyasasına katılım, toplumsal uyum ve yaşam doyumu gibi uzun vadeli çıktılar üzerinde belirleyici etkiler yaratmaktadır (Esping-Andersen, 2009; Heckman, 2011).

Bu kitap bölümünün amacı, aile merkezli sosyal politikaların çocuklar üzerindeki uzun vadeli etkilerini kuramsal ve ampirik literatür ışığında incelemek; çocuk refahı, gelişimsel fırsat eşitliği ve toplumsal sürdürülebilirlik bağlamında kapsamlı bir değerlendirme sunmaktır. Çalışma hem uluslararası literatüre hem de Türkiye bağlamındaki politika tartışmalarına katkı sunmayı hedeflemektedir.

2.Aile Merkezli Sosyal Politikaların Kuramsal ve Kavramsal Çerçevesi

2.1. Aile Politikalarının Tanımı ve Temel Unsurları

Aile politikaları, devletin aile kurumunu korumak, güçlendirmek ve aile bireylerinin refah düzeyini artırmak amacıyla geliştirdiği yasal, ekonomik ve sosyal düzenlemelerin bütünüdür. Bu politikalar, ailelerin karşılaştığı sosyal, ekonomik ve demografik riskleri azaltmayı hedeflerken; çocukların sağlıklı gelişimini desteklemeyi, toplumsal eşitsizlikleri azaltmayı ve sosyal bütünleşmeyi güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Aile politikaları, yalnızca aileye yönelik yardımları değil, aynı zamanda eğitim, sağlık, istihdam ve sosyal hizmetler gibi birçok politika alanıyla kesişen çok boyutlu bir yapıya sahiptir (Daly & Lewis, 2000).

Literatürde aile politikaları, kapsam ve uygulama biçimlerine göre farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır. Genel olarak bu politikalar; doğrudan nakit transferleri, vergi indirimleri ve ayni yardımlar gibi ekonomik destek mekanizmaları ile doğum ve ebeveyn izinleri, çocuk bakım hizmetleri ve sosyal hizmetler gibi hizmet temelli düzenlemeleri içermektedir. Doğrudan nakit transferleri ve aile yardımları, özellikle düşük gelirli ailelerin temel ihtiyaçlarını karşılamalarına katkı sağlamak ve çocuk yoksulluğunun olumsuz etkilerini hafifletmektedir. Vergi indirimleri ve teşvikler ise ailelerin ekonomik yüklerini azaltmayı ve çocuklu hanelerin yaşam standartlarını yükseltmeyi amaçlamaktadır.

Aile politikalarının önemli bir bileşeni olan doğum ve ebeveyn izinleri, iş ve aile yaşamı arasındaki dengenin kurulmasında kritik bir rol oynamaktadır. Ücretli doğum izinleri, annelerin doğum sonrası dönemde

* Bu çalışma İçişleri Bakanlığı destekli 2025/565 Nolu protokollü "Güçlü Kadın, Mutlu Aile, Güçlü Toplum" Projesi kapsamında yapılmıştır.

** Dr.Öğr.Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fatma Şenses Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, İşletme Programı, Kırıkkale/ Türkiye, thavzalizimuzeyyen@hotmail.com, ORCID: orcid.org/ 0000-0003-0518-3021

*** Öğr.Gör. Un Kırıkkale Üniversite, Fatma Şenses Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, İşletme Programı, Kırıkkale/ Türkiye, naimeyaprak@hotmail.com, ORCID: orcid.org/ 0000-003-4221-6777

****Öğr.Gör. Kırıkkale Üniversitesi, Fatma Şenses Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Büro Yönetimi ve Sekreterlik, Kırıkkale/Türkiye, yesimkalyon@hotmail.com, ORCID: orcid.org/0000-0002-5625-5243

***** Öğr.Gör. Kırıkkale Üniversitesi, Fatma Şenses Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Büro Yönetimi ve Sekreterlik, Kırıkkale/Türkiye, terduran@kku.edu.tr, ORCID: orcid.org/ ORCID No:0000-0003-4151- 342X.

çocuklarıyla bağ kurmalarına olanak tanırken; babalık ve ebeveyn izinleri, bakım sorumluluklarının ebeveynler arasında daha eşit paylaşılmasını teşvik etmektedir. Bu tür düzenlemeler hem çocuk refahını desteklemekte hem de kadınların işgücüne katılımını artırarak toplumsal cinsiyet eşitliğine katkı sunmaktadır (Daly & Lewis, 2000). Çocuk bakım hizmetleri ve erken çocukluk eğitimi, aile politikalarının hizmet temelli unsurları arasında merkezi bir konuma sahiptir. Nitelikli ve erişilebilir bakım hizmetleri, çocukların bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimini desteklerken; ebeveynlerin, özellikle de kadınların, istihdam olanaklarına erişimini kolaylaştırmaktadır. Bu yönüyle çocuk bakım hizmetleri hem çocuk refahını artıran hem de ekonomik ve toplumsal fayda üreten sosyal yatırım araçları olarak değerlendirilmektedir.

Sosyal hizmetler ve aileye yönelik destek programları, aile politikalarının tamamlayıcı unsurları arasında yer almaktadır. Aile danışmanlığı, ebeveyn eğitimleri, psikososyal destek hizmetleri ve çocuk koruma mekanizmaları, ailelerin karşılaştıkları sosyal ve psikolojik riskleri azaltmayı amaçlamaktadır. Bu hizmetler, özellikle dezavantajlı gruplar için koruyucu ve önleyici bir işlev görmektedir; aile içi ilişkilerin güçlenmesine ve çocukların güvenli bir ortamda yetişmesine katkı sağlamaktadır. Türkiye’de aile politikaları, uzun süre ağırlıklı olarak sosyal yardım ekseninde ele alınmış ve daha çok yoksullukla mücadeleye odaklanmıştır. Gelir destekleri ve sosyal yardımlar, ailelerin temel ihtiyaçlarını karşılamada önemli bir rol üstlenmiştir. Ancak son yıllarda aile politikalarında daha bütüncül ve hak temelli bir yaklaşımın benimsendiği görülmektedir. Çocuk, kadın ve aile odaklı politikaların birlikte ele alınması; erken çocukluk eğitimi, bakım hizmetleri ve aile danışmanlığı gibi alanlara yönelik yatırımların artması, bu dönüşümün önemli göstergeleri arasında yer almaktadır (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2023).

Buradan aile politikaları, aile bireylerinin refahını artırmayı hedefleyen çok boyutlu ve bütünlük bir politika alanıdır. Ekonomik destekler, hizmet temelli uygulamalar ve sosyal hizmetler aracılığıyla yürütülen bu politikalar, çocuk refahını güçlendirmekte, toplumsal eşitsizliklerin azaltılmasına katkı sağlamakta ve sürdürülebilir bir toplumsal yapının oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Türkiye’de aile politikalarının giderek daha kapsayıcı ve bütüncül bir çerçevede ele alınması, bu alandaki gelişimin önemli bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir.

2.2. Refah Devleti Yaklaşımları ve Aile Politikaları

Refah devleti literatüründe aile politikaları, ülkelerin benimsediği sosyal politika rejimlerine göre farklılaşmaktadır. Esping-Andersen’in (1990) liberal, muhafazakâr ve sosyal demokrat refah rejimi sınıflandırması, aile politikalarının kapsamını ve niteliğini anlamada önemli bir çerçeve sunmaktadır. Sosyal demokrat rejimlerde evrensel ve kapsayıcı aile politikaları yaygınken, liberal rejimlerde piyasa temelli çözümler ön plana çıkmaktadır.

Refah devleti literatüründe aile politikaları, ülkelerin benimsediği sosyal politika rejimlerine bağlı olarak kapsam, hedef ve uygulama biçimi açısından önemli farklılıklar göstermektedir. Refah devleti, bireylerin yaşam risklerine karşı korunmasını ve toplumsal refahın artırılmasını amaçlayan kurumsal düzenlemeler bütünü olarak tanımlanmakta; aile politikaları ise bu yapının temel bileşenlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Aileye yönelik sosyal politikalar, çocuk bakımından gelir desteğine, ebeveyn izinlerinden eğitim ve sağlık hizmetlerine kadar geniş bir uygulama alanını kapsamaktadır. Bu politikaların niteliği, ülkelerin refah rejimlerine göre farklılaşmakta ve çocuklara sunulan fırsatların düzeyini doğrudan etkilemektedir.

Esping-Andersen’in (1990) liberal, muhafazakâr (korporatist) ve sosyal demokrat refah rejimi sınıflandırması, aile politikalarının anlaşılmasında en yaygın kullanılan kuramsal çerçevelerden biridir. Sosyal demokrat refah rejimlerinde devlet, aile refahının sağlanmasında aktif bir rol üstlenmekte ve evrensel, kapsayıcı hizmetler sunmaktadır. Bu rejimlerde erken çocukluk eğitimi ve bakım hizmetleri yaygın, erişilebilir ve yüksek kalitededir. Ayrıca cinsiyet eşitliğini destekleyen ebeveyn izinleri ve bakım sorumluluklarının paylaşımını teşvik eden düzenlemeler ön plana çıkmaktadır. Bu yaklaşım, çocuklar arasında sosyoekonomik kökene dayalı farkların azaltılmasına katkı sağlamaktadır.

Liberal refah rejimlerinde ise aile politikaları daha sınırlı bir kapsamda ele alınmakta ve piyasa temelli çözümler ön plana çıkmaktadır. Devletin müdahalesi asgari düzeyde tutulmakta; aileler, çocuk bakım ve eğitim hizmetlerine büyük ölçüde kendi imkânlarıyla erişmektedir. Bu durum, gelir düzeyi yüksek ailelerin çocuklarının daha nitelikli hizmetlere ulaşmasını mümkün kılarken, dezavantajlı gruplar için fırsat eşitsizliklerinin derinleşmesine yol açabilmektedir. Dolayısıyla liberal rejimlerde aile politikaları, toplumsal eşitsizlikleri azaltmak yerine kimi zaman yeniden üretebilen bir yapı sergileyebilmektedir (Esping-Andersen, 1990).

Muhafazakâr refah rejimleri ise aileyi temel bakım sağlayıcı olarak gören ve geleneksel aile yapısını korumayı amaçlayan politikalarla karakterize edilmektedir. Bu rejimlerde sosyal yardımlar çoğunlukla istihdam ve aile statüsüne bağlı olarak sunulmakta; kadınların bakım sorumlulukları ön planda tutulmaktadır. Bu yaklaşım, aile içi dayanışmayı güçlendirmeyi hedeflese de kadınların işgücüne katılımını sınırlayabilmekte ve çocuklara sunulan kamusal hizmetlerin kapsamını daraltabilmektedir. Sonuç olarak muhafazakâr rejimler, aile politikaları yoluyla belirli bir sosyal koruma sağlasa da, fırsat eşitliği açısından sınırlı etkilere sahip olabilmektedir (Koray, 2012).

Bu farklı refah devleti yaklaşımları, çocuklara sunulan gelişimsel ve eğitsel fırsatların düzeyini ve toplumsal eşitsizliklerin yeniden üretilme biçimlerini doğrudan etkilemektedir. Evrensel ve kapsayıcı aile politikalarının uygulandığı rejimlerde çocuklar, sosyoekonomik arka planlarından bağımsız olarak benzer başlangıç koşullarına sahip olabilmektedir. Buna karşılık, seçici ve piyasa ağırlıklı politikaların benimsendiği rejimlerde çocukluk döneminde ortaya çıkan eşitsizlikler, yaşam boyu devam edebilen yapısal dezavantajlara dönüşebilmektedir. Bu nedenle refah devleti yaklaşımları, aile politikalarının etkinliği ve toplumsal adalet üzerindeki etkileri açısından belirleyici bir çerçeve sunmaktadır.

3. Çocuk Refahı Kavramı ve Boyutları

Çocuk refahı, yalnızca maddi ihtiyaçların karşılanmasıyla sınırlı olmayan çok boyutlu bir kavramdır. Sağlık, beslenme, barınma, eğitim, güvenlik, duygusal destek ve sosyal katılım, çocuk refahının temel bileşenleri arasında yer almaktadır (UNICEF, 2019). Aile politikaları, bu boyutların her birini doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemektedir.

Çocuk refahı, çocukların sağlıklı, güvenli ve destekleyici bir çevrede büyümesini esas alan, çok boyutlu ve bütüncül bir kavramdır. Güncel literatürde çocuk refahı, yalnızca maddi ihtiyaçların karşılanmasıyla sınırlı olmayan; fiziksel, bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimi kapsayan geniş bir çerçevede ele alınmaktadır. Bu yaklaşım, çocukların yalnızca “korunması gereken” bireyler değil, aynı zamanda hak sahibi öznel varlıklar olduğunu vurgulamaktadır. Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme de çocuk refahını, çocuğun yüksek yararı ilkesine dayalı olarak çok boyutlu bir haklar bütünü şeklinde tanımlamaktadır (UNICEF, 2019).

Çocuk refahının temel boyutları arasında sağlık, beslenme, barınma, eğitim, güvenlik, duygusal destek ve sosyal katılım yer almaktadır. Sağlık ve beslenme, çocuğun fiziksel gelişimi ve hayatta kalması açısından en temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Erken çocukluk döneminde yetersiz beslenme ve sağlık hizmetlerine sınırlı erişim, yalnızca kısa vadeli sağlık sorunlarına değil, uzun vadede bilişsel gelişim geriliklerine ve eğitim başarısızlıklarına da yol açabilmektedir. Bu nedenle çocuk refahı, yaşamın erken evrelerinden itibaren koruyucu ve önleyici politikalarla desteklenmesi gereken bir alan olarak değerlendirilmektedir.

Eğitim, çocuk refahının hem bireysel hem de toplumsal boyutunu güçlendiren temel bir bileşendir. Nitelikli eğitime erişim, çocukların bilişsel becerilerini geliştirmekte, sosyal uyumlarını artırmakta ve yaşam boyu fırsatlara erişimlerini kolaylaştırmaktadır. Ancak eğitim olanaklarına erişim, ailelerin sosyoekonomik durumuna bağlı olarak farklılaşabilmektedir. Bu durum, çocukluk döneminde ortaya çıkan eşitsizliklerin ilerleyen yaşlarda derinleşmesine neden olabilmektedir. Aile politikaları yoluyla sunulan ücretsiz veya desteklenmiş eğitim hizmetleri, bu eşitsizliklerin azaltılmasında kritik bir rol oynamaktadır (UNICEF, 2019).

Çocuk refahının bir diğer önemli boyutu, duygusal destek ve güvenlidir. Aile ortamında sağlanan sevgi, ilgi ve güven duygusu, çocukların psikososyal gelişimini doğrudan etkilemektedir. Şiddetten, ihmalden ve istismardan uzak bir ortamda büyüyen çocuklar, daha yüksek benlik saygısı geliştirmekte ve sağlıklı sosyal ilişkiler kurabilmektedir. Bu bağlamda çocuk refahı, yalnızca maddi koşullarla değil, aynı zamanda aile içi ilişkilerin niteliğiyle de yakından ilişkilidir. Ailelere yönelik psikososyal destek hizmetleri ve ebeveynlik programları, bu boyutun güçlendirilmesine katkı sağlamaktadır.

Sosyal katılım ve toplumsal yaşama dâhil olma, çocuk refahının sıklıkla göz ardı edilen ancak giderek önem kazanan boyutları arasında yer almaktadır. Çocukların kültürel, sportif ve sosyal etkinliklere katılımı, aidiyet duygusunun gelişmesine ve toplumsal uyumun güçlenmesine katkı sunmaktadır. Sosyal dışlanma riskiyle karşı karşıya olan çocuklar, bu tür etkinliklere erişimde dezavantaj yaşayabilmekte; bu durum, toplumsal eşitsizliklerin yeniden üretilmesine zemin hazırlayabilmektedir.

Türkiye’de çocuk refahını tehdit eden temel sorunlardan biri çocuk yoksulluğudur. TÜİK (2022) verileri, çocukların yoksulluk ve sosyal dışlanma riski altında bulunan gruplar arasında önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Gelir yetersizliği, çocukların yeterli beslenme, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimini sınırlayarak refah düzeylerini olumsuz etkilemektedir. Bu bağlamda gelir destekleri, şartlı eğitim ve sağlık yardımları ile sosyal yardım programları, çocuk yoksulluğunun olumsuz etkilerini hafifletmede önemli bir işlev üstlenmektedir.

Aile politikaları, çocuk refahının tüm bu boyutlarını doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen temel politika araçları arasında yer almaktadır. Gelir destekleri, bakım hizmetleri, eğitim ve sağlık politikaları ile ebeveynlere yönelik destek mekanizmaları, çocukların gelişimsel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bütüncül bir çerçeve sunmaktadır. Etkili aile politikaları, çocuk refahını artırmanın yanı sıra, toplumsal eşitsizliklerin azaltılmasına ve uzun vadede daha adil bir sosyal yapının oluşmasına katkı sağlamaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde çocuk refahı, çok boyutlu yapısı nedeniyle yalnızca tek bir politika alanı üzerinden ele alınamayacak kadar kapsamlı bir kavramdır. Sağlık, eğitim, duygusal güvenlik ve sosyal katılım gibi alanları birlikte gözeten bütüncül aile politikaları, çocukların yaşam kalitesini artırmada ve geleceğe daha eşit koşullarda hazırlanmalarında belirleyici bir rol oynamaktadır.

4. Erken Çocukluk Dönemi ve Uzun Vadeli Etkiler

4.1. Erken Müdahalenin Önemi

Erken çocukluk dönemi (0–6 yaş), bireyin bilişsel, duygusal, sosyal ve fiziksel gelişiminin temellerinin atıldığı kritik bir yaşam evresi olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde edinilen beceriler, yalnızca çocukluk yıllarını değil, ergenlik ve yetişkinlik dönemlerindeki akademik başarıyı, işgücü piyasasındaki konumu, sağlık durumunu ve toplumsal uyumu da doğrudan etkilemektedir. Dolayısıyla erken çocukluk dönemine yönelik sosyal politika müdahaleleri, kısa vadeli kazanımların ötesinde, uzun vadeli ve kuşaklar arası etkiler yaratma potansiyeline sahiptir.

Literatürde erken müdahalenin önemini vurgulayan en güçlü yaklaşımlardan biri, James J. Heckman’ın insan sermayesi teorisine dayalı analizleridir. Heckman (2011), erken çocukluk dönemine yapılan yatırımın getirisinin, daha ileri yaşlarda yapılan telafi edici yatırımlara kıyasla çok daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, “erken yatırım–yüksek getiri” ilkesiyle özetlenmekte ve sosyal politika yapımcılar için erken müdahaleyi stratejik bir öncelik hâline getirmektedir. Erken yaşlarda sunulan nitelikli bakım, eğitim ve destek hizmetleri, çocukların bilişsel gelişimini hızlandırmakta; dil becerileri, problem çözme kapasitesi ve öz düzenleme gibi temel yetkinliklerin güçlenmesini sağlamaktadır.

Erken müdahale programları yalnızca bilişsel becerileri değil, aynı zamanda sosyal ve duygusal gelişimi de desteklemektedir. Özellikle dezavantajlı ailelerden gelen çocuklar için erken çocukluk eğitimi, sosyal eşitsizliklerin azaltılmasında önemli bir dengeleyici rol oynamaktadır. Aile içi yoksunluk, düşük ebeveyn eğitimi veya sınırlı uyarıcı çevre gibi risk faktörleri, erken dönemde sunulan kamusal desteklerle kısmen telafi

edilebilmektedir. Bu bağlamda erken çocukluk politikaları, fırsat eşitliğini güçlendiren ve sosyal adaleti destekleyen araçlar olarak değerlendirilmektedir (Karoly vd., 2005).

Uluslararası kuruluşların raporları da erken müdahalenin uzun vadeli etkilerini açık biçimde ortaya koymaktadır. OECD (2017), erken çocukluk eğitimi ve bakım hizmetlerine katılımın, okul terk oranlarını azalttığını, akademik başarıyı artırdığını ve yaşam boyu öğrenme eğilimini güçlendirdiğini belirtmektedir. Benzer şekilde UNICEF (2019), erken çocukluk döneminde sağlanan beslenme, sağlık ve eğitim desteklerinin çocukların hem fiziksel hem de zihinsel gelişimi üzerinde kalıcı etkiler yarattığını vurgulamaktadır. Bu bulgular, erken müdahalenin yalnızca bireysel değil, toplumsal düzeyde de önemli kazanımlar sağladığını göstermektedir.

Erken çocukluk dönemine yönelik sosyal politikaların bir diğer önemli boyutu, aileleri destekleyici nitelikte olmasıdır. Ebeveyn eğitimi programları, doğum sonrası bakım hizmetleri ve aileye yönelik rehberlik uygulamaları, çocuk gelişimini dolaylı fakat güçlü biçimde etkilemektedir. Araştırmalar, ebeveynlerin çocuk yetiştirme becerilerinin güçlendirilmesinin, çocukların bilişsel ve duygusal gelişimini olumlu yönde etkilediğini ortaya koymaktadır (Shonkoff & Phillips, 2000). Bu nedenle erken müdahale, yalnızca çocuğa odaklanan dar bir yaklaşım yerine, aileyi ve çevresel koşulları kapsayan bütüncül bir politika çerçevesi içinde ele alınmalıdır.

Uzun vadeli etkiler açısından değerlendirildiğinde, erken çocukluk dönemine yapılan yatırımların toplumsal maliyetleri azalttığı da görülmektedir. Erken müdahale programlarına katılan bireylerin ilerleyen yaşlarda suça karışma oranlarının düştüğü, sağlık harcamalarının azaldığı ve işgücü piyasasına katılım oranlarının arttığı çeşitli ampirik çalışmalarla ortaya konmuştur (Heckman vd., 2010). Bu durum, erken çocukluk politikalarının yalnızca sosyal refahı artırmakla kalmayıp, kamu maliyesi açısından da sürdürülebilir bir yatırım olduğunu göstermektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde erken çocukluk dönemi, yaşam boyu gelişimin şekillendiği ve sosyal politika müdahalelerinin en etkili sonuçları doğurduğu bir evredir. Bu dönemde uygulanan erken müdahale programları, bireysel potansiyelin ortaya çıkarılmasını sağlamakta; toplumsal eşitsizlikleri azaltmakta ve uzun vadede daha kapsayıcı, üretken ve sürdürülebilir bir toplumun oluşumuna katkıda bulunmaktadır. Bu nedenle erken çocukluk politikaları, güçlü aile politikalarının ve çocuk refahını önceleyen sosyal devlet anlayışının vazgeçilmez bir bileşeni olarak ele alınmalıdır.

4.2. Eğitim, İnsan Sermayesi ve Sosyal Hareketlilik

Eğitim, bireylerin bilgi, beceri ve yetkinliklerini geliştiren temel bir toplumsal kurum olmasının yanı sıra, insan sermayesinin oluşumunda ve toplumsal refahın artırılmasında belirleyici bir rol oynamaktadır. Özellikle erken çocukluk döneminde sunulan nitelikli eğitim hizmetleri, bireyin yaşam boyu öğrenme kapasitesini güçlendirmekte ve ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda daha avantajlı bir konum elde etmesine katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda aile politikaları yoluyla desteklenen erken çocukluk eğitimi, yalnızca bireysel kazanımları değil, toplumsal düzeyde sosyal hareketliliği ve fırsat eşitliğini de destekleyen stratejik bir araç olarak değerlendirilmektedir.

İnsan sermayesi yaklaşımı, eğitimi ekonomik büyümenin ve toplumsal kalkınmanın temel girdilerinden biri olarak ele almaktadır. Bu yaklaşım çerçevesinde bireylerin eğitim yoluyla edindikleri bilgi ve beceriler, üretkenliği artırmakta ve uzun vadede gelir düzeylerinin yükselmesine katkı sunmaktadır. Erken yaşlarda kazanılan bilişsel, dilsel ve sosyal beceriler, ileri eğitim kademelerinde akademik başarı olasılığını artırmakta; bu durum, işgücü piyasasında daha nitelikli ve istikrarlı istihdam olanaklarına erişimi kolaylaştırmaktadır (Becker, 1993; Heckman, 2011). Dolayısıyla erken çocukluk eğitimine yapılan yatırımlar, insan sermayesinin niceliksel artışının ötesinde, niteliksel olarak güçlenmesini sağlamaktadır.

Eğitimde fırsat eşitliği, sosyal hareketliliğin en önemli belirleyicilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Sosyoekonomik açıdan dezavantajlı ailelerden gelen çocuklar, yeterli kamusal destek mekanizmaları

bulunmadığında eğitim sürecine daha geriden başlamakta ve bu başlangıç dezavantajı zaman içerisinde derinleşebilmektedir. Aile politikaları kapsamında sunulan ücretsiz ya da sübvansiyonlu okul öncesi eğitim hizmetleri, bu yapısal eşitsizliklerin azaltılmasında kritik bir rol üstlenmektedir. OECD (2020), erken çocukluk eğitimine katılımın yaygınlaştırılmasının, öğrenciler arasındaki akademik başarı farklarını azalttığını ve eğitim sisteminin daha kapsayıcı bir yapıya kavuşmasına katkı sunduğunu vurgulamaktadır.

Sosyal hareketlilik, bireylerin ebeveynlerinin sosyoekonomik konumundan farklı bir toplumsal konuma yükselme ya da düşme olasılığını ifade etmektedir. Eğitim, bu sürecin en etkili ve meşru kanallarından biri olarak öne çıkmaktadır. Nitelikli eğitime erken yaşlarda erişim, çocukların akademik performanslarını artırmakta; bu durum, ortaöğretim ve yükseköğretime devam etme olasılığını güçlendirmektedir. Eğitim sürecinde elde edilen bu avantajlar, bireylerin daha yüksek gelirli ve daha güvenceli mesleklere yönelmesini mümkün kılmakta; böylece kuşaklar arası yoksulluk döngüsünün kırılmasına katkı sağlamaktadır (Şahin, 2018; Özer, 2022).

Türkiye bağlamında yapılan araştırmalar da eğitimin sosyal hareketlilik üzerindeki belirleyici etkisini açık biçimde ortaya koymaktadır. Düşük gelirli ve düşük eğitim düzeyine sahip ailelerin çocukları, okul öncesi eğitim hizmetlerinden yeterince yararlanamadıklarında eğitim yaşamları boyunca dezavantajlı bir konumda kalabilmektedir. Buna karşılık, erken çocukluk eğitime erişimin artırılması ve ailelere yönelik destekleyici sosyal politikaların güçlendirilmesi, bu çocukların akademik başarılarını ve eğitimde kalma sürelerini anlamlı biçimde yükseltmektedir. Bu durum, eğitimin yalnızca bireysel bir yatırım değil, aynı zamanda toplumsal eşitsizlikleri azaltan dönüştürücü bir politika aracı olduğunu göstermektedir (AÇEV, 2019; Şahin, 2018; Özer, 2022).

Aile politikaları, eğitim yoluyla insan sermayesinin güçlendirilmesinde tamamlayıcı bir rol üstlenmektedir. Özellikle ebeveynlere yönelik eğitim programları, erken çocukluk bakım ve eğitim hizmetleriyle birlikte ele alındığında, çocukların öğrenme süreçlerini destekleyen daha elverişli bir çevre oluşturulmaktadır. Ebeveynlerin çocuk gelişimi konusundaki farkındalıklarının artması, ev içi öğrenme ortamının niteliğini yükseltmekte ve okulda edinilen kazanımların pekiştirilmesine katkı sunmaktadır. Bu bütüncül yaklaşım, eğitimin etkisini yalnızca okul ortamıyla sınırlamamakta, aileyi de insan sermayesi oluşumunun aktif bir bileşeni hâline getirmektedir.

Uzun vadeli perspektiften bakıldığında, eğitim yoluyla güçlenen insan sermayesi, yalnızca bireysel gelir artışıyla sınırlı kalmamakta; aynı zamanda toplumsal üretkenliğin artmasına, gelir dağılımının daha dengeli hâle gelmesine ve sosyal uyumun güçlenmesine katkı sağlamaktadır. Erken çocukluk döneminden itibaren uygulanan kapsayıcı eğitim politikaları, sosyal hareketliliği destekleyerek toplumda sınıfsal katılığın azalmasına yardımcı olmaktadır. Bu yönüyle aile politikalarıyla desteklenen eğitim yatırımları, sürdürülebilir kalkınma ve toplumsal bütünleşme açısından vazgeçilmez bir araç olarak değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak eğitim, insan sermayesinin güçlenmesinde ve sosyal hareketliliğin artırılmasında merkezi bir role sahiptir. Aile politikalarıyla bütünleşik biçimde sunulan erken çocukluk eğitimi, bireylerin yaşam şanslarını artırmakta; kuşaklar arası eşitsizliklerin yeniden üretilmesini engelleyerek daha adil ve kapsayıcı bir toplumsal yapının oluşmasına katkı sağlamaktadır. Bu nedenle eğitim politikaları, güçlü aile politikalarıyla birlikte ele alınmalı ve sosyal refahı artıran uzun vadeli bir yatırım alanı olarak görülmelidir. Aile politikaları yoluyla desteklenen erken çocukluk eğitimi, insan sermayesinin güçlenmesine katkı sağlamaktadır. Eğitimde fırsat eşitliğinin artması, uzun vadede sosyal hareketliliği desteklemekte ve kuşaklar arası yoksulluk döngüsünün kırılmasına yardımcı olmaktadır (OECD, 2020; Şahin, 2018; Özer, 2022).

5. Aile Politikaları ve Gelişimsel Fırsat Eşitliği

Toplumsal eşitsizlikler, çoğu zaman bireylerin doğdukları ailelerin sosyoekonomik koşullarıyla şekillenmekte ve çocukluk döneminde ortaya çıkan dezavantajlar, yaşam boyu devam edebilen yapısal farklılıklara dönüşmektedir. Gelir düzeyi, ebeveynlerin eğitim durumu, yaşanılan çevre ve kamusal hizmetlere erişim gibi faktörler, çocukların gelişimsel fırsatlarını doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle çocukluk

döneminde ortaya çıkan eşitsizliklerin giderilmesi, yalnızca bireysel refah açısından değil, toplumsal adalet ve sürdürülebilir kalkınma açısından da kritik bir öneme sahiptir. Aile merkezli sosyal politikalar, bu eşitsizliklerin kuşaklar arası aktarımını önlemede stratejik bir araç olarak değerlendirilmektedir (Bradbury vd., 2018).

Gelişimsel fırsat eşitliği, çocukların bilişsel, duygusal, sosyal ve fiziksel gelişimlerini destekleyen kaynaklara eşit biçimde erişebilmesini ifade etmektedir. Ancak sosyoekonomik eşitsizlikler, bu kaynaklara erişimi sınırlayarak çocuklar arasında erken yaşlardan itibaren belirgin farkların oluşmasına neden olmaktadır. Aile politikaları, bu noktada koruyucu ve dengeleyici bir işlev üstlenmektedir. Özellikle gelir destekleri, bakım hizmetleri ve erken çocukluk eğitime yönelik kamu yatırımları, dezavantajlı ailelerin çocuklarının gelişimsel ihtiyaçlarını karşılamada önemli katkılar sunmaktadır.

Aile merkezli sosyal politikaların en önemli bileşenlerinden biri, erken çocukluk dönemine yönelik müdahalelerdir. Erken yaşlarda sunulan eğitim, sağlık ve beslenme hizmetleri, çocukların gelişimsel potansiyellerini gerçekleştirmelerini desteklemekte ve başlangıçtaki dezavantajların kalıcı hâle gelmesini engellemektedir. Bu bağlamda aile politikaları, yalnızca ekonomik destek mekanizmalarıyla sınırlı kalmamakta; aynı zamanda çocukların gelişimini çok boyutlu biçimde ele alan bütüncül bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır. Bradbury vd. (2018), erken çocukluk döneminde uygulanan aile odaklı politikaların, çocuk yoksulluğunu azalttığını ve eğitimde fırsat eşitliğini güçlendirdiğini ortaya koymaktadır.

Türkiye bağlamında aile politikaları, son yıllarda çocuk refahını ve fırsat eşitliğini artırmayı hedefleyen çeşitli programlarla desteklenmektedir. Ücretsiz okul öncesi eğitimin yaygınlaştırılması, çocukların eğitim sürecine eşit koşullarda başlamasını amaçlayan temel politika araçlarından biridir. Okul öncesi eğitime erişimin artması, özellikle dezavantajlı bölgelerde yaşayan çocukların bilişsel ve sosyal becerilerinin gelişmesine katkı sağlamakta; ilkokula geçiş sürecinde daha dengeli bir başlangıç yapılmasına olanak tanımaktadır (ASPB, 2021).

Şartlı eğitim yardımları da Türkiye’de fırsat eşitliğini güçlendirmeyi amaçlayan önemli sosyal politika uygulamaları arasında yer almaktadır. Bu yardımlar, çocukların okula devamını teşvik ederek eğitimden erken kopuşu önlemekte ve ailelerin ekonomik gerekçelerle çocuklarını eğitimden uzaklaştırma riskini azaltmaktadır. Özellikle kız çocuklarının eğitimde kalma sürelerinin artırılmasında bu tür desteklerin etkili olduğu çeşitli çalışmalarla ortaya konmuştur. Bu yönüyle şartlı eğitim yardımları, toplumsal cinsiyet temelli eşitsizliklerin azaltılmasına da dolaylı katkı sunmaktadır.

Sosyal destek programları, ailelerin çocuk yetiştirme süreçlerinde karşılaştıkları ekonomik ve sosyal riskleri azaltarak gelişimsel fırsat eşitliğini desteklemektedir. Sosyal yardımların yanı sıra psikososyal destek hizmetleri, ebeveyn danışmanlığı ve aile eğitim programları, çocukların gelişimini dolaylı ancak güçlü biçimde etkilemektedir. Ebeveynlerin çocuk gelişimi konusundaki bilgi ve becerilerinin artırılması, ev içi öğrenme ortamının niteliğini yükseltmekte ve çocukların eğitim süreçlerine daha etkin biçimde katılmalarını sağlamaktadır (Shonkoff & Phillips, 2000).

Gelişimsel fırsat eşitliğinin sağlanması, uzun vadede toplumsal bütünleşmenin güçlenmesine ve sosyal hareketliliğin artmasına katkı sunmaktadır. Aile politikaları aracılığıyla desteklenen çocuklar, eğitim ve istihdam alanlarında daha adil rekabet koşullarına sahip olmakta; bu durum, gelir dağılımındaki eşitsizliklerin azalmasına ve toplumsal kutuplaşmanın zayıflamasına yardımcı olmaktadır. Bu çerçevede aile merkezli sosyal politikalar, yalnızca kısa vadeli refah artırıcı müdahaleler değil, aynı zamanda toplumsal sürdürülebilirliği güçlendiren uzun vadeli yatırımlar olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak aile politikaları, gelişimsel fırsat eşitliğinin sağlanmasında merkezi bir role sahiptir. Çocukluk döneminde ortaya çıkan eşitsizliklerin erken müdahalelerle giderilmesi, kuşaklar arası dezavantajların yeniden üretilmesini engellemekte ve daha adil bir toplumsal yapının oluşmasına katkı sunmaktadır. Türkiye’de uygulanan ücretsiz okul öncesi eğitim, şartlı eğitim yardımları ve sosyal destek programları, bu hedef

doğrultusunda önemli adımlar olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu politikaların etkililiğinin artırılması için bütüncül, kapsayıcı ve uzun vadeli bir sosyal politika perspektifinin benimsenmesi gerekmektedir.

6. Psikososyal Gelişim, Aile Ortamı ve Toplumsal Uyum

Psikososyal gelişim, bireyin duygusal, bilişsel ve sosyal alanlardaki gelişiminin karşılıklı etkileşimini ifade etmekte ve bu süreç büyük ölçüde çocukluk döneminde şekillenmektedir. Aile, çocuğun ilk ve en temel sosyalleşme ortamı olarak psikososyal gelişimin merkezinde yer almaktadır. Aile içi ilişkilerin niteliği, ebeveyn tutumları ve ev içi duygusal iklim, çocukların benlik algısını, duygusal düzenleme becerilerini ve sosyal ilişkiler kurma kapasitesini doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle aile ortamının destekleyici ve güvenli olması, çocukların sağlıklı psikososyal gelişimi açısından kritik bir öneme sahiptir.

Aile içi ekonomik ve psikolojik stres, ebeveyn-çocuk ilişkilerinin niteliğini zayıflatan temel risk faktörleri arasında yer almaktadır. Gelir yetersizliği, işsizlik, borçluluk ve güvencesiz çalışma koşulları, ebeveynlerde stres ve kaygı düzeyinin artmasına yol açmakta; bu durum, ebeveynlerin çocuklarına ayırdığı zaman ve duygusal ilginin azalmasına neden olabilmektedir. Araştırmalar, yüksek stres düzeyine sahip ailelerde daha otoriter veya tutarsız ebeveynlik tutumlarının yaygınlaştığını ve bunun çocukların duygusal güvenliğini olumsuz etkilediğini göstermektedir (Waldfoegel, 2006).

Aile politikaları yoluyla ekonomik ve psikolojik stresin azaltılması, ebeveynlerin çocuklarıyla daha nitelikli zaman geçirmesine olanak tanımaktadır. Gelir destekleri, sosyal yardımlar ve ebeveyn izinleri gibi uygulamalar, ebeveynlerin bakım sorumluluklarını yerine getirmelerini kolaylaştırmakta ve aile içi etkileşimlerin niteliğini artırmaktadır. Bu tür destekleyici politikalar, çocukların temel güven duygusunun gelişmesine katkı sağlamakta ve sağlıklı bağlanma ilişkilerinin kurulmasını desteklemektedir. Güvenli bağlanma, çocukların ilerleyen yaşlarda duygusal dayanıklılık ve olumlu benlik algısı geliştirmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır (Shonkoff & Phillips, 2000).

Psikososyal gelişimin önemli bileşenlerinden biri, çocukların duygularını tanıma, ifade etme ve düzenleme becerileridir. Aile ortamında sunulan duygusal destek, çocukların stresle başa çıkma mekanizmalarını geliştirmelerine yardımcı olmaktadır. Duygusal olarak destekleyici ailelerde yetişen çocuklar, akran ilişkilerinde daha empatik, iş birliğine açık ve problem çözme becerileri gelişmiş bireyler olarak öne çıkmaktadır. Buna karşılık, aile içi çatışmaların yoğun olduğu veya duygusal ihmalin yaşandığı ortamlarda büyüyen çocuklar, davranış problemleri ve uyum güçlükleri yaşama riskiyle karşı karşıya kalabilmektedir (Arabacıoğlu ve Kahraman, 2021; Aksan, 2025).

Aile ortamının psikososyal gelişim üzerindeki etkileri, yalnızca çocukluk dönemiyle sınırlı kalmamakta; ergenlik ve yetişkinlik dönemlerine de yansımaktadır. Erken yaşlarda edinilen duygusal güvenlik ve sosyal beceriler, bireylerin ilerleyen yaşlarda kurdukları sosyal ilişkilerin kalitesini belirlemekte ve toplumsal uyum düzeylerini etkilemektedir. Toplumsal uyum, bireyin toplumsal normlara uyum sağlaması, sosyal ilişkiler kurabilmesi ve toplumla sağlıklı bağlar geliştirebilmesi olarak tanımlanmakta; bu sürecin temelleri büyük ölçüde aile ortamında atılmaktadır.

Psikososyal gelişim ile toplumsal uyum arasındaki ilişki, eğitim ve istihdam alanlarında da kendini göstermektedir. Duygusal ve sosyal becerileri gelişmiş bireyler, okul ortamına daha kolay uyum sağlamakta, akademik süreçlerde daha başarılı olmakta ve iş yaşamında daha etkili iletişim kurabilmektedir. Bu durum, aile ortamında sağlanan psikososyal desteğin, bireylerin toplumsal yaşama aktif ve üretken katılımını desteklediğini göstermektedir. Aile politikaları aracılığıyla psikososyal risklerin azaltılması, uzun vadede toplumsal dışlanmanın ve sosyal uyumsuzluğun önlenmesine katkı sunmaktadır (Waldfoegel, 2006).

Türkiye bağlamında aile yapısının dönüşümü, psikososyal gelişim ve toplumsal uyum ilişkisini daha da önemli hâle getirmektedir. Kentleşme, çekirdek aile yapısının yaygınlaşması ve çalışma yaşamındaki belirsizlikler, aile içi destek mekanizmalarının zayıflamasına yol açabilmektedir. Bu bağlamda aile danışmanlığı hizmetleri, psikososyal destek programları ve ebeveyn eğitimleri, ailelerin çocuk yetiştirme

süreçlerinde karşılaştıkları riskleri azaltmada önemli bir rol oynamaktadır. Arabacıoğlu ve Kahraman (2021), Türkiye’de aile içi iletişim ve ebeveyn tutumlarının çocukların sosyal uyum düzeyleri üzerinde belirleyici etkileri olduğunu ortaya koymaktadır.

Genel değerlendirildiğinde psikososyal gelişim, aile ortamının niteliğiyle doğrudan ilişkili bir süreçtir ve toplumsal uyumun temel belirleyicilerinden biridir. Aile içi ekonomik ve psikolojik stresin azaltılması, ebeveyn–çocuk ilişkilerinin güçlenmesine ve çocukların duygusal güvenlik duygusunun pekişmesine olanak tanımaktadır. Bu süreç, bireylerin ilerleyen yaşlarda daha sağlıklı sosyal ilişkiler kurmalarını ve topluma daha uyumlu bireyler olarak katılmalarını desteklemektedir. Dolayısıyla aile politikaları, yalnızca maddi refahı artıran araçlar olarak değil, aynı zamanda psikososyal gelişimi ve toplumsal uyumu güçlendiren temel sosyal yatırım alanları olarak ele alınmalıdır.

7. Toplumsal Sürdürülebilirlik ve Kuşaklar Arası Etkiler

Güçlü aile politikaları, çocuk refahını artırmanın ötesinde, toplumların uzun vadeli sürdürülebilirliği açısından da merkezi bir role sahiptir. İnsan sermayesinin güçlendirilmesi, sosyal risklerin azaltılması ve kuşaklar arası dayanışmanın desteklenmesi, aile merkezli sosyal politikaların temel çıktıları arasında yer almaktadır (Esping-Andersen, 2009; Koray, 2012).

Çocukluk döneminde yeterli destek alan bireylerin, yetişkinlikte daha yüksek eğitim düzeyine, daha istikrarlı istihdam olanaklarına ve daha güçlü sosyal ilişkilere sahip olduğu bilinmektedir. Bu durum, yalnızca bireysel yaşam kalitesini artırmakla kalmamakta; aynı zamanda sosyal harcamaların etkinliğini artırarak kamu maliyesi üzerinde uzun vadede olumlu etkiler yaratmaktadır (Heckman, 2011). Özellikle erken çocukluk dönemine yapılan yatırımlar, suç oranlarının düşmesi, sağlık harcamalarının azalması ve üretkenliğin artması gibi çok yönlü toplumsal faydalar sağlamaktadır.

Aile politikalarının kuşaklar arası etkileri, toplumsal eşitsizliklerin yeniden üretimi bağlamında da önem taşımaktadır. Dezavantajlı ailelerden gelen çocukların desteklenmemesi durumunda, yoksulluk ve sosyal dışlanma kuşaklar boyunca devam edebilmektedir. Bu nedenle güçlü aile politikaları, yalnızca sosyal yardım aracı değil, aynı zamanda toplumsal bütünleşmeyi sağlayan yapısal bir politika alanı olarak değerlendirilmelidir (Gökçe, 2016).

8. Türkiye ve Avrupa Birliği’nde Aile Politikaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz

8.1. Avrupa Birliği’nde Aile Politikalarının Genel Çerçevesi

Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde aile politikaları, refah devleti anlayışının temel bileşenlerinden biri olarak ele alınmakta ve sosyal politika sistemlerinin merkezinde konumlandırılmaktadır. Aile, çocuk ve bakım hizmetlerine yönelik politikalar; sosyal risklerin azaltılması, toplumsal eşitsizliklerin giderilmesi ve insan sermayesinin güçlendirilmesi gibi çok boyutlu hedefler doğrultusunda şekillendirilmektedir. Bu bağlamda AB ülkelerinde aile politikaları, yalnızca aileleri ekonomik olarak destekleyen araçlar değil, aynı zamanda çocuk refahını ve toplumsal bütünleşmeyi güçlendiren yapısal mekanizmalar olarak değerlendirilmektedir.

AB içinde aile politikalarının kapsamı ve uygulama biçimleri ülkeler arasında farklılık göstermekle birlikte, ortak bazı temel ilkelerden söz etmek mümkündür. Bu ilkelerin başında çocukların yüksek yararının gözetilmesi, cinsiyet eşitliğinin desteklenmesi ve iş–aile yaşamı dengesinin sağlanması gelmektedir. Özellikle çocuk yoksulluğunun azaltılması ve kadınların işgücüne katılımının artırılması, AB düzeyinde geliştirilen politika belgelerinde öncelikli hedefler arasında yer almaktadır (OECD, 2020). Bu hedefler doğrultusunda aile politikaları, eğitim, istihdam ve sosyal koruma politikalarıyla bütünleşik bir biçimde ele alınmaktadır.

İskandinav ülkeleri, AB içinde evrensel ve kapsayıcı aile politikalarıyla öne çıkan refah rejimlerine sahip ülkeler arasında yer almaktadır. İsveç, Norveç ve Danimarka gibi ülkelerde uygulanan uzun süreli ve ücretli ebeveyn izinleri, ebeveynler arasında bakım sorumluluklarının paylaşımını teşvik etmekte ve toplumsal cinsiyet eşitliğini güçlendirmektedir. Ayrıca yaygın ve nitelikli erken çocukluk bakım ve eğitim hizmetleri,

tüm çocukların sosyoekonomik arka planlarından bağımsız olarak bu hizmetlere erişimini mümkün kılmaktadır. Bu politikalar, çocukların gelişimsel ihtiyaçlarını desteklemenin yanı sıra, kadınların işgücüne katılımını artırarak ekonomik bağımsızlıklarını güçlendirmektedir (Esping-Andersen, 2009).

AB genelinde erken çocukluk eğitimi ve bakım hizmetleri, aile politikalarının temel yapı taşlarından biri olarak kabul edilmektedir. AB Komisyonu tarafından geliştirilen strateji belgelerinde, erken çocukluk hizmetlerinin kalitesinin artırılması ve erişilebilirliğinin genişletilmesi, sosyal yatırımların öncelikli alanları arasında gösterilmektedir. Nitelikli erken çocukluk hizmetleri, çocukların bilişsel ve sosyal gelişimini desteklemekte; eğitim sistemine daha eşit koşullarda başlamalarına olanak tanımaktadır. Bu durum, uzun vadede eğitimde başarı farklarının azalmasına ve sosyal hareketliliğin güçlenmesine katkı sunmaktadır (OECD, 2020).

Aile politikalarının bir diğer önemli boyutu, iş-aile yaşamı dengesini destekleyen düzenlemelerdir. Esnek çalışma modelleri, yarı zamanlı çalışma olanakları ve uzaktan çalışma uygulamaları, özellikle küçük çocuk sahibi ebeveynlerin işgücü piyasasında kalmalarını kolaylaştırmaktadır. AB ülkelerinde bu tür düzenlemeler, bakım sorumluluklarının yalnızca kadınlara yüklenmesini önlemeyi ve erkeklerin bakım süreçlerine daha aktif katılımını teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Bu yaklaşım, aile politikalarının toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifiyle ele alındığını göstermektedir (Lewis, 2009).

AB düzeyinde aile politikalarının geliştirilmesinde “sosyal yatırım” yaklaşımı giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Bu yaklaşım, aile ve çocuklara yönelik harcamaları bir maliyet unsuru olarak değil, gelecekte toplumsal refahı ve ekonomik verimliliği artıracak bir yatırım olarak değerlendirmektedir. Çocuk yoksulluğunun azaltılması, erken yaşlarda eğitime yapılan yatırımlar ve ailelere sunulan destek hizmetleri, uzun vadede kamu harcamalarını azaltan ve toplumsal uyumu güçlendiren sonuçlar doğurmaktadır (Esping-Andersen vd., 2012).

Sonuç olarak Avrupa Birliği’nde aile politikaları, refah devleti anlayışının dinamik ve dönüşen bir bileşeni olarak öne çıkmaktadır. Çocuk refahını merkeze alan, cinsiyet eşitliğini destekleyen ve iş-aile yaşamı dengesini güçlendirmeyi amaçlayan bu politikalar, toplumsal eşitsizliklerin azaltılmasında önemli bir rol üstlenmektedir. AB ülkelerindeki uygulamalar, aile politikalarının yalnızca sosyal yardım mekanizmalarıyla sınırlı kalmaması gerektiğini; aksine eğitim, istihdam ve sosyal koruma alanlarıyla bütünleşik, uzun vadeli ve kapsayıcı bir perspektifle ele alınmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır.

8.2. Türkiye’de Aile Politikalarının Yapısı ve Uygulama Alanları

Türkiye’de aile politikaları, tarihsel gelişimi itibarıyla uzun yıllar boyunca daha çok sosyal yardım, koruyucu-önleyici sosyal hizmetler ve aileyi muhafaza edici yaklaşımlar çerçevesinde şekillenmiştir. Özellikle refah devleti anlayışının sınırlı olduğu dönemlerde aile, sosyal risklere karşı temel güvenlik ağı olarak görülmüş; devletin rolü ise çoğunlukla dezavantajlı ailelere yönelik telafi edici müdahalelerle sınırlı kalmıştır (Koray, 2012). Bu bağlamda aile politikaları, çocuk refahını önceleyen evrensel sosyal yatırım anlayışından ziyade, yoksulluk ve sosyal dışlanma risklerini azaltmaya yönelik yardım temelli uygulamalar üzerinden yürütülmüştür.

2000’li yıllardan itibaren Türkiye’de sosyal politika alanında yaşanan dönüşüm, aile politikalarının da kurumsal bir çerçeve kazanmasını beraberinde getirmiştir. Özellikle Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı’nın (günümüzde Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı) kurulması, aile, çocuk, kadın, engelli ve yaşlılara yönelik politikaların tek bir çatı altında toplanmasını sağlamıştır. Bu kurumsal yapı, aile politikalarının planlanması ve uygulanmasında merkezi bir koordinasyon mekanizması oluşturmuş; çocuk refahı ve aile bütünlüğü kavramları politika belgelerinde daha görünür hâle gelmiştir (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2023).

Türkiye’de aile politikalarının uygulama alanları incelendiğinde, doğum yardımları, şartlı eğitim ve sağlık yardımları, sosyal hizmet merkezleri, evde bakım destekleri ve çocuk koruma hizmetleri öne çıkmaktadır. Özellikle şartlı eğitim ve sağlık yardımları, düşük gelirli ailelerin çocuklarını eğitim ve sağlık sistemine dâhil

etmeyi amaçlayan önemli araçlar arasında yer almaktadır. Bu programlar aracılığıyla çocukların okula devam oranlarının artırılması ve temel sağlık hizmetlerine erişimlerinin desteklenmesi hedeflenmektedir (ASPB, 2021).

Bununla birlikte Türkiye’de aile politikalarının büyük ölçüde telafi edici nitelik taşıdığı görülmektedir. Yani politikalar, çoğu zaman risk ortaya çıktıktan sonra devreye girmekte; erken müdahale ve önleyici hizmetler sınırlı bir kapsamda uygulanmaktadır. Özellikle erken çocukluk dönemine yönelik kamusal yatırımların yeterli düzeyde olmadığı, okul öncesi eğitim ve bakım hizmetlerinin yaygınlık ve erişilebilirlik açısından sorunlar barındırdığı çeşitli araştırmalarda vurgulanmaktadır (Şahin, 2018; TÜİK, 2022).

Erken çocukluk eğitimi, çocukların bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimi açısından kritik bir dönem olmasına rağmen, Türkiye’de bu alandaki hizmetlerin hem nicelik hem de nitelik bakımından Avrupa Birliği ülkelerinin gerisinde kaldığı görülmektedir. TÜİK verileri, okul öncesi eğitime katılım oranlarının bölgesel farklılıklar gösterdiğini ve sosyoekonomik düzeyi düşük ailelerin çocuklarının bu hizmetlerden yeterince yararlanamadığını ortaya koymaktadır (TÜİK, 2022). Bu durum, çocuklar arasında fırsat eşitsizliklerinin erken yaşlarda başlamasına ve yaşam boyu devam etmesine zemin hazırlamaktadır.

Avrupa Birliği ülkelerinde aile politikaları, büyük ölçüde önleyici, evrensel ve sosyal yatırım odaklı bir anlayışla ele alınmaktadır. Erken çocukluk bakım ve eğitim hizmetlerinin yaygınlaştırılması, ebeveyn izinlerinin cinsiyet eşitliğini destekleyecek şekilde düzenlenmesi ve iş-aile yaşamı dengesinin güçlendirilmesi bu yaklaşımın temel unsurlarıdır (OECD, 2020). Türkiye’de ise aile politikalarının hâlen daha çok yoksullukla mücadele ve sosyal riskleri telafi etmeye yönelik olması, çocuk refahı açısından uzun vadeli kazanımların sınırlı kalmasına yol açmaktadır.

Bu çerçevede Türkiye’de aile politikalarının, çocuk merkezli ve uzun vadeli bir sosyal yatırım perspektifiyle yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Önleyici hizmetlerin güçlendirilmesi, erken çocukluk dönemine yönelik kamusal harcamaların artırılması ve bakım hizmetlerinin evrensel bir hak olarak sunulması hem çocuk refahının artırılması hem de toplumsal sürdürülebilirliğin sağlanması açısından kritik öneme sahiptir (Gökçe, 2016; Esping-Andersen, 2009).

8.3. Türkiye–AB Karşılaştırması

Türkiye ile Avrupa Birliği ülkeleri arasındaki temel fark, aile politikalarının kapsamı ve sürekliliğinde ortaya çıkmaktadır. AB ülkelerinde aile politikaları uzun vadeli sosyal yatırım anlayışıyla ele alınırken, Türkiye’de daha kısa vadeli sosyal destek yaklaşımı ön plana çıkmaktadır. Bu durum, çocukların gelişimsel fırsatlara erişiminde ve eşitsizliklerin azaltılmasında belirleyici olmaktadır (Koray, 2012; Kalaycıoğlu, 2015).

Karşılaştırmalı değerlendirmeler, Türkiye’de aile politikalarının çocuk merkezli sosyal yatırım perspektifiyle yeniden yapılandırılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Türkiye açısından değerlendirildiğinde, aile politikalarının daha evrensel, önleyici ve çocuk odaklı bir sosyal yatırım anlayışıyla yeniden yapılandırılması gerektiği görülmektedir. Avrupa Birliği deneyimleri, bu dönüşüm sürecinde önemli bir referans noktası sunmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Güçlü aile politikaları, çocukların yalnızca kısa vadeli refahını değil, aynı zamanda yaşam boyu gelişimlerini ve toplumsal yapının sürdürülebilirliğini doğrudan etkilemektedir. Bu çalışma, aile merkezli sosyal politikaların çocukların fiziksel, bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimleri üzerindeki uzun vadeli etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Erken çocukluk döneminde uygulanan gelir destekleri, ebeveyn izni düzenlemeleri, bakım hizmetleri ve eğitim odaklı aile politikalarının; fırsat eşitliği, sosyal hareketlilik ve kuşaklar arası yoksulluk döngüsünün kırılması üzerindeki rolü tartışılmaktadır. Çalışma kapsamında, güçlü aile politikalarının çocuk refahını artırarak bireysel yaşam kalitesine katkı sunduğu, bununla birlikte toplumsal uyum, ekonomik verimlilik ve sosyal sürdürülebilirlik açısından da stratejik bir politika aracı olduğu ortaya konulmaktadır.

Türkiye’de güçlü aile politikalarının inşası için çocuk odaklı, bütüncül ve uzun vadeli bir yaklaşımın benimsenmesi gerekmektedir. Bu kapsamda erken çocukluk dönemine yönelik kamusal yatırımların artırılması, okul öncesi eğitimin yaygınlaştırılması ve bakım hizmetlerinin erişilebilirliğinin sağlanması öncelikli politika alanları arasında yer almalıdır.

Ayrıca ebeveynlere yönelik psiko-sosyal destek programlarının güçlendirilmesi, aile içi stres faktörlerinin azaltılması ve iş-aile yaşamı dengesini destekleyen düzenlemelerin yaygınlaştırılması, çocuk refahı üzerinde dolaylı ancak güçlü etkiler yaratacaktır.

Bu kitap bölümünde, güçlü aile politikalarının çocuklar üzerindeki uzun vadeli etkileri kapsamlı bir çerçevede ele alınmıştır. Kuramsal ve ampirik literatür, aile merkezli sosyal politikaların çocuk refahını artırmanın yanı sıra toplumsal eşitsizliklerin azaltılması, sosyal hareketliliğin desteklenmesi ve sürdürülebilir bir toplum yapısının inşası açısından vazgeçilmez olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

- AÇEV. (2019). *Erken çocukluk eğitiminin önemi ve politika önerileri*. Anne Çocuk Eğitim Vakfı.
- Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2023). *Türkiye’de aile ve çocuk politikaları*. Ankara.
- Aksan, G. (2025). Ebeveyn ve Genç İlişkisinde Aile Tutumları ve Aile Değerleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma. *Habitus Toplumbilim Dergisi*, (6), 95-124.
- Arabacıoğlu, B., & Kahraman, P. B. (2021). Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Okula Uyum Düzeyleri ve Ebeveyn Tutumlarının Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 25(1), 175-192.
- ASPB. (2021). *Çocuk ve aileye yönelik sosyal destekler*. Ankara.
- ASPB. (2021). *Türkiye’de aile ve çocuk politikaları: Mevcut durum ve politika önerileri*. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.
- Bradbury, B., Corak, M., Waldfogel, J., & Washbrook, E. (2018). *Too many children left behind: The U.S. achievement gap in comparative perspective*. Russell Sage Foundation.
- Becker, G. S. (1993). *Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education* (3rd ed.). University of Chicago Press
- Daly, M., & Lewis, J. (2000). The concept of social care and the analysis of contemporary welfare states. *British Journal of Sociology*, 51(2), 281–298. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2000.00281.x>
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. (2009). *The incomplete revolution: Adapting welfare states to women’s new roles*. Polity Press.
- Gökçe, B. (2016). *Aile sosyolojisi*. Siyasal Kitabevi.
- Heckman, J. J. (2011). The economics of inequality: The value of early childhood education. *American Educator*, 35(1), 31–47.
- Heckman, J. J., Moon, S. H., Pinto, R., Savellyev, P., & Yavitz, A. (2010). The rate of return to the HighScope Perry Preschool Program. *Journal of Public Economics*, 94(1–2), 114–128.
- Kalaycıoğlu, S. (2015). Türkiye’de aile yapısı ve sosyal politika. *Toplum ve Bilim*, 133, 45–68.
- Koray, M. (2012). *Sosyal politika*. İmge Kitabevi.
- Karoly, L. A., Kilburn, M. R., & Cannon, J. S. (2005). *Early childhood interventions: Proven results, future promise*. RAND Corporation.
- Lewis, J. (2009). *Work–family balance, gender and policy*. Edward Elgar.
- Özer M. (2022). *Türkiye’de Eğitimin Evrenselleşmesi*. TC Maltepe Üniversitesi.
- OECD. (2017). *Starting strong V: Transitions from early childhood education and care to primary education*. OECD Publishing.
- OECD. (2020). *A broken social elevator? How to promote social mobility*. OECD Publishing.
- OECD. (2020). *Early learning and child well-being*. OECD Publishing.
- OECD. (2020). *Family policy database*. OECD Publishing.
- Shonkoff, J. P., & Phillips, D. A. (2000). *From neurons to neighborhoods: The science of early childhood development*. National Academy Press.
- Şahin, İ. (2018). Eğitimde fırsat eşitliği ve sosyal politika. *Eğitim ve Toplum, Araştırmaları Dergisi* 6(2), 89–110.
- TÜİK. (2022). *Çocuk istatistikleri*. Türkiye İstatistik Kurumu.
- UNICEF. (2019). *A world ready to learn: Prioritizing quality early childhood education*.
- UNICEF UNICEF. (2019). *Child well-being in rich countries*. UNICEF Office of Research.
- Waldfogel, J. (2006). *What children need*. Harvard University Press.
- Yıldırım, A. (2019). Aile ortamı ve çocuk gelişimi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 19(43), 215–234.

Giriş

İslam dini aile kurumunu toplumun temeli olarak kabul etmektedir. Kadın da aile kurumunun en önemli yapı taşlarından birisidir. İslam dini aileye ve onun en önemli öğelerinden birisi olan kadına büyük önem vermesine rağmen tarihsel süreçte bu öneme uygun olmayan bir takım hatalı davranışların görülmesi tarihi bir vakıadır. İslamiyet'ten önce toplumda kadınlar hemen her konuda erkeğe kıyasla aşağı bir konumda kabul edilmekteydi. Oysa İslam dini kadının hak ettiği değeri ona vermiş ve hanımlar yaşadıkları toplumda layık oldukları gerçek değerlerine kavuşma huzurunu yaşamışlardır.

İslam'ın temel kaynakları dikkate alındığında kadınların erkeklerden hiçbir zaman daha aşağı bir konumda olmadığını, cinsiyet açısından bir eşitlik söz konusu olmamakla birlikte hak, hukuk, adalet ve sorumluluklar hususlarında eşit olduklarını söylemek pekâlâ mümkündür. Çünkü kadın, aile kurumunun en temel dinamiklerinden birisi olarak Yüce Allah tarafından ailenin vazgeçilmezi olarak sunulmaktadır.

Çalışmadaki amacımız İslam'ın aile kurumuna verdiği önemi toplum kesimlerine bir kez daha hatırlatmak ve bu süreçte dinimizin insana ve özellikle de kadına verdiği değeri somut örneklerle ortaya koymaktır. Aynı şekilde özellikle son dönemlerde yaygın şekilde görülen ve aile kurumunu tehdit eden kadın-erkek dengesizliğinin en aza indirgenebilmesi veya ortadan kaldırılmasına yönelik birtakım önerilerde bulunabilmektir. Bu bağlamda kadınlarla erkekler arasındaki ilişkiler, cinslerin biri birine karşı üstünlükleri ya da aşağılıkları şeklinde değil, toplum düzeninin işleyişi çerçevesinde tamamen birbirini tamamlayıcı roller çeklinde ele alınması en doğru yöntem olacaktır.

Alan Yazın

İslam'da kadın ve aile konusu, temel kaynaklar ve müstakil akademik çalışmalar üzerinden geniş bir literatüre sahiptir. Bu çalışmadaki temel amaç, konunun önemini yeniden gündeme getirmek ve mevcut kaynaklardan yararlanarak toplumsal çözümler ile öneriler sunmaktır.

Kitaplar

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ (Buhârî, 1993): Hadis kaynakları içerisinde en muteber kabul edilenlerden olan eser, İslam'da kadın ve aile konularına dair çeşitli başlıklar altında çok sayıda rivayet barındırmaktadır.

Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî (el-Müctebâ)*, thk. Muhammed Rıdvân Arksûsî vd. (Nesâî, 2018): Kütüb-i Sitte'nin önemli bir parçası olan eserde çeşitli başlıklar altında konumuzla ilgili çok sayıda rivayet mevcuttur.

Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş 'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Ebû Dâvûd, ts.): Kütüb-i Sitte'nin bir parçası olan eserde çeşitli başlıklar altında konuyla ilgili çok sayıda rivayet mevcuttur.

Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân* (Mevdûdî, 1996): Tefsirin kadın ve aile konusuyla ilgili ayet yorumları çalışmamızda önemli bir yer tutmuştur.

* Bu çalışma İçişleri Bakanlığı destekli 2025/565 Nolu protokollü "Güçlü Kadın, Mutlu Aile, Güçlü Toplum" Projesi kapsamında yapılmıştır.

** Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Bayburt, aokuyan@bayburt.edu.tr, ORCID: orcid.org/0000-0001-9174-8302

Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb* (Râzî, 2008): 23 ciltlik çeviri eserin ilgi ayetlerin tefsirinde konumuzla ilgi genişçe yorum ve malumat mevcuttur.

Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Mealî ve Tefsir* (Karaman vd. 2003): Modern dönem tefsirlerinden kabul edilen eserde ilgili ayet açıklamalarında konumuzla ilgili günümüz dünyasına ışık tutan yorumlar mevcuttur.

İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (Taberî, 1996): Tefsirin ilgili ayetlerinin yorumunda konumuzla ilgili oldukça dikkat çekici bilgiler yer almaktadır.

İbn-i Habîb, *el-Muhabber*, çev. Âdem Apak- İsmail Güler (İbn-i Habîb, 2018): Câhiliye dönemi Arapları hakkında ayrıntılı bilgiler içeren kitap, kadınlarının toplumsal hayatta uğradıkları haksızlıkları dile getiren ve örnekleriyle ayrıntılı bilgi veren önemli bir ilk elden kaynaktır.

İbrahim Kâfî Dönmez, *İslâm Hukuk İlminin Esasları* (Dönmez, 2023): İslam hukuk felsefesi ve metodolojisini (usûlü'l-fikh), modern hukuki mantığa ve pedagojiye uygun, akıcı ve son derece anlaşılır bir dil şemasıyla okuyucuya aktaran eserde kadın ve aile konusuyla ilgili temel bilgiler mevcuttur.

Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* (Kurtubî, 2003): Eser, Endülüslü büyük Mâlikî fıkıh ve hadis âlimi İmam Kurtubî tarafından 13. yüzyılda kaleme alınan ehl-i sünnet temel tefsirlerinden biridir. İlgili ayetlerde kadın ve aile konularında oldukça doyurucu yorumlar içermektedir.

Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Neylû'l-evtâr min esrâri münteka'l-ahbâr* Şevkânî, 1961): Yemenli âlim ve müçtehit Şevkânî'nin Mecdüddin İbn Teymiyye'nin fıkıh ve hadis alanındaki temel eseri Münteka'l-ahbâr'a yazdığı en önemli şerh olarak kabul edilir. Fikhî hükümlerin dayanağı olan hadisleri derleyen eser, İslam hukuku ve hadis ilmi için en temel kaynaklardan biridir. Bu yönüyle kadın ve aile hukuku konusunda başvurduğumuz önemli eserlerden biridir.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi: Ansiklopedinin kadın ve aile başlıkları esas olmak üzere konuyla ilgili çok sayıda maddesi araştırmamızda önemli bir yere sahiptir.

Dergi Makalesi

Konu ile ilgili doğrudan veya dolaylı çok sayıda makale mevcuttur. Çalışmamızda önemli görüp yer verdiklerimizin bir kısmını şu şekilde sıralayabiliriz:

Fatma Balcı Ervas, “Aile, Değerler ve Din: Teorik Bir Yaklaşım”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Haziran 2019).

Hakan Özkan, “Çağdaş Aile Problemleri ve Çözüm Önerileri: İslam Perspektifinden Bir Değerlendirme”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/Aile Özel Sayısı (Mart 2026).

Hatice Mızrak, “İslâm'ın Kadına Bakışı Üzerine Bir İnceleme”, *Fikriyat Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 5/1 (Haziran 2025).

Huriye Martı, “Hz. Peygamber'i Ahlâki Bir Model Olarak Benimsememenin Önündeki Engeller Üzerine”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/1 (Nisan 2015).

Mansur Teyfurov, “Kur'an-ı Kerim'de Aile Yapısı”, *İğdir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (Mayıs 2014).

Necati Demir, “Geleneksel ve Modern Aile Yapıları Üzerine Düşünsel Çözümlemeler”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Aralık 2024).

Ramazan Aksoy, “İslam Öncesi Toplumlarda ve İslam'da Kadının Statüsü”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 15/15 (Haziran 2021).

Sürmeli Ağdemir, “Aile ve Eğitim,” *Aile ve Toplum Dergisi* 1 (Mart 1991).

Şahin Yetik, “Modern Dünyada Aile Kurumunun Dönüşümü ve Kur’an’ın Rehberliği”, *ASBÜ YUVA Uluslararası Aile Araştırmaları Dergisi* 3(2), (2025).

Yayımlanmamış Tez

İslam’da kadın ve aile konusuyla ilgili ülkemizde önemli sayıda lisansüstü çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazıları kitap özetimize konu olmuştur.

Güler Örnek Taşdemir, *Kur’an’da Tüm Fenomenleriyle Aile* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

İrem Kayacı, *Mevdûdî’nin Tefhîmu’l-Kur’ân Adlı Tefsirinde Aile Konusuna Yaklaşımı* (Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

Ümmügülsüm Çiçek Kale, *İslam Hukukunda Aile içi Huzursuzluklar ve Çözümü* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

Zeynep Gezer, *İslam Hukuku ve Türk Medeni Hukukunda Eşlerin Aile İçi Roller* (Batman: Batman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2025).

Yöntem

Araştırmamızda nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem yirminci yüzyılın başlarında psikoloji, antropoloji ve sosyoloji alanlarında örnekler sunmuş olmakla birlikte ele alınan problemlerle ilgili sorgu ve yorumu önceleyen bir yöntemdir (Klenke, 2016). Bu tür çalışmalara tarihi açıdan doğal olgu tespiti çabalarından ötürü doğal araştırma gibi isimler de verilmiştir (Baltacı, 2019). Yöntem olarak nitel araştırma, problem çözümünde dokümanları analiz etme gibi nitel verileri birleştirme sistemini önceler (Seale, 1999). Bu özelliklerinden dolayı çalışmamızda nitel araştırma yöntemini tercih ettik.

İslam’da kadın ve aile konusu günümüz sosyal hayatı açısından büyük önem taşıdığı için muhataplarımızda problemin çözümü için ciddi bir merak konusu oluşturmayı hedefledik. Nitel araştırma içeren çalışmalarda farkında olma ve merak duyguları oldukça önemlidir. Problemin doğru tespiti, farkındalık sağlama ve çözüm aşamalarında meraklı olmak oldukça değerlidir (Baltacı 2019). Bu aşamada araştırmacılar konsantrasyon kaybı yaşayabilirler (Creswell, 2002; Shenton, 2004). Çünkü sosyal hayatın içerisinde düzeni bozmaya yönelik ciddi tehdit ve çeldiriciler mevcuttur.

Problem analizi yaparak ayrıntıları belirleyebilmek, çözümlerin üretimi bağlamında hangi bakış açısını kullanmamızın daha fayda sağlayacak bir yapıya sahip olduğunu tespit etmek yine çok ciddi bir süreçtir (Morgan ve Smircich, 1980; Morse, 2016). Bu nedenle İslam’ın temel kaynaklarında yer alan kadın ve aile konusuyla ilgili ayet ve hadisler, yorumları doğru şekilde eğilip bükülmeden insanımıza aktarılacak durumdadır. Çünkü kâinat boşluk kabul etmemektedir. Doğru bilgi olmayınca insanlar hurafe ve bidat gibi batıl yollara meyledip bu kıymetli ve bir o kadar da değerli kurumlarımızı kökünden tahrip edebilmektedir. Bu gerekçeyle çalışmamızda başvurduğumuz usul, metinlerin doğru şekilde analiz edilerek verilerin toplanması yöntemi olmuştur. Bu süreç ciddi bir zaman almıştır (Neuman ve Robson, 2014). Bu açıdan tefsir ve hadis kaynaklarımızla mevcut alan yazın çalışmalarının bir kısmıyla elde edebildiğimiz verileri sınıflandırarak bu çalışma planlanmış ve tamamlanmıştır (Bogdan ve Biklen, 1997).

BULGULAR TARTIŞMA

Aile Kavramı

Toplumsal yapının en temel hücresi olan aile, evlilik ve kan bağı esasına dayanan; eşler, çocuklar ve kardeşler arasındaki bağlardan neşet eden en küçük kurumsal yapıyı ifade etmektedir (Türk Dil Kurumu [TDK], 2021). Geniş perspektiften bakıldığında bu kavram, aynı soydan gelen tüm fertleri kapsayacak şekilde

kullanılır. Daha dar ve yaygın anlamıyla ise ebeveynler ve çocukların bir araya gelmesiyle oluşan yapıyı, hatta kimi zaman yalnızca evli çiftlerin birlikteliğini niteler.

Hukuki boyutta, Türk Medeni Kanunu aileyi öncelikli olarak bir “evlilik birliği” şeklinde konumlandırır. Bununla birlikte yasa; anne, baba ve çocukların yanı sıra kan bağı veya kayın hısımlığı bulunan akrabaları, hatta aynı çatı altında sözleşmeye bağlı olarak ikamet eden işçi ve hizmetli gibi bireyleri de içine alan bu geniş yapıyı “aile reisliği” şemsiyesi altında yasal güvenceye kavuşturmuştur (Örnek Taşdemir, 2019: 6).

Son dönemlerde dede ve nineler maalesef aile tanımlarında kendilerine yeteri kadar yer bulamamaktadır. Günümüzdeki aile kavramı Batı Avrupa’da gelişen sanayileşme ile ortaya çıkmıştır. Sanayileşme ile görülen bu gelişmenin tüm toplumlar için ekonomik yapı değişimiyle birlikte aile kavramını da değiştirdiği söylenebilir. Sanayileşen toplumlarda muhtemelen ekonomik gerekçelerle geniş aileler yerini çekirdek ailelere bırakmış ve günümüz aile yapısı bu şekilde şekillenmiştir. Bu durum toplumda olumlu ve olumsuz etkileri kaçınılmaz kılmuştur. Çekirdek aile yapısı; bireysel bağımsızlık, eşitlikçi ilişkiler ve daha az sosyal karmaşa konusunda toplumu olumlu yönde etkilerken, toplumsal bağların, sosyal becerilerin zayıflaması ve yalnızlık konusunda da olumsuz etkiler ortaya çıkarmıştır (Yetik, 2025: 10).

İslam’da Aile’nin Önemi ve Yapısı

Aile genel anlamda hayatıyet bulduğu toplumdaki bireylerin yenilenmesine katkı sunan, kültür aktarımlarının kaynağı kabul edilen, evlatlarını topluma kazandırmayı başaran ve biyolojik, psikolojik doyumun sağlandığı ortam olarak görev üstlenen bir kurumdur. Bu özel durum ailenin devamlı olarak değişime ve gelişime açık bir yapı olduğunu ortaya koyar. Farklı toplumlarda farklı aile tiplerine rastlanması da bu durumu destekler mahiyet arz eder. Aile fertlerinin hakimiyet şekilleri ve aile biçimleri yaşanan bölgelerin şartlarına, dönemsel değişimlere, sosyal ve ekonomik değişkenliklere göre farklılık arz eder. Kur’ân-ı Kerîm’de pek çok ayette aile kurumunun manevî yönlerine dikkat çekilmekte ve ailenin hem fiziki hem de psikolojik açıdan etkilerine değinilmiştir (Gezer, 2025: 12).

Konuyla ilgili bir ayette Yüce Allah, insanlığın dikkatini aile kurumunun hayati önemine çekmektedir. Bu ilahi kelimada, insanların kendi fitratlarına uygun eşlerle bir araya getirilerek evlilik bağının kurulduğu, bu birlikteliklerden evlatlar ve sonraki nesillerin dünyaya getirildiği vurgulanmaktadır. Aynı zamanda insanlığa sunulan tertemiz ve helal rızıklar hatırlatılarak, tüm bu muazzam nimetlere rağmen asılsız inançların peşinden gidenlerin ve ilahi lütuflara karşı nankörlük edenlerin düştüğü büyük yanılgı gözler önüne serilmektedir (*Kur’an*, 2013, 16:72, Diyanet İşleri Başkanlığı Çev.).

İslam Öncesi Toplumlarda Kadın Algısı

Kadın algısının her toplumda farklılık arz etmesi, onu zaman zaman değersizleştirirken, toplumun sosyo-psikolojik durumunu da gözler önüne sermektedir. İslam öncesi dönemlerde kadının konumunu ve değerini aşağıdaki kadim toplumlarda görmek mümkündür.

Babil’de Kadın

Babil hükümdarı tarafından oluşturulan Hammurabi kanunlarında tek kadın ile evlilik esas alınıyor olsa da odalık (kadınlar için tahsis edilmiş odalar) bulundurmak ve bazı hallerde birden fazla evlilik uygun görülüyordu. Zina hususunda; kadına en ağır cezayı uygun gören bu toplum, erkeğe daha esnek ve müsamahakâr davranıyordu (Topaloğlu, 2004: 15).

Eski Hindistan’da Kadın

Bekir Topaloğlu, Eski Hindistan’daki kadının toplumdaki konumundan söz ederken; Eski Hind hukukuna göre kadının evlenme, miras ve diğer muamelelerde hiçbir hakka sahip olmadığını, kadının pis bir varlık olarak kabul edildiğini dile getirmektedir. Aynı şekilde zayıf karakterli ve kötü bir ahlâka sahip olduğundan Manu kanununun onu çocukluğunda babasına, gençliğinde kocasına, kocasının ölümünden sonra da oğluna veya kocanın akrabasından bir erkeğe bağlı olmaya mecbur ettiği bildirmektedir (Topaloğlu, 2004: 16).

Kocası öldüğünde Hindu kadınlarının acımasızca diri diri yakılması veya ölmüş kocasının evinde köle gibi çalıştırılması onların değişmeyen kaderi olmuştu. Eski Hint geleneğinde kadınların ikinci bir evlilik yapma imkânı bulunmadığından, eşlerinin vefatından sonra bile hayat boyu yalnızlığa mahkûm ediliyorlardı. Klasik Hindu hukuk metinleri kadını; rüzgâr, ateş ya da zehir gibi yıkıcı unsurlardan daha tehlikeli ve kötü bir varlık olarak nitelendiriyordu. Öyle ki kuraklık zamanlarında yağmur yağdırmak ya da putları sakinleştirmek adına kadınların kurban edilmesi sıradan bir ritüel halini almıştı. Nikâh akdi ve mülkiyet paylaşımı (miras) hususunda tamamen hak mahrumiyeti yaşayan kadınlar, rızaları dışında evlendirildikleri erkeklere hayatlarının sonuna kadar sadık kalmaya zorlanmaktaydı. Dini hükümlerde de kadınlar erkeklerden daha düşük bir konumdaydı (Mızrak, 2025: 66-75). Buradan da anlıyoruz ki Hindistan’da kadınların durumu diğer toplumlardaki kadınların durumu ile benzerlik arz ediyordu.

Yahudilik’te Kadın

İsrailoğullarının hukukunda ailede erkek mutlak hâkimdi. Yahudi kızları baba evinde bir köle gibi erkeğe hizmet etmeliydi. Çünkü kadın, kusurlu ve lanetli diye anılıyordu. Babaları kızlarını satabilirdi ve boşama hakkı kesinlikle kocaya aitti. Kişi keyfî bir şekilde karısını boşayabilirdi (Topaloğlu, 2004: 17).

Yahudilerin en muteber ve en önemli kitabı sayılan Talmud’a göre; Hz. Âdem yaratıldıktan sonra onun için bir eş yaratılmış, bu eş Hz. Havva’dan başkası olup adı Lil’ith’di. Lit’ith yaratıldıktan sonra kendisini Adem’e eşit gördüğü için onun sözünü dinlemeyip ona isyan etmiş ve Hz. Allah onu dışı bir cine çevirerek Hz. Âdem’den ayırmıştı. Yahudilerin bir kısmının inancına göre cinler Yüce Allah tarafından yaratılmış Hz. Âdem’in ilk eşi Lil’ith’den dünyaya gelerek nesilleri devam etmiştir. Yine Yahudi inancına göre Hz. Allah ikinci olarak değeri bir kaburga kemiği kadar olan Havva’yı yaratmıştır. Bu konuyu Talmud’a göre ilk eş olarak yaratıldığı kabul edilen Lil’ith, Asurluların dilinde Lilut’u diye telaffuz edilip fırtına şeytanı anlamında kullanılmaktaydı. Fırtınanın ortalığı toz duman ettiği gibi geçimsiz kadının da aile yuvasını alt üst ettiği düşünülüyordu. Hz. Âdem ilk yaratılan eşi ona itaat etmediği için bu konuda çok sıkıntı çekmişti. Hz. Havva da yasaklanmış meyvenin yenilmesi hususunda Hz. Âdem’i ikna edip kandırması ile cennetten kovulmasına sebep olmuştu. Böylece Hz. Âdem iki eş tarafından kötülüğe maruz kalmıştı. Bu sebeple Yahudiler kadınları lanetli varlıklar olarak kabul etmiştir.

Yahudi teolojik metinlerinde kadına yönelik olumsuz algının kökenleri, tahrife uğramış Tevrat pasajlarına dayanmaktadır. Örneğin Kitab-ı Mukaddes’in Vaiz bölümünde yer alan ifadelerde kadın; kalbi tuzaklarla ve ağlarla örülü, elleri kelepçeyi andıran ve ölümden daha ızdırap verici bir varlık olarak tasvir edilir; ilahi rızayı kazanan erkeklerin ondan uzak durması gerektiği, günahkarların ise onun ağına düşeceği belirtilir. Benzer şekilde Tekvin bölümünde Hz. Âdem’e atfedilen, yasak meyveyi kendisine yanındaki kadının sunduğu ve bu yüzden hataya düştüğü yönündeki anlatılar, bu inanç sisteminde kadının fitne unsuru olarak görülmesine yol açmıştır. Dolayısıyla, mevcut Yahudi kutsal metinlerindeki bu ve benzeri yaklaşımların, kadının toplumsal ve manevi değerini ciddi ölçüde zedelediğini söylemek mümkündür (Aksoy, 2021: 25).

İran’da Kadın

Sâsânî Devleti’nde bir ensest uygulama olarak kız kardeşle evlenmek çok doğal bir durumdu ve bu ahlaksızlık teşvik edilirdi. Kan hısımlığının, kız kardeş ve annelerin saygıya değer bir ehemmiyetleri yoktu. Kan bağı ile evliliği doğru kabul eden bu hukuk sistemi kadının haysiyetini, onurunu ve değerini fazlası ile ayaklar altına almaktaydı (Topaloğlu, 2004: 16).

Eski Çin’de Kadın

Çinlilerde kadın insan dahi sayılmaz, ona isim bile takılmazdı. Kadın; bir, iki, üç...diye rakamlar ile çağırılırdı. Erkek çocukları insan gibi görülür lakin kız çocukları domuz diye anılırdı. Genel olarak kız çocukları hayvan olarak görülürdü (Topaloğlu, 2004: 18).

Eski Yunan ve Roma’da Kadın

Doğu’da durum kadın açısından bu kadar vahimken Batı’da da kadın açısından durum çok farklı değildi. Eski Yunan ve Roma’da kadınların hiçbir hakka sahip olmadığını kaynaklardan öğreniyoruz. Evlenmedeki amaçları soylarının devamı için erkek çocuk sahibi olmak, zevk ve şehvet duygularını tatmin etmek, evine bekçi ve hizmetçi getirmektir. Isparta’da cinsî bakımdan kuvvetli olan kadınlar kocalarından başka kimselerle de birlikte olmaya zorlanırdı. Eflâtun, kadını elden ele orta malı olarak gezdirirken Aristo da kadını yaratılıştan yarı kalmış bir erkek olarak nitelendiriyordu (Topaloğlu, 2004: 18).

Günümüz modern düşünce dünyasının şekillenmesine ciddi etkileri olan ve oldukça saygın kabul edilen bu isimlerin, “kadının özü” hakkında ortaya koydukları bu ilkel tartışmalar, o dönemin toplumsal yapısını ve düşünce anlayışını anlamlandırmaya imkân sağlarken dönemin *kadın* algısını da oldukça yalın bir şekilde yansıtmaktadır.

Roma Hukuku kapsamında mutlak bir otoriteye sahip olan aile reisleri (pater familias), hanenin genişlemesine karar veren tek merci idi ve bu durumdan en çok kız çocukları zarar görmekteydi. Mülkiyet edinme hakkı bulunmayan kadınların evlilik öncesi veya sonrası tüm kazanımları babanın mal varlığı sayılmaktaydı. Gerçekleşen evlilikler de eşit bir ortaklık yerine, babanın egemenlik hakkının (patria potestas) koca otoritesine (manus) devredilmesinden ibaretti. Bu kurallar, kadının hukuken tam ehliyeteye sahip olmadığını açıkça göstermektedir. Nitekim kökenini On İki Levha Kanunu’ndan alan bu cinsiyetçi yaklaşım, modern döneme de sirayet ederek 1938 yılına kadar Fransız Kanunu’nda kadının hukuki ehliyet noksanlığı olarak korunmuştur (Mızrak, 2025: 67).

Hristiyanlıkta Kadın

Hristiyanlık inancıyla Yahudi inancı arasında büyük benzerlikler vardır. Zira Hristiyanlar da Hz. Havva’nın Hz. Âdem’i kandırarak cennetten kovulmasına sebep olduğuna inanırlar. Bundan dolayı günahkâr olan Hz. Âdem değil Hz. Havva’dır. Hristiyanlıkta kadının konumunu şu şekilde özetlemek mümkündür:

Yaptıkları dini toplantılarda kadınlar hakkında bazı kararlar alıyorlardı. Bu kararlara göre kadın şeytanca kötülüklere kapı açan, erkeği yasak ağaca götüren, Allah’ın emirlerini çiğneyen ve erkeğin ahlakını bozan figür olarak tanımlanıyordu. Onlara göre kadın, günahın anası, fesat ve fitnenin kaynağıydı. Varlığı bile tek başına utanılacak bir durumdu. Kadın; günahın, ahlaksızlığın, ruhi ve manevi alçaklığın canlı bir heykeli olarak görülüyordu. Bu sebeplerden dolayı evlilik kurumu kadınlarla iletişim oluşturması kaçınılmaz olduğundan kaçınılması gereken pislik bir işti. Allah nezdinde bekarlık evli olmaktan daha kutsaldı ve kadınlar şeytana açılan kapıydı. Güzellikleri, erkekleri kandırmak için kullandıkları İblis’in en güçlü silahıydı (Aksoy, 2021: 26).

Cahiliye Döneminde Kadın

Cahiliye döneminden önce kadının bu kadar değersiz görülmesi, ilahi kaynaklardan insanların uzak kalmasına, kutsal metinleri tahrif etmelerine, kendi egolarını tatmin için her yolu mubah kılmalarına bağlanabilir. Hatta Cahiliye dönemi de aynı saiklerle ele alınabilir. İslamî kaynaklara göre de Cahiliye dönemi eski uygarlıkların kadına bakışına benzer bir algının varlığını ortaya koymaktadır.

Cahiliye döneminde toplum kadını dışlayıcı bir bakış açısına sahipti. Kadına cinsel obje gözüyle bakar ve ona birçok konuda söz hakkı tanımazlardı. Toplumda temel anlamda hürler ve cariyeye sınıfı mevcuttu. Hürler de kendi içinde soylular ve bedeviler olarak iki sınıfa ayrılıyordu. Soylular, toplum tarafından saygı görür el üstünde tutulurdu. Hz. Peygamber’in eşi Hz. Hatice validemiz de soylu kesimden idi. Bedevi dediğimiz kesim ise köylerde veya çöllerde geçimini hayvancılıkla geçiren insanlardı. Cariyeler ise bir mal konumunda olduğu için onların bütün hakları efendileri tarafından yönetiliyordu. Fuhuş ve zina bu dönemde oldukça yaygın olduğundan bazı kimseler yetişkin olduktan sonra babalarının kim olduğunu merak ediyor ve araştırma ihtiyacı hissediyordu. Soylu kesim için zina yapmak toplumda utanma ve kınama sebebi olduğu için bu fiil onlara isnat edilmezken cariyeler ve bedevi kesim için zina yapmakta bir beis görülüyordu. Bu bilgilere ek olarak İbn

Habib; Arapların arasındaki yaygın uygulamalardan birinin de onların cariyelerine para karşılığı fuhuş yaptırdıklarını, bu kadınlardan bir kısmının panayırlarda dikili bayrakları olduğunu, insanların buralara gelip bu kadınlarla zina ettiğini, İslam dininin bu ahlak dışı Cahiliye adetlerini kökünden yasakladığını ve bu tür kadınlardan doğan ve bilinen pek çok çocuk olduğunu eserinde bize haber vermektedir (İbn Habîb, 2018: 241).

Bu dönemde kadının toplumsal konumu hakları ve sosyal yaşantısı açısından bir hayli kısıtlıydı ve zor bir hayat yaşamak zorundaydı. Cahiliye döneminde dört tür nikâh mevcuttu. İlk nikâh çeşidi günümüzdeki medeni nikâh uygulamasına benziyordu. Bir erkek kadını ailesinden istiyor ve uygun görülmesiyle birlikte onunla evleniyordu. İkincisinde bir kadın kendisi için dost ediniyordu. Bu birliktelikten bir çocuk doğarsa bu çocuğun babasının kim olduğunu söylüyordu. Bu kişi de kadın ile evleniyordu. Üçüncüsünde ise bir kadın kendisine talep olsun düşüncesiyle kapısına veya çadırının uygun bir yerine bayrak asıyordu. Bu kadına temizlik yaptığı bir esnada iki erkek yaklaşıyor ve onunla cinsel ilişki yaşıyordu. Kadın da doğurduğu çocuğu bu adamlardan birine nispet ediyordu. Bu kadın için *bölüştürücü* diye bir tabir kullanılıyor ve toplum kadını bu yönüyle tanıyordu. Dördüncü evlilik türünde ise bir kişi herhangi bir kabilenin cariyesiyle ilişkiye giriyor, sonra çocuk satılığa çıkarılınca onun kendisine ait olduğunu söyleyerek hem çocuğu hem de annesini satın alıp onu eş ediniyordu (İbn Habîb, 2018: 241).

Kadınlara kıyılan bu nikâh çeşitleri hakkında hadis kaynaklarımızda da muteber hadis kaynaklarında oldukça doyurucu bilgiler vardır. Bu bağlamda; Hz. Âişe binti Ebî Bekir'den gelen bir rivayeti şu şekilde özetleyebiliriz: Hz. Âişe (r.a.) Cahiliye devrinde dört çeşit nikâh olduğunu, bunlardan birincisinin, yukarıda ifade edildiği gibi günümüz nikâh uygulamasıyla aynı olduğunu, bir kimsenin diğer birinin kızını veya kız kardeşini istediğini, razı olursa istediği kadınla nikâhlanabildiğini söylemektedir. İkinci nikâh türünün bir kadının âdet görmesinin bitimiyle temizlendiği zaman kocasının kendisine “Filana haber gönder, birleşme isteğinde bulun” dediğini, kadının belirlenen erkeklerle birleşmesinden sonra, hamile olduğu belli olunca kadar kocasının kendisinden ayrı yaşadığını, hamile olup olmadığı belli olunca, kocasının dilemesi halinde eşiyle tekrar birlikte yaşayabildiğini belirtmektedir. Bu uygulamanın sadece soylu bir evlât sahibi olmak için yapıldığını, adına da *istibda nikâhı* denildiğini eklemektedir. Üçüncü evlilik türünün on kişiden az bir erkek topluluğunun bir kadınla düşüp kalktığını, kadın hamile kalıp çocuğunu doğurduktan sonra, beraber olduğu kimselere haber yolladığını ve bu kişilerin gelmemelik şanslarının olmadığını yine Hz. Âişe dile getirmektedir. Gelenlerin toplandıklarında kadının “Yaptığınızı biliyorsunuz; çocuğu doğurdum” dediğini ve “Bu çocuk senindir” diyerek istediğine doğan çocuğu nispet ettiğini yine bu evlilik türünde eklemektedir. Dördüncüde ise, birçok kişinin bir araya gelip bir kadınla beraber olduklarını, kadın fahişe olduğu için kendisine gelenlerden kaçınmadığını, bu tür kadınların ayrıca kapılarına işaret olacak özellikte bir belirti diktiklerini, dileyenin bu kadınlarla birlikte olabildiğini, hamile kalıp çocuk doğurması halinde *kâif* ismi verdikleri bir hakem tayiniyle çocuğun eşkalinin incelendiğini ve içlerinden birine nispet edildiğini öğreniyoruz (Buhârî, 1993: Nikâh 37).

Hz. Peygamber hak bir nizamla insanlığa rehber ve örnek şahsiyet olarak görevlendirilince insanların bugün uyguladıkları ve yukarıdaki iki örnekte de aktarılan inanan ve İslâm'ı kabul eden yiğit kulların uygulayacağı birinci nikâh türü dışındaki tüm ahlak dışı uygulamalar yasaklanmıştır.

Sadece bu dört nikâh türü değil, bunlardan farklı nikâh çeşitleri de dönemin toplumunda yaygın bir şekilde uygulanıyordu. Hâl böyle olunca böyle bir toplumda kadınların hakkından, hukukundan, onurundan, şerefinden ve haysiyetinden söz etmek mümkün değildi. Bu kötü uygulamalar yaşanırken elbette birinci nikâh türüyle normal hayat yaşayan aileler de elbette Cahiliye toplumunda özellikle soylu kabilelerle oldukça yaygındı.

Cahiliyede boşanma işlemleri de nikâh kadar zor ve çetrefilliydi. Bir kadının nasıl değersiz sayıldığı hem nikâh hem de boşanmada çok açık bir şekilde ortadaydı. Bir erkeğin hanımını boşamak istediğinde onu farklı şekillerde boşayabildiğini görüyoruz. Yukarıdaki boşama çeşitlerine ilave olarak dönemin en yaygın boşama türleri *tâlak*, *hul'*, *îlâ* ve *zihar* şeklinde sıralanabilir. Bunlardan talâk, erkeğin kadını boşaması ve onu reddetmesiydi. Bu boşama çeşidinin de sınırı yoktu. Bu yüzden bir erkek karısını defalarca kez

boşayabiliyordu. Bu süreç her defasında tekrar etse de evlilik sürdürülmeye devam ediyordu. Boşanan kadının bu durum karşısında bir hak talep etmesi söz konusu değildi (İbn Habîb, 2018: 223).

Hul', bir kadının belli bir mal karşılığında kocasından boşanmasıydı. Kadın (veya velisi) maddi bir meblağ karşılığında erkeğin kendisini boşamasını isterdi ve iki tarafın anlaşması durumunda boşanma gerçekleşirdi (Buhârî, 1993: Talâk 12).

İlâ, bir erkeğin karısıyla cinsel ilişki yaşamaması konusunda yemin etmesi olarak tanımlanır. Bu şekilde bir yemin birçok kez tekrar ederek bir-iki yıl devam etmişse bu duruma ilâ deniyordu. Buradaki en önemli nokta ise bu süre içerisinde yakınlık gerçekleşmezse erkek kadını boşamış sayılıyordu (Buhârî, 1993: Talâk 11).

Zihar ise "Sen bana annemin sırtı gibisin" veya benzer ifadelerin kullanılmasıyla eşini kendisine haram kılması şeklinde tanımlanabilir. Böyle bir durumun gerçekleşmesi halinde kadın kocasından boşanmış sayılırdı. Bazen kadınların zihar yoluyla boşandıktan sonra onlara eziyet olsun diye başka erkeklerle evlilik yapmalarına izin verilmiyordu. Bu durumda kadın ne evli ne de dul kabul ediliyor, kalan hayatını zor şartlar altında yaşamak zorunda kalıyor ve adeta erkeğin dilediği kadar bu zulme maruz kalmaktan başka çare bulamıyordu (Tozduman, 1990: 23-24).

Kaynaklarda yer alan rivayetlerde Cahiliye döneminde boşanan bir kadının iddet süreci konusunda bir netlik yoktur. İbn Habîb'in bir rivayetinde kocası ölen kadının bir yıl beklediği belirtilir (İbn Habîb, 2018: 239). Bir başka rivayette yeni kocasıyla evlilikten sonra eskisinden çocuk dünyaya getiren kadınların varlığını görüyoruz. Bu türden farklı rivayetler iddet konusunda kesin bir bilgiye sahip olma imkânımızı elimizden almaktadır (Tozduman, 1990: 25).

Cahiliyede kadınlar toplumsal statüden mahrum edilerek erkekler veya diğer toplum kesimleri tarafından çeşitli aşağılamalara maruz kalıyorlardı. Evliliğin ve boşanmanın onlar için ne kadar zor olduğu yukarıdaki örneklerden net bir şekilde anlaşılabilir. Bu dönemde kız çocukları da tıpkı kadınlar gibi oldukça zor koşullar içinde bir hayat sürmek zorunda kalıyordu. Zira kız çocukları da tıpkı diğer kadınlar gibi çokça eziyet ve zulme muhatap oluyordu. İşin en zor kısmı ise kız çocuklarının cinsiyetleri sebebiyle hayat haklarından mahrum edilebiliyor olmalarıydı. Bu dönemde ilk doğan çocuk kız çocuğu olduysa bir utanç kaynağı sayılıyor, bazı aileler kendi öz yavrularını diri diri toprağa gömmekten imtina etmiyordu. Kur'ân-ı Kerîm'de Yüce Allah bu ahlaksız davranışı bizlere şöyle anlatır: "Kendisine verilen müjdenin güya kötülüğü yüzünden halktan gizlenir, köşe bucak kaçır. Şimdi ne yapsın: Böyle alçaltıcı bir duruma rağmen o biçareyi yanında mı tutsun, yoksa toprağa mı gömsün? Şuna bakın, ne kötü hüküm veriyorlar!" (Kur'an, 2013, 16:59), "Diri diri toprağa gömülen kıza, hangi günah sebebiyle öldürüldüğü sorulduğunda..." (Kur'an, 2013, 80:8-9).

Ayetlerden de anlaşılacağı üzere Cahiliye toplumunda bazı aileler kız çocuklarını gerek bilgisizlik gerekse kız çocuklarının uğursuzluk getirip kabilelerini güçsüz bıraktıkları inancı ve bunun sonucunda duydukları utanç sebebiyle diri diri toprağa gömerek katlediyorlardı. İnsanlığın şeref ve haysiyetinden yoksun olan ve ahlâklı bir sistemleri olmayan böyle bir toplumu Ca'fer b. Ebî Talib'in Habeş Kralı Necâşî'ye söylediği şu sözler en güzel şekilde tanımlamaktadır: "Ey hükümdar, biz bilgisizlik ve nizamsızlık içinde yaşıyorduk. Putlara tapıyor, ölü hayvan eti yiyorduk. Her türlü ahlâksızlığı çekinmeden yapıyor, akrabalık bağlarını çiğniyorduk. Komşuluk haklarını tanıımıyorduk. Kuvvetlimiz zayıfımızı eziyordu. Uzun müddet bu halde yaşadık. Sonra Allah bize aramızdan soyunu, doğruluğunu, güvenilirliğini ve namusluluğunu bildiğimiz bir Peygamber gönderdi" (Tozduman, 1990: 16).

İslamiyet öncesi en eski zamanlardan cahiliye dönemine kadar kadın ve ailenin toplumlardaki yerine ve konumuna değindikten sonra İslamiyet'in gelmesiyle toplumda meydana gelen değişimleri ve yeni toplumsal düzende kadının ve ailenin konumunu ele almak yerinde olacaktır.

İslamiyet'ten Sonra Kadın

Vahiyden ve insani değerlerden yoksun bir şekilde şekillenen kadim medeniyetler ve Cahiliye toplumu Hz. Peygamber'in Yüce Allah'ın elçisi olarak görevlendirilmesiyle adeta bambaşka bir dünyaya kapı aralıyordu. Lakin bu toplumu değiştirmek bir anda olacak bir şey değildi. Peygamberimiz, Yüce Allah tarafından seçilmeden önce de yaşadığı toplumda örnek bir şahsiyetti. Toplum kadını dışlarken o kadınlara değer verir, toplum kız çocuklarını diri diri toprağa gömerken o kızlarını sırtına alarak Mekke sokaklarında dolaştırırdı. İnsanlar güç devşirme, kısa ve haram yollardan zenginlik, heva ve heves peşindeyken Hz. Muhammed (s.a.v.) dürüstlüğü, ahlâkı, hayâsı ve zekâsı ile toplumda herkesin sevgi ve saygısını kazanmıştı. Hatta peygamber olduktan sonra dahi düşmanları mallarını ona emanet etmekten imtina etmezlerdi. Tüm bunların yanında çeşitli zulümlere maruz kalsa da metanetle ve Yüce Allah'ın desteğiyle içinde yaşadığı ve ulaşabildiği insanlık ailesine huzur getirerek asr-ı saadeti yaşatmıştı (Martı, 2015: 2).

Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde kadınlar toplumda dışlanmak yerine hakları olan statülerini kazandılar. Kız çocukları hayat haklarına yeniden kavuşurken tercihini hak yoldan yana kullananlar Kur'an'ın eğitimi ile dünyaya nasıl bir insan olunması gerektiğini gösterdiler. Kur'an öncelikle inanç esasları ile toplumun ahlâki değerlerini değiştirmiş, insanların tevhide bulmalarına yardım etmiştir. Kadına yeteri kadar değer verilmeyen bir toplumda onu hak ettiği değerli konumuna kavuşturdu. Bu süreçte kadınları sanki mal gibi satın alarak onlarla evlenen ve istediği zaman onları boşayan Cahiliye toplumuna, Allah Teâlâ ailenin ve toplumun huzuru için hem bir sınırlama hem de hukuki çerçeve çizmiştir: “(Kendileriyle evlendiğiniz takdirde) yetimlerin haklarını gözetememekten korkarsanız beğendiğiniz (size helâl olan) kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın! Eğer (bu durumda da) adaleti gözetemeyeceğinizden korkarsanız, o zaman bir tane ile veya sahip olduğunuzla (câriyelerle) yetinin! Bu, haksızlık etmemeniz için en uygun olanıdır.” (Kur'an, 2025, 4:3, Mehmet Okuyan Çev.)

Ayette o döneme kadar sınırsız olan evlilik sayısı dört hanımla sınırlandırılmıştır. Düşünülenin aksine tek eşlilikten çok eşliliğe bir geçiş kesinlikle söz konusu olmamıştır. Ayrıca adaletin sağlanamayacağı endişesiyle tek eşli evlilik tavsiye edilmiştir. “Bir erkeğin nikâhında iki kadın bulunur da aralarında adaleti gözetmezse kıyamet gününe bir tarafı düşük, felçli olarak gelir.” (Ebû Dâvûd, ts., Nikâh, 38) hadis-i şerifi bu ayetin en güzel müfessiri konumundadır.

İslamiyet evlilikte kadına mehir hakkı vermiş ve nafakayı büyük oranda erkeğe yüklemiştir (Acar, 2022: 181-189). Mehir-i muaccel konusunda alt sınır belirlenirken üst sınırın ucu açık bırakılmıştır. Hz. Ömer döneminde yaşandığı rivayet edilen bir hadisede Hz. Ömer'in kadınların mehirlerini belli bir miktarda dondurmak konusundaki kararına mescitte bulunan hanımlardan birisinin “Ey mü'minlerin emiri, sen halkı kadınlara mehir olarak 400 dirhemden fazla vermekten mi menediyorsun? (Engelliyorsun) Kur'an'da Cenâb-ı Hakk'ın; Eğer bir hanımı bırakıp da yerine başka bir hanım almak isterseniz, öncekine yüklerle mehir vermiş de bulunsanız o verdiğinizden bir şey almayınız dediğini duymadın mı?” (Tozduman, 1990: 16) diyerek itiraz etmesi ve kadının bu uyarısını yerinde bulması konun izahı açısından oldukça dikkate değerdir.

Mirastan hak tanınmayan bir toplumda İslam kadın için pay vermiştir. Kur'an'da bizzat Yüce Allah ana babanın veya akrabanın vefatı halinde geride bıraktığı mallarda erkek mirasçılara bir pay verdiği gibi ana babanın veya akrabanın vefatında geride kalan mallarında kadın mirasçıların da bir payı olduğunu belirtmektedir (Kur'an, 2013, 4/7).

Miras konusunda taksimat insanların insafına terk edilmemiştir. Kur'an'da ve onun yaşayan hali Hz. Muhammed'in hayatındaki uygulamalarında miras taksimatı detaylı bir şekilde ele alınmıştır (Kur'an, 2013, 4/11). Günümüzde bazı feminist kesimler bu ayetleri baz alarak, İslâm'ın kadına değer vermediğini savunsa da işin aslı kesinlikle onların iddialarını yansıtmamaktadır. Çünkü İslam, kadının aldığı payı sadece kadına mahsus kılarken erkeğin aldığı payı; kendisi, eşi ve çocukları için harcamasını bir zorunluluk haline getirmiştir.

Hz. Peygamber söz, fiil ve uygulamalarıyla adeta mutluluk çağını (asr-ı saâdet) topluma yaşatmayı başarmıştır. Çünkü onun hayatını vahiy şekillendiriyor, en küçük bir hata dahi gerçekleşmeden Yüce Allah

tarafından uyarılıyordu. Bu dönemde kadınlar hak ettikleri değere o kadar ulaşmışlardı ki sahabeler eşlerine kötü bir söz söylemeye dahi cesaret edemez duruma gelmişlerdi. Nitekim toplum sürekli vahyin kontrolünde olduğu için insanlar kendi adlarına ayet inmesinden endişe ediyorlardı. Abdullah b. Ömer'den (r.a.) gelen bir rivayette “Biz Hz. Peygamber zamanında hakkımızda vahiy indirilir korkusuyla hanımlarımıza karşı söz söylemekten ve istediğimiz gibi davranmaktan çekinirdik.” (Buhârî, 1993, Nikâh, 80) ifadeleri yer almakta ve konuyu izah açısından önemli mesajlar içermektedir.

Kadının toplumsal statüsü ve değeri incelendiğinde Hz. Peygamber döneminin her konuda olduğu gibi bu konuda da en kıymetli rehber olduğu görülecektir. Günümüzde tarihi gerçeklerden yeteri kadar haberi olmayan veya bilgi eksikliği yaşayan bazı kesimlerin, İslâm'ın kadını toplumsal alandan etkisizleştirmek istediğini ve iş hayatından mahrum ettiği görüşünü ileri sürerek bu süreci çelişkili bir şekilde nübüvvetle ilişkilendirmek istemektedir. Zira bu dönemde kadınlar sosyal, ekonomik ve idari alanlarda toplumda aktif rol oynuyordu. Semra bint Nüheyk'in, Rasûlullâh döneminde Medine'de muhtesip (denetim görevlisi) olarak görevlendirildiği, pazarları dolaşarak insanların ticarete ahlâksızlık yapıp yapmadıklarının tespit edilerek bu davranışların engellenmeye çalışıldığı (Yılmaz, 2009, 36/499), bunun yanı sıra Şifa binti Abdullah gibi tıp alanında da öne çıkan hanım sahâbîlerin varlığı dikkat çekicidir (Urlaer, 2010, 39/138-139).

Hz. Peygamber'in “O gün nereye baksam Ümmü Umâre'nin beni korumak için savaştığını görüyordum” (Vâkîdî, 1984, 1/271-273) dediği, İkinci Akabe Biati'nda, Huneyn'de, Yemâme'de ve Uhud'da yer alıp cihadı ile ön plana çıkan ve dönemin en fedakâr askerlerinden Ümmü Umâre en değerli askerlerdendi (Özkan, 2013: 42/332).

Cihat alanında askerlere su taşıyan ve azmiyle örnek bir diğer hanım sahâbî ise Ümmü Selit'ti. Rasûlullâh'a (s.a.v.) biat eden ensâr kadınlarından biriydi. Hz. Ömer'in Uhud Savaşı'nda kendilerine su kaplarıyla su taşıdığını söylediği (Buhârî, 1993, Cihâd, 68), meşhur sahâbî Ebû Saîd el-Hudrî'nin annesi ve ensârdan ilk İslâm'a girenlerden biri olduğu söylenir (Muhammed Hamîdullah, 2013: 44/357).

Hz. Hatice gibi Mekke'de ticari hayatın önde gelenlerinden, Hz. Âişe gibi hadis uzmanı bir alim veya el işçiliği alanında kendisini i yetiştirmiş bir sanatkâr, deri tabaklama ve deri dikme gibi işleri hakkıyla yerine getiren, hadis kaynaklarında yirmi kadar rivayeti bulunan Zeyneb bint Cahş gibi birçok kadın, toplumdan dışlanmamış bilakis toplumsal ve ekonomik hayatın tam olarak içerisinde yer almışlardır (Muhammed Hamîdullah, 2013: 44/358).

İslamiyet, kadını hem kız çocuğu hem de anne olarak değerli görmektedir. Şüphesiz annelik, birtakım güzellikleri ve zorlukları beraberinde getirmektedir. Kadın, bu süreçte çok fazla yıpranarak evladı için fedakârlıklar yapmaktadır. İslam ana-babaya hürmeti, saygıyı ve merhameti ön plana alırken derece bakımından anneye daha fazla ehemmiyet gösterilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Hz. Peygamber'e gelen bir şahsın kendisine en iyi davranması gereken kişinin kim olduğunu sorması üzerine üç kez arka arkaya “annendir”, dördüncüde “babandır” şeklinde cevaplaması (Buhârî, 1993, Edeb, 2) konuyu izah açısından yeterli olacaktır.

Aynı şekilde Hz. Peygamber'in ömrünün son demlerinde veda hutbelerini irad ederken özellikle vurguladığı hususların arasında İslam'ın kadına ve aileye bakışını özetleyen çok önemli bilgiler yer almıştır. Buna göre erkeklerin kadınlar üzerinizde hakkı olduğu gibi kadınların da erkekler üzerinde hakkı olduğu, erkeklerin namuslarını korumaları gerektiği, evlerine eşlerinin uygun görmediği kimseleri almamaları ve fuhuş yapmamaları konularında aile ve toplum hayatı için oldukça önemli konular dile getirilmektedir. Ayrıca kadınların erkeklerin gözetimi ve koruması altında olduğu, onları Allah'ın emaneti olarak aldıkları özellikle vurgulanmaktadır. (Ebû Dâvûd, ts., Menâsik, 56).

Yukarıda zikredilen ayet, hadis ve diğer rivayetlerden açıkça anlaşılmaktadır ki İslamiyet, kadının hem aile içinde hem de toplumda konumunu ve haklarını önemsemektedir. Günümüzde yanlış bir şekilde anlaşılan *kadın özgürlüğü* kavramı, farklı tartışmalara sebebiyet vermektedir. Bu tartışmalar neticesinde en çok etkilenen aile kurumu olmakta ve bu hayati yapı taşı ciddi zararlar görmektedir. Kadının çalışma hayatında

bulunması, sosyal hayata dahil olması ve bir topluma öncülük etmesi onun özgürlük alanlarındandır. Fakat bu özgürlük alanlarında kendine ve aile yapısına hasar vermemelidir. Kadın özgürdür ama bir obje veya meta değildir. Zira bu yanlış anlaşımaların perde arkasında “cinsiyetsizleştirme projesi” yatmaktadır denebilir. Aile kurumunun dağılması hem topluma hem de nesillerin devamına zarar vermektedir. Şüphesiz ki bu süreç çocuklar üzerinde olumsuz sonuçlar bırakmaktadır (Tarhan, 2014: 11).

Kur'an'da ve Hadislerde Aile Kavramı

Kur'an-ı Kerim'de pek çok toplum kesiminden söz edilir. Bunlardan en dikkat çekenlerinden birisi de “ahl” kavramıdır ve Kur'an'da 127 yerde zikredilmektedir. Yine Kur'an'da 25 yerde ise “ahl” kelimesinin manasına uygun başka kelimelerle aynı mana kastedilmiştir (Sezal, 1997: 10). Lügatte “yakınlık kurmak, alışmak ve yabancılıktan kurtulmak” anlamlarına gelen bu kavram, terim olarak nispet edildiği ekollere göre çeşitlilik gösterir. Kur'an-ı Kerim'de ağırlıklı olarak soy ve kan bağına dayalı akrabalıkları niteleyen “ahl” kelimesi, hem “hane halkı” hem de “topluluk” manalarını barındırır. Kavram aynı zamanda din, ırk, coğrafya veya meslek gibi ortak paydalarda buluşan insan gruplarını da kapsamaktadır. Bu manaların içerisinde konumuzla doğrudan bağlantısı olması münasebetiyle aile ifadesi bizi daha çok ilgilendirmektedir. Kur'an'a göre sosyal anlamda ilk birlikte yaşama olgusu ailedir. Ailenin farklı sosyal gruplar şeklinde ortaya çıkmasıyla tayfa, kabile, millet ve ümmet gibi sosyal yapılanmalar şekillenmiştir (Mansurov, 2014: 185).

Kur'an-ı Kerim'in aile yapısının doğruluk, insaf, merhamet, sevgi, yardımlaşma ve Allah korkusunu izleyerek ayakta tutulmasını hedeflediğini birçok ayette görebiliriz.

وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا

“Evlerinizde oturun ve daha önce Cahiliye döneminde olduğu gibi açılıp saçılmayın, namazı güzelce kılın, zekâtı verin, Allah’a ve resulüne itaat edin. Ey peygamber Ailesi! Allah sizi sadece günah kirlerinden arındırmak ve sizi tertemiz yapmak istiyor (Kur'an, 2013, 33/33).

Fahrüddîn er-Râzî, ilgili ayetteki arınma vurgusunu yorumlarken, ilahi emirlerin Allah'ın ihtiyacından değil, tamamen kulun menfaatinde kaynaklandığını belirtir. Ayette geçen “kiri gidermek” ifadesini günahlardan arınma, “tertemiz yapmak” ifadesini ise manevi şerefe (keramete) erişme şeklinde açıklar. Râzî, ayetteki hitap kipinin eril bir yapıya bürünmesini, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ailesindeki hem kadınların hem de erkeklerin kapsama alınması amacına bağlar. Ehl-i beytin sınırları konusunda farklı görüşler bulunsun da genel kabul bunların Resûlullah'ın eşleri ve çocukları olduğudur; ancak sürekli birlikteliği ve damatlık bağı sebebiyle Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin de bu daireye dâhildir (Fahrüddîn Râzî, 2008: 18/260).

وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِنَّمَا يَتَّبِعُ عِنْدَكَ الْكِبَرُ أَخَذَهَا أَوْ كَلَامَهَا فَلَا تَقُلْ لَهَا أَفٍّ وَلَا تَنْهَرْهَا وَقُلْ لَهَا قَوْلًا لَّيْسَ بِكَرِيمًا وَاخْفِضْ لَهَا جَنَاحَ الذَّلِيلِ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا

“Rabbin sadece kendisine kulluk etmenizi ve ana-babaya iyiliği emretmiştir. Onlardan biri veya her ikisi senin yanında yaşlanırsa, kendilerine sakın onlara ‘Öf!’ bile deme; onları azarlama, kendilerine güzel söz söyle! Onlara merhametten kaynaklanan alçak gönüllülük kanadını ger ve şöyle de: “Rabbim! Küçüklüğümde onlar beni nasıl sahiplendiyse (özenle büyüttiyse), şimdi sen de onlara merhamet et!” (Kur'an, 2025, 17/23-24).

Ayetlerde, Yüce Allah'ın yalnızca kendisine kulluk edilmesi emredildikten sonra anne ve babaya iyilik etmenin vurgulanması konunun önemine dikkat çekici mahiyettedir. Varlık sebebimiz Allah (c.c.) iken bu âlemine gelmemiz ve burada yaşamamız için birer anne ve baba zaruridir. Bu nedenle Kur'an-ı Kerim'de anne babamıza iyilik etmek ve yanımızda yaşlılık dönemlerine gelirlerse onlara bakmayı emreder (Kurtubî, 2003: 10/368-369).

Anne babaya bırakın saygısız davranıp onlarla ilgilenmemeyi kızgınlık ifadesi olarak bile “öf” dememek gerektiği özellikle vurgulanmaktadır. Anne babayı asla azarlamak, kalplerini kırmamak ve onlara güzel sözlerle memnun edici şekilde davranmak esastır. Onlara merhametli ve alçak gönüllü davranarak ihtiyaçlarını

en güzel şekilde gidermek en temel görevlerimizdendir. Kendilerine dua ederek ve dualarını alarak gönüllerini kazanmak da bir başka ibadettir. Sadece müslüman anne babalara değil, gayr-ı müslim olsalar da onlara iyi davranmak bu ayetlerden alınması gereken en önemli derslerdendir (Kurtubî, 2003: 10/365).

Buhârî'nin Sahîh'inde Esmâ'dan (r.a.) gelen bir rivayette Kureyşliler, Peygamber (s.a.v.) ile antlaşma yaptıkları sırada barış süresi içerisinde annesi, babası ile birlikte müşrik oldukları halde yanına geldiğini, annesinin kendisinden yardım talep ettiğini, ona iyilik etmesinin bir sakıncası olup olmadığını sorunca Hz. Peygamber'in kendisine "Evet ona iyilikte bulun, onu gözet." şeklinde cevap verdiğini haber vermektedir (Buhârî, 1993, Cizye 18; Edeb, 8).

وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا وَإِنْ جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

"Biz insana ana babasına güzel davranmasını emrettik. Onlar seni, hakkında bilgin olmayan bir şeyi bana ortak koşman için zorlarsa, onlara itaat etme! Dönüşünüz sadece banadır. Elbette yapmış olduklarınızı size bildireceğim." (Kur'an, 2025, 29/8).

Kur'an-ı Kerim anne babaya iyi davranma konusuna büyük önem atfeder. Onlara daima iyilikle davranmak, onlara itaat etmek elbette Yüce Allah'ın emridir. Ancak insanlar anne babalarıyla da imtihan edilebileceklerini bilmelidirler. Şayet ebeveynler Allah'a itaat konusuna aykırı bir talepte bulunurlarsa onlara o konularda itaat etmemek de yine Allah'ın emridir. Şayet anne baba, Allah'a şirk koşmak veya inkâr talebi dışında yardım isterse günah veya haram olmamak şartı ile onlara itaat gerekir. Hiçbir buyruk Yüce Allah'ın buyruğundan daha önemli değildir (Karaman vd., 2023: 5/257).

Bu ayet Cahiliye dönemindeki bazı putperest ailelerin İslam'la şereflenmiş çocuklarını dinden vazgeçirme gayretlerine Kur'an'ın verdiği cevap niteliğindedir. Bu türden baskılara günümüzde de rastlamak mümkündür. Evlatlarının dindarlığından rahatsızlık duyan ve bu konuda onları baskıyla bu değerlerinden uzaklaştırmak isteyen aileler her coğrafyada bulunabilir. Böyle bir durumla karşılaşıldığında Kur'an'ın buyruklarına boyun eğip sadece Yüce Allah'a kulluk tercih edilmelidir (Karaman vd., 2023: 5/29).

وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا

"Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın! Ana babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaş'a, yolcuya, sağ ellerinizin sahip olduklarına iyilik (edin)! Şüphesiz ki Allah, kendini beğenmiş, övünüp duranı sevmez." (Kur'an, 2025, 4/36).

Ayette Allah Teâlâ'ya kulluk ve anne babaya iyi davranma konularına değinilmesinin ardından yakın akrabaya ve uzak komşuya, yetimlere, yoksullara ve eşe dosta karşı iyilik etmemiz istenmektedir. Bu ayette ele alınan asıl konu toplum düzenine harika bir dokunuş yapmaktır. Toplum düzenini sağlıklı bir şekilde kurabilmek için önce yakınlardan başlamak üzere etrafımızdaki herkese iyi davranmak, onlara maddi manevi yardımlarda bulunmak en temel vazifelerimizdendir. Bütün bu olumlu davranışları sadece Yüce Allah'ın rızasına talip olarak yerine getirmek hem dünya hem de ahiret mutluluğu için kaçınılmazdır (Karaman vd., 2023: 3/36).

Kur'an-ı Kerim ve hadislerde kibir şiddetle kınanan bir davranış olarak karşımıza çıkmaktadır. Hem bu ayette hem de Kur'an'ın genelinde kibirli insanların değersiz oluşuna ciddi vurgular yapılmakta ve en büyük kibir örneğinin İblis'in kendisini beğenmesi olarak nitelemektedir. Hz. Peygamber "Kalbinde zerre kadar kibir bulunan kimse cennete giremeyecektir." buyurarak kibir hastalığı bulunan insanların akıbetlerinin cehennem azabı olduğunu haber vermektedir (Buhârî, 1993, İmân 147).

Yüce Allah'a hiçbir şeyi veya herhangi bir varlığı ortak koşmamak İslam dininin en temel ilkelerinden biridir. Şirk, Allah'ın tek ilah olduğu inancına aykırı olarak O'na ortak koşmak, O'na ait sıfatları başka varlıklara yüklemek veya ilahi kudreti O'ndan başkasına atfetme durumudur. Sadece Allah'a şirk koşmamak değil, O'nun peşi sıra başka varlıkları ilah edinmek de şirkin bir başka boyutudur. (Kurtubî, 2003: 5/36).

Şirk illetinin insanı nasıl bir bataklığa sürüklediğini en veciz şekilde ifade etmesi bakımından aşağıdaki rivayet büyük önem taşımaktadır. Rasûlullâh (s.a.v.) buyurdu: “Şüphesiz ümmetim için en çok korktuğum şey, Allah’a şirk koşmalarıdır. Ben onların güneşe, aya ve puta tapacaklarını söylemiyorum. Ancak Allah’tan başkasına itaat edecekleri gizli bir şehvetten korkuyorum.” (İbn Mâce, 2023, Zühd 21).

قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبِّيَ عَلَيْهِ تَشْرِكُ بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِنَّهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطُنَ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَلِكَمْ وَصِيَّتُكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

“De ki: Gelin Rabbinizin size neleri saygın kıldığını tilavet edeyim (okuyup aktarayım): O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın ve ana babaya iyilik (edin)! Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin; (çünkü) sizi de onları da biz rızıklandırmaktayız. Çirkinliklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın! Allah’ın saygın kıldığı (öldürülmesini yasakladığı) canı haksız yere öldürmeyin! İşte bunlar (Allah’ın) size emrettikleridir. Umulur ki akıl edersiniz.” (Kur’an, 2025, 6/151).

Ayet-i celilede Yüce Allah’ın biz insanoğluna neleri yapıp nelerden kaçınmamız gerektiğinden söz edilirken aklımızı kullanmamız gereği üzerinde durulmaktadır. Abdullah b. Mesud’un bu ayetin tefsiri mahiyetinde şöyle dediği rivayet edilmektedir: “Kim, Allah’ın Rasûlü’nün, üzerinde mührü bulunan vasiyetini görmek isterse şu üç ayeti okusun. Bu ayetler, En’am sûresinin yüz elli bir, yüz elli iki ve yüz elli üçüncü ayetleridir.” (Taberî, 1996: 3/381).

Aile ve toplum huzurunu sağlıklı şekilde sağlamak ve sürdürülebilir hale getirmek için anne ve babaya iyilik etmek büyük önem taşımaktadır. Ebeveyni huzurlu olmayan ailelerde kimse huzuru kolayca sağlayamayacağından kaliteli ve sağlıklı toplumlar için huzurlu ailelerin tesisi oldukça değerli bir husustur.

Rızık veren ve her türlü rızka kefil olan Yüce Allah olduğuna göre rızık endişesiyle çocukları ister anne karnında isterse doğduktan sonra öldürmeyin uyarısı hem aile saadeti ve hem de toplumun milli ve manevi değerlere uygun şekilde oluşturulması bağlamında önem arz etmektedir. Cahiliye döneminde kız çocuklarının diri diri toprağa gömülmesi geleneği bazı Arap kabilelerinde yaygındı. Bunun sebeplerinden birisinin ekonomik yoksunluk olduğu kanaati mevcuttur. Oysa rızık veren Yüce Rabbimizdir. Gereksiz korkulara kapılıp gelecek endişesiyle daha doğmadan veya doğduktan sonra ciğerparemiz olan evlatlarımıza kötü muamelelerde bulunmak veya hayat haklarını ellerinden almak büyük bir cinayettir.

Müslümanlık’ta insan hayatı kutsal kabul edilir ve haksız yere herhangi birini öldürmek kehair/en büyük günahlardan sayılır (Taberî, 1996: 3/151). Çünkü Allah’ın verdiği canı meşru bir gerekçe yoksa alacak olan da sadece O’dur. Ayetin sonunda özellikle aklın kullanılmasının vurgulanması bu açıdan büyük önem ihtiva etmektedir.

İslam’da Akrabalık İlişkileri ve Toplumsal Hayat

İslam dininin kadına ve aileye verdiği önemi yukarıda örnekleriyle ortaya koymaya çalıştık. Buna karşın ailelerden oluşan akrabalık ilişkilerinin de sağlıklı bir toplum için oldukça önemli olduğu yadsınamaz bir gerçekliktir. Toplumsal huzurun ve bütünlüğün sağlanmasında akrabalık ilişkilerini başat rol oynamaktadır. İslam anlayışında toplumsal yapının sağlam temeller üzerine inşa edilmesi, bireylerin aile ve akrabalık bağlarını sürdürmeleri ile doğrudan ilişkilidir.

Kur’an-ı Kerim’de sıla-i rahim olarak belirtilen akraba bağlarını sürdürmek, onu güçlendirmek ve akrabayı gözetmek İslam ahlakı ve sosyal düzen açısından büyük öneme sahiptir. Akraba bağlarını gözetmek ve korumak hem Yüce Allah’a karşı kulluk görevi hem de toplumsal barış ve beraberliği sağlamak için gerekli bir sorumluluktur.

Kur’an-ı Kerim’e göre sıla-i rahim sadece toplumsal bir görev değil aynı zamanda ilahi bir emir ve ahirette mükâfat veya ceza sebebi olan önemli bir ibadettir. Kur’an-ı Kerim akrabalık bağlarını korumayı ve bu ilişkilere saygı göstermeyi emreder. Hz. Peygamber (s.a.v.) bir hadislerinde konunun önemine dikkatlerimizi

çekmeye yönelik şöyle bir uyarıda bulunmuşlardır: “Akrabasıyla ilgisini kesen kimse cennete giremez.” (Buhârî, 1993, Edeb 11; Ebû Dâvûd, 2017, Zekât 45).

Konuyu daha anlaşılır ve açık bir şekilde izah edebilmemiz için ayet ve hadis örnekleriyle devam edelim.

فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتُقْطَعُوا أَرْحَامُكُمْ أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فَأَصَمَّهُمْ وَأَعَمَّى أَبْصَرُهُمْ

“İş başına geçerseniz, yeryüzünde bozgunculuk yapmanız ve akrabalık bağlarınızı koparmanız mı beklenir? İşte onlar, Allah'ın lanet ettiği, kulaklarını sağır, gözlerini kör ettiği kimselerdir.” (Kur'an, 2025, 47/22-23).

Kuşeyrî ayetin yorumunda “Eğer siz Hz. Muhammed’e iman etmekten yüz çevirip daha önce bulunduğunuz duruma dönerseniz, belki de yeryüzünde bozgunculuk çıkarır, yasaklanmış kanlar akıtır, akrabalık bağlarınızı koparır ve cahiliye durumunuza geri dönersiniz. Allah onları, hakkı işitip kalpleriyle kabul etmeye karşı sağır kılmış ve basiretlerini kör etmiştir.” (Kuşeyrî, 2013, 5:288) şeklinde bir değerlendirmede bulunmakta ve insanın nefsiyle mücadelesinde ne kadar dikkatli olması gerektiği kendisine hatırlatılmaktadır.

Hz. Peygamber’in (s.a.v.) somut örnekliğinde ortaya konan hayat düzeninin terk edilmesiyle karşılaşılabileceğimiz felaketler zinciri bu vesile ile birlikte bizlere bir kere daha hatırlatılmaktadır. Yüce Allah'ın lanetine muhatap olmaktan, kulakların adeta hakikate tıkanmış bir hayat sürmekten ve gerçekleri göremeyecek bir körlüğü tercih etmekten daha kötü ne olabilir?

Akrabalık bağlarını özel ve genel olarak iki kısma ayırmak mümkündür. Bunlardan özel akrabalık kişinin kan bağıyla bağlı olduğu akrabalarıdır. Akrabayı gözetmek, haklı davalarında yanlarında yer almak, muhtaç hale düştüklerinde onlara her türlü desteği vermek en temel görevlerimizdendir. Genel akrabalık ise din kardeşliğidir. Kan bağıyla bağlı olduğumuz akrabalarımız gibi din kardeşlerimizle de yakından ilgilenmek müminin en temel niteliklerindendir. Bu çerçevede müminleri gönülden sevmek, onlara yardım elini uzatmak ve onların iyilikleri için dua etmek, onlara karşı vicdanlı ve adaletli davranmak, hastalandıklarında ziyaretlerine koşmak, vefat ettiklerinde cenazelerine katılmak bu bağın güçlü kalmasında ciddi bir öneme sahiptir (Kurtubî, 2003, 16:145).

Konuya ışık tutması açısından Peygamberimizin (s.a.v.) şu hadisi hem konunun önemini ortaya koymakta hem de riayet edilmemesi durumunda ne kadar vahim bir durumun ortaya çıkacağını haber vermektedir: “Akrabalık bağı, Rahman’dan bir daldır. Kim onu gözetirse Allah da onu gözetir; kim onu koparırsa Allah da onunla ilgisini keser.” (Buhârî, 1993, Edeb 13).

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ نَقِيبًا

“Ey insanlar! Sizi tek bir nefisten (candan/cevherden) yaratan, eşini de ondan yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı takvâlı (duyarlı) olun! Kendisiyle ilgili birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah’a ve yakınlarla karşı takvâlı (duyarlı) olun! Şüphesiz ki Allah, üzerinizde gözetleyicidir.” (Kur'an, 2025, 4/1).

Nisâ sûresinin ilk ayetinde belirtildiği gibi İslam dini toplum yapısının temeline aile ve akrabalık ilişkilerini yerleştirmektedir. Bu nedenle akrabalık bağlarını güçlendirip yaşatmak, insan olmanın ve Müslümanlığın gerekliliklerindendir. Akrabalık bağlarını korumak ve akrabaları koruyup gözetmek hem toplum huzuru için hem de Allah'ın (c.c.) rızasını kazanmak için büyük bir fırsattır. Çünkü takva yani Yüce Allah'a karşı daima duyarlı olma bilinci ancak bu şekilde sağlanabilir.

Kuşeyrî’de yer alan bir rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.v.), Cebrâil’e (a.s.) Rabbinin kendisine neyi emrettiğini sormuş; o da şöyle demiştir: “Allah sana ahlak güzelliklerini emrediyor. Sana şöyle diyor: Seninle akrabalık bağı koparan kimsenin akrabalık bağı gözet, seni mahrum edene ver ve sana zulmeden bağışla.” (Kuşeyrî, 2013, 6:135).

İnsanoğlunun çoğalıp yeryüzüne dağılmasıyla birlikte aile bağları genişlemiş ve akrabalık bağları dallanmıştır. Bu bağlar, toplumun en küçük yapısı olan ailenin ötesine geçerek topluma dönüşmüştür. Ayette

de bu akrabalık bağlarının korunarak koparılmaması gerektiği açıkça belirtilmiştir. Bu da İslam'ın akrabalık bağlarına verdiği önemi yansıtmaktadır.

قَاتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ ۚ ذَٰلِكَ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

“Sen yakınlara, yoksula ve yolda kalmışa hakkını ver! Allah'ın rızasını isteyenler için bu, hayırlı olandır. İşte onlar kurtulanların ta kendileridir.” (Kur'an, 2025, 30/38).

Kur'an ve onun yaşayan hali Hz. Muhammed din kardeşliğinin oldukça önemli bir gerçeklik olduğunu ve daima desteklenmeye ihtiyaç duyduğunu çeşitli vesilelerle dile getirmektedir. Bu sebeple ayette akrabalara yardım etmek ve onlara haklarını tastamam vermek dini bir sorumluluk olarak ele alınmaktadır (Kuşeyrî, 2013, 4:319).

وَأَتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا

“Akrabaya, yoksula ve yolda kalmışa hakkını ver! Saçıp savurma!” (Kur'an, 2025, 17/26).

Bu ayet, İslam ahlakı çerçevesinde bireyin mali sorumluluklarını ve yakın akrabalara karşı olan yükümlülükleri konusunda uyarı niteliğindedir. Ayrıca ayette malın nasıl harcanması gerektiğine dair ilkeler mevcuttur. Dinimiz önce yakın akrabaya hakkını vermeyi emrederek yardımlaşmanın en yakınımızdan başlaması gerektiğine dikkatimizi çekmektedir. Daha sonra yoksul ve yolda kalmış eklemesi ise dinimizin sosyal adalet ve dayanışmaya verdiği önemi ifade etmektedir. Nihayetinde ayet-i kerimeden akrabaya, yoksula ve yolda kalmışa yardım ederek insanın maddi ve manevi ihtiyaçlarının karşılanması gerektiği sonucuna ulaşıyoruz. Ayetin sonunda saçıp savurmanın doğru bir davranış olmadığı, israfın haramlığına dalalet ettiği gibi bir sonuç çıkarmamızı mümkün kılmaktadır (Kuşeyrî, 2013, 6:312).

Kur'an-ı Kerim, yalnızca bireysel ibadetleri değil, toplumsal düzeni ve insan ilişkilerini de şekillendiren evrensel bir rehberdir. Bireylerin hem birbirleriyle hem de toplumla bağlarını düzenlerken; ahlak, adalet ve hoşgörüye dayalı sağlam bir toplumsal yapının temellerini atar. Bu doğrultuda Kur'an; adalet, merhamet, doğruluk, yardımlaşma ve hoşgörü gibi temel değerleri en öncelikli ilkeler olarak belirler. Dolayısıyla, hayatın her alanında olduğu gibi toplumsal ilişkilerde de yönümüzü tayin edecek en güvenilir ve en doğru kaynak Kur'an-ı Kerim'dir.

وَلَا يَكُنْ هُمْزَةً لِّمَرْءٍ

“(Arkadan) çekiştiren (ve) kusur arayan herkese yazıklar olsun!” (Kur'an, 2025, 104/1).

Mekke'de ilk müslümanların inançları sebebiyle karşılaştıkları tepkiler, başlangıçta umursamazlık ve ciddiye alınmama şeklindeyken; zamanla yerini örgütlü bir alaycılığa ve doğrudan tacizlere bırakmıştır. Kalem Suresi 68:11. ayetinde, Hz. Peygamber'i gıybetle yıpratmaya çalışan ve kusur arayan kurgusal tiplere boyun eğilmemesi emredilmekte, bu nevi haksızlıkları yürütenlerin hüsrana uğrayacağı ilan edilmektedir.

Kur'an-ı Kerim müminlerin kendi aralarındaki alaycı üslubu Hucurât Suresi 49:11 ile menettiği gibi, Bakara Suresi 2:13. ayetinde de inananları akılsız ve değersiz görerek küçümseyenleri sert bir dille yermektedir.

Esasen küçümseme ve alay, kökeni itibarıyla İblis'e dayanan bir ahlaki yozlaşmadır; zira yaratılış sahnesinde bu çirkin tavrı ilk sergileyen odur. Hz. Âdem'i kendisinden aşağı görerek ilahi emre direnen İblis, bu kibri yüzünden huzurdan sürülmüştür.

Tarihsel süreçte de inananları hafife alma cüretini en çok gösterenlerin başında Hz. Nuh'un kavmi gelmiş, fakat bu cüretlerinin bedelini ağır bir yıkımla ödemişlerdir. Aynı kibirli ve alaycı tutum Hz. Hud, Hz. Salih kavimleri ve nihayetinde Mekkeli müşrikler tarafından da ısrarla sürdürülmüştür. (Okuyan, 2024, 30/434-435).

وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ۚ هُمْ مِمَّا يَتَشَاوُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ۚ ذَٰلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ

“Gerçeği getiren ve onu doğrulayan(lar) var ya, işte muttakiler (duyarlı olanlar) sadece bunlardır. Onlar için Rableri katında diledikleri her şey vardır. (İşte) bu, güzel davrananların ödülüdür.” (Kur’an, 2025, 39/33-34).

Ayette geçen “doğruyu getiren” ifadesiyle; eylemlerinde ihlası, davranışlarında dürüstlüğü ve sözlerinde ise hakikati şiar edinen kişilerin kastedildiği İslam klasiklerindeki yorumlarda öne çıkmaktadır. Metindeki bir diğer anahtar kavram olan “ihsan” ise genel olarak iyilikte bulunmayı ve kulun, Yüce Allah’ı görüyormuş gibi bir kulluk bilinciyle hareket etmesini simgeler. Dolayısıyla, bu dünyada ilahi huzurda olduğu bilincini (müşahadeyi) kesintisiz bir yaşam tarzı haline getirenlerin, ahirette de bu manevi görme ve yakınlık nimetine sürekli olarak erişeceği vurgulanmaktadır. Aksine, dünyadaki ömrünü bu farkındalıktan uzak ve kopuk geçirenlerin ise ebedi alemde bu daimî lütuftan mahrum kalacağı anlaşılmaktadır (Kuşeyrî, 2013, 5:97).

Toplumsal hayatın dinamikleri ile ilgili örnekleri çoğaltmamız elbette mümkündür. Çalışmamızın sınırlılığı sebebiyle bu kadar örnekle yetinmek istiyoruz.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, İslam’ın aile kurumuna verdiği ehemmiyet ve bu yapının kurucu unsuru olan kadının statüsü, tarihsel ve dini kaynaklar ışığında nitel bir yaklaşımla incelenmiştir. Antik medeniyetlerden Cahiliye Arabistan’ına kadar uzanan tarihsel süreçte kadının mülkiyet, evlilik, miras ve hatta temel yaşam haklarından mahrum bırakılarak adeta fırtına, zehir veya günahın anası gibi ithamlarla değersizleştirildiği görülmüştür. İslam’ın nüzulüyle birlikte ise kadına bağımsız mülkiyet, fiil, mehir ve miras ehliyeti kazandırılmış, toplumsal hayatın ticari, idari ve ilmi sahalarında aktif roller üstlenerek asli şerefine kavuşturulmuştur. Kur’an-ı Kerim ve Sünnet’in getirdiği ilkeler, kadın ve erkeği birbirinin üstü ya da astı olarak değil, toplumsal nizamı tamamlayan eşit hak ve sorumluluklara sahip bütünleyiciler olarak konumlandırmaktadır. Nitekim sıla-i rahim, ebeveyne hürmet ve adalet eksenli ilahi emirler, aile içi huzurun ve dolayısıyla sağlıklı bir toplumsal yapının inşasını hedeflemektedir.

Günümüzde küreselleşme ve endüstriyel dönüşümlerin bir neticesi olarak geniş aile yapısının yerini alan çekirdek aile modeli, bireysel bağımsızlığa katkı sağlasa da yalnızlaşma ve toplumsal bağların zayıflaması gibi ciddi krizleri de beraberinde getirmiştir. Özellikle modernitenin getirdiği “cinsiyetsizleştirme” ve “aşırı bireyselleşme” dalgaları, doğrudan aile kurumunu hedef alarak nesillerin devamlılığını ve psikolojik gelişimini tehdit etmektedir. Bu doğrultuda, çalışmada elde edilen bulgular çerçevesinde şu öneriler geliştirilmiştir:

Kurumsal ve Akademik Çalışmalar: Modern çağın getirdiği ailevi krizlere çözüm üretebilmek adına, din sosyolojisi, İslam hukuku, psikoloji ve felsefe disiplinlerini bir araya getiren disiplinler arası akademik çalışmalar artırılmalı; kâinatın boşluk kabul etmediği gerçeğinden hareketle hurafe ve bidatlerin önüne geçecek sahil dini bilgi halk kitlelerine ulaştırılmalıdır.

Medya ve Dijital Yayıncılık Politikaları: Modern dünyada aileyi tehdit eden tek tipleştirme ve kimliksizleştirme projelerine karşı; İslam’ın evrensel adalet, merhamet ve toplumsal yardımlaşma ilkelerini içeren, kadının iş ve sosyal hayattaki saygın yerini koruyan nitelikli medya içerikleri ve dijital yayınlar üretilmelidir.

Dini ve Kültürel Eğitim Modelleri: Sıla-i rahim bilincinin ve ebeveyne gösterilmesi gereken “öf” bile demeyen yüksek ahlaki hassasiyetin yeni nesillere aktarılması için eğitim müfredatlarına aile ahlakı üniteleri eklenmeli; camiler, vakıflar ve aile irşad büroları vasıtasıyla evlilik öncesi rehberlik faaliyetleri yaygınlaştırılmalıdır.

Sonuç olarak gerek bireysel gerekse toplumsal huzurun anahtarı, kökleri Kur’an ve Sünnet’e dayanan, karşılıklı hoşgörü ve adaletle dayalı aile modelinin asrın getirdiği yeni şartlar göz önünde bulundurularak yeniden ihya edilmesinde yatmaktadır.

Kaynaklar

- Ağdemir, S. (1991). Aile ve Eğitim. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 1(1).
- Aksoy, R. (2021). İslam Öncesi Toplumlarda ve İslam'da Kadının Statüsü". *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 15, 20-39.
- Balcı Arvas, F. (2019). Aile, Değerler ve Din: Teorik Bir Yaklaşım. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 199-233.
- Baltacı, A. (2019). Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388.
- Bogdan, R. and Biklen, S. K. (1997). *Qualitative research for education*. Allyn & Bacon Boston, MA.
- Buhârî, E. A. M. (1993). *el-Câmiu 's-sahîh*, nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ. Şam: Dâr İbn Kesîr, Dâr İbn Yemâme.
- Creswell, J. W. (2002). *Educational research: Planning, conducting, and evaluating quantitative*. Prentice Hall Upper Saddle River, NJ.
- Çiçek Kale, Ü. (2022). *İslam Hukukunda Aile içi Huzursuzluklar ve Çözümü* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Demir, N. (2024). Geleneksel ve Modern Aile Yapıları Üzerine Düşünsel Çözümlemeler. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 555-581 Dönmez, İ. K. (2023). *İslâm Hukuk İlminin Esasları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ebû Dâvûd, S. E. (ts.). *Sünen-i Ebû Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.
- Gezer, Z. (2025). *İslam Hukuku ve Türk Medeni Hukukunda Eşlerin Aile İçeri Roller* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Batman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Batman.
- İbn-i Habîb, E. J. (2018). *el-Muhabber* (Çev. Â. Apak ve İ. Güler). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Karaman vd, H. (2003). *Kur'an Yolu Türkçe Meali ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kayacı, İ. (2024). *Mevdûdî'nin Tefhîmu'l-Kur'an Adlı Tefsirinde Aile Konusuna Yaklaşımı* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Klenke, K. (2016). *Qualitative research in the study of leadership*. Emerald Group Publishing.
- Kurtubî, M. A. (2003). *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'an*. İstanbul: Buruc Yayınları. Martı, H. (2015). Hz. Peygamber'i Ahlâkî Bir Model Olarak Benimsemeyen Ötündeki Engeller Üzerine. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(1), 1-12.
- Mızrak, H. (2025). İslam'ın Kadına Bakışı Üzerine Bir İnceleme. *Fikriyat Sosyal Bilimler. Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 66-75.
- Mevdûdî, E. A. (1996). *Tefhîmu'l-Kur'an*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Morgan, G. ve Smircich, L. (1980). The case for qualitative research. *Academy of Management Review*, 5(4), 491-500.
- Morse, J. M. (2016). *Mixed method design: Principles and procedures*. New York: Routledge.
- Nesâî, E. A. (2018). *Sünenü'n-Nesâî (el-Müctebâ)*, thk. Muhammed Rıdvân Arksûsî vd. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- Neuman, W. L. ve Robson, K. (2014). *Basics of social research*. Pearson Canada.
- Okuyan, M. (2024). *Kur'an Tefsiri*. İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları.
- Okuyan, M. (2025). *Kur'an Meal-Tefsir*. İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları.
- Örnek Taşdemir, G. (2019). *Kur'an'da Tüm Fenomenleriyle Aile* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Özkan, H. (2026). Çağdaş Aile Problemleri ve Çözüm Önerileri: İslam Perspektifinden Bir Değerlendirme. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(Aile Özel Sayısı), 565-584.
- Râzî, F. (2008). *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2008.
- Seale, C. (1999). Quality in qualitative research. *Qualitative Inquiry*, 5(4), 465-478.
- Şevkânî, M. Ali. (1961). *Neylû'l-evtâr min esrârî münteka'l-ahbâr*. Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî.
- Shenton, A. K. (2004). Strategies for ensuring trustworthiness in qualitative research projects. *Education for Information*, 22(2), 63-75.
- Taberî, İ. C. (1996). *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*. İstanbul: Hisar Yayınevi.
- Tarhan, N. (2024). *Cinsiyetiyle Barışık Çocuklar Yetiştirmek (Kız Gibi Kızlar, Erkek Gibi Erkekler)*. İstanbul: Aile Yayınları.
- Teyfurov, M. (2014). Kur'an-ı Kerim'de Aile Yapısı. *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 183-200.
- Topaloğlu, B. (2004). *İslam'da Kadın*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Tozduman, A. Z. (1990). *İslâm'da Kadının Hakları*. Ankara: Kadın ve Aile.
- Türk Dil Kurumu. (2021). *Türkçe Sözlük*. sozluk.gov.tr
- Yetik, Ş. (2025). Modern Dünyada Aile Kurumunun Dönüşümü ve Kur'an'ın Rehberliği. *ASBÜ YUVA Uluslararası Aile Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 269-284.
- Vâkidî, M. b. Ö. (1984). *Kitâbü'l-Megâzî* (nşr. M. Jones). Darü'l-Ma'arif.

AİLE GİRİŞİMCİLİĞİNDE KADIN VE ÇOCUKLARIN ROLÜ: BİBLİYOMETRİK BİR BAKIŞ*

Yusuf Esmer**

Giriş

Aile işletmeleri, dünyada ekonomik yapının en yaygın işletme türlerindedir. Dünya geneline bakıldığında işletmelerin %80'inden fazlası aile işletmesidir. Bu işletmelerin girişimcilik faaliyetleri, ekonomik büyüme ve toplumsal istikrar açısından stratejik bir öneme sahiptir (Anwar vd., 2024: 539). Bu bağlamda aile işletmesinden daha fazlasını ifade eden aile girişimciliği, girişimcilik, aile ve aile işletmesi alanlarının kesiştiği noktada yer almakta olup (Randerson, 2024: 431), sosyal ve ekonomik yapılarda hem geleneksel hem de çağdaş üretim şekillerini bir arada barındırmakta ve literatürde de giderek daha fazla ilgi görmektedir. Özellikle KOBİ'lerin sürdürülebilirliğinde aile girişimlerinin rolü ortaya çıkarken, bu girişimlerde kadın ve çocukların rollerinin ele alınması önem arz etmektedir. Dolayısıyla aile girişimciliği ekonomik bir faaliyet alanı olmakla birlikte toplumsal cinsiyet rolleri, kuşaklararası bilgi aktarımı ve sosyal sermaye oluşumu yönünden de önemli bir araştırma alanı sunmaktadır (Aldrich ve Cliff, 2003: 573; Carter vd., 2015: 49).

Kadınların aile girişimciliğindeki rolü, görünür ve görünmez işgücü bağlamında değerlendirildiğinde, bir işletmenin kuruluşundan iş yönetimi ve organizasyonuna kadar geniş bir süreçte etkili olmaktadır. Girişimci kadınlar çoğu zaman işletmelerin finansal konularda karar verme süreçlerine katılmakla birlikte iş organizasyonlarında aktif roller almakta ve iş-aile yaşamı arasında denge kuran aktörler olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca sosyal normlar ve yapısal eşitsizlikler nedeniyle kadınların katkıları çoğu zaman yeterince bilinmemekte ve kayıt altına alınmamaktadır. Bu durum, aile girişimciliğinde kadın odaklı analizlerin yapılması gerektiği sonucunu ortaya koymaktadır (Jennings ve Brush, 2013: 663). Kadınların aile girişimciliğindeki rolü, yalnızca ekonomik olmayıp, aynı zamanda eşitlik politikalarının geliştirilmesi, toplumsal cinsiyet kalıplarının dönüşümü ve yenilikçi yönetim anlayışlarının benimsenmesi noktalarında da rolleri bulunmaktadır (Marín Palacios, 2023: 552). Bu bağlamda aile girişimlerinin dönüşümünde ve uzun süreli rekabet gücünün sağlanmasında kadınların stratejik bir öneme sahip oldukları söylenebilmektedir.

Çocukların aile girişimciliğindeki rolü, kuşaklar arası aktarım ve sürdürülebilirlik açısından değerlendirilebilmektedir. Çocuklar, erken yaşlardan itibaren aile işletmelerinde görev alarak uygulamalı beceriler kazanmakta ve girişimcilik kültürünü de deneyimleyerek öğrenmektedir. Bu süreç, kuşaklararası bilgi aktarımının temel mekanizmalarından biridir. Ayrıca çocukların aile işletmelerine katılımı, gelecekteki liderlik ve devralma süreçlerine olumlu katkı sağlama açısından stratejik öneme sahiptir (Jaskiewicz vd., 2015: 29). Çocukların erken yaşta girişimcilik kültürü ile tanışmalarının, aile işletmelerinin devamlılığına katkı sağlamakta ve sosyo-duygusal zenginlik kapsamında aile değerlerinin korunmasına hizmet etmektedir (Anwar vd., 2024: 539). Bu dolayısıyla çocukların aile girişimciliğe katılımı, aile işletmesinin geleceğini güvence altına almakla birlikte aynı zamanda girişimcilik ekosisteminde yenilikçi yaklaşımların ortaya çıkmasına da hizmet ettiği söylenebilmektedir.

Bibliyometrik analiz, belirli bir araştırma alanındaki akademik üretimin yapısını, gelişimini ve eğilimlerini ortaya koymayı amaçlayan bir tekniktir. Bu yönüyle bibliyometrik analiz çalışmaları, mevcut literatürün haritalandırılmasına ve gelecekteki araştırma boşluklarının belirlenmesine katkı sağlamaktadır (Donthu vd., 2021: 285). Bu bağlamda ilgili literatür incelendiğinde girişimcilikte ailenin rolü üzerine yapılan Bibliyometrik araştırmaların son yıllarda yoğunlaştığı, bu alanda disiplinler arası iş birliğinin giderek arttığı ve özellikle kadın girişimciliği ve kuşaklar arası sürdürülebilirlik temalarının öne çıktığı görülmektedir (Aldrich ve Cliff, 2003;

* Bu çalışma İçişleri Bakanlığı destekli 2025/565 nolu protokollü "Güçlü Kadın, Mutlu Aile, Güçlü Toplum Projesi kapsamında yapılmıştır.

** Prof. Dr., Bayburt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, Bayburt, yesmer@bayburt.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3691-1730>

Discua Cruz vd., 2012; Cardella vd. 2020). Bununla birlikte aile girişimciliğinde kadınların rolüne odaklanan bibliyometrik çalışmaların olduğu (Anwar vd., 2024) ancak çocukların rolüne de odaklanan bir bibliyometrik analiz çalışmasının olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum aile girişimciliğinde kadın ve çocukların rolünü birlikte ele alan bibliyometrik bir araştırmaya gereksinim olduğunu ortaya koymaktadır.

Bibliyometrik analiz aracılığıyla, aile girişimciliğinde kadın ve çocukların rolüne ilişkin literatürün hangi dönemlerde yoğunlaştığı, hangi temaların öne çıktığı ve hangi araştırmacıların alana katkı sağladığı sistematik bir biçimde incelenebileceği düşünülmektedir. Bu nedenle çalışmada, aile girişimciliği bağlamında kadın ve çocukların rolünün bibliyometrik bir açıdan incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, çalışmada ilgili literatürün kapsamı, gelişim eğilimleri ve temel araştırma odakları analiz edilerek, alandaki bilgi birikiminin sistematik bir değerlendirmesi sunulmaktadır. Böylece hem teorik hem de uygulamaya dönük çıkarımlar elde edilmesi hedeflenmekte olup, bu yönde literatüre katkı sağlanması düşünülmektedir.

Yöntem

Bu çalışma nicel araştırma yöntemi kapsamında bibliyometrik analiz tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Bibliyometrik analiz, bilimsel bir konuyu derinlemesine incelemek için matematiksel ve haritalama tekniklerinin kullanıldığı nicel bir analiz tekniğidir (Lawani, 1981: 294; Şahin, 2024: 1360). Bu teknik, belirli bir alanda bilimsel etkiyi ölçme ve gelecekteki araştırmalara yön vermesi açısından önemli bir araçtır (Dertli ve Dertli, 2025: 56). Araştırma verileri, Web of Science (WoS) Core Collection veri tabanı üzerinden 2026'nın 2. çeyreğinde çekilmiştir. Tarama stratejisi olarak; Şekil 1'de görüldüğü gibi aile girişimciliği bağlamında kadın ve çocukların rolünü kapsayacak şekilde çoklu anahtar kelime kombinasyonları kullanılmıştır. Bu noktada “family (aile)”, “women/female (kadın)”, “child (çocuk)” ve “entrepreneur (girişimci)” kavramları Topic TS (konu, özet, başlık, anahtar kelime, anahtar kelime artı) bazında taranmıştır. Yapılan gelişmiş arama sonucunda, kriterlere uygun 214 belge analiz edilmek üzere veri setine dâhil edilmiştir

Şekil 1. Tarama Özet Raporu

WoS veri tabanından indirilen veri setinin analizleri ise Bibliometrix R ve VOSviewer analiz programları ile görsel haritalama tekniği üzerinden yapılmıştır. Bibliometrix R ile ana bilgiler, yıllık bilimsel üretim, yıllık ortalama atıf sayısı, Bradford yasasına göre temel kaynaklar, üç alan analizi (özet, anahtar kelime artı, anahtar kelime), ülkelerin zaman içindeki üretimi, faktöriyel analizi, kelime bulutu, kelimelerin zaman içindeki sıklığı, eş oluşum ağı, trend konu ve tematik evrim analizleri yapılmıştır. VOSviewer ile de ülke atıf ağı ve ortak kelime ağı analizleri yapılmıştır.

Çalışmada araştırmanın amacı ve yöntemi doğrultusunda aşağıdaki sorulara yanıt aranmaktadır:

- Aile girişimciliğinde kadın ve çocukların rolüne ilişkin literatürün ana bilgileri nelerdir?

- İlgili literatürdeki yıllık bilimsel üretim 1995-2026 yılları arasında nasıl bir gelişim ve değişim sergilemektedir?
- Çalışmaların bilimsel etki düzeyini gösteren yıllık ortalama atıf sayıları zaman içinde nasıl bir dağılım göstermektedir?
- Bradford Yasası'na göre bu alandaki çalışmaları yayımlayan temel kaynaklar hangileridir?
- Ülkelerin zaman içindeki üretimi incelendiğinde, hangi ülkeler literatüre en fazla katkı sağlamaktadır?
- Ülke atıf ağı analizi sonuçlarına göre bilimsel etkileşim ve atıf trafiği hangi ülkeler arasında yoğunlaşmaktadır?
- Üç alan analizi (özet, anahtar kelime artı, anahtar kelime) sonuçları, temel kavramlar arasındaki nasıl bir ilişki yapısını ortaya koymaktadır?
- Ortak kelime ağı analizi bulgularına göre literatürdeki merkezi kavramlar nelerdir?
- Kelime bulutu sonuçlarına göre literatürde en yüksek frekansa sahip olan temel kavramlar hangileridir?
- Faktöriyel analiz sonuçları, literatürdeki kavramların hangi kümeler altında toplandığını göstermektedir?
- Kelimelerin zaman içindeki sıklığı incelendiğinde, literatürün odak noktası yıllar içinde nasıl bir dönüşüm geçirmektedir?
- Son yıllarda öne çıkan trend konular nelerdir?
- Tematik evrim analizi kapsamında geçmişten günümüze kavramsal temalar nasıl bir değişim ve gelişim göstermektedir?
- Aile girişimciliği literatüründe kadınlar ve çocuklar temalarının eş oluşum yapısı nasıldır?

Bulgular

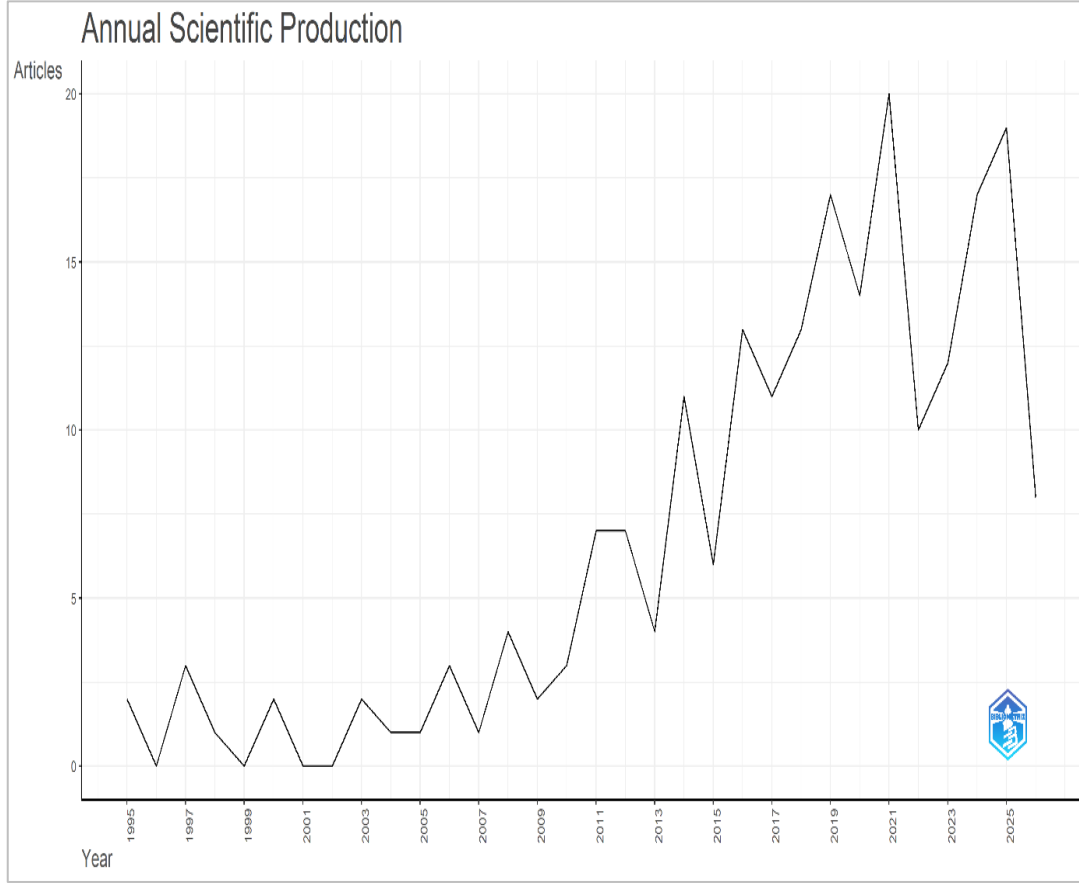
Bu bölümde WoS veri tabanında yayımlanan aile girişimciliğinde kadın ve çocukların rolüne ilişkin 214 bilimsel yayın üzerinde yapılan bibliyometrik analiz sonucunda elde edilen bulgular sunulmaktadır.

Şekil 2. Ana Bilgiler

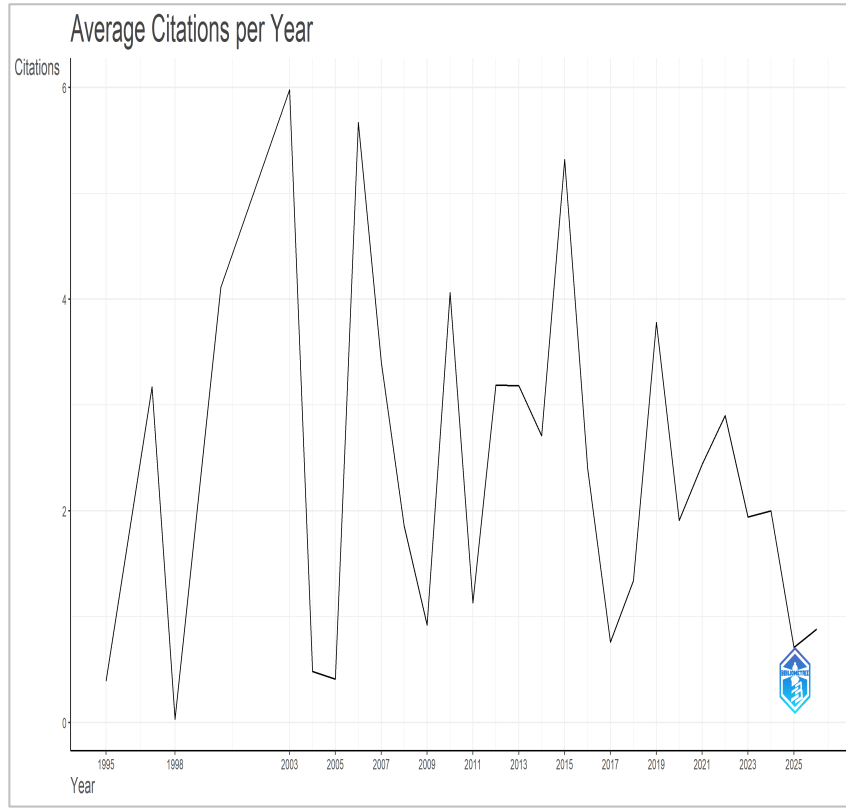
Şekil 2’de yer alan aile girişimciliğinde kadın ve çocukların rolüne odaklanan ilgili literatürün ana bilgileri incelendiğinde 1995-2026 dönemini kapsayan 214 dokümanın, 161 ayrı kaynak üzerinden akademiye sunulduğu görülmektedir. Söz konusu literatürün yıllık %4.57’lik bir büyüme göstermesi, konunun son 30 yılda sürdürülebilir bir akademik ilgiye mazhar olduğunu ortaya koymaktadır. Doküman başına düşen ortalama 23.41 atıf oranı ve toplamda kullanılan 10.797 referans, incelenen çalışmaların bilimsel etki değerinin ve teorik derinliğinin yüksek olduğuna işaret etmektedir. Kavramsal yapı incelendiğinde ise 645 yazar anahtar

kelimesi ile temsil edilen geniş tematik yapı konunun disiplinlerarası doğasını yansıtmaktadır. Yazarlar arası iş birliği dinamikleri açısından ise toplam 514 yazarın alana katkı sağladığı, yayınların büyük çoğunluğunun çok yazarlı bir yapı arz ettiği ve %25.7'lik uluslararası iş birliği oranına sahip olduğu görülmektedir.

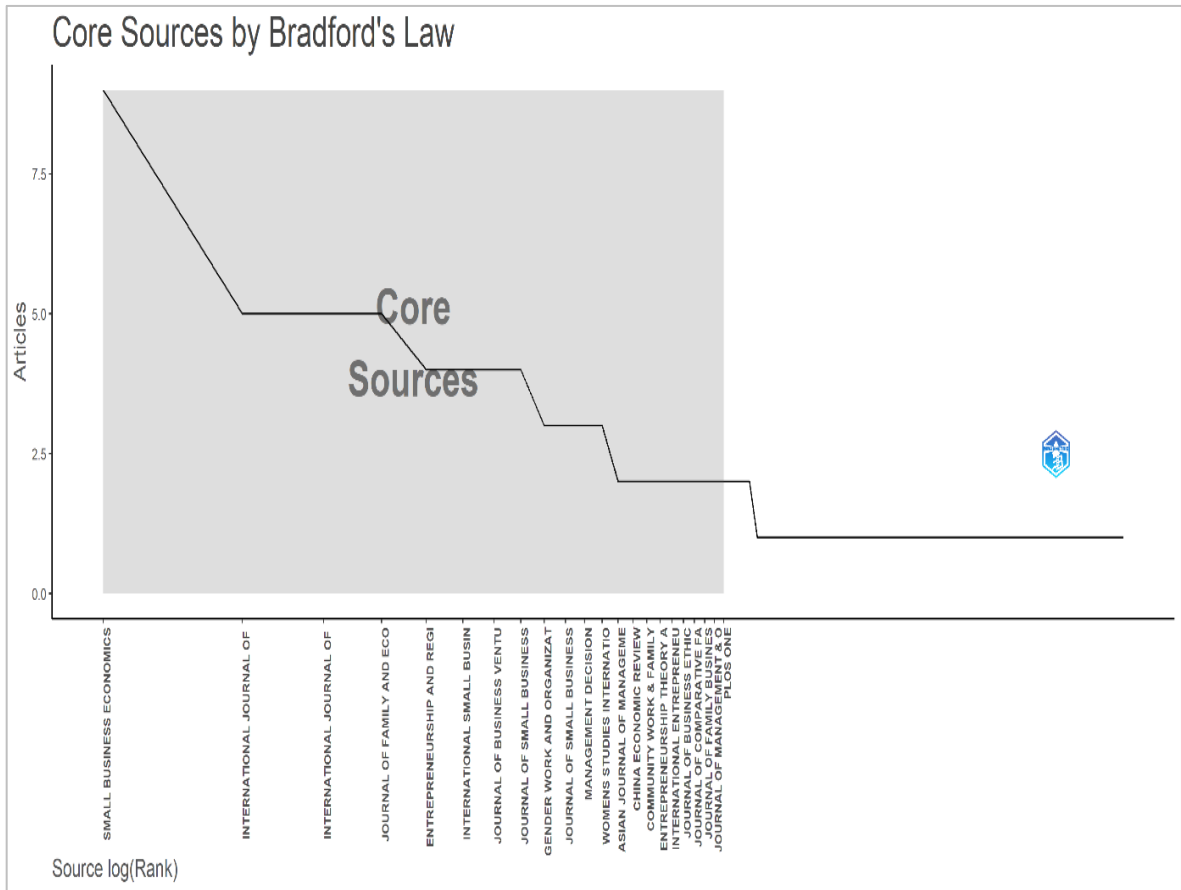
Şekil 3. Yıllık Bilimsel Üretim

Şekil 3'te görüldüğü üzere aile girişimciliği bağlamında kadın ve çocukların rolünü inceleyen ilk bilimsel yayının 1995 yılında gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu tarihten 2010 yılına kadar olan süreçte yayın sayılarının düşük frekansta ve dalgalı bir seyir izlediği müşahade edilmektedir. Ancak 2011 yılı itibarıyla bir kırılma yaşandığı ve yıllık üretim miktarının istikrarlı bir artış eğilime girdiği tespit edilmiştir. Özellikle 2016 (n=13), 2019 (n=17), 2021 (n=20) ve 2025 (n=19) yılları, literatürün en üretken dönemleri olarak öne çıkmaktadır. 2021 yılında ulaşılan 20 yayınlık zirve noktası, konunun akademik ilginin merkezine yerleştiğinin somut bir göstergesidir. İncelenen dönemin son halkası olan 2026 yılının ilk çeyreğinde dahi 8 yayına ulaşılmış olması, bilimsel üretimdeki bu ivmenin güncelliğini koruduğunu ve çalışma alanının genişleme potansiyelini devam ettirdiğini ortaya koymaktadır.

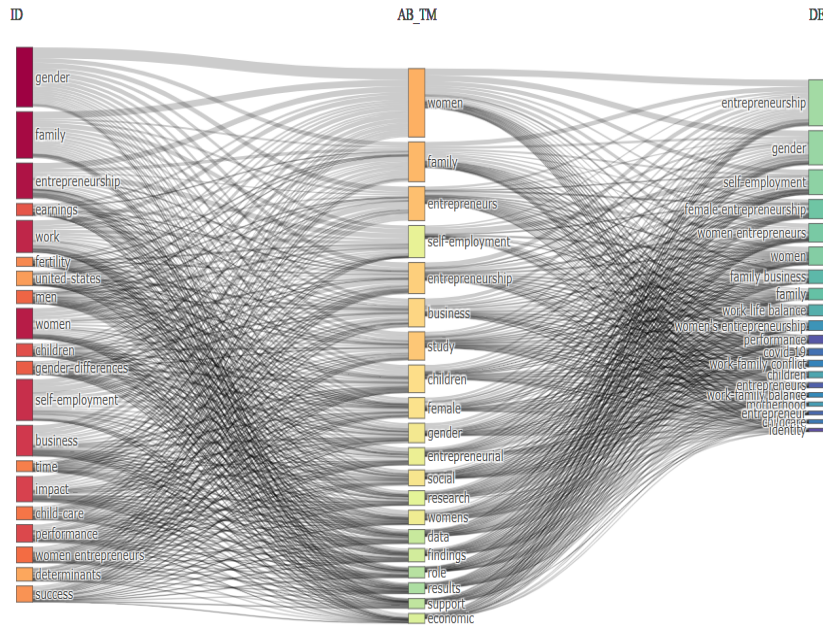
Şekil 4. Yıllık Ortalama Atıf Sayısı

Şekil 4’te görüldüğü üzere literatürdeki çalışmaların bilimsel etki düzeyini yansıtan yıllık ortalama atıf sayılarının, belge başına düşen atıf oranlarının yıllar itibarıyla heterojen bir dağılım sergilediği anlaşılmaktadır. Özellikle 2003 yılında belge başına ortalama 143.50, 2006 yılında 119.00 ve 2000 yılında 111.00 atıf değerlerine ulaşılması, bu dönemlerin literatürde öncü ve yüksek etkili çalışmaların yayımlandığı yıllar olduğunu göstermektedir. Daha yakın dönem incelendiğinde ise 2015 yılında ortalama 63.83 ve 2019 yılında 30.24 atıf değerleriyle dikkat çeken bir etki düzeyi görülmektedir. Buna karşın, 2024–2026 dönemine ait ortalama atıf sayılarındaki görece düşüş, söz konusu çalışmaların henüz yeterli atıf birikim süresine ulaşmamış olmasından kaynaklanan doğal bir bibliyometrik eğilim olarak değerlendirilmektedir. Toplam atıf sayılarının yıllık ortalaması incelendiğinde ise özellikle 2021 yılı ve sonrasında artan bilgi birikiminin, alanın entelektüel derinliğini güçlendirdiği ve ilgili çalışmaların literatürde daha fazla referans alınma potansiyeline sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

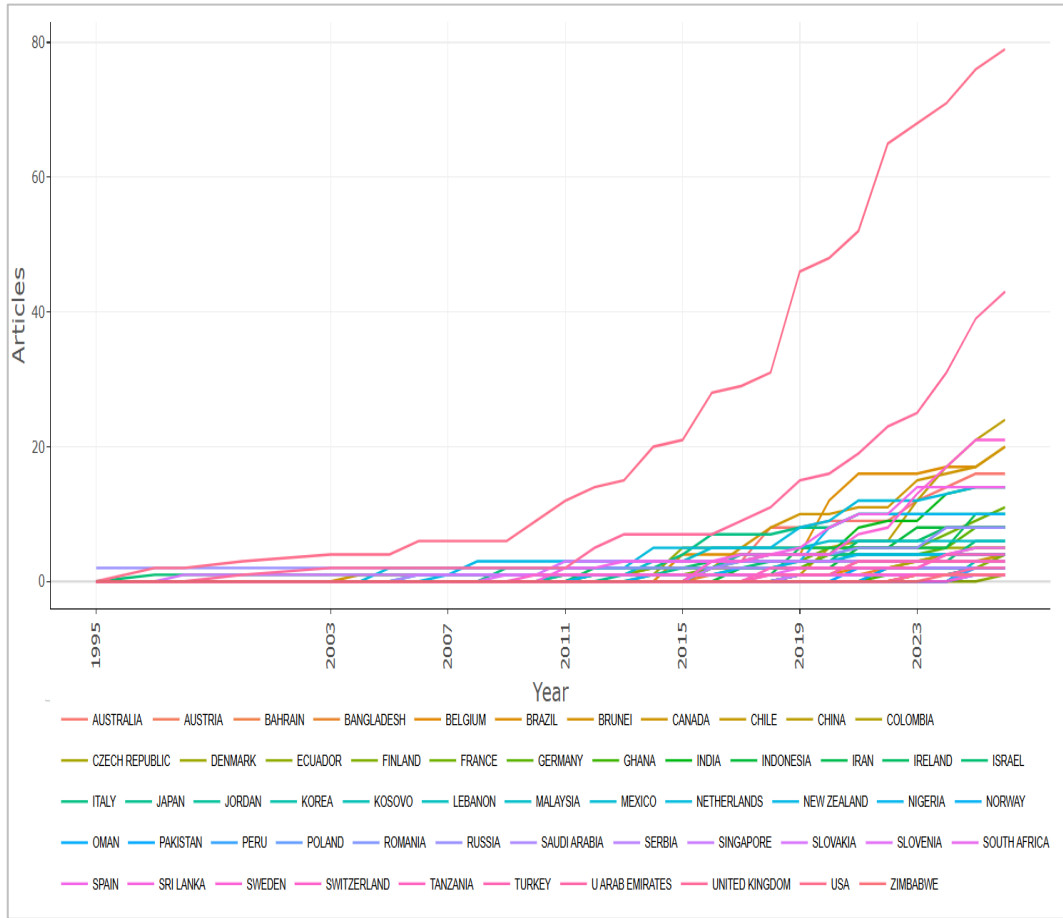
Şekil 5. Bradford Yasasına Göre Temel Kaynaklar

Şekil 5’te görüldüğü üzere “Small Business Economics” (n=9) en yüksek yayın sayısına sahip dergi olup bunu “International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research” (n=5), “International Journal of Gender and Entrepreneurship” (n=5) ve “Journal of Family and Economic Issues” (n=5) izlemektedir. Bunları, her biri n=4 yayın ile “Entrepreneurship and Regional Development”, “International Small Business Journal”, “Journal of Business Venturing” ve “Journal of Small Business Management” dergileri takip etmektedir.

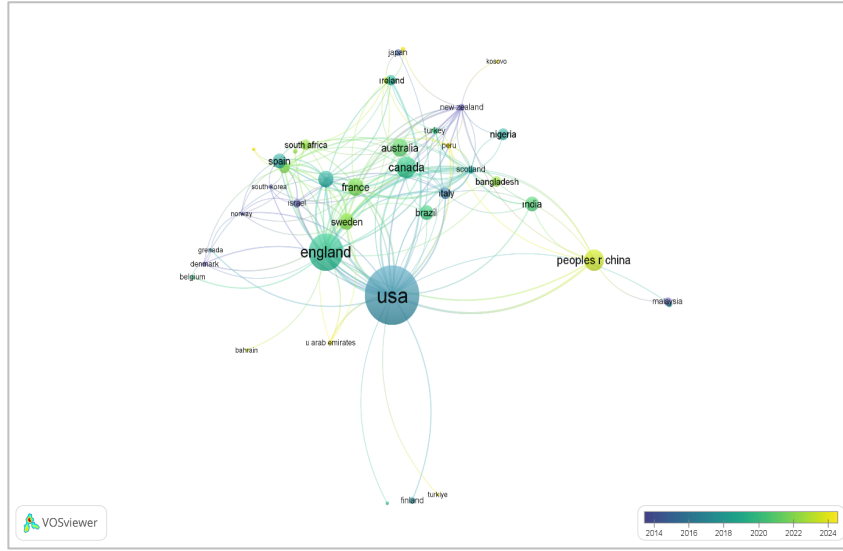
Şekil 6. Üç Alan Analizi (Özet, Anahtar Kelime Artı, Anahtar Kelime)

Şekil 6 “cinsiyet”, “aile” ve “girişimcilik” kavramlarının tüm alanlar arasında güçlü bağlantılar kurarak literatürün temel eksenini oluşturduğunu göstermektedir. Özet terimleri incelendiğinde, “kadınlar”, “aile”, “girişimciler” ve “kendi kendine istihdam” kavramlarının öne çıktığı belirlenmiştir. Bu durum, çalışmaların büyük ölçüde kadınların girişimcilik faaliyetleri ile aile yapısı içerisindeki rollerine odaklandığını göstermektedir. Yazar anahtar kelimelerinde ise “girişimcilik”, “cinsiyet”, “kadın girişimciliği”, “aile işletmesi” ve “iş yaşam dengesi” kavramlarının yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Bu kavramların özette yer alan kelimelerle kurduğu bağlantılar, kadınların girişimcilik ekosistemindeki rolünün süreklilik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, “çocuklar” ve “çocuk bakımı” gibi kavramların “aile işletmesi”, “iş aile dengesi” ve “annelik” ile kurduğu doğrudan ilişkiler, literatürün aile içi sorumluluklar ile girişimcilik faaliyetleri arasındaki dengeye odaklandığını göstermektedir. Diyagramda gözlemlenen yoğun bağlantı yapısı, kadın ve çocukların aile girişimciliğinde yalnızca demografik unsurlar olmadığını aynı zamanda kimlik, performans ve ekonomik etki ekseninde ele alınan önemli faktörler olduğunu ortaya koymaktadır.

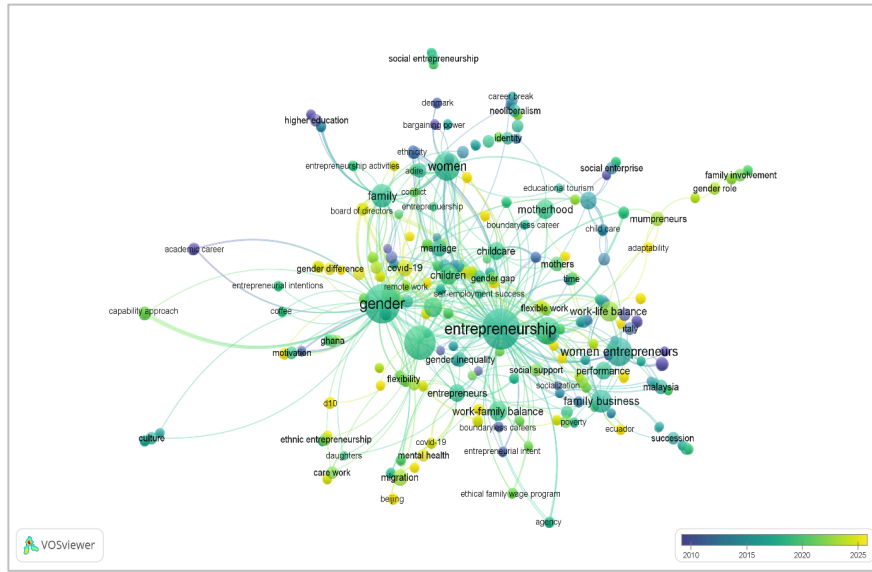
Şekil 7. Ülkelerin Zaman İçindeki Üretimi

Şekil 7’de yer alan ülkelerin yıllık yayın performansları incelendiğinde, Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) analize dâhil edilen tüm yıllar boyunca açık ara liderliğini koruduğu ve 2026 yılı itibarıyla (n=79) ulaşarak alanın merkezi konumuna yerleştiği görülmektedir. ABD’yi takiben Birleşik Krallık, özellikle 2019 yılı sonrasında sergilediği artış eğilimiyle 2026 yılı itibarıyla (n=43) ulaşarak literatürdeki konumunu güçlendirdiği anlaşılmaktadır. Son yıllardaki üretim eğilimleri değerlendirildiğinde ise Çin, Brezilya, İsveç, Kanada gibi ülkelerin 2024–2026 döneminde yayın sayılarını istikrarlı biçimde artırarak 15–20 yayın bandının üzerine çıktığı (n>15) ve literatüre önemli katkılar sağladığı görülmektedir. Bununla birlikte, Türkiye, Nijerya, Endonezya ve İtalya gibi ülkelerin özellikle 2020 sonrası dönemde yayın üretim kapasitelerinde belirgin bir artış kaydettiği anlaşılmaktadır.

Şekil 8. Ülke Atıf Ağı

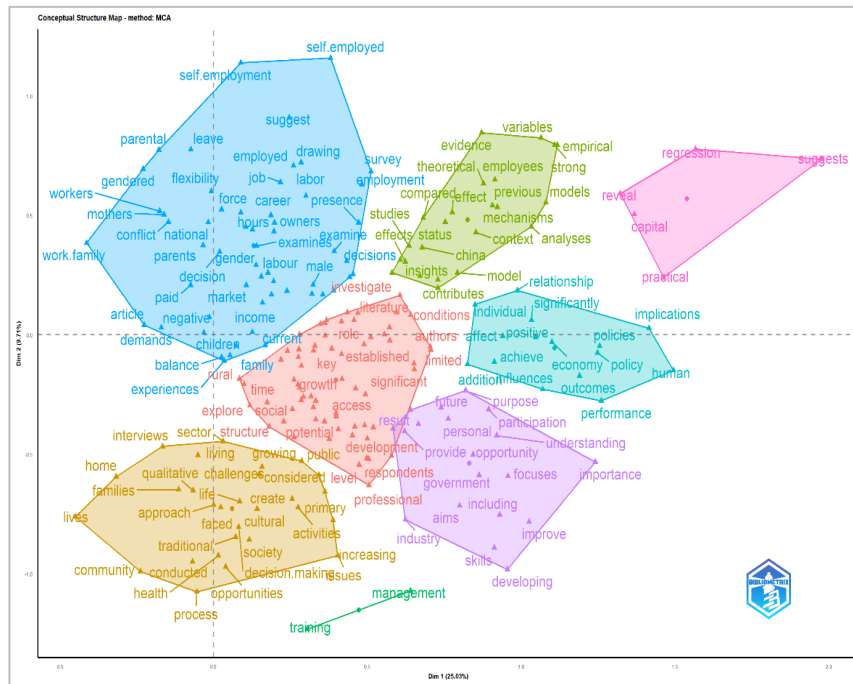
Şekil 8 aile girişimciliği bağlamında kadın ve çocukların rollünü inceleyen çalışmaların ülke atıf ağının 41 düğüm, 9 küme, 170 bağlantı ve 340 toplam bağlantı gücünden meydana geldiğini göstermektedir. Bu noktada en fazla atıf alan ülkelerin sırasıyla ABD (2498 atıf), İngiltere (802 atıf), İsrail (262 atıf), Yeni Zelanda (254 atıf), İtalya (237 atıf), Hollanda (224 atıf) ve İskoçya (211 atıf) olduğu görülmektedir.

Şekil 9. Ortak Kelime Ağı

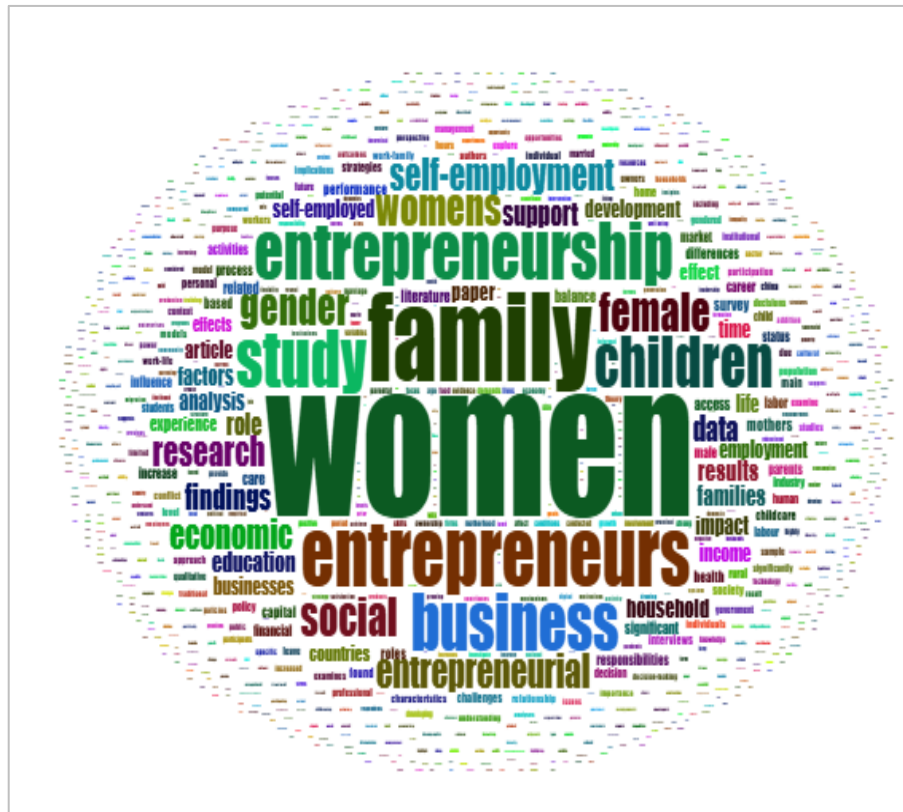
Şekil 9 aile girişimciliği bağlamında kadın ve çocukların rolünü inceleyen çalışmaların ortak kelime ağının 492 düğüm, 47 küme, 1609 bağlantı ve 1692 toplam bağlantı gücünden meydana geldiğini göstermektedir. Bu bağlamda Toplam bağlantı gücü (Total Link Strength-TLS) verilerine göre, “girişimcilik” ve “cinsiyet” kavramları ağın merkezinde yer alan ve diğer temaları birbirine bağlayan en güçlü düğüm noktaları olarak belirlenmiştir. Ağ yapısı incelendiğinde, “kendi kendine istihdam”, “kadın girişimciler” ve “kadın girişimciliği” kavramları arasındaki yüksek ilişki düzeyi, kadınların girişimci kimliği üzerine kurulu güçlü bir teorik odağın varlığını göstermektedir. Bununla birlikte, “aile” ve “iş-yaşam dengesi” kavramlarının “annelik” ve “iş-aile çatışması” ile kurduğu doğrudan bağlantı, literatürün aile içi sorumluluklar ile çalışma yaşamı arasındaki dengeyi temel bir araştırma konusu olarak ele aldığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, “çocuklar” ve “nesiller arası aktarım” gibi kavramların “aile işletmesi” kümesi içerisinde yer alması, çocukların işletme sürekliliği açısından stratejik bir konumda değerlendirildiğini göstermektedir. Son yıllarda

ağa eklenen “COVID-19”, “dijital girişimcilik”, “kimlik” gibi kavramlar ise literatürün son yıllarda güncel krizler ve dijitalleşme süreçleri doğrultusunda yeni araştırma alanlarına doğru genişlediğini göstermektedir.

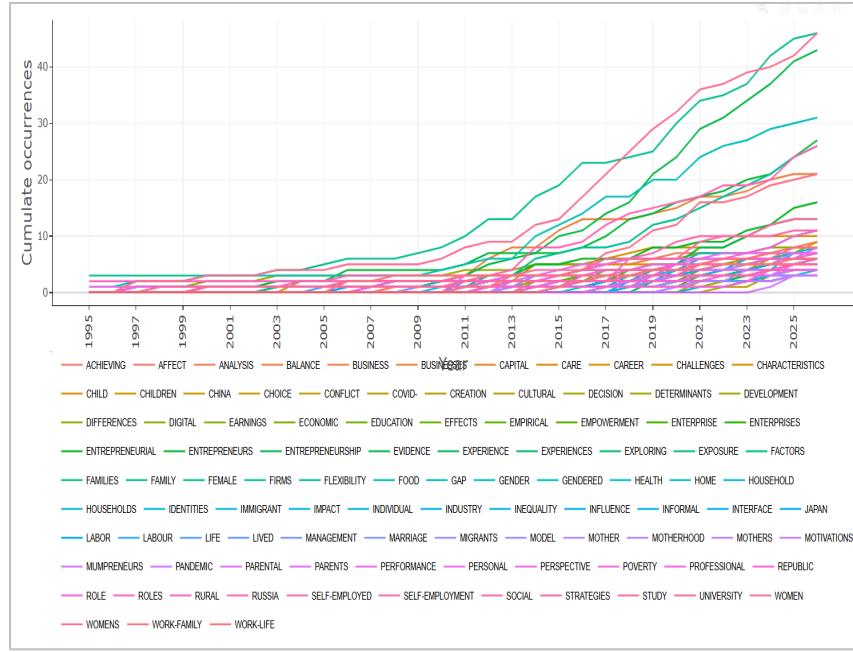
Şekil 10. Faktöriyel Analizi

Şekil 10'da yer alan birinci küme, kadınlar, aile, çocuklar, anneler, ebeveynler, iş gücü, çocuk bakımı gibi kavramları içermekte olup, aile içi roller, toplumsal cinsiyet ve bakım sorumlulukları ekseninde yoğunlaşmaktadır. İkinci küme, girişimcilik, ekonomik, eğitim, destek, stratejiler, işletmeler, profesyonel yapı gibi kavramlardan oluşmaktadır. Üçüncü küme, aileler, sağlık, toplum, kültürel yapılar, geleneksel yaşam, sosyal sorunlar gibi kavramları içermekte olup, girişimciliğin toplumsal ve kültürel bağlamını ortaya koymaktadır. Dördüncü küme, etki, modeller, analizler, değişkenler, ampirik, teorik çalışmalar gibi akademik ve analitik kavramlardan oluşmaktadır. Beşinci küme, regresyon, öneriler, pratik, performans gibi kavramlarını vurgulamaktadır. Altıncı küme, politika, ekonomi, bireysel, performans, sonuçlar gibi kavramları içermekte olup, girişimciliğin ekonomik ve politik etkilerine odaklanmaktadır. Yedinci küme, bilgi, yetenekler, fırsatlar, amaçlar, anlamak, geliştirmek gibi kavramlarla bireysel gelişim, kapasite artırımı ve fırsatlara erişim temalarını içermektedir. Sekizinci küme ise yönetmek, eğitim gibi daha sınırlı sayıda kavramla girişimcilik süreçlerinde yönetim ve eğitim boyutuna işaret etmektedir.

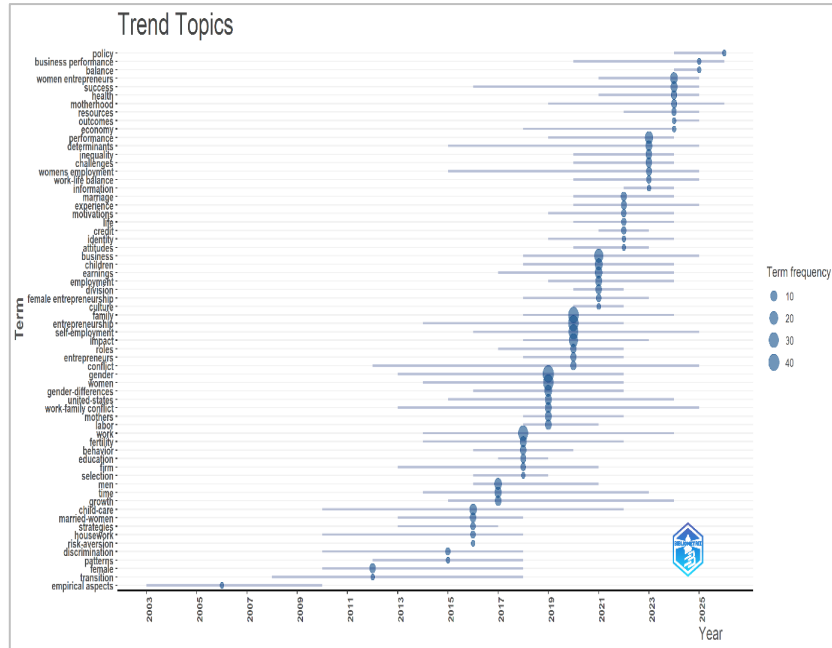
Şekil 11. Kelime Bulutu

Şekil 11’de en sık geçen ifadeler arasında kadınlar, aile, girişimciler, çalışmak ve girişimcilik kelimelerinin yer aldığı görülmektedir. Bu da kadınların aile temelli işletmelerde hem ekonomik hem de sosyal roller üstlendiğini ortaya koymaktadır. Kelime bulutunda aynı zamanda çocuklar, bakım, anneler, ebeveynler gibi kavramların yüksek sıklıkta yer alması, çocukların aile girişimciliği sürecinin merkezinde olduğunu göstermektedir. Kadınların girişimcilik faaliyetleri, çocukların eğitimi, refahı ve gelişimi ile doğrudan ilişkilidir. Aynı zamanda sosyal, kültürel, cinsiyet, eşitsizlik gibi kavramlar, toplumsal normların ve cinsiyet rollerinin kadın girişimciliğini şekillendirdiğini vurgulamaktadır. Özellikle kırsal ve düşük gelirli bağlamlarda, kadınların kaynaklara erişimi, finansal destek ve eğitim imkânları sınırlı olabilmektedir. Araştırma, analiz ve bulgular gibi kavramların yoğunluğu ise bu alanın akademik olarak da geniş biçimde incelendiğini göstermektedir. Elde edilen bulgular aile girişimciliğinin hem güçlendirilmesi hem de çocukların gelişimi açısından önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

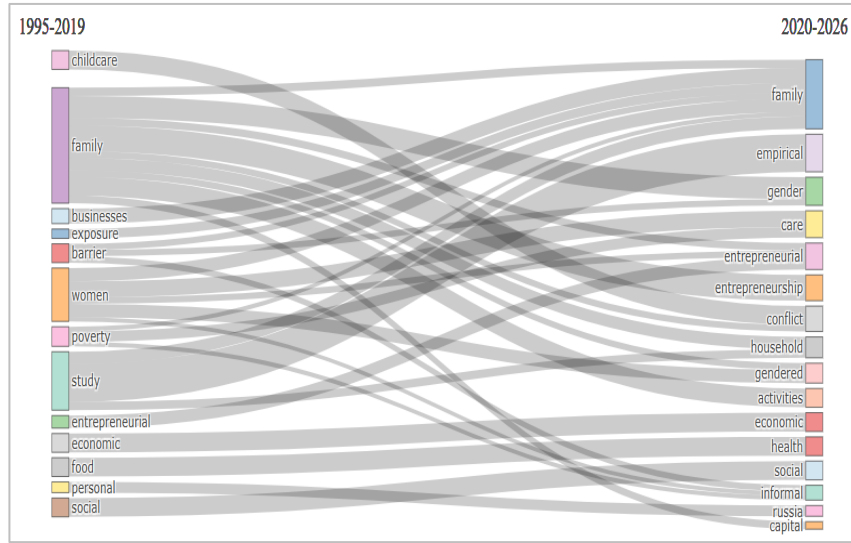
Şekil 12. Kelimelerin Zaman İçindeki Sıklığı

Şekil 12, kelimelerin yıllar içindeki değişimini göstererek aile girişimciliği literatürünün zamanla nasıl genişlediğini ortaya koymaktadır. İlk yıllarda sınırlı sayıda kavram öne çıkarken, özellikle 2000'li yıllardan itibaren aile, kadınlar, girişimcilik, cinsiyet gibi temel kavramların kullanımında belirgin bir artış olduğu görülmektedir. Bu artış, kadınların girişimcilik faaliyetlerindeki rolüne yönelik akademik ilginin giderek yoğunlaştığını göstermektedir. 2010 sonrası dönemde ise çocuklar, anneler, ebeveynler, iş-aile dengesi, bakım, kariyer gibi kavramların daha sık kullanılmaya başlaması, aile içi roller ve sorumlulukların girişimcilik bağlamında daha fazla ele alındığını ortaya koymaktadır. Aynı dönemde ekonomik, iş gücü, işletmeler, performans gibi kavramlardaki artış, konunun sadece sosyal değil aynı zamanda ekonomik boyutuyla da derinlemesine incelendiğini göstermektedir. Son yıllarda ise dijital, pandemi, COVID, esneklik, göçmenler gibi yeni kavramların literatüre dâhil olması, küresel gelişmelerin ve krizlerin aile girişimciliği üzerindeki etkilerine dikkat çekmektedir.

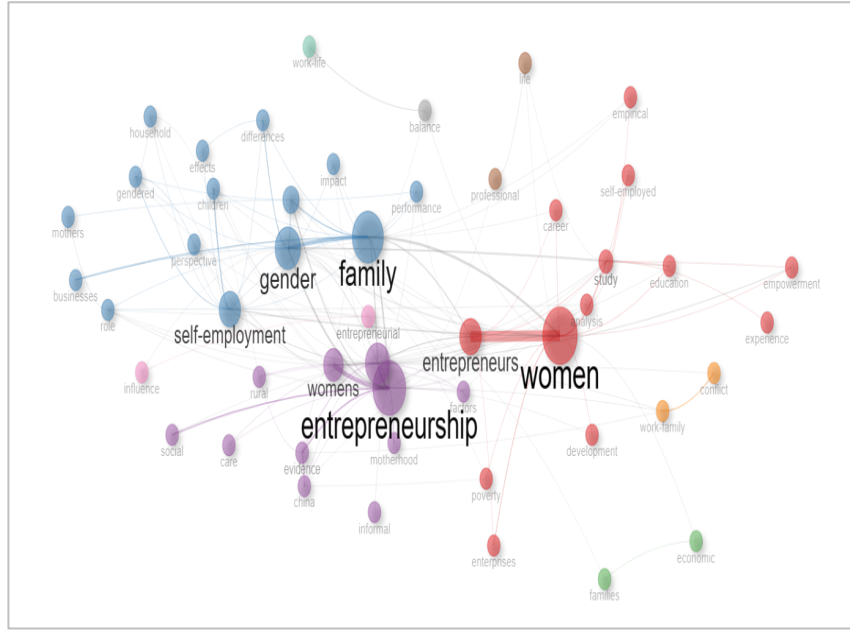
Şekil 13. Trend Konular

Şekil 13'te görüldüğü üzere cinsiyet, aile, girişimcilik, kadınlar gibi temel kavramlar uzun bir zaman aralığında yüksek sıklıkta görülerek alanın çekirdek temalarını oluşturmaktadır. Özellikle 2018 sonrası dönemde aile, iş, işletme, serbest meslek gibi kavramların öne çıkması, araştırmaların daha çok ekonomik faaliyetler ve çalışma hayatı bağlamına yöneldiğini göstermektedir. Bununla birlikte çocuklar, anneler, çocuk bakımı, iş-aile çatışması gibi kavramların orta ve son çeyrek yıllarda yoğunlaşması, aile içi rollerin ve bakım sorumluluklarının giderek daha fazla önem kazandığını ortaya koymaktadır. Aynı şekilde eşitsizlik, zorluklar, ayrımcılık, kadın istihdamı gibi konular, özellikle son yıllarda dikkat çeken sosyal sorun alanları arasında yer almaktadır. Son dönem trendlerinde performans, başarı, büyüme, iş performansı, stratejiler gibi kavramların öne çıkması, kadın girişimciliğinin artık sadece katılım değil aynı zamanda verimlilik ve sonuç odaklı olarak da değerlendirildiğini göstermektedir. Ayrıca pandemi, sağlık, dijitalleşme, iş yaşam dengesi gibi yeni nesil konuların 2020 sonrası dönemde yükselmesi, küresel gelişmelerin literatürü doğrudan etkilediğini ortaya koymaktadır.

Şekil 14. Tematik Evrim

Şekil 14'te sunulan tematik evrim analizi, aile girişimciliği alanındaki kavramların zaman içinde nasıl dönüşüm geçirdiğini ortaya koymaktadır. 1995–2019 döneminde öne çıkan temalar ile 2020–2026 dönemindeki temalar arasında güçlü bağlantılar bulunmakla birlikte, bazı kavramların yön değiştirerek yeni araştırma alanlarına evrildiği görülmektedir. Özellikle aile teması hem önceki hem de sonraki dönemde merkezde yer alarak süreklilik göstermiş; girişimcilik, cinsiyet, işletme gibi kavramlarla güçlü bağlar kurmuştur. İlk dönemde engel, yoksulluk, çalışma, kadınlar gibi daha çok yapısal sorunlara ve temel sosyal konulara odaklanılırken, ikinci dönemde bu temaların aile, bakım, iş-yaşam, cinsiyet, girişimcilik gibi alanlara dönüştüğü dikkati çekmektedir. Ayrıca ekonomik, sosyal, girişimci gibi bazı temaların her iki dönemde de devam etmesi, bu kavramların alanın temel yapı taşları olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşılık kadınlar temasının zamanla bakım, cinsiyetlendirilmiş deneyimler, stratejiler gibi daha detaylı alt başlıklara ayrılması, literatürün derinleştiğini ve çeşitlendiğini ortaya koymaktadır.

Şekil 15. Eş Oluşum Ağı

Şekil 15’te yer alan eş oluşum ağ yapısı incelendiğinde, kadınlar, girişimcilik, cinsiyet kavramlarının hem yüksek bağlantı gücüne hem de ağ içinde belirgin bir odaklılığa sahip olduğu görülmektedir. Birinci kümede daha çok girişimciler, çalışmak, analiz, kariyer, eğitim gibi ekonomik ve bireysel düzeydeki kavramlar yoğunlaşırken ikinci kümede aile, cinsiyet, çocuklar, rol, işletme gibi daha ilişkisel ve sosyal temalar öne çıkmaktadır. Üçüncü ve dördüncü kümelerde ise ekonomik yapı, girişimcilik ve sosyal bağlamın birleştiği daha geniş tematik alanlar yer almaktadır. Ayrıca iş-aile, denge, iş-yaşam gibi kavramların ağ içinde görece yüksek merkezîyet değerlerine sahip olması, araştırmaların giderek iş ve aile rollerinin kesişmesine odaklandığını göstermektedir. Bakım, annelik, çocuklar gibi kelimelerinde ağda yer alması, aile içi rollerin girişimcilik süreçleriyle doğrudan ilişkilendirildiğini göstermektedir.

SONUÇ

Aile işletmeciliği dünya genelinde ekonomik ve sosyal dinamiklerin temel taşlarından biri haline gelerek günümüzün en yaygın iş modellerinden biri olmuştur (Lee, 2006: 175). Bu gelişmeye paralel olarak, aile girişimciliği alanı son dönemde bilimsel çalışmalarda daha yoğun bir şekilde yer almaya başlamıştır (Bratnicka Myśliwiec vd., 2019: 123). Bu araştırma, aile girişimciliği bağlamında kadınların ve çocukların rolüne ilişkin bilimsel literatürü bibliyometrik analiz tekniği ile kapsamlı bir şekilde değerlendirmeyi amaçlayan özgün bir çalışmadır.

1995–2026 yıllarını kapsayan bu bibliyometrik analiz çalışması, aile girişimciliği ekosisteminde kadın ve çocukların rolüne ilişkin literatürün hem niceliksel hem de niteliksel açıdan istikrarlı ve sürdürülebilir bir gelişim sergilediğini ortaya koymaktadır. 161 farklı kaynaktan yayımlanan toplam 214 dokümanın incelendiği çalışmada, yıllık %4,57’lik büyüme oranı ve belge başına düşen 23,41 atıf ortalaması, konunun akademik dünyada yüksek bir bilimsel etki değerine sahip olduğunu kanıtlamaktadır.

Kavramsal yapı analizleri, veri setindeki 505 anahtar kelime artı ve 645 yazar anahtar kelimesi ile alan yazının çok boyutlu bir tematik çeşitliliğe sahip olduğunu göstermektedir. Yazarlık yapısı incelendiğinde, 514 araştırmacının alana katkı sağladığı, doküman başına 2.53 yazar düştüğü ve %25.7 oranında uluslararası iş birliği gerçekleştirildiği belirlenmiştir. Bilimsel üretim eğilimleri, ilk çalışmanın yayımlandığı 1995 yılından itibaren artış göstermiş; özellikle 2021 (n=20) ve 2025 (n=19) yılları üretimin zirve noktaları olarak kaydedilmiştir. Atıf performansı açısından 2000, 2003 ve 2006 yılları, alanın teorik temellerinin atıldığı en etkili dönemler olarak öne çıkmaktadır.

Küresel ölçekte, ABD (2498 atıf, n=79) ve Birleşik Krallık (802 atıf, n=43) literatürün entelektüel otorite merkezleri olarak baskınlığını korumaktadır. Bununla birlikte, Çin, Türkiye, Brezilya gibi yükselen ekonomilerin son yıllardaki üretim artışı, konunun coğrafi etki alanının genişlediğine işaret etmektedir.

Tematik evrim süreci, ilk dönemlerdeki engel ve yoksulluk odaklı yaklaşımların yerini iş yaşam dengesi, annelik, çocuk bakımı, dijital girişimcilik, kriz yönetimi (COVID-19) gibi daha spesifik ve karmaşık konulara bıraktığını göstermektedir. Sonuç olarak kadınlar, aile işletmelerinde hem ekonomik hem de sosyal rolleri birleştiren merkezi aktörler olarak tanımlanmaktadır. Çocuklar ise işletme sürdürülebilirliği ve nesiller arası aktarımın stratejik unsurları olarak tanımlanmaktadır. Gelecekteki çalışmaların, dijitalleşme ve değişen toplumsal cinsiyet rolleri ekseninde daha uygulama odaklı analizlere yöneleceği öngörülmektedir.

Kaynaklar

- Aldrich, H. E., & Cliff, J. E. (2003). The pervasive effects of family on entrepreneurship: Toward a family embeddedness perspective. *Journal of Business Venturing*, 18(5), 573-596. [https://doi.org/10.1016/S0883-9026\(03\)00011-9](https://doi.org/10.1016/S0883-9026(03)00011-9)
- Anwar, M., Clauss, T., & Meyer, N. (2024). Entrepreneurship in family firms: an updated bibliometric overview. *Review of Managerial Science*, 18, 539-575. <https://doi.org/10.1007/s11846-023-00650-z>
- Bratnicka Myśliwiec, K., Wronka Pośpiech, M., & Ingram, T. (2019). Does socioemotional wealth matter for competitive advantage? A case of polish family businesses. *Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation*, 15(1), 123-146. <https://doi.org/10.7341/20191515>
- Cardella, G. M., Hernández Sánchez, B. R., & Sánchez García, J. C. (2020). Entrepreneurship and family role: A systematic review of a growing research. *Frontiers in Psychology*, 10, 1-17. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02939>
- Carter, S., Mwaura, S., Ram, M., Trehan, K., & Jones, T. (2015). Barriers to ethnic minority and women's enterprise: Existing evidence, policy tensions and unsettled questions. *International Small Business Journal*, 33(1), 49-69. <https://doi.org/10.1177/026624261455568>
- Dertli, M. E., & Dertli, Ş. (2025). Sport education technology: Development trends. *International Journal of Sport Culture and Science*, 13(1), 56-75. <https://doi.org/10.14486/intjcs.2025.735>
- Discua Cruz, A., Hamilton, E., & Jack, S. L. (2012). Understanding entrepreneurial cultures in family businesses: A study of family entrepreneurial teams in Honduras. *Journal of Family Business Strategy*, 3(3), 147-161. <https://doi.org/10.1016/j.jfbs.2012.05.002>
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070>
- Jaskiewicz, P., Combs, J. G., & Rau, S. B. (2015). Entrepreneurial legacy: Toward a theory of how some family firms nurture transgenerational entrepreneurship. *Journal of Business Venturing*, 30(1), 29-49. <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2014.07.001>
- Jennings, J. E., & Brush, C. G. (2013). Research on women entrepreneurs: Challenges to (and from) the broader entrepreneurship literature? *The Academy of Management Annals*, 7(1), 663-715. <https://doi.org/10.1080/19416520.2013.782190>
- Lawani, S. M. (1981). Bibliometrics: Its theoretical foundations, methods and applications. *Libri*, 31(Jahresband), 294-315. <https://doi.org/10.1515/libr.1981.31.1.294>
- Lee, J. (2006). Impact of family relationships on attitudes of the second generation in family business. *Family Business Review*, 19(3), 175-191. <https://doi.org/10.1111/j.1741-6248.2006.00069.x>
- Marín Palacios, C. (2023). Female entrepreneurship in family business: Bibliographic analysis. *Journal of Family Business Management*, 13(3), 552-578. <https://doi.org/10.1108/JFBM-04-2022-0061>
- Randerson, K. (2024). Family entrepreneurship: A perspective article. *Journal of Family Business Management*, 14(3), 431-436. <https://doi.org/10.1108/JFBM-07-2023-0109>
- Şahin, H. (2024). Sağlık alanında kadın girişimcilikle ilgili yayınlanmış akademik çalışmaların bibliyometrik analizi. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 13(3), 1358-1366. <https://doi.org/10.37989/gumussagbil.1463156>

TÜRK HUKUKUNDA PAYLAŞAN ANNE-BABA EYLEMLERİNE (SHARENTING) KARŞI ÇOCUĞUN KORUNMASI*

Fatma Hızır Asrav**

Giriş

Teknolojinin gelişimi ve artan internet kullanımı hayatımızı birçok yönden kolaylaştırırken, özel hayatımız ve mahremiyetimiz açısından önemli riskleri de beraberinde getirmiştir. Özellikle sosyal medya kullanımının yaygınlaşmasıyla bireyler seyahatlerini, tatillerini, yediklerini, içtiklerini, giydiklerini, iş ve arkadaşlık ilişkilerini, aile yaşamlarını, günlük rutinlerini ve hatta çocuklarını da bu mecralarda paylaşmaya başlamıştır. Bu durum da kişilik hakkına ilişkin saldırıların ve hak ihlallerinin artması sonucunu doğurmuştur. Sosyal medya üzerinden yapılan yazı, fotoğraf, video vb. paylaşımlar sebebiyle kişilerin özel hayatı, sır alanları, şeref ve haysiyeti ihlale uğramaya başlamıştır. Başka bir deyişle sosyal medya üzerinden gerçekleştirilen hak ihlalleri artmaya başlanmıştır. Bu bağlamda yetişkinler kadar çocuklar da sosyal medya üzerinden yapılan paylaşımlar sebebiyle tehdit altındadırlar ve çeşitli saldırılara maruz kalmaktadırlar. Sosyal medyada çocuğun kişilik hakkına yönelik saldırıların ilk etapta üçüncü kişiler tarafından gelebileceği düşünülse de bu gibi ihlallere ebeveynler de sebebiyet verebilmektedir. Ebeveynler açısından aileye katılması büyük bir heyecan ve mutluluk kaynağı olan çocukların büyümelerinin her aşamasına ilişkin bilgiler paylaşmak çocukların online mahremiyetini ve güvenliğini tehlikeye atmaktadır. Ayrıca bu paylaşımlar sadece ebeveynlerle sınırlı kalmamakta büyükbabalar, büyükanneler, teyzeler, amcalar, diğer akrabalar ve arkadaşlar da bu tür paylaşımlar yaparak çocuğun kişilik hakkının ihlale daha da açık hale gelmesine sebebiyet vermektedirler. Yani günümüz anne babaları çocuklarının kişisel tanımlayıcı bilgilerini paylaşmanın etkileri ve getireceği sonuçları tam anlamıyla kavrayamamaktadırlar. Bu sebeple internet ortamında ve özellikle sosyal medyada çocuğun kişilik hakkı ihlali meselesi gündeme gelmektedir. Tüm bu saldırılara karşı çocuğun özel olarak korunması gereği açıktır. Bu çalışmada paylaşan anne-baba (sharenting) eylemleri dolayısıyla çocuğun kişilik hakkının ihlaline ilişkin değerlendirmelerde bulunularak, Türk Hukukunda sosyal medya ortamında çocuğun kişilik hakkının ve mahremiyetinin korunması için başvurulabilecek yolların ele alınması amaçlanmıştır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Paylaşan Anne-Baba (Sharenting) Kavramı

Türkçede henüz yerleşik bir kavram bulunmasa da anne-babanın, çocuklarının özel hayatını ve mahremiyetini ihlal edecek derecede sosyal medyada fotoğraf, görüntü, yazı, video vb. gibi birtakım paylaşımlarına “sharenting” denilmektedir (Zorluoğlu Yılmaz, 2021: s. 3386). Paylaşmak anlamına gelen “share” ve ebeveynlik yapmak anlamına gelen “parenting” kelimelerinin birleşimiyle oluşturulmuş bu İngilizce kelime, paylaşan anne-baba ya da paylaşım ebeveynliği olarak anılabilir. Ebeveynlerin sosyal medyada çocuklarıyla ilgili paylaşım yapma eğilimleri giderek arttığından bu konu tüm dünyada çalışma konusu olmuştur.

Ebeveynler her ne kadar bu paylaşımları herkese açık olmayan ve yalnızca kendi arkadaş ve akraba çevrelerinin erişimi olduğu hesaplarıyla yapsalar dahi bu durum çocukların kişilik hakkı ihlaline engel olamamaktadır. Çünkü söz konusu paylaşımların kopyalama, saklama ve tekrar paylaşma yollarıyla kötü niyetli üçüncü kişilerin eline geçme riski her zaman mevcuttur. Buna ilişkin verilebilecek en dikkat çeken örneklerden biri Amerika, Dallas’ta yaşanmıştır. D.P. isimli anne 4 yaşındaki kızını resimlerini ve videolarını

* Bu çalışma İçişleri Bakanlığı destekli 2025/565 Nolu protokollü “Güçlü Kadın, Mutlu Aile, Güçlü Toplum” Projesi kapsamında yapılmıştır

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Medeni Hukuk ABD, Kırıkkale, fhmhrz@kku.edu.tr, ORCID: orcid.org/ 0000-0002-8675-4318

sosyal medyada paylaşmış ve bu paylaşımlar yabancı bir adam tarafından kullanılarak oluşturulan hesapta adam 4 yaşındaki kızı kendi kızı gibi lanse etmiştir. Durumdan haberdar olan anne sosyal medya platformuyla iletişime geçmiş ve durumun herhangi bir yönergeyi ihlal etmediği cevabını almıştır. Basına da yansıyan bu olay ‘*dijital adam kaçırma*’ olarak nitelendirilmiş ve yaşananların kanunun gri bölgesinde kaldığı belirtilmiştir (Omuralieva, 2024: s. 157).

Aileye katılması çok büyük bir mutluluk kaynağı olan çocukların büyüdükçe gelişimleri hakkında fotoğraflar, videolar ve bilgiler paylaşmak günümüzde neredeyse bir sosyal norma dönüşmüştür (Omuralieva, 2024: s. 127). Bu durum da şüphesiz çocukların online mahremiyetini ve güvenliğini riske atmaktadır. Ayrıca sharenting sadece anne babalarla sınırlı kalmamakta geniş ailede dedeler, nineler, amcalar, teyzeler ve arkadaşlar da benzer paylaşımlar yaparak çocuğun kişilik hakkı ihlaline sebebiyet vermektedir. Yani günümüzde ebeveynlerinin sharenting eylemlerinin etkileri ve getireceği sonuçlar hakkında yeterince bilinç düzeyine sahip olduklarını söylemek güçtür.

Ebeveynler bu paylaşımları çoğunlukla ebeveynlikle ilgili zorluklar hakkında onay, destek ya da tavsiye almak, çocuklarıyla ilgili anı biriktirmek, çocuklarıyla övünmek, ne kadar iyi ebeveynler olduklarını ispatlamak, çocukları hakkında arkadaş çevrelerine ve ailelerine bilgi vermek gibi çeşitli saiklerle yapmaktadırlar (Göney, 2024: s. 34). Ancak ebeveynler her ne kadar iyi niyetli saiklerle bu paylaşımları yapıyor olsalar da kimi zaman çocuklarının haklarını bizzat kendileri zedelemektedirler. Örneğin, annelere yönelik bir blog sahibi olan ve içerik üreten bir kadın, tuvalet eğitimi almakta olan ikizlerinin fotoğrafını blogunda paylaşmış; bu görüntülerin kendi kitlesi dışında bir kitle tarafından kaydedilip pedofili içeriklerinin paylaşıldığı bir web sitesine yüklendiğini belirtmiştir (Göney, 2024: s. 34). Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, aslında iyi bir amaçla paylaşım yaptığını düşünen bir anne, çocuğunu kötü niyetli kimselerin hedefi haline getirmiş ve haklarının ihlal edilmesine sebebiyet vermiştir. Çünkü ebeveynlerin iyi ya da masum amaçlarla yaptıkları paylaşımlar, kötü amaçlı kişilerin eline geçerek çocukların zarar görmesine yol açabilmektedir. Tüm bu sebeplerle çocukların sosyal medyada hem üçüncü kişilere karşı hem de ebeveynlerine karşı korunması gerekliliği açıktır (Kopuz/Turgut/Aslan, 2022: s.381)

Paylaşım ebeveynliği sayısız risk içermektedir. Çocukların verilerinin ticari amaçlarla veri toplayan kurumlara ya da reklamcılara satılması, çocukların resimlerinin uygunsuz objeler üzerinde kullanılması, görüntüleri sebebiyle alay konusu olmaları, zorbalığa uğramaları, toplumda küçük düşmeleri, fotoğraf ve videolarının pedofili içerik yayınlayan web sitelerinde kullanılması, bunlardan yalnızca bazılarıdır (Esen Baygüneş, 2021, s. 170). Bununla birlikte sharenting sebebiyle çocuğun mahremiyet algısının farklı gelişmesi tehlikesi de söz konusu olabilir ve çocuk her şeyi kamusal alanda yaşamayı normalleştirebilir (Omuralieva, 2024: s. 127).

Çocuk Kavramı

Bilimin farklı alanları çocuk kavramını farklı şekillerde ele almaktadır. Psikoloji alanında çocuk kavramının sınırlarını kesin çizgilerle belirleme mümkün olmasa da çocuk gelişimi, oral (bebeklik) dönem (0-2 yaş), ilk çocukluk dönemi (2-6 yaş), orta çocukluk dönemi (6-12 yaş), ergenlik dönemi (12-18 yaş) olmak üzere dört evreye ayrılmıştır (Mamur ve Kartepe, 2016: s. 71). Tıpta çocuk kavramı ise doğumdan ergenlik başlangıcına kadar olan dönemi ifade eder (İmamoğlu, 2005: s.190). Yani tıp ve psikoloji alanında çocuk kavramı birebir aynıdır (İmamoğlu, 2005: s.190; Uğur, 2018: s. 228).

Hukukta çocuk belirli bir yaşa gelmemiş kişileri ifade eder ve küçük yaştakileri, yetişkinlerden ayırt etmek için kullanılır. Çocuk Hakları Sözleşmesi m. 1’de çocuk kavramına ilişkin şöyle bir tanım yapılmıştır: “*Bu Sözleşme uyarınca çocuğa uygulanabilecek olan kanuna göre daha erken yaşta reşit olma durumu hariç, on sekiz yaşına kadar her insan çocuk sayılır.*” Yine 5895 sayılı Çocuk Koruma Kanunu m. 3/I (a) hükmünde “*Çocuk: Daha erken yaşta ergin olsa bile, on sekiz yaşını doldurmamış kişiyi...*” şeklinde ifade edilmiştir. Bu tanımlardan anlaşılacağı üzere kişiliğin başlangıcı olan tam ve sağ doğum ile erginliğe erişme anına (18 yaşına) kadar olan kişiler çocuk olarak kabul edilmektedir (Bozkurt Gümrükçüoğlu, 2013: s. 482). Çocuk kavramı

farklı toplum ve zamanlarda farklı şekillerde tanımlansa da bu tanımların ortak noktasının şu olduğu söylenebilir: Çocuk, zihinsel, fiziksel ve ruhsal açıdan yeterince olgunluğa erişmemiş, bakıma, gözetime ve eğitime ihtiyacı olan, toplumdaki yerini öğrenmekte olan ve muhakeme yeteneklerinin yeterli olmaması sebebiyle kendileri için en doğru kararı verecek durumda olmayan varlıktır (Badur, 2023: s. 23).

Çocuğun Kişilik Hakkı Kavramı

Hukuki anlamda kişi, hak ehliyetine sahip olan, başka bir deyişle hak ve borç sahibi olabilen varlıklardır. Kişi denilince her ne kadar ilk akla insanlar gelse de kanun koyucu belirli özelliklere ve niteliklere sahip olan kişi ve mal topluluklarını da kişi olarak kabul etmektedir (Dural ve Ögüz, 2021: s. 5). Diğer çağdaş hukuk sistemlerinde olduğu gibi Türk Hukuku'nda da hiçbir koşul aramaksızın insana, sadece insan olduğu için hak ve borçlara sahip olabilme imkanı tanınmıştır. Kişinin toplum içinde gelişip varlığını dışa yansıtan değerlerin tümü hukuk alanında koruma altındadır. Bu sebeple kişilik hakkı, kişinin doğumla kazandığı, toplum içindeki saygınlığını ve kişiliğini özgürce geliştirmesine imkan tanıyan ve hukuken korunmaya değer olan maddi ve manevi değerlerinin tamamı olarak tanımlanabilir (Dural/Ögüz, 2021: s. 8 vd). Bu anlamda kişinin hayatı, sağlığı, vücut bütünlüğü, ismi, resmi, gizlilik alanı, şeref ve haysiyeti vb. üzerindeki hakları başlıca kişilik hakları arasında sayılabilir (Oğuzman/Seliçi/Oktay-Özdemir, 2010: s. 140-144; Akyüz, 2018: s. 128-129). Kişilik hakları sınırlı sayıda değildir ve zamanla değişikliğe uğraması, farklı türlerinin ortaya çıkması muhtemeldir (Oğuzman/Seliçi/Oktay-Özdemir, 2010: s. 144; Görgeç, 2013: s.430).

Türk hukukunda çocukluk, kişiliğin kazanılmasıyla başlamaktadır. TMK m. 28 gereğince kişilik hakkı çocuğun tam ve sağ doğumuyla kazanılmaktadır (Helvacı, 2013: s. 106). Tam doğum ile kastedilen, çocuğun anneden tüm organlarıyla birlikte tamamen ayrılması; sağ doğum, çocuğun kısa bir süre olsa dahi anneden ayrı yaşamış olması, bir an dahi olsa nefes alıp vermesidir (Dural/Ögüz, 2021: s. 17-18). Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, Türk Medeni Kanunu, çocuğun tam ve sağ doğmuş olması şartıyla, ana rahmine düştüğü andan itibaren çocuğun medeni haklardan yararlanmasını koruma altına almaktadır (İmamoğlu, 2005: s. 190).

2. ÇOCUĞUN KİŞİLİK HAKLARININ SHARENTING EYLEMLERİNE KARŞI KORUNMASINA İLİŞKİN YASAL DÜZENLEMELER

Anayasa Çerçevesinde Çocuğun Kişilik Haklarının Korunması

Anayasa'da çocuğun temel hak ve özgürlüklerine ilişkin hükümler bulunmakla birlikte, bu kapsamda çocuk için alınacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırı olamayacağı güvence altına alınmıştır (AY m. 10/3). *'Yaşama hakkı, maddi ve manevi varlığı koruma'* başlıklı AY m. 17'de belirtilen *"yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma, geliştirme hakkı, işkence yasağı, zorla çalıştırma yasağı, kişi hürriyeti ve güvenliği, özel hayatın gizliliği, haberleşme hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti, düşünce ve düşüncüyü açıklama hürriyeti, bilim ve sanat hürriyeti ve dernek kurma hürriyeti"* yaş ayrımı olmaksızın çocukların da temel hak ve özgürlüklerindedir. Başka bir deyişle Anayasa'da yer alan temel hak ve özgürlüklerin tamamından çocuklar da yararlanacaktır. Yine Anayasa *'Ailenin Korunması ve Çocuk Hakları'* başlığını taşıyan m. 41'de *"Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır. Devlet, ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilatı kurar. Her çocuk, korunma ve bakımdan yararlanma, yüksek yararına açıkça aykırı olmadıkça, ana ve babasıyla kişisel ve doğrudan ilişki kurma ve sürdürme hakkına sahiptir. Devlet, her türlü istismara ve şiddete karşı çocukları koruyucu tedbirleri alır."* denilerek çocuk esasen aile kurumu başlığı altında anılmış ve ilgili hüküm çocuğu, korunması gereken bir varlık olarak konumlandırmıştır (Aydın, 2012: s.161).

Ayrıca Anayasamızın üçüncü bölümünde yer alan *"Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler"* bölümünde çocukların bakım, korunma, eğitim-öğrenim, sosyal güvenlik hakları düzenlenme altına alınmıştır.

Anayasa'dan başka birçok özel ve genel kanunda çocuğun korunmasına ilişkin hükümlere rastlamak mümkündür. Türk Medeni Kanun, Milli Eğitim Bakanlığı Teşkilat Kanunu, Sosyal Hizmetler Kanunu, Türk Ceza Kanunu, Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesi Hakkında Kanun, Çocuk Kaçırma

Kanunu bunlara örnek verilebilir. Aşağıdaki başlıklarda çocuğun sharenting eylemlerinden korunmasına ilişkin kanunların ilgili hükümleri değerlendirilecektir.

Türk Medeni Kanunu Çerçevesinde Çocuğun Kişilik Haklarının Korunması

Sharenting kavramı daha önce de belirtildiği üzere, kısaca anne babasının çocuğun mahremiyetini ve dolayısıyla kişilik hakkını ihlal edecek boyutta sosyal medyada paylaşımlar yapması anlamına gelmektedir. Bu konuda hukuki düzenlemeler kısıtlı olmakla birlikte, bilhassa çocuğun kişilik hakkının korunmasına ilişkin herhangi bir özel düzenleme de Türk hukukunda mevcut değildir. TMK’da çocuklara ilişkin hükümlere ‘Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi İlkeleri’ dayanak teşkil etmiş ve ‘çocuğun üstün yararı ilkesi’ önceliklendirilmiştir (Özcan Büyüktanır, 2019: s. 25). TMK hükümlerine bakıldığında, hem kişilik hakkı ihlallerine karşı koruma sağlayan hem de velayet hakkı kapsamında düzenlemeler yer aldığından birçok hüküm uyarınca çocuğun kişilik hakkının korunması mümkündür.

Kişilik hakkının korunmasına ilişkin TMK 23, 24, 25 hükümleri ile Türk Borçlar Kanunu madde 58 hükmü çocuğun kişilik hakkının korunmasında da başvurulacak hükümlerdir. TMK md. 23 hükmü, kişiliği hak ve fiil ehliyeti ve özgürlükler yönünden koruma altına almaktadır. Bu düzenleme kişilik hakkı bakımından kişinin bizzat kendisine karşı koruma sağlamaktadır (Dural ve Ögüz, 2021: s. 148 vd). TMK md. 24 hükmü ise, kişilik hakkına yönelen saldırının dışarıdan gelmesi halinde kişinin hakim müdahalesini istemesi halini düzenleme altına almaktadır. TMK m. 25’de ise kişiliği koruyucu davalar düzenleme altına alınmıştır (Oğuzman/Seliçi/Oktay-Özdemir, 2010: s. 191-207; Dural ve Ögüz, 2021: s. 155 vd).

Kişiliği koruyucu davalardan ilki önleme davasıdır. Saldırı tehlikesinin önlenmesi davası olarak da adlandırabileceğimiz bu dava, henüz gerçekleşmemiş bulunan ancak birtakım emarelere göre çok yakın bir zamanda gerçekleşme ihtimali olan kişilik hakkına yönelik saldırılara karşı başvurulacak dava yoludur (Dural ve Ögüz, 2021: s. 157). Bir saldırının başlamış ve devam etmekte olduğu hallerde ise durdurma davası açılabilmektedir (Dural ve Ögüz, 2021: s. 155). Bununla birlikte kişilik hakkına karşı gerçekleştirilmiş olan ve etkisi halen devam eden saldırının mahkeme kararı ile tespit altına alınması amacıyla hukuka aykırılığın tespiti davası açmak da mümkündür (Dural ve Ögüz, 2021: s. 158).

Bu davalardan durum ve şartlara göre herhangi birini açmış olan kişi, ikame edilen davada kararın ilgili üçüncü kişilere bildirilmesini ya da kararın yayımlanmasını isteme hakkına sahiptir. Bu hak, ihlalin tekrarlanma ihtimalinin en aza indirilmesi açısından önemlidir (Dural ve Ögüz, 2021: s. 167). Ayrıca TMK 25/III “*Davacının, maddî ve manevî tazminat istemleri ile hukuka aykırı saldırı dolayısıyla elde edilmiş olan kazancın vekâletsiz iş görme hükümlerine göre kendisine verilmesine ilişkin istemde bulunma hakkı saklıdır.*” hükmü uyarınca, kişilik hakkına gerçekleştirilen saldırı nedeniyle malvarlığına ilişkin bir zarara uğrayan kişinin maddi tazminat davası, kişilik değerlerine yönelik bir saldırı sonucunda duyduğu ruhsal acı ve sıkıntının giderilmesi amacıyla da manevi tazminat davası açması mümkündür (Helvacı, 2013: s. 165). Eğer ihlalde bulunan kişinin malvarlığında sebepsiz zenginleşme meydana gelmişse, bu zenginleşmenin hakkı ihlal edilen kişiye ödenmesi için kazancın iadesinin de talep edilebilmesi mümkündür (Dural ve Ögüz, 2021: s. 159).

Burada önemle değinilmesi gereken bir diğer husus çocuğun kişilik hakkının korunması ihtiyacı doğduğunda bu yollara kimlerin başvurabileceğidir. Öncelikle, olası bir ihlal halinde, velayet hakkını haiz ebeveyn tarafından çocuğun kişilik hakkının korunması gereklidir. Ancak söz konusu ihlalin bizzat velayet hakkı sahibi ebeveyn tarafından gerçekleştirilmesi halinde, çocuğun kişilik hakkının korunmasının bir vasiye ya da çocuğa atanacak bir kayyım bırakılması gerekmektedir (Badur, 2023: s. 39). Ayırt etme gücüne sahip çocuk anne babasına karşı da bu davaları açabilir. Tam ehliyetsiz çocuğun bu davaları açabilmesi için ise çocuğa kayyım atanması gerekmektedir.

TMK’da kişiliği koruyan davalar yoluyla çocuğun kişilik hakkına yönelik saldırılara karşı korunması mümkün olduğu gibi, velayet hükümleri çerçevesinde de bu korumanın sağlanması mümkündür. Zira çocuk her ne kadar doğumla birlikte kişilik hakkını kazansa da belirli bir yaşa kadar olgunluk ve tecrübe itibarıyla

tek başına karar verme yetisine haiz olmadığından, birçok açıdan bakıma, korunmaya ve yönlendirilmeye ihtiyacı olan bir varlıktır. Bu korunma ve yönlendirme de ebeveynlere tanınan velayet hakkının kullanılması ile sağlanmaktadır. Velayet hakkı, TMK hükümlerinde düzenlenmiş olan ve kısaca ebeveynlerin küçükleri koruma ve temsil etme görevlerini ve bu görevlerle birlikte sahip oldukları hakları ifade etmektedir (Dural/Öğüz/Gümüş, 2022; s. 354; Akyüz, 2009; s. 223; Akıntürk/Ateş, 2024: s. 415).

Velayet hakkı, TMK m. 339'da şöyle düzenlenmiştir:

“Ana ve baba, çocuğun bakım ve eğitimi konusunda onun menfaatini göz önünde tutarak gerekli kararları alır ve uygularlar.

Çocuk, ana ve babasının sözünü dinlemekle yükümlüdür.

Ana ve baba, olgunluğu ölçüsünde çocuğa hayatını düzenleme olanağı tanılır; önemli konularda olabildiğince onun düşüncesini göz önünde tutarlar.

Çocuk, ana ve babasının rızası dışında evi terke demez ve yasal sebep olmaksızın onlardan alınamaz.”

Çocuğun adını ana ve babası koyar.”

Her ne kadar bir hak olarak nitelendirilse de velayet hakkı hem bir hak hem de bir yükümlülüktür (Çelik, 2024: s. 256). Bu sebeple ebeveynler, çocuk üzerindeki velayet hakkını kullanırken çocuğun üstün yararı ilkesini dikkate almalıdır. Çocuğun üstün yararı ilkesi, “Çocuk Hakları Sözleşmesi” (ÇHS) temelli bir ilke olup çocukla ilgili alınan her kararda ve yapılan her işlemde nazara alınması gerekmektedir (Karaaslan, 2020: s. 87). Velayet hakkı ebeveynlere oldukça geniş bir yelpazede farklı haklar tanıyor olsa da bu hakların ilk sınırı çocuğun üstün yararıdır. Çocuğun üstün yararı ilkesi, çocuğu ilgilendiren herhangi bir karar verileceği noktada çocuğun fiziksel, psikolojik, sosyal, maddi ve manevi acılardan sağlıklı bir şekilde gelişmesine ve olgunlaşmasına olanak sağlayacak tercihlerde bulunulması şeklinde açıklanabilir (Zorluoğlu Yılmaz, 2021: s. 3393; Elçin Evgen, 2017: s. 8)

Velayet hakkına bir diğer sınırlama ise çocuğun kişilik hakkıdır. Ebeveynlerin sosyal medyada çocukları ile ilgili olarak yaptıkları paylaşımların çocukların kişilik haklarını zedelemeleri halinde çocuğun kişilik hakkının velayet hakkına bir sınırlama getirdiğini söyleyebilmek mümkündür (Zorluoğlu Yılmaz, 2021: s. 3395). Çocuğun kendi anne babasına karşı korunması gereken durumlarda hakim TMK 346-351 maddelerinde yer alan çocuğun korunmasına dair hükümleri uygulayarak anne babanın ihtar edilmesinden, velayetin kaldırılmasına kadar en ağır tedbirlere de hükmedebilir (Badur, 2023: s. 281; Akıntürk/Ateş, 2024: s. 443 vd). Dolayısıyla anne ve babanın ya da yasal temsilcilerin çocuklarına ilişkin paylaşımlarının hukuka uygun olduğunun söylenebilmesi için, söz konusu paylaşımların çocuğun üstün yararına hizmet etmesi gerekmektedir (Badur, 2023: s. 180-184).

TMK. m. 346'ya göre koruma yükümlülüğünün yerine getirilemediği durumlarda koruma önlemi, hâkim tarafından resen de alınabilir. Ayrıca hâkim yalnızca TMK hükümlerine değil ‘Çocuk Koruma Kanunu’ ve ‘Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun’ gibi farklı hukuki düzenlemelere de başvurabilir. Bu çerçevede çocuk için sakınca oluşturan çocuğun menfaatine uygun olmayan bir sosyal medya hesabı ya da kişisel hesaplardan yapılmış paylaşımlar ile ilgili hâkim sosyal medya hesabının kapatılmasına, verilerin silinmesine, çocuğun verilerinin bir daha kullanılmamasına karar verebilmektedir (Ertuğrul, 2021: s. 541-542)

Kişisel Verilerin Korunması Kanunu Çerçevesinde Çocuğun Kişilik Haklarının Korunması

Kişisel veri KVKK m. 3/I-d’de “Kimliği belirli veya belirlenebilir gerçek kişiye ilişkin her türlü bilgi” şeklinde tanımlanmıştır. Çocukların isimleri, görüntüleri, sesleri, doğum tarihleri, okul bilgileri, açık adresleri gibi çocuğu tanımlayan, onu işaret eden her türlü bilgi çocuğun kişisel verisidir ve bu veriler hem anne babaları hem üçüncü kişiler tarafından sosyal medyada paylaşılarak kişisel verileri ihlal edildiğinden, kişisel verilerinin korunması gerekliliği ayrı ve özel bir öneme sahiptir. Türk hukukunda kabul edilen “*Kişisel Verilerin*

Korunması Kanunu'nda (KVKK)” çocukların kişisel verilerinin korunmasına ilişkin özel hükümler bulunmamakla beraber, ilgili kanun hükümlerinin çocuklar açısından uygulanabilirliği noktasında da farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden ilkinde göre, KVKK m. 2 gerekçe gösterilerek, ebeveynlerin sosyal medyada çocuklarına ait kişisel verileri paylaşımlarının “*tamamen ya da kısmen otomatik yollar*” kapsamına girmeyeceği, bu sebeple de ebeveynlerin çocuklarının kişisel verilerini paylaşımlarının veri kayıt sisteminin bir parçası olarak nitelendirilemeyeceğinden KVKK'nın uygulanamayacağı görüşünü savunmaktadırlar (Girgin ve Gönal, 2020: s. 119).

Diğer bir görüşe göre, KVKK m. 3/I-d gerekçe gösterilerek, ebeveynler sosyal medyada çocuğun kişisel verilerini paylaştığında veri işleyen konumunda sayılacağından KVKK kapsamında sorumlu olacaklardır (Kaya, 2015: s.31; Keskin, 2024: s. 595; Ünal, 2021: s. 79). Kanaatimizce de ebeveynlerin sosyal medyada çocukların kişisel verilerini paylaşımları KVKK kapsamında kişisel verilerin işlenmesi olarak kabul edilmelidir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, üçüncü kişilerin çocuklara ait kişisel verileri sosyal medyada paylaşımları da kişisel verilerin işlenmesi kapsamındadır. Dolayısıyla çocuğun kişisel verilerini sosyal medyada paylaşan ebeveyn de olsa üçüncü kişi de olsa, çocuk açısından KVKK'da yer alan haklardan (KVKK m. 11/I-a'da düzenlenen kişisel verilerin hangi amaçla işlendiğini bilme hakkı, KVKK m. 11/I-d'de düzenlenen kişisel verilerin düzeltilmesi, silinmesi, yok edilmesi hakkı, KVKK md. 11/I-g'de düzenlenen veri sahibi aleyhine bir sonucun ortaya çıkması durumunda itiraz hakkı, KVKK md. 11/I-ğ'de düzenlenen zararların tazmini hakkı) istifade etme imkanı doğacaktır. KVKK m. 13 gereğince veri sahibi bu haklarını veri sorumlusuna başvurarak kullanabilecektir. KVKK m.14'de ise kurula şikayet usulü düzenlenmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki KVKK m. 13 gereğince veri sorumlusuna başvurulmadan kurula şikayet yoluna başvurulamaz (KVKK m. 14/II). Bununla birlikte anne-babanın paylaşımları çocuğun kişisel verilerinin işlenmesi anlamına gelmekteyse de bu durum aynı zamanda kişilik hakkı ihlali de teşkil edeceğinden, TMK m. 23-25 hükümleri aracılığıyla çözüm aranmasının daha isabetli olacağı belirtilmiştir (Keskin, 2024: s. 595).

Mukayeseli hukuka bakıldığında, “*Avrupa Birliği Genel Veri Koruma Tüzüğü'nde*” kişisel verilerin korunmasına ilişkin esaslar belirlenmiş olmakla birlikte, bu düzenlemelerde çocuklar açısından özel hükümlere yer verilmemiştir. İngiltere’de yürürlükte olan Veri Koruma Kanunu’nda, çocuklar için özel hükümlere yer verilmemiştir. Aynı şekilde Almanya’da Federal Veri Koruma Kanunu yürürlükte ve burada da çocuklar için özel hükümler öngörülmemiştir (Göney, 2024: s. 121 vd.) Amerika Birleşik Devletleri’nde çocuklara ilişkin özel düzenlemeler getiren “*Çocukların Çevrimiçi Platformlarda Mahremiyetinin Korunmasına İlişkin Kanun (COPPA)*” kabul edilmiştir. Amerika’da kurulmuş olan Facebook, Instagram ve Snapchat gibi sosyal medya platformlarına üye olabilmek için 13 yaşından küçük olanların ebeveynlerden izin alması zorunludur (Esen Baygüneş, 2021: s. 175.)

7253 sayılı Yeni Sosyal Medya Kanunu Çerçevesinde Çocuğun Kişilik Haklarının Korunması

4 Mayıs 2007’de kabul edilen “*5651 sayılı İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun*” (İYDHK) ile sosyal medyada ağ sahibi olan kişilere bazı yükümlülükler getirilmiştir. Değişen ve gelişen teknolojiye ayak uydurmak için kamuoyunda ‘Yeni Sosyal Medya Yasası’ olarak adlandırılan “*7253 sayılı İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*” (YSMK) 29 Temmuz 2020 tarihinde yürürlüğe girmiş ve İYDHK’da birtakım değişiklikler yapılmıştır. YSMK ile sosyal medyada yer alan site sahipleri tanımlanmış ve bu sayede bu kişilere yeni ek sorumluluklar getirilmiştir.

YSMK m. 5/II’de, “*Yer sağlayıcı, yer sağladığı hukuka aykırı içeriği bu Kanunun 8 inci ve 9 uncu maddelerine göre haberdar edilmesi hâlinde yayından çıkarmakla yükümlüdür.*” şeklinde getirilen düzenleme m. 8 ve m. 9’a atıf yapmaktadır. YSMK m. 8/I şu şekildedir: “*İnternet ortamında yapılan ve içeriği aşağıdaki*

suçları oluşturduğu hususunda yeterli şüphe sebebi bulunan yayınlarla ilgili olarak içeriğin çıkarılmasına ve/veya erişimin engellenmesine karar verilir:

a) 26/9/2004 tarihli ve 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nda yer alan;

- 1) İntihara yönlendirme (madde 84),
- 2) Çocukların cinsel istismarı (madde 103, birinci fıkra),
- 3) Uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanılmasını kolaylaştırma (madde 190),
- 4) Sağlık için tehlikeli madde temini (madde 194),
- 5) Müstehcenlik (madde 226),
- 6) Fuhuş (madde 227),
- 7) Kumar oynanması için yer ve imkân sağlama (madde 228), suçları.

b) 25/7/1951 tarihli ve 5816 sayılı Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanunda yer alan suçlar.

c) (Ek:25/3/2020-7226/32 md.) 29/4/1959 tarihli ve 7258 sayılı Futbol ve Diğer Spor Müsabakalarında Bahis ve Şans Oyunları Düzenlenmesi Hakkında Kanunda yer alan suçlar.

ç) (Ek:13/10/2022-7418/32 md.) 1/11/1983 tarihli ve 2937 sayılı Devlet İstihbarat Hizmetleri ve Milli İstihbarat Teşkilatı Kanununun 27 nci maddesinin birinci ve ikinci fıkrasında yer alan suçlar.”

Bu hüküm gereğince internet ortamında yapılan yayınlarda maddede belirtilen suç tiplerinden herhangi birinin olduğu noktasında yeterli şüphe bulunması kaydıyla, durumdan haberdar edilen yer sağlayıcısının söz konusu içeriği çıkarma yükümlülüğü bulunmaktadır (Gezder, 2017; 135). YMSK m. 8/A-I'de ise “Yaşam hakkı ile kişilerin can ve mal güvenliğinin korunması, millî güvenlik ve kamu düzeninin korunması, suç işlenmesinin önlenmesi veya genel sağlığın korunması sebeplerinden bir veya bir kaçına bağlı olarak hâkim veya gecikmesinde sakınca bulunan hâllerde, Cumhurbaşkanlığı veya millî güvenlik ve kamu düzeninin korunması, suç işlenmesinin önlenmesi veya genel sağlığın korunması ile ilgili bakanlıkların talebi üzerine Başkan tarafından internet ortamında yer alan yayınla ilgili olarak içeriğin çıkarılması ve/veya erişimin engellenmesi kararı verilebilir. Karar, Başkan tarafından derhâl erişim sağlayıcılara ve ilgili içerik ve yer sağlayıcılara bildirilir. İçerik çıkartılması ve/veya erişimin engellenmesi kararının gereği, derhâl ve en geç kararın bildirilmesi anından itibaren dört saat içinde yerine getirilir.” denilerek gecikmesinde sakınca bulunan haller için bir istisna öngörülmüştür.

YSMK md. 9/I gereğince, kişilik hakkını ihlal eden içerikler söz konusu olduğunda, kişilik hakkı saldırıya uğrayan kişi direkt içerik sağlayıcısına ulaşarak içeriğin çıkarılmasını veya engellenmesini talep edebilir. İçerik sağlayıcısına ulaşamayan durumlarda aynı talebin yer sağlayıcısına yöneltmesi mümkündür. Söz konusu hüküm gereğince, kişi dilerse bu hakkını sulh ceza hakimliğine başvurarak da kullanabilir. Ayrıca kişilik hakkına saldırı teşkil eden içerik aynı zamanda özel hayatın gizliliğini de ihlal ediyorsa kişiler içeriğe erişimin engellenmesi için doğrudan BTK'ya başvurabilirler (YMSK m. 9/A).

“İnternet Toplu Kullanım Sağlayıcıları Hakkında Yönetmelik” m. 5/I-b'de “Ailenin ve çocukların korunması ile konusu suç oluşturan içeriklere erişimi önleyici tedbirleri almak amacıyla içerik filtreleme sistemini ve güvenli internet hizmetini kullanmak” denilerek içerik filtreleme yükümlülüğü düzenlenmiştir.

7578 sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Çerçevesinde Çocuğun Kişilik Haklarının Korunması

22.04.2026 tarihinde kabul edilen “7578 sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” 01.05.2026'da Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2026/05/20260501-1.htm>). İlgili kanunun 22. maddesinde yer alan “(7) Sosyal ağ sağlayıcı, onbeş yaşını doldurmamış çocuklara hizmet sunamaz ve bu hizmetin sunulmaması

konusunda yaş doğrulama dâhil gerekli tedbirleri almakla yükümlüdür. Sosyal ağ sağlayıcı, onbeş yaşını doldurmuş çocuklara özgü ayrıştırılmış hizmet sunma konusunda gerekli tedbirleri alır. Bu fıkra kapsamında alınan tedbirler sosyal ağ sağlayıcının kendi internet sitesinde yayınlanır.” hüküm gereğince Anayasa Mahkemesince iptal edilen "İçeriğin yayından çıkarılması ve erişimin engellenmesi" başlıklı hüküm yeniden düzenlenerek sosyal ağ sağlayıcılarının, 15 yaşını doldurmamış çocuklara hizmet sunamayacağı ve yaş doğrulama dahil gerekli tedbirleri almakla yükümlü olacakları belirtilmiştir. 15 yaşını doldurmuş çocuklar için ise ayrıştırılmış hizmet sunulması ve bu kapsamda alınan tedbirlerin şirketlerin internet sitelerinde yayımlanması hüküm altına alınmıştır.

Sosyal ağ sağlayıcılar ayrıca ebeveyn kontrol araçları sunmakla yükümlü tutulmuş ve bu araçların hesap ayarlarının denetlenmesini, ücretli işlemlerin ebeveyn onayına bağlanmasını ve kullanım süresinin izlenmesini içermesi gerektiği düzenleme altına alınmıştır.

Ayrıca kanunla oyun platformlarına yönelik yükümlülükler de getirilmiştir. Kanunun 23. Maddesiyle 5651 sayılı kanuna eklenen madde şu şekildedir: *“EK MADDE 5- (1) Oyun platformu usulüne uygun olarak derecelendirilmeyen oyunları sunamaz. Ancak derecelendirilmeyen oyunları en yüksek yaş kriterine göre derecelendirmek kaydıyla sunabilir. Oyun platformu içerik veya yer sağlayıcı olmasından doğan sorumluluk ve yükümlülükleri saklı kalmak kaydıyla, usulüne uygun olarak derecelendirilmeyen içerikleri çıkarmakla yükümlüdür. (2) Türkiye’den günlük erişimi yüzbinden fazla olan yurt dışı kaynaklı oyun platformu; Kurum, Birlik, adli veya idari makamlarca gönderilecek tebligat, bildirim veya taleplerin gereği ile bu Kanun kapsamındaki diğer yükümlülüklerin yerine getirilmesini temin için Türkiye’de gerçek veya tüzel kişi temsilci belirlemekle ve bu temsilciye dair bilgileri Kuruma bildirmekle yükümlüdür. Oyun platformu, temsilcinin iletişim bilgilerine kolayca görülebilecek ve doğrudan erişilebilecek şekilde internet sitesinde yer verir.”* Buna göre platformlar, derecelendirilmemiş oyunları sunamayacak ya da en yüksek yaş kriterine göre sınıflandırarak yayımlayabilecektir. Ayrıca yurt dışı kaynaklı ve Türkiye’den günlük erişimi 100 bini aşan platformlara Türkiye’de temsilci bulundurma zorunluluğu getirilmiştir.

Bahsedilen tüm bu hükümler şüphesiz çocuğun kişilik haklarının internet ortamında korunması için başvurulabilecek etkili hükümlerdir.

Diğer Yasal Düzenlemeler Çerçevesinde Çocuğun Kişilik Haklarının Korunması

Sharenting eylemlerine karşı çocuğun kişilik haklarının korunması için yukarıda değinilen, başta TMK hükümleri olmak üzere, gerekli durumlarda da KVKK ve YSMK hükümlerine başvurmak mümkündür. Özellikle kişiliğin korunması ve velayete ilişkin TMK hükümleri çocuğun kişiliğinin korunmasında yeterli ve önemli bir role sahiptir. Bununla birlikte ikincil nitelikte de olsa Çocuk Koruma Kanunu’nda (ÇKK) da çocuğun kişiliğinin korunması için başvurulacak düzenlemeler mevcuttur. ‘Koruyucu ve destekleyici tedbirler’ başlığını taşıyan ÇKK m. 5 şu şekildedir:

“(1) Koruyucu ve destekleyici tedbirler, çocuğun öncelikle kendi aile ortamında korunmasını sağlamaya yönelik danışmanlık, eğitim, bakım, sağlık ve barınma konularında alınacak tedbirlerdir. Bunlardan;

a) Danışmanlık tedbiri, çocuğun bakımından sorumlu olan kimselere çocuk yetiştirme konusunda; çocuklara da eğitim ve gelişimleri ile ilgili sorunlarının çözümünde yol göstermeye,

b) Eğitim tedbiri, çocuğun bir eğitim kurumuna gündüzlü veya yatılı olarak devamına; iş ve meslek edinmesi amacıyla bir meslek veya sanat edinme kursuna gitmesine veya meslek sahibi bir ustanın yanına yahut kamuya ya da özel sektöre ait işyerlerine yerleştirilmesine,

c) Bakım tedbiri, çocuğun bakımından sorumlu olan kimsenin herhangi bir nedenle görevini yerine getirememesi hâlinde, çocuğun resmî veya özel bakım yurdu ya da koruyucu aile hizmetlerinden yararlandırılması veya bu kurumlara yerleştirilmesine,

d) Sağlık tedbiri, çocuğun fiziksel ve ruhsal sağlığının korunması ve tedavisi için gerekli geçici veya sürekli tıbbî bakım ve rehabilitasyonuna, bağımlılık yapan maddeleri kullananların tedavilerinin yapılmasına,

e) Barınma tedbiri, barınma yeri olmayan çocuklu kimselere veya hayatı tehlikede olan hamile kadınlara uygun barınma yeri sağlamaya yönelik tedbirdir.”

Söz konusu hükümde çocuğun öncelikle olarak kendi aile ortamında korunması için alınacak tedbirler düzenlenmiştir. Hükümde geçen danışmanlık tedbiri esasen sosyal medya okur-yazarlığı olmayan ebeveynler için uygulanabilecek bir hükümdür (Keskin, s: 596). Çocuğun bakımından sorumlu olanlar herhangi bir sebeple bu görevlerini yerine getiremezlerse, çocuğun resmi ya da özel bakım yurdu ya da koruyucu aile yanına yerleştirilmesi ilgili hüküm gereğince söz konusu olabilecektir (ÇKK m. 5/I-c). Anne ve babanın sharenting eylemleri sebebiyle çocuğun zihinsel ya da fiziksel gelişimine zarar vermesi, söz konusu olabilecek tehditlerden koruyamaması gibi durumların da bu kapsamda değerlendirilmesi lazımdır (Keskin, s: 596).

Çocuğu sharenting eylemlerinden korumak için başvurulabilecek ikincil nitelikteki bir diğer kanun “6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun” dur. Kanunun amacı m. 1’de “Şiddete uğrayan ya da şiddete uğrama tehlikesi bulunan kadınların, çocukların, aile bireylerinin ve tek taraflı ısrarlı takip mağduru olan kişilerin korunması” şeklinde belirtilmiştir. Bu bağlamda çocuğun sosyal medyada paylaşılmak üzere ebeveynleri tarafından hazırlanan içeriklerde olmayı reddetmesine rağmen buna zorlanması durumunda, somut olayın özelliklerine göre bu durum fiziksel, psikolojik, sözlü ya da ekonomik şiddet kapsamında değerlendirilerek 6284 sayılı kanununun ilgili hükümleri uygulama alanı bulabilecektir (Keskin, s: 596, 597).

3. YARGI KARARLARINDA SHARENTING ÖRNEKLERİ

Sharenting eylemlerine baktığımızda en dikkat çeken şeylerden biri anne babaların bu paylaşımları yapmaya haklarının olduğunu düşünmeleridir. Ancak anlama ve kavrama yaşına gelen çocuklar geçmiş paylaşımlarla ilgili hak iddia edebilmektedir.

Yargıtay 2. Hukuk Dairesinde görülen bir davada çocuğu alıkoyan ve babasına göstermeyen davalı anne bir yıllık süre zarfında henüz beş yaşında olan çocuğun terör örgütü sempatizanlığını çağrıştırır şekildeki fotoğraflarını uygunsuz ifadelerle kendi sosyal medya hesaplarında paylaşmıştır. Babanın haklı bulunduğu davada ortak çocuk ile davalı anne arasındaki velayet ilişkisinin kaldırılmasına karar verilmiştir. (Y. 2. Hukuk Dairesi, E: 2020/1370, K: 2020/2447, T: 01.06.2020.)

2016 yılında bir baba kendisinin çekip sosyal medya hesabında paylaştığı çocuğunun fotoğrafının, 2017’de ‘Gitti Gidiyor’ isimli alışveriş sitesinde ticari amaçlı ürün tanıtımında kullanıldığını görmüştür. Bu durumun kişilik haklarına saldırı niteliğinde olduğu gerekçesiyle davacı olan baba, ‘davalı firmanın satışını yaptığı oyuncak üzerinden maddi bir gelir elde ettiği ve fotoğrafın kullanımının durdurulmasına ve paylaşımının yapıldığı tüm sanal ortamlardan kaldırılmasına ilişkin talepte bulunarak maddi ve manevi tazminat’ isteminde bulunmuştur. Yargıtay ilk derece mahkemesinin kararını onamış ve görsel derhal yayından kaldırılmıştır (Y. 6. CD., E: 2021/2814, K: 2022/7134, T: 18.10.2022).

2018 yılında İtalya’da 16 yaşında bir çocuk, kendi rızası olmadan sosyal medyada fotoğraflarını paylaştığı için annesine dava açmış ve açtığı davada haklı bulunmuştur. Annesinin sık sık oğlunun fotoğraflarını paylaşması çocuğu rahatsız etmiş ve annesinden ayrı olan babasının da desteği ile başkent Roma’da açılan davada çocuğun kişilik haklarının korunması için yapılan paylaşımların silinmesi ve gelecekte benzer paylaşımlar yapılmaması gerektiğine hükmedilmiştir. Mahkeme kararına uymaması durumunda annenin oğluna 10.000 Euro tazminat ödemesine karar verilmiştir (<https://tr.euronews.com/2018/01/11/italya-da-cocugunun-fotograf-n-internette-paylasan-anne-ceza-ald->)

İsveç’te dava konusu olan bir olayda, 14 yaşındaki çocuğun üvey babasının banyoya gizli kamera yerleştirerek görüntülerini kaydettiğini fark eden başvuru mahkemeye başvurmuş ancak bir kişinin izni olmadan görüntülerinin kaydedilmesi İsveç kanunlarında bir suç teşkil etmediği için üvey baba beraat etmiştir.

AIHM önüne gelen dosyayı değerlendirmesinde, söz konusu eylemin başvuranın kişisel bütünlüğünü ihlal ettiğini, başvuranın küçük yaşta olması ve kendini en güvende hissetmesi gereken evinde gerçekleşmesi, ayrıca suçlunun güvenmesi beklenen üvey babasının olması sebebiyle AİHS'nin 8. Maddesinin ihlal edildiği kararına varmıştır (Söderman v. İsveç, Başvuru No: 5786/08, 12.11.2013).

Avusturya'da 2016 yılında yaşanan bir olayda bir genç, çıplak görüntülerinin de olduğu yatakta ve tuvalette çekilmiş birçok çocukluk fotoğrafının anne ve babası tarafından sosyal medyada paylaşılması sonucunda mahremiyetinin ihlal edildiği gerekçesiyle anne ve babasına dava açmıştır (<https://www.haberler.com/dunya/avusturya-da-iliginc-dava-ailesini-facebook-8777763-haberi/>).

Mukayeseli hukuka bakıldığında, Avrupa Birliği Genel Veri Koruma Tüzüğü çerçevesinde kişisel verilerin korunması esasları belirlenmiştir. Bu esaslarda çocuklar bakımından özel düzenlemeler yer almamış, yetişkinler için öngörülen düzenlemelerle yetinilmiştir.

Amerika Birleşik Devletleri'nde ise Çocukların Çevrimiçi Platformlarda Mahremiyetinin Korunmasına İlişkin Kanun (COPPA) yürürlüktedir. Dolayısıyla çocuklar için özel düzenlemeler getiren bir kanun kabul edilmiştir.

İngiltere'de Veri Koruma Kanunu yürürlükte olup burada, çocuklar için özel koşullar öngörülmemiştir. Almanya'da yürürlükte olan Federal Veri Koruma Kanununda da çocuklar için ayrı düzenlemeler getirilmemiştir.

SONUÇ

Çocuğun korunmaya ve gözetilmeye muhtaç bir varlık olduğu açıktır. Bu sebeple kendi kararlarını verebilecek; davranış, söylem ve eylemlerinin sonuçlarını öngörebilecek olgunluğa ulaşınca kadar velayet hakkı kapsamında anne ve babası tarafında korunup gözetilmelidir. Ancak çalışma konumuz olan ebeveyn paylaşımları (sharenting) sebebiyle anne babalar bilinçsizce ve çoğu zaman istemsizce bizzat kendileri, çocuklarını birçok tehlike ve riskle karşı karşıya getirmektedir. İnternette yaygın olarak kullanılan bir ifadede de belirtildiği üzere; *"Once on the internet, always on the internet"* Türkçe anlamıyla, internete kısa süreli olsa bile, bir kez yapılan bir paylaşımın sonsuza kadar internette kalacağını söylemek mümkündür. Zira internette sadece bir kez bile paylaşılmış olan herhangi bir fotoğraf, video, veri ya da görüntü başkaları tarafından kaydedilmiş olabilir ve dolayısıyla tekrar tekrar paylaşılabilir.

Bu noktada anne ve babalara önemli görevler ve sorumluluklar düşmektedir. Çalışmada belirtilen sharenting eylemleri sebebiyle çocukların maruz kalabileceği bütün zararlardan ve tehlikelerden onları korumak ebeveynlerin sorumluluğundadır. Oysa günümüzde sharenting eylemlerinin anne babalar için günlük bir rutin ve adeta sosyal bir norm haline geldiği, çoğu anne ve babanın bu eylemlerin sonuçları hususunda oldukça bilinçsiz olduğu ve çocuklarıyla ilgili pervasız paylaşımlar yaptığı aşıkardır. Çocuklar sharenting eylemleri sebebiyle tehdit altındadır ve ebeveynler basit bir paylaşım yaptıkları düşüncesiyle çocuklarını bizzat kendileri saldırılara maruz bırakmaktadırlar. Bu konuda ebeveynlerin bilinç düzeylerinin artırılması için ilgili bütün kurum ve kuruluşlar iş birliği içinde olmalı, eğitimler ve seminerler düzenlemelidir.

Yasal düzenlemelere bakıldığında, çocuğu koruyan birçok hüküm olmasına rağmen sharenting eylemlerine karşı çocuğu koruyan özel bir hükme rastlanmamaktadır. Her ne kadar çalışmamızda bahsettiğimiz yasal düzenlemelerle çocuğun korunması mümkün olsa da bu çoğu zaman çocuğun verileri paylaşıldıktan, başka bir ifadeyle çocuğun kişilik hakları ihlal edildikten sonra mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla çocuğun zayıf durumunu güçlendirecek ve kişilik haklarının internet ortamında ihlalini engelleyecek düzenlemelere ihtiyaç vardır. Bu sebeple 7578 sayılı kanunla sosyal medya kullanımı için getirilen 15 yaş sınırı oldukça önemlidir. Örneğin; ABD, Almanya ve İngiltere gibi ülkelerde çocuğun rıza yaşı 13 yaş olarak kabul etmektedir. Bu bakımdan Türk hukukunda da yetişkin bireylere nazaran daha korumasız olan çocuklar için böyle bir yaş sınırlaması getirilmesi son derece yerindedir.. Bununla birlikte ebeveynlerin çocukların mahremiyetinin kaybına ve gelecekte çocuklarıyla aralarında sıkıntılar yaşanmasına sebep olacak paylaşımlar konusunda

bilinçlendirilerek neyi paylaşıp neyi paylaşmamaları gerektiği konusunda daha sağlıklı karar vermelerinin sağlanması da elzemdir. Bu kapsamda daha hassas önlemler alınması gerektiği kanaatindeyiz. Bunun için çocuğun kişilik haklarını ihlal etmeyecek şekilde anne babaların velayet hakkı yasal düzenlemelerle sınırlandırılmalı, anne babalar 15 yaşından küçük çocuklarına ilişkin içerikleri sosyal medya platformlarında paylaşmamalı, 15 yaşından küçük çocukların sosyal medyada hesap açmaları bizzat sosyal medya platformları tarafından engellenmeli, bu yaştan sonra reşit oluncaya kadarki dönemde sosyal medya hesabı açabilmeleri de ebeveyn iznine tabi olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akıntürk T./ Ateş D. (2024) Türk Medeni Hukuku Aile Hukuku, C. II, 25. Bası, Beta Yayıncılık, Ankara.
- Akyüz, E. (2009), Velayet ve Çocuğun Korunması, Prof. Dr. Ali Naim İnan'a Armağan, Seçkin Yayıncılık, ss. 111-156.
- Akyüz, E. (2018) Çocuk Hukuku Çocukların Hakları ve Korunması, 6. Baskı, Pegem Akademi, Ankara.
- Aydın İ. (2012) "Çocuk Haklarının Gelişimi ve Karşılaştırmalı Olarak Anayasal Açından Değerlendirilmesi", Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.20, S.1, ss. 151-173.
- Badur, E. (2023) Çocuğun Kişisel Verilerinin Korunması, 1. Baskı, Ankara, Seçkin.
- Gezder, Ü. (2017) İçerik Sağlayıcının ve Yer Sağlayıcının Hukuki Sorumluluğu ve Sorumluluk Muafiyeti, Beta Yayınevi, 1. Bası.
- Bozkurt Gümrükçüoğlu, Y. (2013) "Mevzuatımızda Çocuk ve Genç İşçilerin Çalışma Yaşamında Korunmasına İlişkin Düzenlemelere Genel Bir Bakış", Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C:15, s.481-546.
- Çelik, C. (2004) "Velayetin Kaldırılması", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C:54, S:1.
- Dural M. / Ögüz T. / Gümüş M. A., (2022) Türk Özel Hukuku, Aile Hukuku, C. III, Filiz Kitabevi.
- Dural M. / Ögüz T. / Gümüş M. A., (2021) Türk Özel Hukuku, Kişiler Hukuku, C. II, Filiz Kitabevi.
- Elçin Evgen G. (2017) "Çocuğun Menfaati Gereği Çocukla İlgili Uyuşmazlıklarda Görüşünün Alınmaması Gereken Durumlar", *Çocuk Hakları Çalışmaları I*, On İki Levha Yayınevi, ss.1-26.
- Ertuğrul, M. (2021) "Çocuğun Kişisel Verilerinin Velisi Tarafından Sosyal Medyada Kullanılmasının Kişilik Hakkı Bakımından Değerlendirilmesi", YBHD, C. 6, S. 2.
- Esen Baygüneş M. (2021) "Dijital Ortamda Çocukların Kişisel Verilerinin Korunması", *Başkent Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 1, ss. 165-182.
- Girgin Ö. A./ Gönal S. (2020) "Çocuğun Kişisel Verilerinin Sosyal Medyada Ebeveyn Tarafından Paylaşılmasının Hukuki Sonuçları," *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, Sayı: 44.
- Göney, A. N. (2024) Bilişim Hukukunda Çocuğun Dijital Haklarının Sosyal Medyada Korunması, YÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Görgeç, B. (2013) "Genel İşlem Koşullarının Kişilik Hakkı Kapsamında Değerlendirilmesi", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. 19, S. 1, ss. 403-440.
- Helvacı S. (2013) Gerçek Kişiler, Legal Yayınevi, 5. Bası,
- İmamoğlu, H. (2005) "Çocuğun Kişiliğinin Ana Babaya Karşı Korunması", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.54, S:2.
- Karaaslan E. (2020) Çocuk İçin Bir Bakış: Çocuğun Üstün Yarar ile Dinlenilme Hakkı Kavramlarının AİHM ve İç Hukukumuzda Görünümü, *İstanbul Barosu Dergisi*, S. 2020/4, C. 94.
- Kaya M. (2015) Sosyal Medya ve Sosyal Medyada Üçüncü Kişilerin Kişilik Haklarının İhlali, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 119.
- Keskin, A. D. (2024) Medeni Hukuk Cephesinden Çocuk Influencer, Prof. Dr. İhsan Erdoğan'a Armağan, C. 1, Adalet Yayınevi, Ankara.
- Kopuz, T./Turgut, Y. E./Aslan, A. (2022) "Sharenting: Kavramsal Bir Çözümleme", *Intermedia International e-Journal*, C:9, S:17, s.379-390.
- Mamur Işıkçı, Y./Karatepe, S. (2016) "Türkiye'de Çocuğa Yönelik Sosyal Politika Uygulamaları ve Tarihsel Analizi", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, C:7, S:1.
- Omuralieva, N. (2024) Velayet Sınırları Çerçevesinde Sosyal Medyada Çocuğun Özel Hayatının Gizliliğinin Korunması, AYBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- Oğuzman M. K./ Seliçi Ö./ Oktay Özdemir S. (2010) Kişiler Hukuku (Gerçek ve Tüzel Kişiler), 10. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Özcan Büyüktanır, B. (2019) Çocuğun Kişilik Hakkı ve Çocuğun Kişilik Hakkının Hukuka Aykırı Fiillere Karşı Korunması, 1. Baskı, Ankara, Yetkin.
- Uğur, S.B. (2018) "Geçmişten Günümüze Şekillenen Çocukluk Algısı ve Çocuk Yetiştirme Pratikleri", Süleyman Demiral Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.45, Aralık.
- Ünal, D. (2021) Çocuğun Özel Yaşamının Gizliliğinin Korunması Hakkı, Galatasaray Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi.
- Zorluoğlu Yılmaz, A. (2021), Sharenting ve Velayet Hakkının Sınırları, SÜHFD., C. 29, S.4, ss. 3383-3417.

DEZAVANTAJLI KOŞULLARDA ÖZEL GEREKSİNİMLİ ÇOCUKLARIN DESTEKLENMESİ*

Kürşat Öğülmüş**

Giriş

Çocukluk dönemi, bireyin yaşam boyu gelişimini şekillendiren en önemli evrelerden biridir. Bu dönemde sunulan eğitim, sağlık ve sosyal destek hizmetleri; çocukların bilişsel, dil, sosyal-duygusal ve fiziksel gelişimlerini doğrudan etkilemektedir. Ancak tüm çocuklar bu hizmetlere eşit koşullarda erişememektedir. Yoksulluk, göç, afetler, kırsal bölgelerde yaşama, düşük sosyoekonomik düzey, ebeveyn eğitim seviyesinin yetersizliği, sağlık hizmetlerine erişimde yaşanan güçlükler ve sosyal dışlanma gibi birçok etken, çocukların gelişim fırsatlarını sınırlandırarak onları dezavantajlı duruma getirebilmektedir (UNESCO, 2020; United Nations Children's Fund [UNICEF], 2021).

Dezavantajlı yaşam koşullarının etkileri, özel gereksinimli çocuklar açısından daha belirgin hâle gelmektedir. Çünkü bu çocuklar, gelişimsel özellikleri nedeniyle akranlarına kıyasla daha fazla eğitim, sağlık ve sosyal desteğe ihtiyaç duymaktadır. Bunun yanında ekonomik ve sosyal yetersizlikler nedeniyle gerekli hizmetlere zamanında ulaşamamaları, mevcut gelişimsel farklılıkların artmasına neden olabilmektedir. Literatürde bu durum, bireyin hem engellilikten hem de olumsuz çevresel koşullardan aynı anda etkilenmesi nedeniyle "çifte dezavantaj" olarak tanımlanmaktadır (World Health Organization [WHO], 2001).

Son yıllarda özel eğitim alanında yaşanan paradigma değişimi, özel gereksinimli bireylere bakış açısını da önemli ölçüde değiştirmiştir. Geleneksel tıbbi model, engelliliği bireyin sahip olduğu yetersizlik üzerinden açıklarken; günümüzde benimsenen sosyal model ve hak temelli yaklaşım, bireyin karşılaştığı güçlüklerin önemli bir bölümünün çevresel engellerden kaynaklandığını kabul etmektedir (United Nations, 2006). Bu doğrultuda özel gereksinimli çocukların desteklenmesi yalnızca bireysel eğitim programlarıyla sınırlı görülmemekte; aile, okul, sağlık sistemi, sosyal hizmetler ve toplumun bütününe kapsayan çok yönlü bir destek sistemi önerilmektedir.

Araştırmalar, erken çocukluk döneminde sunulan destek hizmetlerinin çocukların gelişiminde belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir. Özellikle erken tanılama ve erken müdahale uygulamaları; bilişsel gelişim, iletişim becerileri, sosyal etkileşim ve bağımsız yaşam becerilerinin geliştirilmesinde etkili sonuçlar ortaya koymaktadır (Guralnick, 2017). Ancak bu hizmetlerin etkisi, ailelerin hizmetlere erişebilmesi ve sürece aktif katılım gösterebilmesiyle yakından ilişkilidir. Dezavantajlı koşullarda yaşayan aileler ise ekonomik yetersizlikler, bilgi eksikliği ve ulaşım sorunları nedeniyle bu hizmetlerden yeterince yararlanamayabilmektedir.

Aile, çocuğun gelişimini etkileyen en önemli çevresel sistemlerden biridir. Çocuğun günlük yaşam deneyimleri, öğrenme fırsatları ve sosyal etkileşimlerinin büyük bölümü aile ortamında gerçekleşmektedir. Bu nedenle günümüzde özel eğitim uygulamalarında aile merkezli hizmet anlayışı ön plana çıkmaktadır. Ailelerin bilgi, beceri ve psikososyal açıdan desteklenmesi, yalnızca çocukların gelişimini değil, aynı zamanda ailelerin yaşam kalitesini ve eğitim sürecine katılımını da olumlu yönde etkilemektedir (Dunst & Espe-Sherwindt, 2016).

Özel gereksinimli çocukların gelişiminde eğitim ortamlarının niteliği de önemli bir belirleyicidir. Kapsayıcı eğitim uygulamaları, bireyselleştirilmiş öğretim planları ve uygun destek hizmetleri sayesinde çocukların akademik ve sosyal gelişimleri desteklenebilmektedir. Bununla birlikte dezavantajlı bölgelerde öğretmen

* Bu çalışma İçişleri Bakanlığı destekli 2025/565 Nolu protokolü "Güçlü Kadın, Mutlu Aile, Güçlü Toplum" Projesi kapsamında yapılmıştır.

** Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Özel Eğitim Bölümü, Kırıkkale, E-posta kursatogulmus@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7551-6894

yetersizliği, fiziksel altyapı eksiklikleri ve yardımcı teknolojilere erişim sorunları eğitim hizmetlerinin niteliğini olumsuz etkileyebilmektedir (UNESCO, 2020).

Teknolojik gelişmeler, son yıllarda özel eğitim alanına yeni fırsatlar kazandırmıştır. Yardımcı teknolojiler, alternatif iletişim sistemleri ve yapay zekâ destekli eğitim uygulamaları, çocukların bireysel gereksinimlerine uygun öğretim süreçlerinin planlanmasını kolaylaştırmaktadır. Ancak dijital araçlara erişimde yaşanan eşitsizlikler, özellikle dezavantajlı ailelerde yaşayan çocukların bu teknolojilerden yeterince yararlanmasını engelleyebilmektedir (UNESCO, 2023).

Bu bölümde dezavantajlı koşullarda yaşayan özel gereksinimli çocukların desteklenmesi güncel bilimsel literatür doğrultusunda ele alınacaktır. İlk olarak dezavantajlılık ve özel gereksinim kavramları açıklanacak, ardından dezavantajlı yaşam koşullarının çocukların gelişim alanları üzerindeki etkileri incelenecektir. Daha sonra aile merkezli destek yaklaşımları, eğitim ortamlarında sunulan hizmetler, toplum temelli uygulamalar ile teknoloji destekli çözümler değerlendirilecek; son bölümde ise uygulayıcılara ve politika yapıcılara yönelik önerilere yer verilecektir.

Dezavantajlılık Kavramı ve Özel Gereksinim

Dezavantajlılık, bireyin eğitim, sağlık, sosyal hizmetler ve ekonomik kaynaklar gibi temel yaşam olanaklarına erişimde yaşadığı sınırlılıkları ifade eden çok boyutlu bir kavramdır. Çocuklar açısından değerlendirildiğinde dezavantajlılık yalnızca ekonomik yetersizliklerle sınırlı değildir. Düşük sosyoekonomik düzey, ebeveynlerin eğitim düzeyinin yetersiz olması, göç, afetler, savaşlar, kırsal bölgelerde yaşama, ihmal ve istismar, kronik hastalıklar ve sosyal dışlanma gibi birçok faktör çocukların gelişim fırsatlarını olumsuz etkileyebilmektedir (UNICEF, 2021).

Bronfenbrenner'in Biyoekolojik Gelişim Kuramı, çocuk gelişiminin yalnızca bireysel özelliklerle açıklanamayacağını; aile, okul, akran grupları, toplum ve sosyal politikaların karşılıklı etkileşimi sonucunda şekillendiğini ortaya koymaktadır (Bronfenbrenner & Morris, 2006). Bu nedenle aynı gelişimsel tanıya sahip iki çocuğun gelişimsel performansı, yaşadıkları çevrenin sunduğu fırsatlar ve destek hizmetlerine bağlı olarak önemli ölçüde farklılaşabilmektedir.

Özel gereksinim ise bireyin gelişimsel, bilişsel, duyuşsal, fiziksel veya davranışsal özellikleri nedeniyle akranlarından farklı eğitim düzenlemelerine ve destek hizmetlerine ihtiyaç duyması olarak tanımlanmaktadır. Türkiye'de özel gereksinimli bireylere sunulan eğitim hizmetleri, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yürürlüğe konulan Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği doğrultusunda planlanmaktadır (Millî Eğitim Bakanlığı, 2023).

Dünya Sağlık Örgütü tarafından geliştirilen Uluslararası İşlevsellik, Yeti Yitimi ve Sağlık Sınıflandırması (ICF), engelliliği yalnızca bireyin sağlık durumuyla açıklamamakta; çevresel ve kişisel faktörlerin de işlevsellik üzerinde belirleyici olduğunu vurgulamaktadır (WHO, 2001). Bu yaklaşım, özel gereksinimli çocukların desteklenmesinde bireysel eksikliklerden çok çevresel düzenlemelerin önemini ön plana çıkarmaktadır.

Dezavantajlı koşullar ile özel gereksinimin aynı çocukta bir araya gelmesi, gelişimsel riskleri daha da artırmaktadır. Örneğin ekonomik yetersizlik yaşayan bir ailenin otizm spektrum bozukluğu tanısı alan çocuğu, erken tanılama, yoğun özel eğitim ve yardımcı teknolojilere erişimde önemli güçlüklerle karşılaşabilmektedir. Benzer şekilde kırsal bölgelerde yaşayan aileler, uzman desteğine ulaşmakta ve rehabilitasyon hizmetlerinden düzenli yararlanmakta zorlanabilmektedir. Bu durum çocukların gelişimsel ilerlemelerini olumsuz etkileyebilmektedir (Guralnick, 2017).

Araştırmalar, düşük sosyoekonomik düzeyde yaşayan özel gereksinimli çocukların erken tanılanma oranlarının daha düşük olduğunu, eğitim hizmetlerine daha geç başladıklarını ve gelişimsel desteklerden daha sınırlı yararlandıklarını göstermektedir (Olusanya et al., 2023). Ayrıca ebeveynlerin sağlık okuryazarlığı, eğitim düzeyi ve sosyal destek ağlarının sınırlı olması, çocukların gereksinimlerinin erken fark edilmesini ve uygun hizmetlere yönlendirilmesini güçleştirebilmektedir.

Bu nedenle dezavantajlı koşullarda yaşayan özel gereksinimli çocukların desteklenmesi yalnızca özel eğitim hizmetleriyle sınırlı tutulmamalıdır. Eğitim, sağlık, sosyal hizmetler ve yerel yönetimlerin iş birliği içinde çalıştığı, aileyi merkeze alan bütüncül bir destek sisteminin oluşturulması gerekmektedir. Böyle bir yaklaşım, çocukların gelişimsel potansiyellerini en üst düzeye çıkarmanın yanı sıra toplumsal yaşama etkin katılımlarını da destekleyecektir.

Dezavantajlı Koşulların Özel Gereksinimli Çocukların Gelişimine Etkileri

Özel gereksinimli çocukların gelişimi, yalnızca sahip oldukları yetersizlikten değil, aynı zamanda içinde yaşadıkları çevresel koşullardan da önemli ölçüde etkilenmektedir. Günümüzde gelişim kuramları, çocuğun gelişiminin biyolojik özellikler ile çevresel etmenlerin karşılıklı etkileşimi sonucunda şekillendiğini kabul etmektedir (Bronfenbrenner & Morris, 2006). Bu nedenle dezavantajlı yaşam koşulları, özel gereksinimli çocukların gelişimsel farklılıklarını artırabilmekte ve eğitim, sağlık ile sosyal hizmetlerden yararlanma düzeylerini doğrudan etkileyebilmektedir.

Dezavantajlı koşullar; yoksulluk, düşük sosyoekonomik düzey, ebeveyn eğitim seviyesinin yetersizliği, sağlık hizmetlerine erişimde yaşanan güçlükler, göç, doğal afetler, kırsal bölgelerde yaşama ve sosyal dışlanma gibi birçok faktörü kapsamaktadır (UNICEF, 2021). Bu faktörler tek başına çocukların gelişimini olumsuz etkileyebilmekle birlikte, özel gereksinimli çocuklarda mevcut gelişimsel güçlüklerin daha belirgin hâle gelmesine neden olabilmektedir.

Bilişsel Gelişim Üzerindeki Etkileri

Bilişsel gelişim; dikkat, bellek, problem çözme, muhakeme, yürütücü işlevler ve öğrenme süreçlerini kapsayan temel gelişim alanlarından biridir. Yaşamın ilk yıllarında çocukların yeterli uyaranlarla karşılaşması, güvenli bağlanma ilişkileri kurması ve kaliteli eğitim ortamlarına erişebilmesi bilişsel gelişim açısından büyük önem taşımaktadır (Shonkoff & Garner, 2012).

Dezavantajlı koşullarda büyüyen çocuklar ise çoğu zaman sınırlı öğrenme fırsatlarıyla karşılaşmaktadır. Ekonomik yetersizlikler nedeniyle kitap, eğitsel oyuncak ve erken çocukluk eğitim hizmetlerine erişimin sınırlı olması bilişsel gelişimi olumsuz etkileyebilmektedir. Özel gereksinimli çocuklarda ise bu durum daha belirgin sonuçlar doğurabilmektedir. Örneğin otizm spektrum bozukluğu veya zihinsel yetersizliği bulunan çocukların erken müdahale hizmetlerinden geç yararlanması, bilişsel gelişimdeki ilerlemeyi yavaşlatabilmektedir (Guralnick, 2017).

Araştırmalar, erken dönemde sunulan sistematik eğitim programlarının çocukların dikkat sürelerini, problem çözme becerilerini ve öğrenme performanslarını artırdığını göstermektedir. Bu nedenle dezavantajlı bölgelerde erken müdahale hizmetlerinin yaygınlaştırılması, gelişimsel risklerin azaltılmasında önemli bir strateji olarak değerlendirilmektedir (Shonkoff et al., 2021).

Dil ve İletişim Gelişimi Üzerindeki Etkileri

Dil gelişimi, çocukların çevreleriyle etkili iletişim kurmalarını ve akademik öğrenmelerini destekleyen temel gelişim alanlarından biridir. Dil becerileri; aile içi iletişim, ortak dikkat etkinlikleri, kitap okuma alışkanlığı ve sosyal etkileşim fırsatlarıyla yakından ilişkilidir (Rowe, 2018).

Dezavantajlı yaşam koşullarında bulunan ailelerde çocukların nitelikli dil girdilerine daha az maruz kaldıkları bilinmektedir. Bunun sonucunda sözcük dağarcığı, ifade edici dil ve alıcı dil becerilerinde akranlarına göre daha düşük performans görülebilmektedir. Özel gereksinimli çocuklarda ise dil gelişimindeki gecikmeler, çevresel yetersizliklerle birleştiğinde iletişim güçlüklerini daha da artırabilmektedir.

Özellikle otizm spektrum bozukluğu bulunan çocuklarda ortak dikkat, karşılıklı iletişim ve pragmatik dil becerilerinin geliştirilmesinde aile katılımı büyük önem taşımaktadır. Günlük yaşam etkinlikleri içerisinde gerçekleştirilen doğal öğretim uygulamaları, çocukların iletişim becerilerinin gelişmesine önemli katkılar

sağlamaktadır (National Research Council, 2001). Bu nedenle ailelerin iletişim destekleyici stratejiler konusunda bilgilendirilmesi, dezavantajlı koşullarda yaşayan çocuklar açısından daha da önem kazanmaktadır.

Sosyal ve Duygusal Gelişim Üzerindeki Etkileri

Sosyal ve duygusal gelişim, çocukların akran ilişkileri kurabilmeleri, duygularını düzenleyebilmeleri ve toplumsal yaşama uyum sağlayabilmeleri açısından önemli bir gelişim alanıdır. Güvenli aile ilişkileri, destekleyici okul ortamları ve olumlu sosyal deneyimler bu gelişimi destekleyen temel unsurlar arasında yer almaktadır (Denham, 2018).

Ekonomik güçlükler, ebeveyn stresi ve sosyal destek eksikliği, aile içi etkileşimin niteliğini olumsuz etkileyebilmektedir. Bunun sonucunda çocukların duygu düzenleme becerileri, özgüvenleri ve sosyal ilişkileri zarar görebilmektedir. Özel gereksinimli çocuklar ise iletişim güçlükleri, davranış problemleri veya akran kabulünde yaşadıkları sorunlar nedeniyle sosyal dışlanma açısından daha yüksek risk altındadır.

Kapsayıcı eğitim uygulamaları, akran destek programları ve sosyal beceri öğretimi, özel gereksinimli çocukların sosyal katılımlarını artırmada etkili uygulamalar arasında yer almaktadır. Bunun yanında öğretmenlerin kapsayıcı sınıf yönetimi konusunda yeterli bilgi ve beceriye sahip olmaları da çocukların okul yaşantılarını olumlu yönde etkilemektedir (UNESCO, 2020).

Akademik Gelişim Üzerindeki Etkileri

Akademik başarı yalnızca öğrencinin bireysel özelliklerinden değil, eğitim ortamının niteliğinden ve aile desteğinden de etkilenmektedir. Özel gereksinimli çocukların bireysel farklılıklarına uygun öğretim yöntemlerinin kullanılması ve bireyselleştirilmiş eğitim programlarının etkili biçimde uygulanması akademik gelişimin temel unsurlarındandır.

Dezavantajlı bölgelerde öğretmen yetersizliği, sınıf mevcutlarının fazla olması, eğitim materyallerinin sınırlılığı ve yardımcı teknolojilere erişimde yaşanan sorunlar özel gereksinimli öğrencilerin eğitim süreçlerini olumsuz etkileyebilmektedir. Ayrıca ailelerin ekonomik nedenlerle destek eğitim hizmetlerinden düzenli yararlanamaması, akademik gelişimde fırsat eşitsizliklerine yol açabilmektedir.

COVID-19 salgını sonrasında gerçekleştirilen araştırmalar, dijital eşitsizliklerin özel gereksinimli öğrenciler üzerindeki etkisini daha görünür hâle getirmiştir. Bilgisayar ve internet erişimi bulunmayan ailelerde uzaktan eğitim sürecinin etkili biçimde yürütülememesi, öğrenme kayıplarının artmasına neden olmuştur (UNESCO, 2021). Bu durum, dezavantajlı yaşam koşullarının eğitim üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır.

Psikolojik İyi Oluş ve Yaşam Kalitesi

Dezavantajlı yaşam koşulları çocukların yalnızca gelişim alanlarını değil, psikolojik iyi oluşlarını da etkileyebilmektedir. Sürekli ekonomik güçlükler, sosyal dışlanma ve belirsizlik ortamı çocuklarda kaygı, davranış sorunları ve duygusal güçlüklerin görülme riskini artırmaktadır (WHO, 2001).

Özel gereksinimli çocukların ebeveynleri de yoğun bakım sorumluluğu, ekonomik yük ve gelecek kaygısı nedeniyle yüksek düzeyde stres yaşayabilmektedir. Yapılan çalışmalar, ebeveyn stresinin artmasının çocukların davranış problemleri ve sosyal uyumları üzerinde olumsuz etkiler oluşturduğunu göstermektedir (Hayes & Watson, 2013). Buna karşılık psikososyal destek hizmetlerinden yararlanan ailelerde hem ebeveynlerin yaşam kalitesinin hem de çocukların gelişimsel ilerlemelerinin olumlu yönde değiştiği bildirilmektedir.

Bu nedenle özel gereksinimli çocuklara yönelik hizmetler planlanırken yalnızca çocuğun eğitim gereksinimleri değil, ailenin psikososyal gereksinimleri de dikkate alınmalıdır. Aile danışmanlığı, psikolojik destek hizmetleri ve sosyal yardım mekanizmaları, çocukların gelişimini dolaylı olarak destekleyen önemli uygulamalar arasında yer almaktadır.

Dezavantajlı yaşam koşulları, özel gereksinimli çocukların bilişsel, dil, sosyal-duygusal ve akademik gelişimlerinin yanı sıra psikolojik iyi oluşlarını da çok yönlü biçimde etkilemektedir. Ancak bu etkiler uygun destek hizmetleriyle önemli ölçüde azaltılabilmektedir. Erken tanılama, erken müdahale, aile merkezli hizmetler, kapsayıcı eğitim uygulamaları ve toplum temelli destek sistemleri, çocukların gelişim potansiyellerini en üst düzeye çıkarmada kritik bir rol üstlenmektedir.

Aile Merkezli Destek Yaklaşımı

Özel gereksinimli çocukların gelişiminde aile, en temel ve en etkili destek sistemidir. Çocuklar yaşamlarının ilk yıllarından itibaren öğrenme deneyimlerinin büyük bölümünü aile ortamında edinmekte; iletişim, sosyal etkileşim, öz bakım ve günlük yaşam becerileri gibi birçok gelişim alanı aile ile kurulan etkileşimler aracılığıyla şekillenmektedir. Bu nedenle günümüzde özel eğitim hizmetleri yalnızca çocuğa yönelik uygulamalarla sınırlandırılmamakta, ailelerin de eğitim sürecinin aktif bir paydaşı olarak desteklenmesi gerektiği kabul edilmektedir (Dunst & Espe-Sherwindt, 2016).

Geçmişte özel eğitim uygulamalarında uzman merkezli yaklaşımlar ön plandayken, günümüzde aile merkezli hizmet anlayışı benimsenmektedir. Bu yaklaşım, aileyi yalnızca hizmet alan bir grup olarak değil, çocuğun gelişim sürecinde en önemli karar vericilerden biri olarak değerlendirmektedir. Aile merkezli hizmetlerde uzmanlar ve aileler ortak hedefler belirlemekte, eğitim süreci iş birliği içerisinde planlanmakta ve çocuğun günlük yaşamında uygulanabilecek stratejiler birlikte geliştirilmektedir (Division for Early Childhood [DEC], 2014).

Araştırmalar, ailelerin eğitim sürecine aktif katılımının çocukların gelişimi üzerinde önemli etkileri olduğunu göstermektedir. Aile katılımının arttığı durumlarda çocukların iletişim becerileri, sosyal etkileşimleri, öz bakım becerileri ve akademik performanslarında anlamlı gelişmeler gözlenmektedir (Guralnick, 2017). Bunun temel nedenlerinden biri, öğrenmenin yalnızca okul ortamında değil, günlük yaşamın doğal akışı içerisinde de devam etmesidir. Yemek yeme, oyun oynama, alışveriş yapma veya ev işleri gibi günlük rutinler, öğrenme fırsatlarına dönüştürülebilmektedir.

Bununla birlikte özel gereksinimli bir çocuğa sahip olmak aile yaşamında önemli değişiklikleri de beraberinde getirebilmektedir. Tanı süreci, çocuğun eğitim gereksinimleri, ekonomik yük ve gelecek kaygısı ebeveynler üzerinde yoğun bir stres oluşturabilmektedir. Özellikle dezavantajlı koşullarda yaşayan ailelerde ekonomik güçlükler ve sosyal destek eksikliği bu süreci daha da zorlaştırmaktadır. Hayes ve Watson (2013) tarafından gerçekleştirilen meta-analiz çalışması, otizm spektrum bozukluğu olan çocukların ebeveynlerinin diğer ebeveynlere göre daha yüksek düzeyde ebeveyn stresi yaşadığını ortaya koymuştur.

Ebeveyn stresinin artması yalnızca ailelerin yaşam kalitesini değil, çocukların gelişimini de etkileyebilmektedir. Yoğun stres yaşayan ebeveynlerin çocuklarıyla geçirdikleri nitelikli zamanın azalması, eğitim sürecine katılımın sınırlanması ve aile içi etkileşimin zayıflaması çocukların gelişimsel ilerlemelerini olumsuz etkileyebilmektedir. Bu nedenle ailelere yönelik psikolojik danışmanlık, akran destek grupları ve sosyal hizmet uygulamalarının yaygınlaştırılması önem taşımaktadır.

Dezavantajlı koşullarda yaşayan ailelerin karşılaştıkları güçlükler yalnızca ekonomik nedenlerle sınırlı değildir. Bilgi eksikliği, ulaşım sorunları, uzman desteğine erişimde yaşanan güçlükler ve sosyal izolasyon da ailelerin çocuklarına sunabilecekleri gelişimsel fırsatları sınırlandırmaktadır. Özellikle kırsal bölgelerde yaşayan aileler, özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine düzenli olarak ulaşmakta zorlanabilmektedir. Bu durum erken müdahale hizmetlerinin gecikmesine ve çocukların gelişimsel kazanımlarının sınırlanmasına neden olabilmektedir.

Bu nedenle ailelere yönelik destek hizmetlerinin yalnızca bilgilendirme toplantılarından ibaret olmaması gerekmektedir. Aile eğitim programları; çocukla etkili iletişim kurma, davranış yönetimi, günlük yaşam becerilerinin öğretimi ve ev ortamında öğrenme fırsatlarının artırılması gibi uygulamalı içerikleri

kapsamalıdır. Ayrıca ailelerin psikososyal gereksinimlerini karşılayacak danışmanlık hizmetleri ve sosyal destek mekanizmaları da bu sürecin önemli bir parçası olmalıdır.

Son yıllarda ev temelli müdahale programları aile merkezli yaklaşımın etkili uygulamalarından biri olarak öne çıkmaktadır. Bu programlarda uzmanlar, ailelere günlük yaşam içerisinde kullanabilecekleri öğretim yöntemlerini uygulamalı olarak göstermekte ve çocukların doğal ortamlarında öğrenmelerini desteklemektedir. Araştırmalar, ev temelli uygulamaların özellikle erken çocukluk döneminde iletişim, öz bakım ve sosyal becerilerin geliştirilmesinde olumlu sonuçlar verdiğini göstermektedir (Dunst & Espe-Sherwindt, 2016).

Aile merkezli yaklaşımın etkili olabilmesi için eğitim, sağlık ve sosyal hizmet kurumlarının eş güdüm içerisinde çalışması gerekmektedir. Öğretmenler, özel eğitim uzmanları, psikologlar, çocuk gelişimciler ve sosyal hizmet uzmanlarının ailelerle düzenli iletişim kurmaları, ortak hedefler belirlemeleri ve çocuğun gelişimini birlikte izlemeleri hizmetlerin niteliğini artırmaktadır. Özellikle dezavantajlı bölgelerde bu kurumlar arasındaki iş birliğinin güçlendirilmesi, ailelerin hizmetlere erişimini kolaylaştıracaktır.

Sonuç olarak aile merkezli destek yaklaşımı, dezavantajlı koşullarda yaşayan özel gereksinimli çocukların gelişimini destekleyen en önemli uygulamalardan biridir. Ailenin bilgi, beceri ve psikososyal açıdan güçlendirilmesi; çocuğun gelişimsel kazanımlarını artırmanın yanı sıra ailelerin yaşam kalitesinin yükselmesine ve eğitim sürecine daha etkin katılım göstermelerine de katkı sağlamaktadır. Bu nedenle özel eğitim hizmetlerinin planlanmasında aile merkezli uygulamaların temel bir ilke olarak benimsenmesi büyük önem taşımaktadır.

Eğitim Ortamlarında Özel Gereksinimli Çocukların Desteklenmesi

Özel gereksinimli çocukların gelişimlerinin desteklenmesinde eğitim ortamları, aileden sonra en önemli öğrenme alanlarından biridir. Okullar yalnızca akademik bilgi kazandıran kurumlar değil; aynı zamanda çocukların sosyal ilişkiler geliştirdikleri, bağımsız yaşam becerileri kazandıkları ve toplumsal yaşama hazırlandıkları ortamlardır. Bu nedenle eğitim hizmetlerinin niteliği, özel gereksinimli çocukların gelişimsel ilerlemeleri üzerinde doğrudan etkili olmaktadır (UNESCO, 2020).

Günümüzde özel eğitim alanında benimsenen temel yaklaşım, çocukların mümkün olan en üst düzeyde akranlarıyla birlikte eğitim almalarını esas alan kapsayıcı eğitim anlayışıdır. Kapsayıcı eğitim, özel gereksinimli öğrencilerin yalnızca genel eğitim sınıflarına yerleştirilmesini değil; öğretim yöntemlerinin, materyallerin ve öğrenme ortamlarının öğrencilerin bireysel gereksinimlerine uygun biçimde düzenlenmesini de kapsamaktadır (UNESCO, 2020).

Erken çocukluk döneminde sunulan eğitim hizmetleri, özel gereksinimli çocukların gelişiminde belirleyici bir rol oynamaktadır. Araştırmalar, erken dönemde başlatılan sistematik eğitim programlarının bilişsel gelişim, dil becerileri, sosyal iletişim ve öz bakım alanlarında önemli ilerlemeler sağladığını göstermektedir (Guralnick, 2017). Buna karşın dezavantajlı bölgelerde yaşayan çocuklar, erken tanılama ve eğitim hizmetlerine geç ulaşmaları nedeniyle bu fırsatlardan yeterince yararlanamayabilmektedir.

Türkiye'de özel gereksinimli öğrencilerin eğitim süreçleri bireyselleştirilmiş Eğitim Programı (BEP) doğrultusunda planlanmaktadır. BEP, öğrencinin mevcut performans düzeyi, güçlü yönleri ve eğitim gereksinimleri dikkate alınarak hazırlanan bireysel bir öğretim planıdır. Programın düzenli olarak değerlendirilmesi ve gerektiğinde güncellenmesi, eğitim hizmetlerinin etkililiğini artırmaktadır (Millî Eğitim Bakanlığı, 2023).

BEP'in başarılı şekilde uygulanabilmesi, öğretmenlerin bilgi ve becerileriyle yakından ilişkilidir. Öğretmenlerin özel eğitim yöntemleri, sınıf içi uyarlamalar, davranış yönetimi ve değerlendirme süreçleri konusunda yeterli donanımına sahip olmaları gerekmektedir. Ayrıca sınıf öğretmeni, özel eğitim öğretmeni, rehber öğretmen ve aile arasında düzenli iletişim kurulması öğrencinin gelişiminin bütüncül biçimde izlenmesine katkı sağlamaktadır.

Eğitim ortamlarının fiziksel erişilebilirliği de önemli bir diğer unsurdur. Engelli erişimine uygun okul binaları, yardımcı teknolojiler, eğitim materyalleri ve güvenli öğrenme ortamları çocukların eğitime aktif katılımını desteklemektedir. Ancak özellikle sosyoekonomik açıdan dezavantajlı bölgelerde bu olanakların sınırlı olması eğitimde fırsat eşitliğini olumsuz etkileyebilmektedir (OECD, 2023).

Bunun yanında akran ilişkileri de özel gereksinimli çocukların okul yaşantısında önemli bir yere sahiptir. Akran desteği ve iş birlikli öğrenme etkinlikleri, çocukların sosyal becerilerini geliştirmekte, aidiyet duygularını güçlendirmekte ve okul uyumlarını artırmaktadır. Bu nedenle kapsayıcı sınıf ortamlarında farklılıklara saygıyı temel alan etkinliklere yer verilmesi önem taşımaktadır.

Aile katılımı eğitim sürecinin ayrılmaz bir parçasıdır. Ailelerin okul ile düzenli iletişim kurmaları, ev ortamında öğrenmeyi desteklemeleri ve eğitim hedeflerine katkı sağlamaları çocukların akademik başarılarını olumlu yönde etkilemektedir. Özellikle dezavantajlı ailelerin eğitim sürecine katılımını artıracak rehberlik ve danışmanlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması gerekmektedir.

Son yıllarda dijital öğrenme ortamlarının eğitimde kullanımı önemli ölçüde artmıştır. Ancak COVID-19 salgını, teknolojik imkânlarla erişimde yaşanan eşitsizlikleri daha görünür hâle getirmiştir. Bilgisayar, tablet ve internet erişiminin yetersiz olduğu ailelerde uzaktan eğitim süreçlerinin etkin biçimde sürdürülememesi, özel gereksinimli öğrencilerin öğrenme kayıplarını artırmıştır (UNESCO, 2021). Bu nedenle dijital eğitim uygulamalarının yaygınlaştırılması kadar, tüm öğrencilerin bu uygulamalara erişiminin sağlanması da önem taşımaktadır.

Eğitim ortamlarında sunulan destek hizmetlerinin niteliği, özel gereksinimli çocukların gelişiminde belirleyici bir rol üstlenmektedir. Erken müdahale, kapsayıcı eğitim, nitelikli öğretmen yetiştirme, aile katılımı ve erişilebilir eğitim ortamlarının birlikte ele alınması, dezavantajlı koşullarda yaşayan özel gereksinimli çocukların eğitimden en üst düzeyde yararlanmalarını sağlayacaktır. Bir sonraki bölümde, bu süreci destekleyen toplum temelli hizmetler ve kurumlar arası iş birliği ele alınacaktır.

Toplum Temelli Destek Hizmetleri ve Kurumlar Arası İş Birliği

Özel gereksinimli çocukların desteklenmesi yalnızca okul ortamında sunulan eğitim hizmetleriyle sınırlı değildir. Çocuğun gelişiminin sürdürülebilir biçimde desteklenebilmesi için eğitim, sağlık, sosyal hizmetler ve yerel yönetimler arasında etkili bir iş birliğinin kurulması gerekmektedir. Özellikle dezavantajlı koşullarda yaşayan aileler açısından bu kurumlar arasında sağlanacak koordinasyon, hizmetlere erişimin kolaylaştırılması ve çocukların gereksinimlerinin bütüncül biçimde karşılanması açısından büyük önem taşımaktadır (World Health Organization [WHO], 2001).

Günümüzde özel eğitim alanında benimsenen ekolojik yaklaşım, çocuğun gelişiminin yalnızca bireysel özellikleriyle açıklanamayacağını; aile, okul, sağlık sistemi, sosyal çevre ve kamu politikalarının birlikte değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Bronfenbrenner & Morris, 2006). Bu anlayış doğrultusunda toplum temelli hizmetler, çocuğun yaşadığı çevrede gereksinim duyduğu desteklere ulaşmasını sağlayan bütüncül uygulamalar olarak değerlendirilmektedir.

Toplum temelli destek hizmetlerinin temel amacı, özel gereksinimli çocukların kendi yaşam çevrelerinde eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlerden eşit biçimde yararlanmalarını sağlamak, ailelerin bakım yükünü azaltmak ve çocukların toplumsal yaşama aktif katılımlarını desteklemektir (WHO, 2001). Bu yaklaşım, yalnızca çocuğun yetersizliğine odaklanmak yerine aileyi ve yaşadığı çevreyi de müdahale sürecinin bir parçası olarak ele almaktadır.

Sağlık hizmetleri, toplum temelli destek sisteminin temel bileşenlerinden biridir. Erken tanılama, gelişimsel değerlendirme, düzenli tıbbi takip ve rehabilitasyon hizmetleri çocukların gelişimsel ilerlemeleri üzerinde doğrudan etkilidir. Özellikle yaşamın ilk yıllarında gerçekleştirilen gelişimsel taramalar sayesinde risk altındaki çocuklar erken dönemde belirlenebilmekte ve uygun eğitim hizmetlerine yönlendirilebilmektedir (Lipkin & Macias, 2020). Bununla birlikte kırsal bölgelerde yaşayan veya ekonomik açıdan dezavantajlı

aileler, uzman sayısının yetersizliği, ulaşım sorunları ve mali güçlükler nedeniyle sağlık hizmetlerine düzenli olarak erişemeyebilmektedir.

Sosyal hizmetler de ailelerin yaşam kalitesinin artırılmasında önemli rol oynamaktadır. Psikososyal danışmanlık, ekonomik destek programları, evde bakım hizmetleri ve aile rehberliği gibi uygulamalar, ailelerin çocuklarının gelişimini daha etkili biçimde desteklemelerine katkı sağlamaktadır. Özellikle ekonomik güçlük yaşayan ailelere sunulan sosyal desteklerin, çocukların eğitim hizmetlerinden yararlanma oranlarını artırdığı ve ailelerin bakım yükünü azalttığı bildirilmektedir (UNICEF, 2021).

Yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşları da toplum temelli hizmetlerin önemli paydaşlarıdır. Belediyeler tarafından sunulan erişilebilir ulaşım hizmetleri, sosyal etkinlikler, spor ve sanat faaliyetleri ile aile danışmanlığı hizmetleri özel gereksinimli çocukların sosyal katılımını desteklemektedir. Bunun yanında sivil toplum kuruluşları tarafından yürütülen farkındalık çalışmaları, aile eğitim programları ve gönüllülük faaliyetleri toplumun engellilik konusundaki bilinç düzeyinin artırılmasına katkı sağlamaktadır.

Toplum temelli hizmetlerin etkili biçimde yürütülebilmesi için kurumlar arasında düzenli iletişim ve koordinasyon sağlanmalıdır. Eğitim kurumları, rehberlik ve araştırma merkezleri, hastaneler, aile sağlığı merkezleri, sosyal hizmet kuruluşları ve yerel yönetimler arasında gerçekleştirilecek bilgi paylaşımı, çocukların gereksinimlerinin bütüncül biçimde değerlendirilmesini kolaylaştırmaktadır. Böylece aynı değerlendirmelerin farklı kurumlarda tekrar edilmesi önlenmekte ve hizmetler ortak bir plan doğrultusunda yürütülebilmektedir.

Türkiye'de Millî Eğitim Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı ve Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından yürütülen çeşitli uygulamalar özel gereksinimli çocukların desteklenmesine yönelik önemli hizmetler sunmaktadır. Rehberlik ve Araştırma Merkezleri (RAM), eğitsel değerlendirme ve yönlendirme süreçlerini yürütürken; özel eğitim ve rehabilitasyon merkezleri bireysel destek eğitim hizmetleri sağlamaktadır. Bunun yanında evde bakım desteği, sosyal yardım programları ve aile danışmanlığı hizmetleri de ailelerin yaşam kalitesini artırmaya yönelik önemli uygulamalar arasında yer almaktadır. Ancak özellikle kırsal bölgelerde uzman sayısının artırılması, hizmetlerin erişilebilirliğinin geliştirilmesi ve kurumlar arası koordinasyonun güçlendirilmesi gerekliliği devam etmektedir.

Toplum temelli destek hizmetleri, dezavantajlı koşullarda yaşayan özel gereksinimli çocukların yalnızca eğitim gereksinimlerini değil, sağlık, sosyal katılım ve aile yaşamını da kapsayan bütüncül bir destek sistemi sunmaktadır. Kurumlar arası iş birliğinin güçlendirilmesi, hizmetlerin erişilebilirliğinin artırılması ve ailelerin sürece aktif katılımının desteklenmesi, çocukların gelişim potansiyellerini en üst düzeye çıkarmada temel öneme sahiptir.

Teknoloji ve Yapay Zekâ Destekli Uygulamalar

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, son yıllarda özel eğitim alanında önemli dönüşümlere yol açmıştır. Yardımcı teknolojiler, dijital öğrenme ortamları ve yapay zekâ destekli uygulamalar, özel gereksinimli çocukların bireysel farklılıklarına uygun eğitim planlarının hazırlanmasını kolaylaştırmakta ve öğrenme süreçlerini daha etkili hâle getirmektedir (UNESCO, 2023). Özellikle dezavantajlı koşullarda yaşayan çocuklar açısından bu teknolojiler, eğitim hizmetlerine erişimi artırma potansiyeli taşımaktadır.

Yardımcı teknolojiler; alternatif ve destekleyici iletişim sistemleri, ekran okuyucular, sesli komut uygulamaları, işitme destek sistemleri, özel eğitim yazılımları ve erişilebilir dijital materyaller gibi birçok uygulamayı kapsamaktadır. Bu teknolojiler sayesinde çocuklar iletişim kurabilmekte, bağımsız yaşam becerilerini geliştirebilmekte ve eğitim etkinliklerine daha aktif katılım sağlayabilmektedir. Özellikle konuşma ve dil güçlüğü yaşayan çocuklarda alternatif iletişim sistemlerinin kullanılması, iletişim becerilerinin gelişmesine ve sosyal etkileşimin artmasına katkı sağlamaktadır (National Research Council, 2001).

Yapay zekâ uygulamaları ise son yıllarda özel eğitim alanında giderek daha fazla kullanılmaya başlanmıştır. Yapay zekâ destekli sistemler, öğrencilerin öğrenme performanslarını analiz ederek bireysel

öğrenme hızlarına uygun etkinlikler sunabilmekte, öğretmenlere öğrencilerin gelişim süreçleri hakkında ayrıntılı geri bildirim sağlayabilmektedir. Uyarlanabilir öğrenme sistemleri, otomatik değerlendirme araçları ve konuşma tanıma teknolojileri, bireyselleştirilmiş öğretimin niteliğini artıran uygulamalar arasında yer almaktadır (Holmes et al., 2022).

Bununla birlikte teknolojik gelişmelerden tüm çocuklar eşit düzeyde yararlanamamaktadır. Dezavantajlı aileler; bilgisayar, tablet, internet bağlantısı ve dijital okuryazarlık açısından çeşitli güçlükler yaşayabilmektedir. Bu durum dijital uçurum (digital divide) olarak tanımlanmakta ve eğitimde fırsat eşitsizliklerini artırabilmektedir (OECD, 2023). COVID-19 salgını sırasında uzaktan eğitim uygulamalarında yaşanan deneyimler, teknolojik imkânlarla erişimdeki eşitsizliklerin özel gereksinimli öğrenciler üzerinde daha belirgin sonuçlar oluşturduğunu göstermiştir (UNESCO, 2021).

Teknolojinin etkili biçimde kullanılabilmesi için öğretmenlerin ve ailelerin de dijital yeterliklerinin geliştirilmesi gerekmektedir. Yardımcı teknolojilerin kullanımına yönelik hizmet içi eğitimler, aile eğitim programları ve teknik destek hizmetleri teknolojik uygulamaların sürdürülebilirliğini artırmaktadır. Ayrıca geliştirilen dijital içeriklerin erişilebilirlik ilkelerine uygun olması, farklı yetersizlik gruplarındaki öğrencilerin bu materyallerden yararlanabilmesi açısından önem taşımaktadır.

Yapay zekâ uygulamalarının eğitimde yaygınlaşmasıyla birlikte etik konular da önem kazanmıştır. Öğrenci verilerinin gizliliğinin korunması, algoritmik önyargıların önlenmesi ve yapay zekâ sistemlerinin öğretmenin yerine geçen değil, öğretimi destekleyen araçlar olarak kullanılması gerektiği vurgulanmaktadır (UNESCO, 2023). Bu nedenle yapay zekâ destekli uygulamaların bilimsel kanıtlara dayalı, güvenilir ve etik ilkelere uygun biçimde geliştirilmesi gerekmektedir.

Teknoloji ve yapay zekâ uygulamaları, özel gereksinimli çocukların eğitiminde önemli fırsatlar sunmaktadır. Ancak bu teknolojilerin etkili olabilmesi için dijital eşitsizliklerin azaltılması, erişilebilir teknolojilerin yaygınlaştırılması ve öğretmenler ile ailelerin dijital yeterliklerinin desteklenmesi gerekmektedir. Teknoloji, doğru planlandığında dezavantajlı koşullarda yaşayan özel gereksinimli çocukların eğitim olanaklarını güçlendiren önemli bir araç hâline gelebilmektedir.

SONUÇ

Özel gereksinimli çocukların gelişimi, yalnızca bireysel özellikleriyle değil, aynı zamanda içinde yaşadıkları sosyal, ekonomik ve çevresel koşullarla da yakından ilişkilidir. Bu nedenle dezavantajlı yaşam koşullarının etkileri, özel gereksinimli çocuklar açısından daha belirgin hâle gelmektedir. Yoksulluk, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimde yaşanan güçlükler, ebeveynlerin sınırlı eğitim düzeyi, sosyal destek eksikliği, göç, afetler ve toplumsal dışlanma gibi faktörler çocukların gelişimsel potansiyellerini tam olarak ortaya koymalarını güçleştirebilmektedir. Dolayısıyla özel gereksinimli çocukların desteklenmesi, yalnızca bireyin yetersizliğine odaklanan bir yaklaşımla değil; çocuğun içinde bulunduğu aile, okul ve toplum bağlamını dikkate alan bütüncül bir anlayışla ele alınmalıdır.

Bu bölümde incelenen araştırmalar, erken çocukluk döneminde sunulan erken tanılama ve erken müdahale hizmetlerinin çocukların bilişsel, dil, sosyal-duygusal ve akademik gelişimleri üzerinde önemli etkiler oluşturduğunu göstermektedir. Bununla birlikte bu hizmetlerin başarısı, ailelerin sürece etkin katılımı, eğitim ortamlarının kapsayıcı özellikler taşıması ve sağlık, eğitim ile sosyal hizmet kurumlarının eş güdüm içerisinde çalışmasıyla doğrudan ilişkilidir. Özellikle dezavantajlı bölgelerde yaşayan ailelerin bu hizmetlere erişiminin kolaylaştırılması, gelişimsel risklerin azaltılması açısından kritik öneme sahiptir.

Aile merkezli yaklaşım, günümüzde özel eğitim uygulamalarının temel ilkelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Ailelerin bilgi, beceri ve psikososyal açıdan desteklenmesi; çocukların gelişimlerini olumlu yönde etkilediği gibi ailelerin yaşam kalitesini artırmakta ve eğitim sürecine katılımlarını güçlendirmektedir. Bu nedenle aile eğitim programlarının yaygınlaştırılması, psikolojik danışmanlık hizmetlerinin erişilebilir hâle getirilmesi ve sosyal destek mekanizmalarının güçlendirilmesi önem taşımaktadır.

Özel gereksinimli çocukların eğitim süreçlerinde kapsayıcı eğitim anlayışının benimsenmesi, fırsat eşitliğinin sağlanması açısından temel bir gerekliliktir. Kapsayıcı eğitim yalnızca öğrencilerin aynı sınıfta bulunmasını değil, öğretim programlarının, materyallerin ve öğrenme ortamlarının bireysel gereksinimlere uygun biçimde düzenlenmesini de kapsamaktadır. Öğretmenlerin mesleki yeterliklerinin geliştirilmesi, bireyselleştirilmiş eğitim programlarının etkili biçimde uygulanması ve okul-aile iş birliğinin güçlendirilmesi, eğitim hizmetlerinin niteliğini artıran temel unsurlardır.

Toplum temelli destek hizmetleri de özel gereksinimli çocukların gelişiminde önemli bir role sahiptir. Eğitim kurumları, sağlık kuruluşları, sosyal hizmet birimleri, yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşları arasında kurulacak etkili iş birliği sayesinde çocukların gereksinimleri daha kapsamlı biçimde karşılanabilmektedir. Bu yaklaşım yalnızca çocuğun gelişimini değil, aynı zamanda ailelerin yaşam kalitesini ve toplumsal katılımını da desteklemektedir.

Teknolojik gelişmeler ve yapay zekâ destekli uygulamalar, özel eğitim alanında yeni fırsatlar sunmaktadır. Yardımcı teknolojiler ve uyarlanabilir öğrenme sistemleri, öğretim süreçlerinin bireyselleştirilmesine önemli katkılar sağlamaktadır. Bununla birlikte teknolojik imkânlarla erişimde yaşanan eşitsizliklerin azaltılması, özellikle dezavantajlı aileler açısından öncelikli bir politika alanı olarak değerlendirilmelidir. Teknoloji, öğretmenin ve ailenin yerini alan bir unsur değil, bilimsel temellere dayalı eğitim uygulamalarını destekleyen tamamlayıcı bir araç olarak kullanılmalıdır.

Sonuç olarak dezavantajlı koşullarda yaşayan özel gereksinimli çocukların desteklenmesi, yalnızca eğitim sisteminin değil, toplumun tüm paydaşlarının ortak sorumluluğudur. Hak temelli, kapsayıcı ve aile odaklı politikaların geliştirilmesi; kurumlar arası iş birliğinin güçlendirilmesi ve bilimsel kanıta dayalı uygulamaların yaygınlaştırılması, çocukların gelişim potansiyellerini en üst düzeye çıkarmada belirleyici olacaktır.

Kaynaklar

- American Academy of Pediatrics, Council on Children With Disabilities, *Section on Developmental and Behavioral Pediatrics, Bright Futures Steering Committee, & Medical Home Initiatives for Children With Special Needs Project Advisory Committee*. (2020). Promoting optimal development: Identifying infants and young children with developmental disorders through developmental surveillance and screening. *Pediatrics*, 145(1), e20193449.
- Bronfenbrenner, U., & Morris, P. A. (2006). *The bioecological model of human development*. In W. Damon & R. M. Lerner (Eds.), *Handbook of child psychology* (6th ed., Vol. 1, pp. 793–828). John Wiley & Sons.
- Denham, S. A. (2018). *Keeping kids social and emotional: Promoting social-emotional learning in the classroom* (2nd ed.). Paul H. Brookes Publishing.
- Division for Early Childhood. (2014). *DEC recommended practices in early intervention/early childhood special education*. Division for Early Childhood, Council for Exceptional Children.
- Dunst, C. J., & Espe-Sherwindt, M. (2016). *Family-centered practices in early childhood intervention*. In B. Reichow, B. A. Boyd, E. E. Barton, & S. L. Odom (Eds.), *Handbook of early childhood special education* (pp. 37–55). Springer.
- Guralnick, M. J. (2017). Early intervention for children with intellectual disabilities: An update. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 30(2), 211–229. <https://doi.org/10.1111/jar.12233>
- Guralnick, M. J. (2020). *Applying the developmental systems approach to inclusive community-based early intervention programs: Process and practice*. *Infants & Young Children*, 33(3), 173–183. <https://doi.org/10.1097/YYC.0000000000000167>
- Hayes, S. A., & Watson, S. L. (2013). The impact of parenting stress: A meta-analysis of studies comparing the experience of parenting stress in parents of children with and without autism spectrum disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 43(3), 629–642.
- Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2022). *Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning*. Center for Curriculum Redesign.
- Lipkin, P. H., & Macias, M. M. (2020). *Promoting optimal development: Identifying infants and young children with developmental disorders through developmental surveillance and screening*. *Pediatrics*, 145(1), e20193449.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (2023). *Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği*. Millî Eğitim Bakanlığı.
- National Research Council. (2001). *Educating children with autism*. National Academies Press.
- OECD. (2023). *Education at a glance 2023: OECD indicators*. OECD Publishing.
- Olusanya, B. O., Kuper, H., Durkin, M. S., et al. (2023). *The nurturing care framework and children with developmental disabilities in low- and middle-income countries*. *Pediatrics*, 151(4), e2022056645. <https://doi.org/10.1542/peds.2022-056645>
- Rowe, M. L. (2018). *Understanding socioeconomic differences in parents' speech to children*. *Child Development Perspectives*, 12(2), 122–127.
- Shonkoff, J. P., & Garner, A. S. (2012). *The lifelong effects of early childhood adversity and toxic stress*. *Pediatrics*, 129(1), e232–e246.
- UNESCO. (2020). *Global education monitoring report 2020: Inclusion and education—All means all*. UNESCO Publishing.
- UNESCO. (2021). *The state of the global education crisis: A path to recovery*. UNESCO, UNICEF, & World Bank.
- UNESCO. (2023). *Global education monitoring report 2023: Technology in education: A tool on whose terms?* UNESCO Publishing.
- United Nations. (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. United Nations.
- United Nations Children's Fund. (2021). *The state of the world's children 2021: On my mind—Promoting, protecting and caring for children's mental health*. UNICEF.
- World Health Organization. (2001). *International classification of functioning, disability and health (ICF)*. World Health Organization.
- World Health Organization, United Nations Children's Fund, & World Bank Group. (2018). *Nurturing care for early childhood development: A framework for helping children survive and thrive to transform health and human potential*. World Health Organization.

Giriş

Neil Postman, ‘*Çocukluğun Yokoluşu*’ adlı eserinde çocuklar hakkında dikkate değer bir betimleme yapar. Ona göre çocuklar bizim “*göremeyeceğimiz bir zamana gönderdiğimiz canlı mesajlardır*” (Postman, 1983, s. XI). Postman’ın perspektifinden şimdiye bakılması gerekirse günümüzde bu mesajın içeriğinin ve iletilme biçiminin büyük bir tehdit altında olduğu söylenebilir. Bugün haber bültenlerini ve sosyal medya mecralarını kuşatan, öznesi çocuklar olan şiddet haberleri, geleceğe gönderdiğimiz bu mesajın içeriğinin ne denli bozulduğunun ve tahrip edildiğinin en acı kanıtıdır. Özellikle son dönemde okullarda ve dijital platformların karanlık dehlizlerinde filizlenen, akranlarına hatta öğretmenlerine yönelik ‘incel’ benzeri radikal nefret gruplarının motivasyonu ile işlenen cinayetler ve şiddet eylemleri, karşı karşıya olduğumuz krizin boyutlarını dehşet verici bir noktaya taşımıştır. Çocukların birer suç makinesine dönüştüğü, empati yetisinden yoksun ve şiddeti bir oyun gibi içselleştirdiği bu tablo, Postman’ın ifadesiyle ‘çocukluğun yitişi’ (Postman, 1983, s. XII) olarak yorumlanabilir. Zira yetişkin suçlarıyla çocuk suçları arasındaki farkın hızla azaldığı (Postman, 1983, s. 3), çocukluğun o kendine has saflığının yerini yetişkinlerin karanlık arzularına ve şiddet modellerine bıraktığı görülmektedir. Bu durum, sadece bireysel bir sapma değil, kültürün kendisini yeniden üretme gereksinimini unutmamasının (Postman, 1983, s. X) bir sonucu olduğu söylenebilir. Çocukluğun sınırları ortadan kalktıkça, çocuklar yetişkin dünyasının tüm sırlarına, şiddetine ve trajedilerine kontrolsüzce maruz kalmaktadır. Dolayısıyla Sue Palmer’in belirttiği gibi, günümüz dünyası artık çocuklar için kelimenin tam anlamıyla bir “*mayın tarlasına*” (Palmer, 2021, s. 19) dönüşmüştür.

Geleceğe gönderdiğimiz ‘canlı mesajlar’ artık sevgi ve umut yerine, dijital tiranlığın ve denetimsiz modernitenin ürünü olan hiddet ve yabancılaşma notları taşır hale gelmiştir. Eğer çocukluk, yetişkin yaşamının kötülüklerinden korunması gereken özel bir statü olmaktan çıkarsa (Postman, 1983, s. X) toplumun en küçük ve savunmasız birimlerinden başlayarak tüm yapının çökmesi kaçınılmazdır. Bu nedenle, okullarda ve sokaklarda tanık olduğumuz bu şiddet sarmalı, çocukluğun sadece sosyal bir kurgu olarak değil, koruyucu bir kalkan olarak yeniden inşa edilmesinin hayati bir zorunluluk olduğunu bizlere hatırlatmaktadır.

Okullarda ve dijital mecralarda tanık olduğumuz bu dramatik tablo, çocukların dünyasındaki şiddetin sadece dışsal bir etkileşim değil, yapısal bir bozulma olduğunu gösterir niteliktedir. Çünkü Postman’ın betimlediği üzere ‘yitiş’ kendisini en somut haliyle akranlar arasındaki ilişkilerin doğasında açığa çıkarır. Bu noktada, çocukların dünyasındaki bu asimetrik şiddet sarmalını ve güç istismarını anlamak için Dan Olweus’un okulda zorbalık üzerine yaptığı çalışmalar, günümüzdeki krizin özelliklerini ortaya koymak adına hayati açıklamalar sunar.

Olweus, okullardaki şiddet eylemlerini basit birer akran çatışması olarak değil, ‘süreklilik’, ‘kasıt’ ve en önemlisi ‘güç dengesizliği’ üzerine kurulu bir istismar biçimi olarak tanımlar (Olweus, 2004, s. 9). Olweus’a göre zorbalık, yaklaşık aynı güçteki iki çocuğun kavgası değil, mağdurun kendisini taciz eden odaklara karşı ‘bir nebze çaresiz’ kaldığı asimetrik bir güç ilişkisidir (Olweus, 2004, s. 10). Günümüzde çocukların birer faile dönüştüğü olaylar incelendiğinde, bu eylemlerin münferit birer öfke patlaması olmaktan ziyade, Olweus’un belirttiği gibi geniş bir ‘*antisosyal ve kural tanımayan davranış modelinin*’ (Olweus, 2004, s. 35) bir parçası olduğu açıkça görülebilir. Okul iklimini zehirleyen bu süreçte zorba profili, sanılanın aksine ‘düşük özgüvenli’ veya ‘korkak’ bireylerden oluşmamaktadır (Olweus, 2004, s. 34). Aksine Olweus, bu çocukların alışılmadık

* Bu çalışma İçişleri Bakanlığı destekli, 2025-M565 protokol nolu “Güçlü Kadın, Mutlu Aile, Güçlü Toplum Projesi” kapsamında yapılmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü. / Çocuk Gelişim Uzmanı. msarp@kku.edu.tr, ORCID ID: orcid.org/ 0000-0002-9256-8247

derecede az kaygı yaşadıklarını, kendileri hakkında nispeten olumlu bir görüşe sahip olduklarını ve güçlü bir ‘tahakküm arzusuyla’ hareket ettiklerini ortaya koyar (Olweus, 2004, s. 35). Bu çocuklar, başkalarına boyun eğdirmekten haz alan, mağdurun acısına karşı kronik bir duyarsızlık ve düşük empati sergileyen bir yapıdadırlar (Olweus, 2004, s. 35,35). Özellikle ‘İncel’ grupları gibi radikal oluşumlarda karşımıza çıkan duygusal sertlik ve ‘sert, katılaşmış’ görünüm, tam da Olweus’un tipik bir zorba için tarif ettiği ‘duygusal düzenleme zayıflığı’ ile örtüşür (Olweus, 2004, s. 59). Daha da korkutucu olanı, bu şiddet kültürünün hiyerarşik bir ‘sosyal mühendislik’ becerisiyle icra edilmesidir. Olweus’un gözlemlerine göre, lider konumundaki zorbalar çoğu zaman arka planda kalmakta ve ‘yandaş’ veya ‘takipçi’ olarak adlandırdığı pasif zorbaları kullanarak ‘kirli işlerini’ onlara devretmektedir (Olweus, 2004, s. 58). Bu durum, şiddetin sadece fiziksel bir saldırı değil, aynı zamanda stratejik bir grup dinamiği olduğunu gösterir. Geleceğe gönderdiğimiz mesajın bozulması tam da bu noktada derinleşmektedir: Özellikle 6-9. sınıflarda zorba olarak nitelendirilen çocukların yaklaşık %60’ının 24 yaşına kadar en az bir mahkûmiyet almış olması (Olweus, 2004, s. 36), okul bahçesindeki bu ‘güç istismarının’ gelecekteki toplumsal suçların ve yapısal şiddetin kuluçka merkezi olduğunu kanıtlar niteliktedir. Postman’ın betimlediği ‘yok olan çocukluk’, Olweus’un verileriyle birleştiğinde, empati yoksunu ve tahakküm odaklı bir neslin toplumun temellerini sarsan bir tehdide dönüştüğü gerçeğini gözler önüne sermektedir. Burada bir konunun altını çizmek gerekir. Sue Palmer’in de ifade ettiği üzere “hiçbir çocuk zorba olarak doğmaz” (Palmer, 2021, s. 240). Peki neden günümüzde tüm toplumu sarsacak biçimde çocuklar arasında bir zorbalık hâkim? Bu sorunun cevabının öncelikle çocuk-ebeveyn ilişkisinde gizlendiği söylenebilir.

Günümüz ebeveynlerin çocuklarına sunduğu bu ‘zehirli’ dünya, aslında niyetler ile sonuçlar arasındaki derin uçurumu da gözler önüne serer. Sonuçta kimse bile isteye kendi çocuğuna kötülük etmek istemez. Fakat ideal ve pratik arasında oluşan bu uçurumu görmezden gelmek, deve kuşu misali kafayı kuma gömmekten öte bir durum değildir. Bu noktada Türk toplumunun çocukla kurduğu ilişkinin özgün yapısına bakmak, Palmer’in işaret ettiği rehberlik ihtiyacının kültürel kodlarımızda nasıl bir karşılık bulduğunu anlamak adına elzemdir. Bekir Onur’un vurguladığı üzere, Türk toplumunun çocuğu dünyada eşi benzeri az rastlanır bir tutkuyla sevdiği su götürmez bir gerçektir (Onur, 2007, s. 121). Ancak bu yoğun sevgi, ne yazık ki her zaman çocuğun sağlıklı gelişimi için gereken bilinçli desteğe dönüşmemektedir. Toplumumuzda çocuğa duyulan bu düşkünlük, Ubcini’nin de gözlemlerinde belirttiği gibi, çocukların her türlü özen ve sevgiyi gördüğü bir atmosfer yaratsa da, bu sevginin niteliği ‘gereğince’ olma vasfından yoksundur (Onur, 2007, s. 121). Bekir Onur’un tespitiyle, Türk toplumu, geçmişte olduğu gibi bugün de çocukları çok sevmekte, ancak onlara yönelik bilimsel araştırmaları, gelişimsel hizmetleri ve felsefi bir bakış açısını genellikle ihmal etmektedir (Onur, 2007, s. 161). Bu durum, Sue Palmer’in bahsettiği ve en etkin ebeveynlik tarzı olarak kabul ettiği ‘otoritatif’ (Palmer, 2021, s. 241) rehberliğin önündeki en büyük engeldir: Çocuğu çok sevmek, onun ekran bağımlılığına göz yummak veya onu her türlü hayal kırıklığından korumak demek değildir. Aksine, çocuğu ‘gereğince’ sevmek; onun fikir inşa etmesine izin vermek, sınırlarını belirlemek ve ona dijital dünyanın ‘mayın tarlalarında’ yol gösterecek bir bilgelikle yaklaşmaktır.

Sonuç olarak, Türk halkının çocuk hakkında sahip olduğu bilgi birikiminin yetersizliği, bu sevginin koruyucu bir niteliğe dönüşmesini engellemektedir (Onur, 2007, s. 161). Palmer’in önerdiği kendinden emin ebeveynlik tarzı, “çocuğu bütün hisleriyle” (Kaya, 2018, s. 58) kabul etmek ve ona yeterince değil; ‘bilinçli bir sevgi’ sunmakla mümkündür. Çocuğu sadece sevmek yetmemekte; psikoloji, sosyoloji ve felsefe arasındaki ilişkilerin kurularak bu sevginin gelişimsel bir farkındalığa dönüşmesi gerekmektedir (Onur, 2007, s. 161). Eğer Türk toplumu, çocuğu çok sevme konusundaki klasik geleneğini, onu gereğince anlama ve koruma konusundaki modern ve bilimsel verilerle birleştirebilirse, Palmer’in betimlediği o zehirli kuşatmayı kırmak ve geleceğe gönderilen mesajı temiz tutmak mümkün olabilecektir.

Bu bağlamda, Türk toplumunun çocuğu çok sevme konusundaki klasik geleneği ile günümüzün dijital ve endüstriyel gerçekliği arasında kurulacak köprü, Sue Palmer’in literatüre kazandırdığı ‘Zehirlenen Çocukluk’ kavramı ışığında yeni bir anlam kazanmaktadır. Geleceğe gönderdiğimiz canlı mesajların içeriğini temiz

tutmak, sadece duygusal bir düşkünlükle değil, aynı zamanda çocukluğu kuşatan ‘zehirli’ etkileri fark edecek bütünsel bir uyanışla mümkündür.

‘Zehirlenen Çocukluk’ kavramı, modern dünyanın sunduğu sözde konforun aslında çocuklarımızın fiziksel, zihinsel ve ruhsal sağlığını nasıl sessiz bir yıkıma uğrattığını ifade eden önemli bir belirlemedir. “*Barbarların sadece kapıda değil; anne karnında da olduğu*” (Palmer, 2021, s. 25) bu yeni gerçeklikte, ebeveynliği sadece bir sevgi gösterisi olarak değil, bu zehirlenme sürecine karşı duracak planlı bir önleme yöntemi olarak kurgulamak zorundayız. Palmer’in sunduğu önleyici yöntemler; çocukların dijital dünyadan arındırılmasından, sağlıklı uyku ve beslenme rutinlerinin yeniden inşasına, serbest oyunun geri kazanılmasından ebeveynlerin rehberlik kapasitelerinin artırılmasına kadar hayati bir reçete sunmaktadır.

Çalışmamızın bu bölümünden itibaren, ‘Zehirlenen Çocukluk’ kavramı ekseninde; beslenmeden uykuya, ekrandan oyuna kadar çocukluğu kuşatan bu toksik süreçleri ortaya çıkarırken, aynı zamanda Palmer’in bu tabloyu tersine çevirmek için önerdiği somut ve koruyucu yöntemleri derinlemesine inceleyeceğiz. Zira bu zehirlenme sürecini durduracak önleyici adımları atmak, sadece bireysel bir ebeveynlik tercihi değil, sağlıklı bir toplumun ve huzurlu bir geleceğin olmazsa olmazıdır.

1-Zehirlenen Çocukluk

Modern yaşamın hızı ile insanın biyolojik gelişimin ‘ağır çekim’ doğası arasında derin ve yıkıcı bir çatışma yaşanmaktadır. İnsanoğlunun gelişimi tarih boyunca yavaş ve kademeli bir düzenle gerçekleşmişken (Palmer, 2021, s. 9), teknoloji merkezli günümüz kültürü ‘elektrik hızıyla’ hareket ederek bu doğal mirası tahrip etmektedir (Palmer, 2021, s. 20). Bu hız farkı, çocukların düşünme, öğrenme ve sağlıklı davranma becerilerine doğrudan zarar veren yapısal bir uyumsuzluk doğurmaktadır ve bu durum Palmer perspektifinde “*huysuz ve memnuniyetsiz...bir nesil*” (Palmer, 2021, s. 8) yetiştirmiş olmanın önemli bir etkenidir. Palmer’in bu teşhislerinin izlerini Neil Postman’ın teknoloji ve medya eleştirilerinde de bulmak mümkündür; zira Palmer bu belirlemelerinde yalnız değildir. Postman da bu hız ve imge bombardımanı içinde, insanların dikkati dağıtıcı şeylere duyduğu sonsuz iştahı hesaba katmayan sivil özgürlükçülerin aksine, modern kültürün çocukları sevdiğimiz şeylerin bizi yok edeceği bir sürece mahkûm ettiğini savunmaktadır (Postman, 2022, s. 21). Bu açıdan bakıldığında modern dünya, sunduğu sözde rahatlıklarla çocukluğu bir ‘mayın tarlasına’ dönüştürürken (Palmer, 2021, s. 19); ebeveynlerin rehberliğine, bilgeliğine ve desteğine duyulan gereksinim hiç olmadığı kadar artmıştır (Palmer, 2021, s. 21).

Bu kuşatmanın özelliklerini kavrayabilmek için sadece fiziksel tehditlere değil, çocukların zihnini ve ruhunu besleyen kültürel gıdalara da bakmak gerekmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere Palmer açısından artık kötülükler sadece kapıda değil, yanı başımızdadır; zira tabiri caizse ışık hızıyla hareket eden multimedya dünyasında çocukların karnını sadece ebeveynler değil, tüm bir popüler kültür doyurmaktadır (Palmer, 2021, s. 30). Postman da bu teknoloji boyutuna, özellikle televizyonun sunduğu ‘öldüren eğlence’ kısmına dikkat çekerek benzer belirlemelere işaret eder; bu araçlar çocukların enformasyon hiyerarşisini çökerterek onları sadece izleyen pasif varlıklara dönüştürmektedir (Postman, 2022, s. 182). Bu süreçte televizyon, çocukluk ile yetişkinlik arasındaki bölücü hattın tarihsel temellerini kuşku götürmez biçimde aşındırmış ve çocukluğun yitirilmesine neden olan yeni bir toplumsal yapı düşüncesi ortaya çıkarmıştır (Postman, 1983, s. 75). Neticede Neil Postman’da ‘öldüren eğlence’ olarak metaforize edilen bu kuşatıcı tablo, Sue Palmer’in perspektifinde çocukluğu her hücrelerinden kuşatan bir ‘zehirlenme’ süreci olarak karşılık bulur. Ancak Palmer’in teşhis ettiği bu ‘zehirlenme’ süreci sadece televizyon gibi teknoloji merkezli olmayıp; daha geniş ve kapsamlı bir özelliğe sahiptir; beslenme alışkanlıklarından uyku düzenine, dil becerilerinden oyun kültürüne kadar çocukluğun her hücresine sızmış durumdadır. Bu nedenle, kaotik tabloyu akademik bir sistematığa oturtmak, modern yaşamın ‘ağır çekim’ gelişen çocuk zihni üzerindeki toksik etkilerini analiz etmeyi zorunlu kılmaktadır.

1-1- Modern Yaşamın Hızı ve Gelişimin ‘Ağır Çekim’ Doğası

İnsan biyolojisi binlerce yıllık, yavaş bir gelişim döngüsüne sahipken; teknoloji ve modern yaşamın baş döndürücü hızı, bu yapının ayak uyduramayacağı bir uyumsuzluk yaratmaktadır. Bu hız farkı, özellikle çocukların zihnini yormakta ve onların doğal öğrenme yeteneklerine zarar vermektedir (Palmer, 2021, s. 20). Modern yaşamın hızı ile insanın biyolojik gelişiminin ‘ağır çekim’ doğası arasındaki bu çatışma, ebeveynler için çoğu zaman tahammül edilmesi zor bir gerilim yaratmaktadır. Bu hız farkını kapatmaya çalışan yetişkinler, farkında olmadan çocuk üzerinde otoriter bir baskı kurarak onları kendi tempolarına uymaya zorlamaktadır. Bu durum, Nihan Kaya’nın vurguladığı üzere, yetişkinlerin çocukta koşulsuz itaat beklentisine girmelerine ve çocuğun gerçek hislerinin ne olduğunu fark etmemelerine yol açmaktadır (Kaya, 2018, s. 41). Böylece çocuk da kendi hislerinin ne olduğunu bilemeden gelişimine devam etmekte ve bu durum, çocuğun kendi duygularını yok saymayı öğrenmesine neden olmaktadır (Kaya, 2018, s. 20). Nihan Kaya’nın ifadesiyle; *“çocuğun hislerini hiçe saymayı o kadar kanıksamışız ki; çocuk hisleriyle bağ kurmadan, gerçek hislerinin ne olduğunu bilemeden onları yok saymayı öğrenmektedir”* (Kaya, 2018, s. 20). Kısacası teknoloji merkezli hız kültüründe ebeveynler çocuğu anlamayı ve duruma bilinçli önlemler almayı bir ‘zaman kaybı’ olarak görmekte; bu yüzden de çocuğu kendi beklentilerine uyum sağlamaya zorlayarak çocukta sahte bir benlik oluşmasına sebebiyet vermektedirler (Miller, 2022b, s. 22). Böylece çocuk ‘mış gibi’ davranmayı öğrenerek ebeveynlerden habersiz bir şekilde bu teknolojinin içinde kaybolmaktadır.

Çocukların gelişimsel ihtiyaçları doğası gereği sabır ve zaman ister. Bu açıdan Alice Miller’in da altını çizdiği üzere, varoluşun ilk anından itibaren çocuğun ‘o sıradaki haliyle var olduğu gibi’ kabul edilip ciddiye alınması, temel bir ihtiyaçtır (Miller, 2022, s. 15) ve gerçekten de hem özveri hem de sabır gerektirir. Fakat Palmer’in belirttiği teknoloji güdümlü dünya bu özveri ve sabır aşamasını es geçerek; çocuğu bir ‘proje’ haline getirmekte ve bu durum, Palmer’in ifadesiyle çocuğun biyolojik ritmini bozmaktadır.

1-2-Toksik Beslenme ve Yaşam Tarzı

Günümüzde çocukların karnını sadece ebeveynleri değil, popüler kültür ve pazarlama girdabı doyurmaktadır. Çocukların bu pazarlama girdabındaki konumunu Palmer, aşırı tatlandırılmış yiyeceklerin beyindeki nörotransmitterleri uyarak uyuşturucu, alkol ve kokainin yaptığına benzer bir etki yarattığını ifade ederek açıklar (Palmer, 2021, s. 31). Ancak bu girdap sadece fiziksel bir beslenme sorunu değil, çocuğun tüketici olarak kabul edildiği sistematik bir kuşatmadır (Mcneal, 2007, s. 13). Sonuçta McNeal’ın altını özellikle çizdiği üzere *“tüketici davranışı doğumla başladığı gibi, pazar hedeflemesi de doğumla başlar”* (Mcneal, 2007, s. 16); başka bir ifadeyle insanlar bebeklikten itibaren, henüz doğum merkezinden çıkmadan bu ‘360 derecelik’ bir tüketici rolüne itilmektedirler (Mcneal, 2007, s. 14). Kısacası hayatımızın her boyutunda ve yaptığımız her şeyde var olan bu sistemin bir sonucu olarak pazarlamacılar, çocukları çocuklukta yakalayıp yaşlılık yıllarına kadar onlara pazarlama yapma anlayışını ifade eden ‘beşikten mezara’ (*cradle to grave*) (Mcneal, 2007, s. 22) pazarlama yöntemini uygulamaya koymaktadırlar. Bu kuşatıcı strateji, çocukları henüz savunmasızken hedef alarak onları ömür boyu müşteri olarak ‘yetiştirmeyi’ (*growing customers*) amaçlamaktadır (Mcneal, 2007, s. 22). Hayatın her boyutunu saran bu durum, sadece fiziksel bir sağlık sorunu değil, aynı zamanda aile sofralarının dağılmasıyla sonuçlanan toplumsal bir erozyondur. Palmer’in kendi ifadesiyle, *“aile yemeklerinin azalması 21. Yüzyılın kötülüklerindendir”* (Palmer, 2021, s. 43). Teknolojiyi elde etmenin kolaylaşması sayesinde birlikte yemek yemekten yalnız başına yemek yemeye doğru gerçekleşen bu toplumsal değişim, aile içindeki duygusal sohbet fırsatlarını yok etmektedir (Palmer, 2021, s. 42). Pazarlama girdabının bulunduğu bu yalnızlaştırıcı tüketim kültürü, Palmer’in uyardığı gibi aile içi bağları zayıflatırken, çocukları sadece ‘tüketici rolü’ üzerinden tanımlanan bir varoluşa hapsedmektedir. Palmer’in analizlerinde işaret ettiği ve McNeal’ın da vurguladığı bu süreç, aslında çocukluğun doğal gelişim evrelerinin ticari çıkarlar doğrultusunda manipüle edilerek çocukluğun özgün ritminin bozulmasından başka bir şey değildir.

Bu toksik yaşam biçimi, Nihan Kaya’nın belirttiği ebeveynin ‘çocuğunu tanımama ve anlamama’ (Kaya, 2018, s. 21) suçuyla birleştğinde daha tehlikeli hale gelir. Ebeveynler, çocuklarını abur cubur veya ekranla

oyalarak aslında onların derin duygusal açlıklarını geçici hazlarla bastırmaktadır. Alice Miller’ın hatırlattığı gibi, “*bir çocuk dünyaya geldiği zaman, ebeveynlerinden en çok ihtiyaç duyduğu şey sevgidir; yani şefkat, dikkat, ilgi, korunma, dostluk ve iletişim kurma isteğidir*” (Miller, 2019, s. 17). Oysa teknolojinin yarattığı modern yaşam tarzı çocuğun ebeveyninden karşılaması gerektiği bu ihtiyacını maddi tüketim nesneleriyle ikame etmeye çalışırken, çocuğun kendi hisleriyle bağ kurmasını engellemektedir (Kaya, 2018, s. 20).

Bu bağın eksikliğini fark eden ve bunu büyük bir fırsat olarak gören günümüz gıda endüstrisi, çocukların biyolojik savunmasızlığını yüksek oranda işlenmiş ve şekerle yoğunlaştırılmış ürünlerle istismar etmektedir. Palmer, bu durumu çocukların damak tadının ‘endüstriyel bir kalıba’ dökülmesi olarak betimler; zira günümüz çocukları, doğal gıdaların tadını alamaz hale getirilerek yapay aromaların ve aşırı şekerin esiri kılınmaktadır (Palmer, 2021, s. 35). Şöyle ki “*teknik olarak yeryüzünde bizi mutlu eden her şey, aslında dopamin ve benzeri nörotransmitterlerin beynimizde yarattığı etkilere*” (Karaismailoğlu, 2017, s. 34) Beynimizde ‘zevk alma düğmesi’ olarak işlev gören ‘nükleus akkumbens’ yapısı (Karaismailoğlu, 2017, s. 35), şekerli ve yağlı gıdalarla adeta bir şelale misali dopamin akışına maruz bırakılmaktadır (Karaismailoğlu, 2017, s. 39). Bu durum sadece obezite gibi fiziksel bir tehdit değil, aynı zamanda beyindeki ödül merkezinin kuvvetli ve sürekli uyarılmasıyla oluşan bir ‘bağımlılık’ ve ‘duygusal uyuşma’ halidir. Nihan Kaya’nın perspektifinden bakıldığında, çocuğun gerçek ihtiyaçları yerine önüne sürülen bu yapay hazlar, aslında ebeveynin ve toplumun çocuğu ‘susturma’ yöntemlerinden biridir (Kaya, 2018, s. 75). Çocuğun huzursuzluğu, korkusu veya sevilme arzusu, beyindeki dopamin musluğunu elinde tutan bir paket paketlenmiş gıdayla geçiştirilmekte; böylece çocuk acı çektiğini bile tanımlayamadan bu sessiz, karbonhidratlı cehennemin içine hapsedilmektedir.

Beslenmenin bu şekilde mekanikleşmesi ve zehirlenmesi, Alice Miller’ın vurguladığı ‘kendine yabancılaşma’ sürecini bedensel düzeyde başlatır. Bir bebek için beslenme, sadece midesinin dolması değil, annesinin kucağında deneyimlediği o kutsal ‘iletişim dansı’ ve güven duygusudur (Miller, 2019, s. 22). Oysa modern dünya, bu bağın yerine ekran eşliğinde yapılan, tadı alınmayan ve duygu içermeyen bir tıknama eylemini koymuştur. Bu tıknama eylemi sadece zihinsel değil, mikrobiyolojik bir boyunduruk da yaratmaktadır. İnsan vücudundaki hücre sayısından (30 trilyon) daha fazla olan bağırsak mikroorganizmaları (40 trilyon), salgıladıkları kimyasallarla çocuğun arzularını ve yemek yeme davranışlarını etki altına almaktadır (Karaismailoğlu, 2017, s. 173). Özellikle şekere ‘aşık’ olan ve karbonhidratla beslenen bakteri grupları (Karaismailoğlu, 2017, s. 91) kuvvetlendikçe, çocuğun ne yiyeceğine dair iradesine de hükmetmeye (Karaismailoğlu, 2017, s. 210) başlarlar.

Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere bu teknoloji, sevgi ihtiyacı ve bilinçsizce besleme sarmalı, Palmer’in zehirlenen çocukluk ifadesini bir metafor olmaktan öteye taşıyarak bir realite haline getirmektedir. Çünkü Palmer’in belirttiği gibi, çocukların beslenme düzenindeki bu radikal bozulma, sadece fiziksel gelişimi değil, yüksek karbonhidratın tetiklediği bilişsel bozukluklar nedeniyle dikkat sürelerini ve dürtü kontrol mekanizmalarını da felç etmektedir. (Palmer, 2021, s. 38) Şeker kullanımının azaltılmasına yönelik araştırmalar; karbonhidrat ve glutenin sınırlandırıldığı beslenme modellerinde depresif ruh halinin dağıldığını, kronik yorgunluk şikâyetlerinin yerini zindeliğe bıraktığını ve bilişsel kapasitede anlamlı kazanımlar elde edildiğini (Karaismailoğlu, 2017, s. 74,75) öne sürmektedir.

Sonuçta, beslenmenin bir sevgi ve paylaşım eylemi olmaktan çıkıp ticari bir manipülasyona dönüşmesi, çocuğun kendi bedeniyle ve hisleriyle kuracağı bağı henüz başlangıç aşamasında koparmaktadır. Bağırsaktaki mikroorganizmaların dopamin musluğunu elinde tutarak çocuğa istediklerini yaptırması gerek Postman’ın ‘yok olan çocukluk’ uyarısını gerekse konumuz odak noktası olan Palmer’in ‘Zehirlenen Çocukluk’ analizini biyolojik bir gerçekliğe büründürerek çocuğu hem biyolojik hem de ruhsal anlamda dilsizleştirmektedir.

1-3- ‘Baş Parmakla İletişim’ ve ‘REM Uykusunun Sabotajı’

Teknoloji, birbirimizle her an bağlantıda olmamıza imkân verse de ebeveynlerin çocuklarıyla kurduğu derin iletişim ilişkisi bozmaktadır (Palmer, 2021, s. 124). Palmer’in ‘başparmakla iletişim’ (Palmer, 2021, s. 121)

olarak adlandırdığı kısa mesaj* kültürü, akademik dil kapasitesinin ve sofistike düşünme becerilerinin gelişimini tehdit etmektedir (Palmer, 2021, s. 123). Çocuklar artık karşılıklı sohbet etmek ve masal dinlemek yerine, ekranlardaki hazır imgeleri tüketerek dilsizleşmektedir. Bu durum, Palmer'in ifadesiyle 'aşırı teknolojinin çocuklarımızı dilsizleştirmesi' (Palmer, 2021, s. 142) sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Palmer'in teşhis ettiği bu tablo, daha önce de ifade edildiği üzere Neil Postman'ın 'televizyonun çocukluğu yok etmesi' ve 'enformasyon hiyerarşisinin çöküşü' üzerine yaptığı belirlemelerle birebir örtüşmektedir. Postman'a göre, hiyerarşik ve disiplinli bir öğrenme süreci gerektiren 'okuryazarlık kültürü', yerini hiçbir zihinsel hazırlık gerektirmeyen 'görsel imge kültürüne' bıraktığında, çocukluk ile yetişkinlik arasındaki o hayati sınır da aşınmaktadır (Postman, 1983, s. 77). Postman'ın altını çizdiği bu durum Palmer'in 'aşırı teknolojinin çocuklarımızı dilsizleştirmesi' ifadesiyle benzerlik göstermektedir. Özellikle görsel imge kültürü, Postman'ın deyimiyle dilin, soyut düşünme yeteneğinden kopararak basit bir eğlence aracına indirgenmesine neden olmaktadır. Postman "*Televizyon, Öldüren Eğlence*" adlı eserinde, görsel medyanın dili 'içerikten yoksun bir sürekliliğe' hapsederek mantıksal argüman kurma yetisini felç ettiğini ifade eder (Postman, 2022, s. 74). Günümüzde 'WhatsApp' ve 'Instagram' gibi platformlarda karşımıza çıkan emoji ve hız odaklı etkileşimler, Postman'ın yıllar önce uyardığı 'enformasyonun bir anlam taşıyıcısı olmaktan çıkıp bir gösteriye dönüşmesi' krizinin zirvesidir. Sonuçta, dilsel derinliğini kaybeden çocuk, sadece teknolojiyle dilsizleşmekle kalmamakta, aynı zamanda Postman'ın vurguladığı gibi, dünyayı anlamlandırmasını sağlayacak en güçlü aracı olan 'sözcüklerin egemenliğinden' de mahrum bırakılmaktadır. Bu mahrumiyet, Palmer'in perspektifinde çocukluğun sadece zihinsel değil, varoluşsal bir 'sessizliğe' mahkûm edilmesi anlamına gelmektedir. Palmer'e göre dilin bu şekilde sığlaşması, çocuğun dış dünyayı kavrama ve kendi iç dünyasını inşa etme becerisini elinden alarak onu modernitenin sunduğu görsel gürültü karşısında savunmasız bırakmaktadır (Palmer, 2021, s. 145). Dolayısıyla Postman'ın kültürel bir yok oluş olarak nitelediği bu tablo, Palmer'in teşhisinde çocukluğun en temel savunma mekanizmalarından biri olan 'ifade yeteneğinin' zehirlenmesiyle sonuçlanmaktadır.

Dilin sığlaşması ve 'başparmak kültürü' ile başlayan bu zihinsel 'yokoluş', yalnızca uyanık olunan saatlerle sınırlı kalmamakta; teknolojinin fiziksel sınırları aşarak çocuğun mahrem alanına, yani yatak odasına sızmasıyla biyolojik bir engellemeye dönüşmektedir. İletişimsel dilsizleşme ile başlayan süreç, modernitenin ışıklı ekranları aracılığıyla çocuğun dinlenme ve yenilenme hakkını da elinden almaktadır. Zira Palmer'e göre, dilsel derinliğini kaybeden bir zihin, aynı zamanda biyolojik ritmini de kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu bağlamda, modern hayatın elektrikli aletleri, televizyonlar ve bilgisayar oyunları çocuk odalarına sızarak hayati bir gelişim süreci olan uykuyu sabote etmektedir. Palmer, gece geç saatlerde izlenen televizyonun çocukları 'artırılmış uyanıklık' durumuna soktuğunu ve bunun doğal uyku düzeninin gelişmesini engellediğini belirtir (Palmer, 2021, s. 109). Uyku eksikliği, çocuklarda odaklanma ve davranış sorunlarını doğrudan tetiklemekte (Palmer, 2021, s. 97); öğrenmeyi takip eden 24 saat içinde gerçekleşmesi gereken 'REM' uykusunun işlevini bozmaktadır (Palmer, 2021, s. 99).

Söz konusu odaklanma sorunu, aslında çocuğun iç dünyasındaki derin bir ihmalin dışavurumudur. Nihan Kaya, duygusal temastan mahrum bırakılan bebeklerin aşırı hijyenik koşullarda bile gelişim bozuklukları gösterdiğini hatırlatarak (Kaya, 2018, s. 75), biyolojik ihtiyaçların duygusal ihtiyaçlardan ayrı düşünülemeyeceğini ortaya koyar. Ekran bağımlılığı ve uykusuzluk, çocuğun kendi üzerine düşünme ve fikir inşa etme zamanını elinden alırken, onu henüz erken yaşta bir 'tepkiellik' döngüsüne hapsedmektedir. Nihan Kaya'nın da vurguladığı üzere, çocuk bu süreçte nasıl bir muamele ve davranış gördüyse, hayatı boyunca da bu şekilde hareket edecektir (Kaya, 2018, s. 78). Bu durum, pedagojik bir mirasın nesiller boyu aktarılması riskini de beraberinde getirir. Dolayısıyla Alice Miller'in belirttiği üzere; "*Bu tür bir yetiştirilme tarzının*

* Palmer'in analizlerinde 'kısa mesaj' (SMS) kavramı, teknik olarak akıllı telefon öncesi dönemin tuşlu cihazlarındaki sınırlı metin teknolojisine karşılık gelse de yazarın işaret ettiği iletişimsel bozulma, günümüz dijital dünyasında çok daha derin bir boyut kazanmıştır. Palmer'in SMS hizmeti üzerinden kurguladığı 'dil ve derinliğin aşınması' eleştirisi, bugün WhatsApp ve Instagram gibi anlık mesajlaşma ve sosyal medya platformları için de geçerliliğini korumakta, hatta bu platformlardaki görsel bombardımanla birlikte daha da şiddetlenmektedir. Başparmak kültürünün yarattığı bu yeni iletişim dili, sadece SMS'nin sınırlı karakter sayısı değil; günümüzde emoji, kısaltmalar ve hız odaklı etkileşimlerle çocukların dilsel kapasitesini ve derin düşünme becerilerini her yönden kuşatmaya devam etmektedir.

zararsız olduğunu iddia ettiğimiz sürece, gelecek nesle 'zehirli pedagoji' virüsünü bulaştırmaya devam edeceğiz" (Miller, 1998, s. XIII). Eğer çocuk odaları teknolojiyle işgal edilmişse ve çocuk uykusuzlukla boğuşuyorsa, bu durum sadece bugünü değil, onun gelecekteki tüm zihinsel ve ahlaki gelişimini ipotek altına almaktadır.

1-4- Doğal Oyunun Ölümü ve Yapay Eğlencenin Doğuşu

Modern yaşamın çocukluğa yönelik en büyük sabotajlarından biri de oyunun doğasında gerçekleşen radikal değişimdir. Palmer'e göre oyun, çocuğun dünyayı anlamlandırması, toplumsal kuralları öğrenmesi ve zihinsel kapasitesini geliştirmesi için gereken en temel 'biyolojik motor'dur (Palmer, 2021, s. 74). Palmer'in belirmelerini destekler nitelikte, Johan Huizinga da '*Homo Ludens*' adlı eserinde oyunun kültürden daha eski bir olgu olduğunu ve insanın özünü tanımlayan temel bir unsur teşkil ettiğini vurgular. Huizinga'ya göre oyun, her şeyden önce 'özgür bir eylem'dir (Huizinga, 2023, s. 30,31) ve gündelik hayatın sıradanlığından koparak kendine has kuralları olan 'kapalı bir mekân' (kutsal bir alan) yaratır (Huizinga, 2023, s. 38). Ancak günümüzde serbest oyunların yerini alan teknoloji merkezli önceden yapılandırılmış 'yapay eğlenceler', Huizinga'nın tarif ettiği o özgür alanı ticarileştirerek yok etmektedir. Halbuki doğal oyunlar, Karl Groos açısından genellikle çocukların yetişkinlikte kendi başlarına yaşamak zorunda oldukları hayat için bir prova özeliği taşımaktadır (O'Shea, 1902, s. 382). Özellikle çocukların tüm gelişimlerinde büyük rol oynayan itiş-kakış oyununa dikkat çeken Groos, bu tür oyunlarının çocukların motor koordinasyon üzerindeki etkisinin önemini vurgular (O'Shea, 1902, s. 383). Öyle ki Groos'a göre bu oyunlar, yalnızca fiziksel motor becerileri geliştirmekle kalmaz; aynı zamanda bellek, hayal gücü ve muhakeme gibi yüksek zihinsel yetilerin oynusu bir biçimde deneyimlenmesine de olanak tanır. Bununla da yetinmeyerek, bireyin kendi organizması üzerindeki denetimini artırarak irade gücünün gelişimini destekler. Özellikle 'göz kırpmama' veya 'gülme' gibi fiziksel tepkilerin bilinçli bir şekilde bastırılması gereken oyunlar, iradenin bu oynusu egzersizine en somut örnekler olarak gösterilebilir (Mezes, 1902, s. 294,295). Bu açıdan bakıldığında oyun, Groos'un işaret ettiği bu psiko-fiziksel antrenman sahası aracılığıyla çocuğu kendi varoluşunun hâkimi kılarken; teknolojiyle harmanlanmış modern yaşamın sunduğu hazır kalıplar, bu içsel denetim sürecini sekteye uğratmaktadır.

Oyunun bu şekilde yapaylaşması, Huizinga'nın belirttiği oyunun o 'düzen kurucu' ve 'estetik' değerini de aşındırmaktadır. Huizinga, oyunun mutlak bir düzene ve kurallara ihtiyaç duyduğunu, bu düzenin bozulmasının 'oyun bozanlık' olduğunu söyler (Huizinga, 2023, s. 35). Nihan Kaya'nın perspektifinden bakıldığında, modern dünyada çocuğun önüne konulan yapılandırılmış aktiviteler, çocuğun bu düzeni kendi içinden inşa etmesi yerine dışarıdan dayatılan komutlara uymasına yol açar. Bu durum, Alice Miller'in 'sahte benlik' kuramıyla örtüşür; çünkü çocuk özgürce oyun kuramadığında ve Huizinga'nın deyiimiyle oyunun sağladığı o 'ayrı dünyada' kendi kurallarını deneyimleyemediğinde, dış dünyanın beklentilerine göre hareket eden bir otomat haline gelir (Miller, 2022b, s. 28). Bu belirmelere paralel olarak Palmer açısından da teknoloji güdümlü kültür ile biyolojik miras arasındaki çatışma; çocukların düşünme, öğrenme ve düzgün davranma becerilerine zarar vermektedir (Palmer, 2021, s. 9). Öyle ki, eski oyunların yerini ekran odaklı bir hayat tarzının almasıyla ortaya çıkan hareket azlığı, Palmer'in de belirlediği üzere bütün özel öğrenme güçlüklerinin ve sendromlarının bir parçası haline gelmiştir (Palmer, 2021, s. 65). Ancak oyunun kaybı sadece biyolojik bir gerileme değil, aynı zamanda varoluşsal bir anlam yitimidir; zira Huizinga, oyunun sadece bir biyolojik işlev olmadığını, aynı zamanda 'anamlı bir biçim' olduğunu savunur (Huizinga, 2023, s. 38). Çocuk dijital dünyanın sunduğu sahte başarı hissiyle ödüllendirilirken, aslında Huizinga'nın altını çizdiği oyunun o toplumsallaştırıcı ve kültür kuran gücünden mahrum kalmaktadır. Sokak oyunlarından kopartılan çocuk, bedensel enerjisini Huizinga'nın tarif ettiği o 'gerilim ve neşe' dolu alanda (Huizinga, 2023, s. 58) boşaltamamaktadır.

Sonuç olarak, modern yaşamın sunduğu teknoloji merkezli yaşam tarzı, Sue Palmer'in ifadesiyle çocukluğun üzerine kurulu olduğu sacayaklarını sarsarak bir 'zehirlenme' süreci başlatmaktadır. Karl Groos'un psiko-fiziksel gelişim için şart koştuğu o doğal deneme-yanılma alanı, yerini ekranların pasifliğine bıraktıkça; Palmer'in vurguladığı çocukların düşünme, öğrenme ve düzgün davranma becerileri (yürütücü

işlevler) ciddi bir erozyona uğramaktadır. Huizinga'nın 'özgürlük' olarak tanımladığı oyunun o kutsal ve kapalı mekânı, günümüzde yerini dışarıdan dayatılan, ticarileşmiş ve mekanik 'yapay eğlencelere' bırakmıştır. Bu değişim, çocuğu sadece biyolojik bir hareket alanından mahrum bırakmakla kalmamakta; Alice Miller ve Nihan Kaya'nın işaret ettiği gibi, kendi içsel dünyasından koparak dış dünyaya itaat eden bir 'sahte benlik' inşa etmesine neden olmaktadır. Palmer'in uyardığı üzere, biyolojik mirasımızla çatışan bu hızlı ve gürültülü dijital kültür, çocukların bedensel enerjilerini Huizinga'nın tarif ettiği o 'gerilim ve neşe' dolu alanda atmalarına engel olmaktadır. Nihayetinde, oyunun bu radikal dönüşümü; bedensel enerjinin bastırılmasına, irade gücünün zayıflamasına ve Nihan Kaya'nın belirttiği üzere ifade edilemeyen sessiz acıların birer öfke patlaması ya da derin bir içsel çöküş olarak geri dönmesine zemin hazırlamaktadır. Çocukluğu bu çürümeden kurtarmanın yolu, onu yeniden 'ağır çekim'deki doğal gelişim hızına ve serbest oyunun o iyileştirici, düzen kurucu gerçekliğine geri döndürmekten geçmektedir.

2- Çözüm Yolu: Otoritatif Rehberlik

Sue Palmer, çocukluğun modern dünya tarafından 'zehirlenmesi' karşısında sunduğu çözüm önerilerinin merkezine, ebeveynlerin kontrolü yeniden ele almalarını sağlayan 'Otoritatif' (açıklayıcı otoriter) rehberlik anlayışını koyar. Palmer'e göre günümüzün en büyük sorunu, ebeveynlerin çocuk yetiştirme kılavuzlarına esir olması ve kendi sezgileri yerine "*ne kendilerini ne de bebeklerini tanıyan yazarlara*" güvenmeleridir (Palmer, 2021, s. 102) (Palmer, 2021, s. 102). Bu noktada çözüm, otoriter (baskıcı) bir tutum değil; aksine kendinden emin, tutarlı, ilgili ve kararlı bir duruş sergileyen 'otoritatif' tarzıdır (Palmer, 2021, s. 101). Ebeveynin bir 'mayın tarlasına' dönen bu çağda çocuklarına rehberlik edebilmesi için öncelikle reklam hilelerinin ve pazarlama girdabının bir adım önünde olması, çocuklarına şımartılmak ile sevilmenin aynı şey olmadığını öğretmesi gerekmektedir (Palmer, 2021, s. 34). Palmer açısından bu çözüm yolu, sadece disiplin sağlamak değil; çocuğun dikkatini bir şey üzerinde tutabilme, hazzı erteleyebilme ve kendi ihtiyaçlarını başkalarıyla dengeleyebilme (Palmer, 2021, s. 13,14) gibi üç temel yaşam kuralını öğrenebileceği güvenli ve sağlıklı bir çevreyi yeniden inşa etmektir.

Otoritatif rehberliğin temel taşı, ebeveynin çocukla kurduğu bağın niteliğidir. Öyle ki bağlanma, çocuğun açıklıktan bile daha temel bir ihtiyacıdır ve bağ, yakınlık, aynılık, aidiyet, değerlilik, sevgi ve tanınma süreçlerinden geçerek inşa edilir (Stiffelman, 2010, s. 45-50) . Birçok ebeveyn çocuklarıyla kuracakları bu bağda 'arkadaş' olmanın önemine odaklansa da çocuklar gerçekte kendilerini yöneten değil, sorumluluğu üstlenerek sükuneti koruyan ve onlara rehberlik eden bir 'geminin kaptanına' ihtiyaç duyarlar (Stiffelman, 2010, s. 19). Bu hiyerarşik ama şefkatli bağ, çocuğu dış dünyanın kaotik etkilerinden koruyan psikolojik bir bağışıklık sistemi görevi görür. Nitekim bu bağın zayıflaması, çocuğun ebeveyni yerine 'kutup yıldızı' olarak değişken akran gruplarını seçmesine ve modern kültürün yapay yönlendiricilerine karşı savunmasız kalmasına (Stiffelman, 2010, s. 48,49) neden olur. Bu açıdan bakıldığında Palmer'in 'otoritatif' ebeveyn modelini önermesi daha anlamlı hale gelir. Çünkü Palmer, bu koruyucu kalkını tam da Stiffelman'ın tarif ettiği ebeveynlik otoritesinin modern dünyada yeniden tesis edilmesi olarak görür. Palmer'in otoritatif modeli; kendinden emin, tutarlı, ilgili ve kararlı bir rehberlik tarzını barındırır (Palmer, 2021, s. 101,102). Bu model, daha önce de ifade edildiği üzere ebeveynin reklam hilelerinin ve 'pazarlama girdabının' bir adım önünde olmasını, çocuklarına şımartılmak ile sevilme arasındaki farkı öğretmesini gerektirir (Palmer, 2021, s. 34). Otoritatif ebeveyn, çocuk yetiştirme kılavuzlarına körü körüne bağlı kalmak yerine, çocuk gelişimini iyi bilip kendi sezgisel kararlarını veren, sorumluluğu ekranlara veya uzmanlara bırakmayan bir figürdür (Palmer, 2021, s. 102). Baskıcı bir otoritenin aksine, içtenlik ve çocuğun bakış açısına saygıyı, davranışlar için sağlam sınırlar oluşturma ihtiyacıyla dengeleyerek (Palmer, 2021, s. 241) açıklar. Dolayısıyla Palmer'in önerdiği bu rehberlik anlayışı, ebeveynin kontrolü kaybetmeden sorumluluğu üstlendiği, çocuğun ise bu güvenli limanda kendi özerkliğini kazandığı dengeli bir zemine oturur. Stiffelman'ın ifadesiyle, ebeveynler kaptanlık rolünü bıraktığında kontrol çocuklara geçer; bu da çocuklarda güvensizliğe ve dürtüsellliğe yol açar (Stiffelman, 2010, s. 35-37). Dolayısıyla Palmer'in ve Stiffelman'ın ifadeleri birlikte okunduğunda otoritatif rehberlik, etkili bir disiplin yöntemi olarak da ifade edilebilir çünkü etkili bir disiplin, "...yalnızca kötü bir davranışı

sonlandırmamız ya da iyi olanı teşvik etmemiz demek değildir; aynı zamanda çocuklarımızın beyinlerinde daha iyi kararlar almalarına ve gelecekte kendilerini idare etmelerine yardım edecek bağlantılar geliştirip onlara birtakım beceriler öğrettiğimiz anlamına da gelmektedir” (Siegel & Bryson, 2022, s. XVIII). Bütün bunların ışığında söylenebilir ki Palmer’in önerdiği ebeveynlik modeli, sahip olduğu nitelikler bağlamında modern çağın ‘zehirleyici’ etkilerine karşı çocuğu sarmalayan en güçlü sigorta poliçesi olan o sarsılmaz duygusal bağı korumayı hedefler.

Etkili bir disiplin yöntemi olarak da ifade edilebilecek olan Palmer’in önerdiği otoritatif modelin, davranışçı yaklaşımın merkezinde yer alan ödül ve ceza ilişkisine de temelden karşı olduğunu belirtmek gerekir; bu açıdan Alfie Kohn’un fikirleri, Palmer’in modelini destekleyen ve derinleştiren güçlü tespitler içermektedir. Kohn, popüler davranışçılığın özü olan ‘bunu yaparsan şunu alırsın’ (Kohn, 2020, s. 13) mantığının çocuk üzerindeki köleleştirici etkisine dikkat çekerek, ödüllerin tıpkı cezalar gibi kontrol edici olduğunu ve içsel motivasyonu körelttiğini savunur (Kohn, 2020, s. 28). Palmer, bu durumu çocukları pasif birer tüketiciye dönüştüren ‘pazarlama girdabı’ (Palmer, 2021, s. 258) uyarısıyla ilişkilendirerek; ebeveynlerin suçluluk duygusuyla çocuklarına ‘para ve hediye yağdırmasının (Palmer buna ‘Suçluluk Duygusu Parası’ demektir) aslında duygusal bağı zayıflatan gizli bir ceza yöntemi (Palmer, 2021, s. 260) olduğunu vurgular.

Bu rehberlik modelinde, ödül uğruna çaba gösteren çocuklarda risk alma ve yaratıcılık düzeyinin düşmesi, her iki düşünürün de ortaklaştığı temel bir sorundur. Kohn’un ifadesiyle ‘*Ödüller cezalandırır. Ödüller ilişkileri zedeler. Ödüller nedenleri göz ardı eder. Ödüller çocuğun belli şekillerde hareket etme isteğini köreltir*’ (Kohn, 2020, s. 212); çünkü çocuk özgür iradede yoksun bırakıldığında öğrenme heyecanını yitirir.

Palmer ise bu motivasyon kaybının modern dünyadaki karşılığını, çocukların ‘ertelenmiş haz’ kavramından uzaklaşarak; hem çocukları hem de ebeveynleri “*kısacık bir süre için mutlu eden*” (Palmer, 2021, s. 260) hazır tüketim mutluluğuna alıştırılması olarak tanımlar (Palmer, 2021, s. 13). Burnunun ucunda sallanan ödüle odaklanan çocuk, yaptığı işin niteliğinden soğumakta ve sadece ‘gerektiği kadarını’ yapmaya yönelmektedir (Kohn, 2020, s. 106). Bu bağlamda otoritatif rehberlik, rüşvete dayalı ilişkileri reddederek, çocuğu şımartmak yerine ona sevgi ve sağlam sınırlar içerisinde bir ‘özelikleme gücü’ (Palmer, 2021, s. 267) kazandırmayı amaçlar.

Son tahlilde otoritatif rehber, Kohn’un önerdiği gibi dışsal ödüllerin sahte başarısına kanmak yerine ‘kişi’ olmayı (Kohn, 2020, s. 289) ve Palmer’in savunduğu gibi pazarlama hilelerine karşı ‘akıllı ebeveyn’ duruşunu sergilemeyi seçer. Bu yaklaşım, çocuğun manevi değerlerini dışsal rüşvetlerle değil, Palmer’in vurguladığı güvenli ve sağlıklı çevrenin içerisinde (Palmer, 2021, s. 25), Kohn’un işaret ettiği sevgi dolu bir topluluğun parçası hissettirilerek içeriden inşa edilmesini sağlar (Kohn, 2020, s. 296). Böylece disiplin, anlık bir itaatten ziyade, çocuğun karakterinin özgürce ve içsel bir motivasyonla şekillendiği uzun soluklu bir rehberlik sürecine dönüşür.

Palmer’in modern yaşamın zorluklarına karşı sunduğu otoritatif model, sadece davranışsal bir çerçeve çizmekle kalmaz; çocuğun körelen keşif mekanizmalarını da geliştirmeyi hedefler. Bu açıdan bakıldığında Susan Engel’in çocuk zihni üzerine yaptığı çalışmalar ise Palmer’in ebeveyne biçtiği rehberlik rolünü zihinsel bir temele oturtturarak bu yaklaşımı destekler. Palmer’in etkili bir disiplin yöntemi olarak sunduğu bu model, Engel’in çocukları dünyayı anlamak için durmadan bilgi toplayan doğal bilim insanları (Engel, 2021, s. 19) olarak tanımlayan görüşleriyle tam bir uyum içerisindedir. Palmer’e göre ebeveynlik, teknolojinin ve reklam hilelerinin bir adım önünde olmayı gerektirirken (Palmer, 2021, s. 34); Engel, bu zihinsel kapasitenin tam potansiyeline ulaşabilmesi için çocuğun fikirler üzerinde düşünmesine zaman ve dikkatini tam olarak verebilmesi (Engel, 2021, s. 19) adına teşvik edilmesini savunur.

Otoritatif rehberliğin zihinsel boyutu, daha önce de ifade edildiği üzere Palmer’in teknolojinin çocukların dikkatini ‘dilsizleştirdiği’ uyarısıyla şekillenir. Palmer, çocukların hazzı erteleyebilme ve dikkatini bir konu üzerinde tutabilme gibi temel becerileri adım adım ve yavaş bir şekilde öğrenmeleri gerektiğini vurgular. Engel de bu Palmer’in ifade ettiği süreci destekleyerek, bir konunun içine tam olarak dalmasına izin verilen

çocukların yeni fikirler üretmekte ve ‘ayrık bilgileri birleştirme becerilerinde’ fazlasıyla geliştiklerini belirtir (Engel, 2021, s. 67). Dolayısıyla otoritatif rehber, çocuğun sorularına muğlak yanıtlar vermek yerine, Engel’in önerdiği gibi günlük yaşam içindeki hipotezleri tespit edecek zamanı yaratmalı (Engel, 2021, s. 229) ve çocuğun nedenleri keşfetme arzusuna (Engel, 2021, s. 38) gerçek hayat deneyimleriyle yanıt vermelidir.

Sonuç olarak Palmer’in sunduğu otoritatif rehberlik modeli, Engel’in vurguladığı düşünme becerileri ve zihinsel gelişim süreçlerinde karşılığını bularak kuramsal ve pratik bir bütünlüğe ulaşmaktadır. Palmer’in modern dünyanın zehirleyici etkilerine karşı sunduğu aile yemekleri, yatmadan önce anlatılan masallar ve serbest oyun gibi ‘panzehirler’ aslında Engel’in ‘bilgi toplama fırsatları’ olarak tanımladığı, zihinsel gelişimin en doğal ve verimli ortamlarını temsil eder. Palmer’in otoritatif modeli, daha önce de ifade edildiği üzere tam da Engel’in üzerinde durduğu ‘çocuğun fikir inşa etmeyi öğrenmesi’ sürecine ihtiyaç duyduğu güvenli ve tutarlı çerçeveyi sunarak bu iki yaklaşımı aynı zeminde buluşturur.

Otoritatif rehber, çocuğun hata yapmasına ve sorunlarını kendi başına çözmesine izin vererek karakter gelişimini dışsal bir baskıyla değil, Engel’in ifadesiyle ‘fikirler üzerinde düşünmek için zamanını ve dikkatini tam olarak vermesi’ yoluyla içeriden destekler. Bu noktada otoritatif ebeveynliğin önemi, sadece bir disiplin yöntemi olmasında değil, çocuğun hem biyolojik mirasını hem de zihinsel potansiyelini modern çağın kuşatmasından kurtaracak yegâne ‘rehberlik’ biçimi olmasında yatar. Palmer’in otoritatif modeli ve Engel’in zihinsel gelişim verileri ışığında; kendi kararlarını verebilen, içsel motivasyonu yüksek ve fikir üretebilen bir neslin inşası, ancak kontrolü yeniden ele alan fakat şefkati elden bırakmayan bu dengeli rehberlik anlayışıyla mümkündür.

SONUÇ

Bu çalışma boyunca modern dünyanın hız ve tüketim odaklı yapısının çocuklar üzerindeki ‘zehirleyici’ etkileri; beslenmeden uykuya, dilden oyun kültürüne kadar geniş bir yelpazede analiz edilmiştir. Ulaşılan sonuçlar, çocukluğun sadece biyolojik bir evre değil, yetişkinlerin rehberliğinde titizlikle korunması gereken hassas bir kültürel inşa süreci olduğunu göstermektedir. Palmer’in ‘Zehirlenen Çocukluk’ teşhisi, sadece teknolojik bir uyarı değil, aynı zamanda insanın biyolojik mirası ile modernitenin ‘elektrik hızı’ arasındaki yıkıcı çatışmanın bir belgesidir. Bu çatışmanın en somut yansıması, çocukların düşünme ve öğrenme becerilerinin yapısal bir erozyona uğramasıdır. Modern yaşamın sunduğu sözde konforlar, çocukluğu bir ‘mayın tarlasına’ çevirirken ebeveynliğin de artık bir sevgi gösterisinden ziyade, bu zehirlenme sürecine karşı duracak ‘otoritatif’ bir stratejiye dönüşmesi hayati bir zorunluluk haline gelmiştir.

Modern kültür, çocukları ‘Pazarlama Girdabı’ içinde pasif birer tüketici nesnesi haline getirirken, çocukların içsel dünyasındaki en büyük yıkım, motivasyon kaynaklarının ticarileşmesidir. Palmer’in ‘Suçluluk Duygusu Parası’ olarak kavramsallaştırdığı durum, ebeveynlerin yokluklarını maddi nesnelerle ikame etme çabasının bir sonucudur. Oysa gerçek insani tatmin, dışarıdan dayatılan ödüllerle gerçekleşmez. Çünkü bir çocuk ödül uğruna çaba gösterdiğinde, sadece ‘gerektiği kadarını’ yapmakta ve yaratıcılıktan uzaklaşmaktadır (Kohn, 2020, s. 83). Ebeveynlerin ve toplumun sunduğu bu yapay ödül mekanizmalarının çocukta yarattığı tıkanıklığı daha net bir şekilde ‘Akış Teorisi’nin temel varsayımlarında görmek mümkündür. Zira zevk veren dışsal uyaranlar, bilinci anlık olarak meşgul etse de deneyim üzerinde kişisel kontrol kazanmak ve özü geliştirmek ancak haz veren bir aktiviteye psikik enerji harcamakla mümkündür (Csikszentmihalyi, 2023, s. 81). Bu bağlamda, hayatın kalitesini belirleyen şey, dışsal bir fayda beklentisi değil; eylemin bizzat kendisidir. ‘Akış Teorisinin Temel İlkesi’ uyarınca, “...deneyimin kendisi o kadar eğlencelidir ki insanlar büyük bir bedel karşılığında da olsa sadece bunu yapmak için bunu yapacaklardır” (Csikszentmihalyi, 2023, s. 21). Dolayısıyla, çocukların ekran karşısında yapay uyaranlarla psikik entropi, yani zihinsel düzensizlik yaşamaları yerine, becerilerini zorlayan gerçek hayat deneyimlerine dahil edilmeleri modern zehirlenmenin en güçlü ilacıdır. Çünkü “insan sadece bilincin içeriğini değiştirerek dışarıda olanlardan bağımsız olarak kendisini mutlu ya da sefil hale getirebilir” (Csikszentmihalyi, 2023, s. 21). Ebeveynlerin sunacağı maddi ödüller, bilinci yapılandırmaya yetmez; çünkü ‘Akış’a göre “zevk, düzeni sürdürmeye yardım eder ama kendi başına bilinçte yeni bir düzen sağlamaz” (Csikszentmihalyi, 2023, s. 79). Asıl önemli olan, çocuğa ototelik (kendi içinde bir

amacı olan) bir kişilik kazandırmaktır. Bir aktivite ototelik olmadığında dikkat, sonuçlara odaklanır (Csikszentmihalyi, 2023, s. 107) ve bu da süreci hazdan koparır. Oysa Csikszentmihalyi açısından “*optimum deneyim...kişinin dikkatini hedeflerini başarmak için özgürce harcadığı durumdur...*” (Csikszentmihalyi, 2023, s. 71). Bu noktada aile ortamı kritik bir rol oynar. Optimum deneyimi destekleyen bir ailede hedefler net olmalı ve çocuk ebeveynlerinin somut his ve deneyimleriyle ilgilendiğini hissetmelidir (Csikszentmihalyi, 2023, s. 136). Eğer bir çocuk “*başarmak istediğine çok odaklanıp içinde bulunduğu andan zevk almayı bırakırsa*” (Csikszentmihalyi, 2023, s. 29), mutlu olma şansını kaçıır. Nihayetinde, çocukların ‘kendi subjektif’ gerçekliklerini kontrol etme özgürlüğünü kazanmaları (Csikszentmihalyi, 2023, s. 55), onlara sadece geçici bir keyif değil, her geçen gün ‘karmaşıklık artan bir öz’ (Csikszentmihalyi, 2023, s. 80) kazandıracaktır. Bu noktada Palmer’in ticari sömürüye karşı yükselttiği eleştiri ile Csikszentmihalyi’nin ‘Akış’ öğretisi aynı temel hakikatte birleşir: Her iki düşünür de modern insanın ve özellikle çocukların, dışsal nesnelerin pasif tüketicisi olmak yerine, kendi deneyimlerinin aktif mimarı olmaları gerektiğini savunur. Palmer’in ticarileşmiş motivasyon kaynaklarına karşı duyduğu endişe, Csikszentmihalyi’nin psişik entropi uyarısıyla örtüşür; her ikisi de gerçek özgürlüğün ve tatminin, piyasanın sunduğu sahte ödüllerde değil, bilincin kendi içsel düzeninde ve ototelik bir yaşam disipliniinde yattığını vurgular.

Çocukluğun korunması sürecinde ebeveynin rolü, hiyerarşik ama şefkatli bir ‘kaptanlık’ olarak yeniden tanımlanmalıdır. Ginott’un vurguladığı gibi, çocuklarla iletişim kurmak, kendine has kuralları olan bir sanattır ve bu sanatın temeli ‘saygı ve beceriye’ dayanmalıdır (Ginott, 2024, s. 34). Çocuklar güçlü duygular içindeyken mantıklı argümanları dinleyemezler; bu aşamada ebeveynin görevi öğüt vermek değil, anlayış ifadeleriyle çocuğun özsaygısını korumaktır (Ginott, 2024, s. 35). Palmer’in önerdiği ‘otoritatif’ model, Ginott’un ‘duyguların samimiyetle kabulü’ (Ginott, 2024, s. 38) ilkesiyle birleştiğinde, çocuğu dış dünyanın kaotik etkilerinden koruyan psikolojik bir bağımsızlık sistemi inşa eder. Eğer disiplin, anlık bir itaatten öteye geçip çocuğun gelecekte kendi kararlarını verebilmesini hedefliyorsa, bu ancak sevginin ‘gereğince’ sunulması ve duyguların meşru kabul edilmesiyle (Ginott, 2024, s. 49) mümkündür.

Öte yandan, çocukluğun zehirlenmesi sadece dışsal bir müdahale değil, aynı zamanda duygusal bir ‘sessizleştirme’ operasyonudur. Miller’in ‘*Toplumun Çocuğa İhaneti*’ adlı eserinde belirttiği gibi, yetişkinlerin çoğu çocukların erken yaşta maruz kaldığı şiddet veya ihmalin onlar üzerinde kalıcı bir etkisi olmadığını varsayarak büyük bir yanılgıya düşmektedir (Miller, 2022a, s. 8). Bir çocuk her zaman elinden tutulup yönlendirilirse ve kendi yolunu bulması ebeveyn otoritesiyle engellenirse, keşfetme arzusunu yavaş yavaş kaybederek ‘dilsizleşir’ (Miller, 2022a, s. 231). Bu durum, Palmer’in dilsizleşen nesil uyarısını biyolojik bir gerçekliğe kavuşturur. Çocuğun kendi varlığıyla barışık, sahici bir benlik geliştirebilmesi için ‘o sıradaki haliyle’ kabul görmesi (Miller, 2022b, s. 15) ve modern dünyanın sunduğu sahte hazlar yerine, kendi hisleriyle bağ kurabileceği bir varoluş alanına ve şefkate erişimi olmalıdır.

Sonuç olarak, Palmer ve çalışma boyunca değinilen düşünürlerin yaklaşımları bir arada değerlendirildiğinde, çocukluğun kurtarılmasının pedagojik bir teknikten ziyade varoluşsal bir duruş gerektirdiği görülmektedir. Geleceğe gönderilen ‘canlı mesajların’ içeriğini temiz tutmak; reklamların, ekranların ve yapay gıdaların sunduğu hızlı çözümleri reddederek, çocukluğun ‘ağır çekim’ doğasına dönmekle mümkündür. Aile yemeklerinin yeniden tesis edilmesi, çocukların ‘akış’ içinde kaybolabileceği serbest oyun alanlarının açılması ve her şeyden önemlisi, çocukların acılarını ve sevinçlerini yargılanmadan anlatabilecekleri ‘duygusal limanların’ kurulması hayati bir zorunluluktur. Eğer yetişkinler kendi ‘kişi’ olma sorumluluklarını üstlenirlerse, çocukluk sadece sosyal bir kurgu değil, modernitenin zehirli kuşatmasına karşı sarsılmaz bir koruyucu kalkan olarak yeniden inşa edilebilecektir.

Kaynaklar

- Csikszentmihalyi, M. (2023). *Akış: Mutluluk Bilimi*. (B. Satılmış, Çev.) Ankara: Buzdağı Yayınları.
- Engel, S. (2021). *Çocuk Zihnini Anlamak*. (S. Ş. Özok, Çev.) İstanbul: Okuyan-Us Yayınları.
- Ginott, H. G. (2024). *Anne Baba ve Çocuk Arasında*. (A. Tüfekçi, Çev.) Okuyan-Us Yayınları.
- Huizinga, J. (2023). *Homo Ludens*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Karaismailoğlu, S. (2017). *Beyinde Ararken Bağırsakta Buldum*. Elma Yayınları.
- Kaya, N. (2018). *İyi Aile Yoktur*. İstanbul: İthaki Yay.
- Kohn, A. (2020). *Ödüllerle Cezalandırılmak*. İstanbul: Görünmez Adam Yayıncılık.
- Mcneal, J. U. (2007). *On Becoming a Consumer: The Development of Consumer Behavior Patterns in Childhood*. Butterworth-Heinemann.
- Mezes, S. E. (1902). Review of The Play of Man. *Psychological Review*, 9(3), s.293-301.
- Miller, A. (1998). *For Your Own Good: Hidden Druelty in Child-Rearing and The Roots of Violence*. (H. & Hannum, Çev.) NY: Farrar Straus Giroux.
- Miller, A. (2019). *Beden Asla Yalan Söylemez*. (C. Dansuk, Çev.) İstanbul: Okuyan-Us.
- Miller, A. (2022a). *Toplumun çocuğa İhaneti*. (G. B. Asla, Çev.) İstanbul: Profil Kitap Yayınları.
- Miller, A. (2022b). *Yetenekli Çocuğun Dramı*. (E. Avşar, Çev.) İstanbul: Profil Kitap Yayınları.
- Olweus, D. (2004). *Bullying at School -What We Know and What We can do*. Blackwell Publishing.
- Onur, B. (2007). *Çocuk Tarih ve Toplum*. Ankara: İmge Yayınları.
- O'Shea, M. V. (1902). Work and Play in Adjustment to the Social Environment. Notes on Groos's "The Play of Man. *American Journal of Sociology*, 8(3), s. 382-389.
- Palmer, S. (2021). *Zehirlenen Çocukluk*. (Ö. Ç. Aksoy, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Postman, N. (1983). *The Disappearance of Childhood*. USA: A Howard & Wyndham Company.
- Postman, N. (2022). *Televizyon: Öldüren Eğlence*. (A. E. Pilgir, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Siegel, D. J., & Bryson, T. P. (2022). *Dramsız Disiplin*. (B. Çetiner, Çev.) İstanbul: Pegasus.
- Stiffelman, S. (2010). *İnatlaşmadan Ebeveynlik: Anne Baba Akademisi*. (A. Cebenoyan, Çev.) İstanbul: Doğan Kitap.

İSLÂM HUKUKU'NDA DEZAVANTAJLI ÇOCUKLARIN SOSYAL KORUMASI*

Ayten Erol**

Giriş

Bir toplumun varlığını sürdürebilmesi ve her yönüyle gelişebilmesi, büyük ölçüde çocuklarına bağlıdır. Bu nedenle geleceğini güvence altına almak isteyen toplumlar, çocuklarına ve gençlerine yatırım yapmak; onlara nitelikli imkânlar sunmak zorundadır (Yıldırım, 2023: 23). Ancak bu sorumluluk, özellikle yoksulluk, ihmal, engellilik, ailesel parçalanma ya da göç gibi nedenlerle dezavantajlı konumda bulunan çocuklar söz konusu olduğunda daha da önem kazanmaktadır. Bu çocukların korunması, gözetilmesi ve eşit fırsatlara erişiminin sağlanması, yalnızca onların bireysel gelişimi açısından değil, toplumsal adaletin ve sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi bakımından da bir zorunluluktur.

Çocukluk dönemi, bireyin fiziksel, bilişsel ve sosyo-duygusal gelişiminin temellerinin atıldığı kritik bir evredir. Bu dönemde çocuğun beslenme, barınma, sevgi, güvenlik ve eğitim gibi temel ihtiyaçlarının aile ortamında karşılanması, sağlıklı gelişimin vazgeçilmez koşuludur. Esas itibarıyla, anne-babasının bulunup bulunmaması, kimsesiz olup olmaması, maddi açıdan varlıklı ya da yoksul oluşu, herhangi bir suça karışıp karışmaması veya bedensel-zihinsel bir eksikliğin bulunup bulunmaması gibi bireysel özellikler dikkate alınmaksızın, hukukî bakımdan sağ ve tam doğduğu andan ergin (reşit) olduğu ana değin her çocuk, doğası gereği korunmaya muhtaç kabul edilmektedir. Zira bu dönem, çocuğun beden, ruhen ve zihnen henüz tam anlamıyla olgunlaşmamış olduğu, dolayısıyla yetişkinlerin bakım, gözetim ve rehberliğine ihtiyaç duyduğu bir gelişim sürecini kapsamaktadır (Şahin, 2024:1490). Bu süreçte, çocuğun fitrî gelişimini sağlıklı biçimde sürdürebilmesi, yalnızca temel ihtiyaçlarının karşılanmasıyla değil; aynı zamanda güvenli bir aile ortamında sevgi, şefkat ve denetim ekseninde yetiştirilmesiyle mümkün olabilmektedir.

Ne var ki pek çok çocuk, çeşitli bireysel, ailesel ve yapısal nedenlerle bu aile ortamından mahrum kalmakta ya da ailesi yanında bulunsan bile yeterli bakımdan yoksun bırakılmaktadır (Davarcı ve Zengin, 2019: 256). Akranlarına kıyasla daha ağır koşullarda yaşam mücadelesi veren bu çocuklar literatürde “dezavantajlı çocuk” kategorisinde değerlendirilmektedir (Kahraman ve Kahraman, 2016: 256). Dezavantajlılık, bireyin veya grubun; toplumsal hayatın ekonomik, sosyal, politik ve kültürel boyutlarına eşit koşullarda katılımının engellendiği durumu ifade eden sosyolojik bir kavramdır (Yıldırım Aykurt, 2020: 431). Diğer bir ifade ile her birey gibi, her çocuğun da aynı koşullarda dünyaya gelmediği ve aynı imkânlarla sahip olmadığı gerçeği, “dezavantajlı çocuk” kavramını gündeme taşımaktadır. Bu kavram, sosyal dışlanma, yoksulluk, ayrımcılık ve eşitsizlik gibi olgularla doğrudan ilişkili olan statik değil dinamik bir olgu olarak yaşam süresince değişkenlik gösterebilmektedir.

Ailenin sosyalleşme, koruma, bakım ve yetiştirme gibi temel işlevlerini gereği gibi yerine getirememesi durumunda ise bu olgu, “korunma ihtiyacı olan çocuk” olarak kavramsallaştırılmıştır (Davarcı ve Zengin, 2019: 256; Kadağan ve Ekşi, 2024: 376, 377). Hatta bu kavrama daha geniş bir ifadeyle sosyal korunmaya muhtaç çocuk da denilebilir.

Sosyal korunma ise, başta dezavantajlı çocuklar olmak üzere, bireyin iradesi dışında ortaya çıkan ve yaşamını olumsuz etkileyebilecek risklere karşı, toplumun ve devletin sunduğu kurumsallaşmış güvence mekanizmalarının tümünü ifade etmektedir (Erol, 2018: 24).

Bu bağlamda, belirli bir zaman diliminde, ilgili toplumun standartları çerçevesinde çocuğun temel bakımı, yetiştirilmesi, himayesi ve gözetilmesinde ortaya çıkan yetersizlik ve aksaklıklar nedeniyle onun sosyal,

* Bu çalışma İçişleri Bakanlığı destekli 2025/565 protokol nolu “Güçlü Kadın, Mutlu Aile, Güçlü Toplum” projesi kapsamında yazılmıştır.

** Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami Araştırmalar Enstitüsü, İslam Ekonomisi ve Finansı Bölümü, Ankara, Türkiye. ayten.erol@asbu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0787-4865

fiziksel, ruhsal ve ahlâkî bakımdan sağlıklı bir yetişkin olarak yetiştirme imkânının engellenmesi durumu çocuğu, sosyal korumaya muhtaç dezavantajlı çocuk konumuna getirmektedir (Şahin, 2024:1490).

İnsanlık tarihinin en hassas ve korunmaya muhtaç gruplarından biri olan dezavantajlı çocukların maruz kaldıkları risk faktörleri çok boyutludur ve birbirleriyle etkileşim içindedir. Makro düzeyde savaşlar, göçler, doğal afetler, yoksulluk ve toplumsal dönüşümler; mikro düzeyde ise aile içi şiddet, ebeveynlerin fiziksel veya psikolojik yetersizlikleri, ebeveyn kayıpları, ihmal ve istismar vakaları, engellilik ve kronik hastalıklar, ergen yaşta gerçekleştirilen evlilikler ile evlilik dışı doğumlar sonucunda çocuğun terk edilmesi gibi olgular bu etmenlerin başında gelmektedir. Bu risklerin kümülatif etkisi nedeniyle önemli sayıda çocuk, biyolojik ailesinin yanında bulunsan dahi temel haklarına erişimden mahrum kalmakta ve yaşam güvenliği ciddi biçimde tehdit altına girmektedir (Davarcı ve Zengin, 2019: 256; Kadağan ve Ekşi, 2024: 376). Bunların yanı sıra çocuğun kötü alışkanlıklara maruz kalması, çocuğun doğuştan veya sonradan ortaya çıkan sağlık sorunları, salgın hastalık, yoksulluk ve işsizlik gibi kitlesel sorunlar da çocukların ailelerini ve yaşam imkânlarını kaybetmeleri gibi çok çeşitli etkenler bulunmaktadır. Özellikle kırsal bölgelerdeki eşitsizlikler, çocukların temel ihtiyaçlarına bile ulaşamamasına yol açabilmektedir. (Kadağan ve Ekşi, 2024: 378-386).

Bu bağlamda, dezavantajlı birey ve çocukların sosyal koruma ihtiyacı insanlık tarihi boyunca var olagelmiş; dinî, ahlâkî, hukukî, malî ve kurumsal boyutları birlikte ele alınması gereken çok önemli sosyal bir meseledir. Çünkü, geçmişten günümüze, çeşitli nedenlerle bir aileye sahip olamamış, ailesinden ayrılmak zorunda kalmış ya da öz ailesi yanında yetiştirme imkânı bulamayarak bakıma muhtaç duruma düşmüş dezavantajlı çocukların koruma altına alınarak sosyal korumalarının sağlanması, bu çocukların bireysel gelişimleri kadar kamu düzeninin tesisi ve sürdürülebilirliği bakımından kritik bir önem taşımaktadır.

Nitekim günümüzde dezavantajlı çocuk meselesi, dünya çapında endişe verici boyutlara ulaşmıştır. Yoksulluk, savaşlar, zorunlu göçler, aile içi şiddet, ebeveyn kaybı, terk edilme, istismar, engellilik vb. gibi nedenlerle dünya genelinde milyonlarca çocuk sosyal koruma açısından dezavantajlı bir konumda yaşamını sürdürmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla, sosyal risklerden en fazla etkilenen nüfus grubunu oluşturan bu çocukların, sağlıklı bireyler olarak topluma katılmalarının önünde ciddi engeller bulunmaktadır. Bu nedenle dezavantajlı çocukların sosyal korunması, yalnızca bireysel bir mesele değil, toplumsal sürdürülebilirlik açısından stratejik bir önem arz etmektedir.

UNICEF'in amiral gemisi yayını olan Dünya Çocuklarının Durumu 2025: Çocuk Yoksulluğunu Sona Erdirmek raporuna göre, düşük ve orta gelirli ülkelerde 417 milyondan fazla çocuk; eğitim, sağlık, barınma, beslenme, sanitasyon ve suya erişim olmak üzere altı temel alandan en az ikisinde ciddi yoksunluk yaşamaktadır (UNICEF, 2025a). Çatışma ve şiddet nedeniyle yerinden edilen çocuk sayısı 2024 yılı sonunda 48,8 milyona yükselerek son on beş yılda yaklaşık üç kat artmıştır (UNICEF, 2025b). UNHCR'nin (2025a) küresel verilerine göre, zorla yerinden edilmiş 123,2 milyon kişinin yüzde 40'ını-18 yaş altı çocuklar, yani tahminen 49 milyon kişi- oluşturmaktadır. Yıllarca süren savaşlar nedeniyle özellikle Suriye, Yemen, Afganistan, Filistin, Sudan ve Myanmar gibi bölgelerde milyonlarca çocuk öldürülmüş, yerinden edilmiş, eğitim hakkından mahrum kalmış ve sosyal koruma mekanizmalarından yoksun bırakılmıştır. Nitekim UNICEF, 2024 yılını çatışma ortamındaki çocuklar açısından "kurumun tarihindeki en kötü yıllardan biri" olarak nitelendirmiştir (UNICEF, 2024).

ILO ve UNICEF'in (2025) ortak raporuna göre, 2024 yılında dünya genelinde 138 milyon çocuk, çocuk işçiliği kapsamında çalıştırılmış olup bunların 54 milyonu sağlığını, güvenliğini veya gelişimini tehlikeye atan işlerde istihdam edilmektedir. Sosyal koruma boyutuyla ele alındığında ise tablo daha da vahimdir: ILO, Save the Children ve UNICEF'in (2024) ortak verilerine göre, dünya genelinde 0-15 yaş grubundaki 1,4 milyar çocuk hiçbir sosyal koruma mekanizmasına erişememekte; düşük gelirli ülkelerde bu yaş grubundaki her on çocukta yalnızca biri çocuk yardımlarından yararlanabilmektedir.

Eğitime erişim, dezavantajlı çocuklar için en kritik sosyal koruma alanlarından birini oluşturmaktadır. Kriz ortamlarındaki tahminen 234 milyon okul çağındaki çocuğun acil eğitim desteğine ihtiyaç duyduğu, bunların

85 milyonunun ise tamamen okul dışında olduğu bildirilmektedir (Education Cannot Wait, 2025). Mülteci çocuklar açısından durum daha da endişe vericidir: 2025 UNHCR Mülteci Eğitimi Raporu'na göre, okul çağındaki tahmini 12,4 milyon mülteci çocuğun yaklaşık yüzde 46'sı- yaklaşık 5,7 milyon çocuk- okul dışındadır (UNHCR, 2025b).

Bütün bu tablo, günümüzde dezavantajlı çocuklara yönelik mevcut sosyal koruma mekanizmalarının, küresel düzeyde ciddi yetersizlikler sergilediğini göstermektedir. Küresel ölçekte milyonlarca çocuk yoksulluk, savaş, sömürü ve istismar koşullarında yaşamakta olup modern sosyal güvenlik sistemleri bu soruna kapsamlı bir çözüm üretememektedir. Dolayısıyla, modern sosyal koruma sistemlerinin sosyal koruma kapsamı dışında kalan ve riskler karşısında yeterince koruma sağlayamadıklarını görülmektedir. Bununla birlikte bu tablo, dezavantajlı çocukların korunmasını yalnızca onların bireysel gelişimlerini güvence altına almakla sınırlı bir mesele olmaktan çıkarmakta; toplumsal düzenin sürdürülebilirliği, sosyal adaletin tesisi ve gelecek kuşakların sağlıklı biçimde yetişebilmesi bakımından da hayati bir sorumluluk alanı olduğunu göstermektedir.

Modern sosyal hizmet literatüründe dezavantajlı çocukların korunmasına ilişkin çalışmalar büyük ölçüde Batı hukuk gelenekleri çerçevesinde şekillenmiştir. Uluslararası hukukta çocuk koruma alanındaki ciddi düzenlemelerin ancak XX. yüzyılın ikinci yarısında başlamış olması, İslâm hukukundaki en erken düzenlemelerin önemini daha da artırmaktadır. Esas itibarıyla, İslâm hukukunda sosyal korumanın ortaya çıkışı ve gelişimi bugünkü sosyal koruma kavramının ortaya çıkışından çok daha öncedir. İslâm dini bu bağlamda, yedinci yüzyıldan itibaren çocuk haklarına, özellikle de dezavantajlı çocukların korunmasına yönelik kapsamlı ve sistematik bir değer ve hukuk sistemi geliştirmiştir.

İslâm, insanı yeryüzünde halife kılan (Bakara, 2/30) ve ona kendisinden, ailesinden ve toplumundan sorumlu olma vasfı yükleyen bir değer sistemi inşa etmiştir. Bu sistem içerisinde sorumluluk (Kıyamet, 75/36), sadece uhrevî bir hesaplaşmaya değil, aynı zamanda dünyevî düzlemde bireyin diğer canlılara, özellikle de korunmaya muhtaç olanlara karşı yükümlülüklerine de işaret etmektedir (Duhâ, 93/9-10).

İslâm düşüncesinde çocuk, Allah'ın insanlara bir emaneti ve aile ile toplum için bir nimet olarak kabul edilir. Kur'ân'da çocuklar; “dünya hayatının süsü” (Kehf, 18/46), “göz aydınlığı” (Furkan, 25/74) ve “bir imtihan vesilesi” (Enfâl, 8/28) olarak nitelendirilmektedir. Bu anlayış, çocuğun varlığını hem bir lütuf hem de bir sorumluluk olarak konumlandırmaktadır.

Bu bağlamda İslâm hukukunda sosyal koruma, sadece hukukî bir alan değil; aynı zamanda birey ve toplumun dinî, ahlâkî ve sosyal sorumluluğunun sınıandığı bir alandır. Nitekim, Hz. Peygamber (a.s.a)'in; “*Hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüklerinizden sorumlusunuz...*” (Buhârî, 1992: Cum'a, 11; Müslim, 1992: İmâre, 20) hadisi, bu sorumluluk anlayışının kapsamını ve derinliğini ortaya koymaktadır. Bu kapsamda, İslâm dinine göre ebeveynlerin çocuklarına karşı sorumluluğu, dinî, ahlâkî ve hukukî bir görevdir.

Modern sosyal koruma sistemlerinin “insanın insan için korunması” anlayışından farklı olarak İslâm hukuku, “insanın Allah rızası için korunması” ilkesini esas almaktadır (Erol, 2018: 42). Bu farklılık, yalnızca felsefi bir ayrım değil; aynı zamanda sosyal korumanın kapsamını, motivasyonunu ve sürdürülebilirliğini doğrudan etkileyen yapısal bir farktır. İslâm hukukunda sosyal koruma, ahiret inancıyla desteklendiği (Âl-i İmran, 104) için bireylerin toplumsal sorumluluklarını içselleştirmelerinde (Tevbe, 9/71) güçlü bir manevi motivasyon sağlamaktadır. Özellikle, günümüz sosyal güvenlik sistemlerinin sosyal koruma kapsamı dışında kalan ve riskler karşısında yeterince koruma sağlayamadıkları düşünüldüğünde, İslâm hukukunun başta dezavantajlı çocuklar olmak üzere, kapsamlı sosyal koruma anlayışı ayrı bir değer taşımaktadır.

İslâm hukukunda sosyal koruma, toplumdaki eşitsizlikleri azaltmayı, dezavantajlı grupları desteklemeyi, sosyal adaleti sağlamayı ve refah seviyesini artırmayı amaçlayan sosyal politikaların (Erol, 2018: 16) en önemli kısmını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, sosyal politikanın bir parçası olarak; başta dezavantajlı çocuklar olmak üzere, toplumun farklı kesimlerindeki bireylerin, ailelerin ve toplulukların refahını sağlamaya, karşılaştıkları/karşılaşacakları maddi manevi her türlü risk ve tehlikeleri önlemeye yönelik, İslâm hukukunda

sosyal korumanın kuralları, ilkeleri, temel yaklaşımlarının yanı sıra, sosyal koruma araç ve kurumlarının bilinmesi önem arz etmektedir.

Bu çalışma ile, dezavantajlı çocukların sosyal korumasın yönelik olarak, İslâm dininin değer sistemleri, hukuki mekanizmaları ve geliştirdiği kurumsal pratiklerinin ortaya konulması ve bu birikimin, günümüz sosyal politika uygulamalarına katkı sağlaması umulmaktadır.

Bu çalışma, aynı zamanda İslâmî değerlerin modern sosyal hizmet uygulamalarıyla nasıl bütünleştirilebileceğine ilişkin bir tartışma açmayı hedeflemektedir. Araştırma sorusu şu şekilde formüle edilmiştir: İslâm dini, dezavantajlı çocukların sosyal koruması için hangi değer sistemlerini, hukuki mekanizmaları ve kurumsal pratikleri geliştirmiş; bu birikim günümüz sosyal politika uygulamalarına nasıl katkı sağlayabilir?

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Sosyal Korumanın Kavramsal Çerçevesi

Sosyal korumanın nasıl tanımlandığı ve uygulandığı, toplumların değerlerine, kültürel birikimlerine, kurumsal yapılarına ve siyasi tercihlerine bağlı olarak önemli farklılıklar göstermektedir. Ulusal ve küresel ölçekteki bu çeşitlilik, kavramın ortak bir tanıma kavuşturulmasını güçleştirdiği için, günümüzde sosyal koruma alanında üzerinde uzlaşılmış tek bir yaklaşımdan söz etmek mümkün değildir.

Sosyal koruma, bireylerin ve grupların yaşam koşullarından kaynaklanan risklere karşı korunmasını, temel ihtiyaçlarının karşılanması (Detay için bkz. Sariipek, 2017: 43-65) ve toplumsal bütünleşmelerinin sağlanmasını amaçlayan politika, program ve uygulamaların bütünü şeklinde tanımlanmaktadır (Yolcuoğlu & Özirmak, 2025: 66). Sosyal hizmetler perspektifinden sosyal koruma; kişi, grup ve toplulukların yapı ve çevre koşullarından doğan yoksulluk ve eşitsizliklerini gidermek, toplumun değişen koşullarından ortaya çıkan sorunları önlemek ve insan kaynaklarını geliştirmek amacıyla düzenlenen hizmet ve programları kapsamaktadır (Yolcuoğlu & Özirmak, 2025: 65, 66).

Sosyal koruma kavramı zaman zaman sosyal güvenlik kavramıyla birbirinin yerine kullanılmakta, hatta karıştırılmaktadır. Sosyal koruma, sosyal güvenliği de içerecek biçimde daha kapsayıcı bir üst kavram niteliği taşımakta; bireylerin maruz kalabileceği her türlü sosyal riske karşı iki yönlü bir koruma mekanizması sunmaktadır. Bu mekanizmanın ilk boyutu, sosyal risklerin ortaya çıkmasını önlemeye yönelik koruyucu uygulamaları (eğitim ve sağlık hizmetleri gibi) kapsamaktadır. İkinci boyut ise risk gerçekleştikten sonra onun olumsuz etkilerini gidermeye yönelik telafi edici uygulamaları (sosyal sigorta, bireysel sigorta, sosyal yardım, sosyal hizmet ile tedavi ve rehabilitasyon hizmetleri vb.) içermektedir (Öztürk, 2014: 45, dipnot 1; Erol, 2018: 22-23). Bu tanım, çocukların korunmasında yalnızca risk gerçekleştikten sonra devreye giren telafi edici müdahalelerin değil; aynı zamanda riskin ortaya çıkmasını engelleyen önleyici politikaların da merkezî öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda, dezavantajlı çocukların sosyal koruması bağlamında üç temel müdahale düzeyi söz konusudur. Birincisi, *koruyucu ve önleyici düzeydir*; çocuğun risk faktörlerine maruz kalmasını engellemek ve olumsuz koşullardan korumak amacını taşır. İkincisi, *iyileştirici ve onarıcı düzeydir*; olumsuz koşullardan etkilenmiş çocukların rehabilitasyonunu ve yeniden topluma kazandırılmasını hedefler. Üçüncüsü, *destekleyici düzeydir*; çocuğun normal yaşamını sürdürmesine yardımcı olmak, psikolojik dayanıklılığını güçlendirmek ve toplumsal uyumunu sağlamak amacını güder (Davarcı ve Zengin, 2019: 272).

Bütün bu amaçları içeren İslâm hukuku perspektifinden sosyal koruma; korunması gereken beş tümel değere zarûriyyât-ı hamse'nin (dinin, canın, aklın, neslin, malın) korunmasına (Şatıbî, (ty.): 2/8; İbn Âşûr, 2013: 223) yönelik muhtemel risk ve tehlikelerin önceden bertaraf edilmesini, bireyin kişiliğinin geliştirilmesini ve söz konusu değerlerin sürdürülebilmesi için insanın tüm ihtiyaçlarının bireysel ve kurumsal düzeyde temin edilmesini içeren kapsamlı bir koruma sistemi şeklinde tanımlanmaktadır (Erol, 2018:26).

İslâm hukukunda sosyal korumanın konusunu, insanın iradesi dışında olan ve ne zaman gerçekleşeceği belli olmayan; insanın canına, malına, aklına, nesline ve dinine yönelik risk ve tehlikeler oluşturmaktadır (Erol, 2018, 36). Bu nedenle, hangi din ve milletten olursa olsun dezavantajlı çocuklar başta olmak üzere, toplumun bütün dezavantajlı/muhtaç bireyleri İslâm hukukunun sosyal koruma şemsiyesi altındadır. Bunların sosyal koruması, yalnızca ailenin değil; aynı zamanda toplumun ve devletin yerine getirmekle yükümlü olduğu kolektif bir görevdir.

Bu bağlamda, farklı nedenlerle bir aile ortamına kavuşamayan, ailesinden ayrılmak zorunda kalan ya da kendi ailesinin yanında büyüme imkânı bulamayıp bakıma ihtiyaç duyar hâle gelen çocukların koruma altına alınması ve rehabilite edilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu çocukların topluma uyumlarının izlenmesi ve topluma kazandırılması, hem çocukların geleceği hem de kamu düzeninin sağlanıp sürdürülebilmesi açısından göz ardı edilemeyecek bir gerekliliktir (Davarcı ve Zengin, 256).

1.2. Çocuk Kavramı

Çocuk kavramı, Arapça “sabî”, “tıfl”, “veled”, “sagîr” ve “gulâm” gibi farklı kelimelerle ifade edilmektedir (Hökelekli, 1993: 8/355; Topal, 2006: 255). İslâm hukuku literatüründe çocuk; “*Veladet ve bulûğ beyninde bir haleti fitriyyedir*” (Çeker, 1990: 27) şeklinde tanımlanmıştır. Yani doğum ile ergenlik arasındaki fitrî/doğal bir durumdur. Diğer bir ifade ile, “doğum ile ergenlik çağı arasında olan küçük” şeklinde tanımlanmaktadır (Erdoğan, 2005: 85). Bu durumda çocukluk, doğumdan ergenliğe uzanan süreçte insanın yaratılışından kaynaklanan, tabii ve zorunlu bir varoluş hâlidir.

Kur’ân-ı Kerîm’de çocuk için kullanılan kelimelerin başlıcaları; ibn (Kehf, 18/46), veled (çoğulu evlâd) (İsrâ, 17/31), ehl (Âli-İmrân, 3/32), yetim (İsrâ, 17/34), rebâib (Nisâ, 4/23), gulâm (Yusuf, 12/19; Kehf, 18/74-80-82; Meryem, 19/7-8-19-20), sagîr (İsrâ, 17/24), hafede (Nahl, 16/72), zürriyyet (Bakara, 2/266; Nisa, 4/9; Enam, 6/133) ve âl (Âli-İmrân, 3/33) olarak ifade edilmektedir.

İslâm hukukunda çocukluk dönemi, doğumla başlayıp ergenlik (bulûğ) çağına kadar süren dönem olarak kabul edilmekte; bu dönem temyiz öncesi (sabiyy-i gayr-i mümeyyiz) ve temyiz sonrası (sabiyy-i mümeyyiz) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Erdoğan, 2005: 85; Aydın, 1993: 361; Atar, 2002: 147). Çocukluk ne yapay ne de sosyal bir inşadır; başlangıcı doğum, sonu ise ergenlik (reşit) olan Allah’ın takdir ettiği fitrî bir evredir. İslâm hukukunda bu dönem, “ehliyet” ya da “eksik ehliyet” dönemi olarak kabul edilir. Çocuk bu süreçte fiil ehliyetinden yoksun ya da kısıtlıdır; sorumluluklar (teklif) henüz başlamamıştır. Dolayısıyla çocukluğun fitrî bir hal olarak tanımlanması, ona özgü hukukî koruma mekanizmalarının gerekçesini de oluşturur. Velâyet, nafaka, hıdâne gibi kurumlar bu fitrî zaafiyeti telafi etmek için vardır. Diğer bir ifade ile, çocukluk, insanın doğasına işlenmiş, doğumla başlayıp ergenlikle son bulan geçici ama zorunlu bir hâldir. Bu hâl, çocuğu hem hukuki sorumluluktan muaf kılar hem de ona özel bir koruma statüsü kazandırır.

Uluslararası hukukta çocuk kavramının sınırları, Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi ile belirlenmiştir. Sözleşmenin 1. maddesine göre ulusal mevzuat uyarınca daha erken reşit olma hâli saklı kalmak kaydıyla, on sekiz yaşından küçük her birey çocuk olarak kabul edilmektedir (United Nations, 1989, mad. 1).

Türk hukukunda çocuk kavramı, 5395 sayılı Çocuk Koruma Kanunu’nun 3. maddesinin (a) bendi ile tanımlanmıştır. Söz konusu düzenlemeye göre erken ergenlik hâlleri saklı kalmak kaydıyla, on sekiz yaşını doldurmamış her kişi çocuk statüsünde değerlendirilmektedir (Çocuk Koruma Kanunu, 2005, mad. 3/a). Bu tanımlar, çağdaş hukukun çocuğa biçtiği yasal sınırı belirlerken; İslâm hukukundaki tanım, fizyolojik ergenlik kriterini esas almaktadır.

1.3. Dezavantajlı Çocuk Kavramı

Dezavantajlılık; cinsiyet, yaş, bedensel durum, sosyal statü, kültür, etnik köken ve ekonomik koşullar gibi çok boyutlu faktörlerden kaynaklanan bir olgudur (Elmas, 2018: 946).

Dezavantajlı çocuk kavramı, çeşitli nedenlerle temel haklarına erişimde güçlük yaşayan, fiziksel, psikolojik, sosyal ve ekonomik açıdan risk altında bulunan çocukları ifade etmektedir. Aynı zamanda korunmaya muhtaç çocuk anlamına gelen bu kavram, risk altındaki çocuk ve hassas grupta yer alan çocuk anlamına da gelmektedir (Sosyal Hizmetler Kanunu, 1983, Sayı: 18059).

Dezavantajlı çocuk; velisini, bakıcısını veya geçimini sağlayacak kimseyi yitirmiş, ekonomik açıdan muhtaç duruma düşmüş, fiziksel ya da zihinsel engeli nedeniyle öz bakımını gerçekleştiremeyen veya toplumsal koruma mekanizmalarından yoksun kalmış, buluş çağına ermemiş kişidir. Klasik fıkıh literatüründe, çocuk koruma meselesini doğrudan “dezavantajlı çocuk” başlığı altında ele alınmamış olsa da, dezavantajlı çocukların korunmasına yönelik olarak; *yetim* (ebeveynsiz), *lâkî* (bulunmuş/terk edilmiş), *meşkûd* (kayıp ebeveynli) ve *fakir/muhtaç* çocuk alt başlıkları etrafında şekillenmiş; her bir kategoriye özgü vesâyet-velâyet (Apaydın, 2013: 15-19; Erdoğan, 2005:602), kefâlet, nafaka ve hidâne (Karaman, 1991: 1/340-343; Erdoğan, 2005:166) hükümleri geliştirilmiştir. Akyüz’ün (2010: 6) tasnifine göre yetim olarak nitelendirilebilecek dört grup çocuk vardır: (1) annesiz veya babasız çocuklar, (2) hem annesiz hem babasız olan çocuklar, (3) anne veya babası ya da her ikisi de belli olmayan çocuklar ve (4) anne veya babası ya da her ikisi tarafından terk edilen (lakî) çocuklar. Bu tanımlama incelendiğinde, İslâm hukukunda dezavantajlı çocuk kavramının; kimsesiz, yetim, yoksul, istismara uğramış veya istismara açık, ihmal edilmiş ve gelişimine engel olunan bütün çocukları kapsadığı görülmektedir (Kadağan & Ekşi, 2024: 378).

Türk hukuk literatüründe Sosyal Hizmetler Kanunu’nun 3. maddesinde korunmaya muhtaç çocuk; beden, ruh ve ahlâk gelişimleri veya şahsi güvenlikleri tehlikede olan, anne veya babasız, anne ve babası tarafından terk edilen ya da ihmal edilerek sosyal tehlikelere karşı savunmasız bırakılan çocuk olarak tanımlanmaktadır (Sosyal Hizmetler Kanunu, 1983, Sayı: 18059).

Çocuk Koruma Kanunu’nun 3. maddesinde ise bedensel, zihinsel, ahlâkî, sosyal ve duygusal gelişimi ile kişisel güvenliği tehlikede olan, ihmal veya istismar edilen ya da suç mağduru çocuk, korunma ihtiyacı olan çocuk olarak belirlenmiştir (Çocuk Koruma Kanunu, Resmî Gazete: 15 Temmuz 2005, sayı: 25876).

Dezavantajlı çocuk kavramı, çağdaş sosyal hizmet literatüründe; belli bir zaman kesitinde toplum standartlarına göre temel bakımı, yetiştirilmesi, himayesi ve gözetilmesindeki yetersizlik ve aksama nedeniyle sosyal, fiziksel, ruhsal ve ahlâkî yönden sağlıklı bir yetişkin olmasının engellenmesi şartlarını içeren çocuk şeklinde tanımlanmaktadır (Şahin, 2024:1490). Bu kavram; yetim, kimsesiz, yoksul, istismara uğramış, ihmal edilmiş ve gelişimi engellenen tüm çocukları kapsamaktadır (Kadağan & Ekşi, 2024: 378).

Türk hukukunda dezavantajlı çocuk kavramı, “korunmaya muhtaç çocuk” terimiyle karşılanmaktadır. 2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu’nun 3/b maddesine göre korunmaya muhtaç çocuk, “*beden, ruh ve ahlâk gelişimleri veya kişisel güvenlikleri tehlikede olup; ana veya babasız, ana ve babasız, ana veya babası veya her ikisi de belli olmayan, ana veya babası veya her ikisi tarafından terk edilen, ana veya babası tarafından ihmal edilip fuhuş, dilencilik, alkollü içkileri veya uyuşturucu maddeleri kullanma gibi her türlü sosyal tehlikelere ve kötü alışkanlıklara karşı savunmasız bırakılan ve başıboşluğa sürüklenen çocuğu*” ifade etmektedir (SHÇEK Kanun no. 2828, md. 3).

Aynı şekilde Türk hukukunda dezavantajlı çocuğa karşılık gelen “korunma ihtiyacı olan çocuk” kavramı, 5395 sayılı Çocuk Koruma Kanunu’nun 3. maddesinin (a) bendinin (1) numaralı alt fıkrasında da tanımlanmıştır. Söz konusu düzenlemeye göre bedensel, zihinsel, ahlâkî, sosyal ve duygusal gelişimi ile kişisel güvenliği tehlike altında bulunan, ihmal ya da istismara maruz kalan veya suç mağduru olan çocuk, korunma ihtiyacı olan çocuk statüsünde değerlendirilmektedir (Çocuk Koruma Kanunu, 2005, mad. 3/a-1).

Sonuç olarak, İslâm hukuku ile Türk hukuku, dezavantajlı çocuk kavramını farklı kavramsal çerçevelerle de olsa özünde aynı koruma anlayışı etrafında şekillendirmiştir. Her iki hukuk sisteminin de dezavantajlı çocuğu yalnızca yetimlik veya yoksullukla sınırlı tutmadığı; bedensel, sosyal, psikolojik ve ahlâkî boyutlarıyla bütüncül bir koruma kategorisi olarak tanımladığı görülmektedir.

1.4. Dezavantajlı Çocuk Grupları

Akademik literatürde, dezavantajlı çocuk grupları çeşitli kategorilerde sınıflandırılmaktadır. Birincisi, *yetim ve ebeveyn bakımından yoksun çocuklardır*. Bu kategori, bir veya her iki ebeveynini kaybetmiş, terk edilmiş ya da aile yapısı parçalanmış çocukları kapsamaktadır. İkincisi, *fiziksel veya zihinsel engeli bulunan çocuklardır*. Dünya Sağlık Örgütü (WHO, 2023), engelli çocukların sağlık hizmetlerine, eğitime ve sosyal katılıma erişimde sistematik engellerle karşılaştığını belgelemektedir. Üçüncüsü, *çatışma ve şiddet ortamında yaşayan çocuklardır*. UNICEF (2024a), 2023 yılında BM’in çocuklara yönelik 22.557 kişiyi etkileyen 32.990 ağır ihlali doğruladığını ve bu rakamın Güvenlik Konseyi gözetiminin başladığı günden bu yana en yüksek seviye olduğunu bildirmektedir. Dördüncüsü, *yerinden edilmiş ve mülteci çocuklardır*. Çatışma nedeniyle yerinden edilen çocuk sayısı 2010–2024 arasında yaklaşık 17 milyondan 48,8 milyona yükselerek neredeyse üç kat artmıştır (UNICEF, 2025b). Beşincisi, *yoksulluk içinde yaşayan çocuklardır*. Çok boyutlu yoksulluk, yalnızca gelir yetersizliğini değil; eğitim, sağlık, beslenme, barınma ve sanitasyon alanlarındaki eş zamanlı yoksunlukları ifade etmektedir (Gordon vd., 2003). Altıncısı, *çocuk işçiliğine maruz kalan çocuklardır*. ILO ve UNICEF’in (2025) güncel verilerine göre, küresel düzeyde hâlâ 138 milyon çocuk çalıştırılmaktadır. Yedincisi, *istismar, ihmal ve sömürüye maruz kalan çocuklardır*. Fiziksel, cinsel, duygusal istismar ve ihmal, çocukların gelişimini kalıcı biçimde olumsuz etkileyen ve çoğu zaman görünür olmayan bir dezavantaj biçimidir (WHO, 2023).

İslâm hukuk literatüründe dezavantajlı çocuklar başlıca üç kategoride ele alınmaktadır. Birincisi *yetimlerdir*. Arapça “yetem” kökünden türeyen bu kavram, yalnız olmak ve tek başına kalmak anlamlarına gelmektedir (İbn Manzûr, 1993, c.12, “يَتِمُّ” md. ; Yazır, 1997: 431). Benzersiz için “dürr-i yetîm” tabirinin kullanılması da bu yalnızlık anlamına atfen olmuştur. Dolayısıyla yetim, buluş çağına ermeden babalarını kaybetmiş, kendileri için çalışıp kazananı olmayan küçük çocuktur. Arap dili kurallarına uygun olarak babası vefat eden erkek çocuk için yetim, kız çocuk için yetime denilmektedir. Yetim, ergenliğe ulaştıktan sonra bu sıfattan çıkar ve artık ona yetim denilmez. Türk toplumunda ise ebeveynlerin kaybını ifade etmek için kullanılan kelimeler farklılık göstermektedir. Babası ölene yetim denirken annesi ölmüş olana öksüz denilmektedir. Eski Türkçede anneye “ög” denildiği için “öksüz” annesiz veya annesi vefat etmiş çocuk anlamına gelmektedir (Şahin, 2024: 1493). Halk arasında ise yaşına bakılmaksızın babasını kaybetmiş herkese yetim denilmesi, kavramın hukukî sınırlarının ötesine geçen yaygın bir kullanımı ifade etmektedir.

İkinci kategori *lakît* (اللقيط) kelimesi, sözlükte “bir şeyi yerden kaldırmak, almak” anlamındaki “lakt” kökünden türemiş olup “buluntu” manasına gelmektedir (İbn Manzûr, 1993: c.10, “لَقِطَ” md.; Köse, 2003: 27/68). Lakît, ailesi tarafından terk edilmiş çocuk demektir. Fikhî terim olarak ise; sokağa, mescitlerin kapısına ya da benzeri yerlere bırakılıp terk edilmiş çocuk, anne babası meçhul, bakıma ve barınmaya muhtaç çocuk şeklinde tanımlanmıştır. (Kâsânî, 1986: 6/197; Serahsî, 1993: 10/209; Şahin, 2024: 1493; Köse, 2003: 68).

Lakît, dezavantajlı çocuklar arasında en hassas grubu oluşturan ve İslâm hukukunun özel olarak ele aldığı bir kategoridir. Bulunan çocuğun himaye edilmek üzere alınmasıyla ilgili Kur’ân Kerim’in; “*Kim, bir insanı, bir can karşılığı veya yeryüzünde bir bozgunculuk çıkarmak karşılığı olmaksızın öldürürse, o sanki bütün insanlığı öldürmüştür. Her kim de birini (hayatını kurtararak) yaşatırsa sanki bütün insanları yaşatmıştır*” (Mâide, 5/32) âyeti, lakît/bulunmuş çocuğun himayesinin manevî değerini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, bu çocuğu terk eden kişi günahkâr, koruyan kişi ise sevap kazanmış olur.

Bu bağlamda İslâm hukukuna göre, lakît kapsamında değerlendirilen sokağa terk edilmiş çocukların bedensel ve ruhsal zararları dikkate alınarak himaye edilmeleri zorunlu kılınmıştır (Serahsî, 1993: 10/209; Şâfiî, 1403: 4/73; Merginânî, (t.y.): 2/415; İbn Rüşd, 1425: 4/93).

Lakîti himayesine almak isteyen kimsede aranan şartlar şunlardır: akıllı, bâliğ, iyi ahlâk sahibi olmak ve çocuğu himaye edebilecek niteliklere sahip olmak. Aksi takdirde hâkim bu vasıfları taşıyan başka birisine çocuğu verebilir. Lakîtin himaye edilmesi noktasında cinsiyet ayrımı yapılmamış; süt emme yaşındaki

çocukların emzikli kadınlara verilmesini öncelemiştir. Bulanın çocuğu koruyabilecek ehliyeteye sahip olmasını gerekmektedir (Şahin, 2024: 1495).

Lakîtin velisi devlet kabul edilmiştir. Bulan kimse yalnızca hâkimin karar vermesiyle velâyetini üstlenebilecektir. Terkedilmiş bulunan çocuğun masrafları devlet tarafından karşılanmaktadır (Köse, 2003: 68-69).

Üçüncü kategori ise herhangi bir nedenle aile ortamından yoksun kalan, ihmal veya istismara maruz kalan ve bakım ihtiyacı bulunan diğer çocuklardır. Çocuk istismarı, dezavantajlı çocukların maruz kaldığı en ağır mağduriyetlerden biridir. İslâm hukuku, çocuğun fiziksel, duygusal, cinsel ve ekonomik istismara karşı korunmasına yönelik kapsamlı düzenlemeler getirmiştir (Detay için bkz. Liv, 2021: 50-82). Çocuk ihmali; velâyet veya bakım yükümlülüğü taşıyan kişilerin, beslenme, barınma, sağlık, eğitim ve duygusal destek gibi çocuğun temel gereksinimlerini gereği gibi karşılamaması nedeniyle çocuğun fiziksel, duygusal ve sosyal gelişiminin zarar görmesi olarak tanımlanmaktadır (Abdulnazar, 2012: 19).

Kurum bakımında bulunan çocuklarla ilgili araştırmalar, bu çocukların fiziksel gelişim, soyut düşünme, akademik başarı ve uyum düzeylerinde ailelerinin yanında yaşayanlara göre daha geride kaldıklarını ortaya koymaktadır. Bu çocuklarda güvensizlik, saldırganlık, kaygı, yalan söyleme ve içe kapanma gibi davranışsal sorunlar ailesi yanında yaşayan çocuklara oranla daha yüksek düzeyde gözlemlenmektedir (Davarcı ve Zengin, 2019: 259-261). Türkiye özelinde ise Suriye krizi sonrası ülkeye sığınan çocuklar, çocuk işçiler, sokakta yaşayan çocuklar ile koruma altındaki çocuklar dezavantajlı gruplar arasında öne çıkmaktadır.

Bununla birlikte dezavantajlı çocuk kategorilerinin güncel veriler ışığında yeniden tanımlanması bir ihtiyaçtır. Çünkü, çocuğa yönelik tehditler giderek çeşitlenen ve karmaşılaşan bir yapı sergilemekte olup dijital ortamdaki riskler, iklim değişikliğinin etkileri ve pandemi sonrası yeni kırılmalıklar gibi konular geleneksel dezavantaj kategorilerinin ötesine geçmektedir.

Sonuç olarak, İslâm hukukuna göre zarûriyyât-ı hamse'nin (dinin, canın, aklın, neslin, malın) korunmasına yönelik tehlike ve risklere maruz kalan her bir çocuk sosyal korumaya muhtaç dezavantajlı çocuk olarak kabul edilir.

2. İslâm Hukuku'nda Dezavantajlı Çocukların Sosyal Korumasının Hukukî Temelleri

İslâm'a göre insan, insan olduğu için çok değerli, şerefli ve izzet-i nefis sahibi olarak yaratılmıştır. *"Andolsun, biz insanoğlunu şerefli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık. Kendilerini en güzel ve temiz şeylerden rızıklandırdık ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık"* (İsrâ, 17/70). Bu nedenle, hangi din ve hangi millettense olursa olsun, mükerrer olarak yaratılmış olan insanın Allah (rızası) için korunması, İslâm hukukuna göre sosyal korumanın temel amacıdır (Erol, 2018: 42) Bu amaç ise, başta dezavantajlı çocuklar olmak üzere, *zarûriyyat-ı hamse* (can, mal, akıl, nesil, din) yönünden korunmaya ihtiyacı olan bütün insanların Allah rızası için korunmasını kapsamaktadır. Bu kapsamda İslâm dini, insanı, daha ana rahmindeyken başlayıp ömrünün sonuna dek süren bütün dönemlerinde ve her hâlinde ayrıcalıklı bir konuma yerleştirmiş, haklarının korunması için özel hükümler vaz etmiştir. İslâm hukukunda dezavantajlı çocukların sosyal korumasının hukukî temellerini, birbirini tamamlayan ve bütüncül bir sosyal koruma sistemi oluşturan söz konusu hükümleri; Kur'ân-ı Kerim, Sünnet ve İslâm hukuk doktrininde görmek mümkündür.

2.1. Kur'ân-ı Kerim'e Göre Dezavantajlı Çocukların Sosyal Koruması

Kur'ân-ı Kerim, toplumun en kırılgan kesimini oluşturan dezavantajlı çocukların korunmasına ilişkin temel ilkeleri ve hükümleri açık bir biçimde ortaya koymuştur. Bu hükümler; yetimler, öksüzler, kimsesizler, fakir aile çocukları ve esaret altındaki çocuklar gibi farklı dezavantaj kategorilerini kapsamaktadır.

Yetim mallarının korunması ve adaletli yönetimi noktasında, Kur'ân-ı Kerim, yetimlerin mallarının haksız yere yenilmesini en ağır günahlardan biri olarak nitelendirmiş (Nisâ, 4/10), bu malların rüşd çağına kadar emanet bilinciyle korunmasını ve buluşa erdiklerinde kendilerine eksiksiz teslim edilmesini emretmiştir.

(Nisâ, 4/6). Benzer şekilde Nisâ sûresi 2. âyetinde de; “*Yetimlere mallarını verin. Temizi pis olanla (helâli haramla) değişmeyin. Onların mallarını kendi mallarınıza katıp yemeyin. Çünkü bu, büyük bir günahdır*” buyurulmaktadır. Velilerin yetim malını kendi malıyla karıştırmaması, israf etmemesi ve aceleyle tüketmemesi de açıkça hükme bağlanmıştır (Nisâ, 4/2, 6; En’âm, 6/152; İsrâ, 17/34). Bu malların korunması, hem hukukî hem de uhrevî bir sorumluluk olarak konumlandırılmıştır (Nisâ, 4/10).

Yetim ve dezavantajlı çocukların temel ihtiyaçlarının karşılanması, bireysel bir vicdan meselesi olmanın ötesinde toplumsal bir yükümlülük olarak öngörülmüştür. Yiyecek ihtiyaçlarının giderilmesi (İnsân, 76/8; Beled, 90/14-16), ganimet ve fey gelirlerinden pay ayrılması (Enfâl, 8/41; Haşr, 59/7), infak ve sadaka uygulamalarında öncelikli grup olarak gözetilmeleri (Bakara, 2/177, 2/215) bu yükümlülüğün somut yansımalarıdır.

İyi davranılması ve şefkatle muamele edilmesi noktasında, Kur’ân-ı Kerîm, yetim ve dezavantajlı çocuklara karşı her türlü ezici, küçük düşürücü ve dışlayıcı tutumu kesinlikle yasaklamıştır (Duhâ, 93/9; Fecr, 89/17-18). Onlara iyilikle muamele etmek, ana-babaya iyilikle aynı bağlamda zikredilmiştir (Bakara, 2/83; Nisâ, 4/36). Yine Kur’ân-ı Kerîm’de; “*Gördün mü, o hesap ve ceza gününü yalanlayan! İşte o, yetimi itip kakan, yoksula yedirmeyi öğendirmeyen kimsedir*” (Mâûn, 107/1-3) buyurularak, yetimi itip kakmak ise dini yalanlamanın bir göstergesi olarak nitelendirilmiştir.

Toplumsal bütünleşmelerinin temin edilmesi açısından, yetimlerin toplumdan soyutlanmaması, aile ve cemaat hayatına entegre edilmeleri esas alınmıştır. Onlarla ortak yaşam, ortak yiyip içme ve mallarının ailelerinkile birlikte uygun şekilde yönetilmesi teşvik edilmiş; Bakara sûresi 220. âyetinde; “*...Sana yetimler hakkında soruyorlar. De ki: 'Onları, işe yarar hâle getirmek hayırlıdır. Eğer onlara karışıp (birlikte yaşar)sanız (zararı yok), onlar sizin kardeşlerinizdir...*” (Bakara, 2/220) buyurularak, toplumsal eşitlik vurgulanmıştır.

Adaletle muamele edilmesi ve hakların gözetilmesi noktasında, yetim kız çocuklarının evlilik hakları, miras payları ve genel hukukî statüleri özel olarak düzenlenmiş, onlara her hâlükârda adaletle davranılması emredilmiştir (Nisâ, 4/127). Yetimlerle ilgili meselelerde Allah’tan korkulması ve hakların eksiksiz teslim edilmesi tekrar tekrar vurgulanmıştır (Bakara, 2/220; Nisâ, 4/2, 4/6).

Esir, fakir ve kimsesiz çocukların korunması noktasında, Kur’ân, dezavantajlı çocukları yalnızca yetimlerle sınırlı tutmamış; yoksulları, esirleri ve yolda kalmışları da kapsayan geniş bir koruma çerçevesi oluşturmuştur. İnsanların kendi ihtiyaçlarına rağmen yoksul, yetim ve esirleri doyurmaları takdir edilmiş (İnsân, 76/8), bu davranış imanın somut bir göstergesi olarak sunulmuştur.

Bütün bu âyetlerden anlaşılacağı gibi, Kur’ân-ı Kerîm çocukların korunmasında hem bireysel hem de toplumsal sorumlulukların çerçevesini çizmektedir. Bununla birlikte, Kur’ân-ı Kerîm’in dezavantajlı çocukların korunmasına ilişkin getirdiği hükümler, zarûriyyât-ı hamsenin; (canın korunması, malın korunması, dinin korunması, aklın korunması, neslin korunması) beş boyutunu da eş zamanlı olarak kuşatan bütüncül bir sosyal koruma sistemi oluşturmaktadır. Bu sistem şu özellikleriyle dikkat çekicidir: Birincisi, koruma çok katmanlıdır. Bireysel sorumluluktan (Duhâ, 93/9), ailesel yükümlülüğe (Bakara, 2/220), toplumsal dayanışmaya (Bakara, 2/177) ve kurumsal-kamusal güvenceye (Enfâl, 8/41; Haşr, 59/7) uzanan bir spektrum söz konusudur. İkincisi, koruma yalnızca maddî değildir. Çocuğun bedensel varlığı kadar psikolojik bütünlüğü (Duhâ, 93/9; Fecr 89/17-18), sosyal aidiyeti (Bakara, 2/220) ve hukukî statüsü (Nisâ, 4/3, 4/127) de güvence altına alınmıştır. Üçüncüsü, koruma süreklidir. Çocuğun rüşd çağına erişmesine kadar uzanan bir bakım yükümlülüğü öngörülmüş; bu süre zarfında çocuğun sadece beslenmesi değil, mal varlığının büyütülmesi ve karar verme yetisinin geliştirilmesi de hedeflenmiştir. Dördüncüsü, koruma yaptırımla desteklenmiştir. Yetim malını haksız yere yemenin “*karna ateş doldurmak*” olarak nitelendirilmesi (Nisâ, 4/10), bu ihlâlin İslâm hukukunda en ağır günahlar arasında yer aldığını gösterir. Beşincisi, koruma evrensel ve kapsayıcıdır. Yetimlerle birlikte yoksullar, esirler ve yolda kalmışlar da koruma çatısı altına alınarak (İnsân, 76/8), dezavantajlı her çocuk için kapsayıcı bir koruma şemsiyesi açılmıştır. Ayrıca bu bütüncül yaklaşım, modern

çocuk hukukunun ve uluslararası çocuk haklarının Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin, öngördüğü “*çocuğun üstün yararı*” (United Nations, 1989, mad. 3), “*ayrımcılık yasağı*” (United Nations, 1989, mad. 2), “*yaşama ve gelişme hakkı*” (United Nations, 1989, mad. 6), “*katılım hakkı*” (United Nations, 1989, mad. 12) gibi temel ilkelerle pek çok açıdan örtüşmekle birlikte, bunları da aşan derin bir ahlâkî-hukukî zemin sunmaktadır.

Sonuç olarak Kur'ân, dezavantajlı çocukların sosyal korunmasını sadece bir merhamet meselesi olarak değil, İslâm hukukunun beş temel maksadının kesişim noktasında konumlanan zorunlu (zarurî) bir değer olarak inşa etmektedir.

2.2. Sünnet'e Göre Dezavantajlı Çocukların Sosyal Koruması

Hiz. Peygamber'in (s.a.s.) söz, fiil ve takrirlerinden oluşan Sünnet, Kur'ân-ı Kerîm'in dezavantajlı çocuklarla ilgili getirdiği temel ilkeleri somutlaştırarak, örnek uygulamalarla ve kurumsal pratiklerle zenginleştirmiştir. Bizzat yetim olarak doğan ve babasını dünyaya gelmeden önce, annesini ise altı yaşındayken kaybeden Hiz. Peygamber (s.a.s.) (Topaloğlu, 1991: 63-64), dezavantajlı çocukların durumuna yaşamış bir tecrübenin derinliği ile yaklaşmış; bu konuda hem teorik hem de pratik düzeyde örnek bir model ortaya koymuştur.

Yetime kefil olmanın yüceliği ve manevî mertebesi noktasında Hiz. Peygamber (s.a.s.)'in dezavantajlı çocukların sosyal korunmasına yönelik en güçlü teşviki, yetime bakmanın manevî değerine yapılan vurgudur. Hiz. Peygamber (s.a.s.); “*Ben ve yetimi himaye eden kimse cennette şöylece yan yanayız*” buyurmuş ve bu sözünü işaret ve orta parmaklarını bitiştirerek somutlaştırmıştır (Buhârî, 1992: “Talâk”, 25, “Edeb”, 24; Müslim, 1992: “Zühd”, 42; Ebû Dâvûd, 1992: “Edeb”, 123). Bu hadis, yetime kefil olmayı peygamberî mertebeye yakın bir konuma yükselten en güçlü ifadedir. Bu manevî teşvik, yalnızca akrabalık bağı bulunan yetimlerle de sınırlı tutulmamıştır; “*Kendi yetimi olsun, başkasının yetimi olsun*” ifadesiyle himaye yükümlülüğü tüm Müslüman toplumuna teşmil edilmiştir (Müslim, “Zühd”, 42).

Yetim malının korunması ve vesayet sorumluluğunun ağırlığı açısından, Hiz. Peygamber (s.a.s.), yetim malına yönelik tasarrufların hassasiyetini en üst düzeyde tutmuştur. Yedi büyük helâk edici gûnahtan birini “yetim malını yemek” olarak sayması (Buhârî, 1992: “Vesâyâ”, 23; Müslim, 1992: “Îmân”, 145), bu fiilin İslâm ahlâkındaki ağırlığını açıkça göstermektedir. Vesayet sorumluluğunun ağırlığını gösteren bir diğer örnek, Hiz. Peygamber (s.a.s.)'in Ebû Zer'e söylediği şu sözdür: “*Ey Ebû Zer! Seni zayıf görüyorum. Ben kendim için istediğimi senin için de isterim. Sakın iki kişiye dahi olsa emir olma; yetim malına da velilik etme*” (Müslim, 1992, “Îmâre”, 2826). Bu hadis, yetime velâyet etmenin, hakkı verilemediğinde, ahirette ağır bir yükümlülüğe dönüşeceğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Hiz. Peygamber (s.a.s.), vesayetten kaçınmayı değil, ehliyetli kişilerin sorumluluk üstlenmesini teşvik etmiştir. Nitekim Hiz. Peygamber (s.a.s.), bizzat kendisi Hiz. Ali'yi himayesine almış ve ona evlâdı gibi muamele etmiştir (İbn Sa'd, 2001: 1/119-120; Fığlalı, 1989: 371).

Yetime şefkat gösterme ve kalbini yumuşatma noktasında, Hiz. Peygamber (s.a.s.), yetime karşı tutumu kalbî olgunluğun ve manevî gelişimin ölçütü olarak konumlandırmıştır. Kalbinin katılığından şikâyet eden bir sahâbiye Hiz. Peygamber (s.a.s.) şu tavsiyede bulunmuştur: “*Eğer kalbinin yumuşamasını istiyorsan, yoksulu doyur, yetimin başını okşa*” (Ahmed b. Hanbel, 1992: Müsned, 2/263). Bu hadis, yetimle kurulan ilişkinin yalnızca maddî bir destekten ibaret olmadığını; aynı zamanda fizikî temas, şefkat dili ve duygusal bağ kurmayı da içerdiğini gösterir. Modern psikolojide; “*ihtiyaç duyulan bağlanma (attachment)*” (Bowlby, 1969/1982) olarak kavramsallaştırılan bu yaklaşım, çocuğun sağlıklı bir kişilik geliştirmesi için zorunlu görülen koşullardan biridir.

Sosyal korumanın temel yaklaşımları sosyal yardımlaşma, dayanışma, komşuluk açısından, Hiz. Peygamber (s.a.s.), Müslüman bir toplumun, dezavantajlı çocuklara karşı kayıtsız kalamayacağını çeşitli vesilelerle dile getirmiştir. “*Komşusu açken tok yatan bizden değildir*” hadisi (Buhârî, 1992: “Edebü'l-Müfred”, 112)

dezavantajlı kesimlere karşı toplumsal sorumluluğun *iman göstergesi* olarak konumlandırıldığını ortaya koymaktadır.

Dul, yetim ve yoksulların ihtiyaçlarını karşılamak için çalışan kişiyi Hz. Peygamber (s.a.s.), “Allah yolunda cihad eden” veya “gündüz oruç tutup gece namaz kılan” kişiyle eş tutmuştur (Buhârî, 1992, Nafakât, 5353; Müslim, 1992, Zühd, 2982). Bu eşitleme, dezavantajlı çocuklara hizmeti en üst ibadet mertebelerine çıkarmaktadır.

Cahiliye toplumunda kız çocukları, özellikle de yetim kız çocukları, ciddi ayrımcılığa ve hatta diri diri toprağa gömülmek gibi vahşi uygulamalara maruz kalmaktaydı. Hz. Peygamber (s.a.s.), bu uygulamaları kesin biçimde yasaklamış ve kız çocuklarının yetiştirilmesini özel bir mükâfata bağlamıştır. “*Kim iki kız çocuğunu yetişkinlik çağına gelinceye kadar büyütüp terbiye ederse, kıyamet günü o kimseyle ben şöyle yan yana oluruz*” buyurmuş ve parmaklarını birleştirmiştir (Müslim, 1992, Birr, 2631). Bu hadis, kız çocuğu yetiştirmenin manevî değerini belirleyici biçimde ortaya koymaktadır.

Hz. Âişe’den nakledilen bir rivayete göre, bir kadın iki kız çocuğunu yanında getirip yardım istemiş; Hz. Âişe’nin ona verdiği bir hurmayı kadın iki kızı arasında paylaşmış, kendisi yememiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) bu olayı duyunca; “*Kim bu kız çocuklarından dolayı bir sıkıntıyla imtihan edilir de onlara güzel davranırsa, bu çocuklar onun için cehennem ateşine karşı bir perde olur*” buyurmuştur (Buhârî, 1992, “Zekât”, 1418; Müslim, 1992, “Birr”, 2629).

Hz. Peygamber (a.s.a.), dezavantajlı çocuk kavramını yetimlerle sınırlı tutmamış; esir, köle ve hizmetçi çocukları da kapsayan geniş bir koruma çerçevesi geliştirmiştir. Hz. Enes b. Mâlik’in Hz. Peygamber’in hizmetinde geçirdiği on yıl boyunca bir kez bile azar işitmediğini ifade etmesi (Buhârî, 1992, “Edeb”, 6038; Müslim, 1992, “Fedâil”, 2309), Hz. Peygamber (s.a.s.)’in çocuklara karşı tutumunun en somut göstergesidir. “Bunu niçin yaptın, bunu niçin yapmadın?” gibi sorular dahi sormamıştır.

Eğitim ve toplumsal bütünleşmenin sağlanması açısından Hz. Peygamber (s.a.s.), dezavantajlı çocukların sadece yedirilip giydirilmesini değil, eğitim ve sosyalleşme süreçlerine dahil edilmesini de teşvik etmiştir. Bedir esirlerinden okuma yazma bilenlerin, on Müslüman çocuğa okuma yazma öğretmek karşılığında serbest bırakılması (Ahmed b. Hanbel, 1992: 1/247), çocukların eğitime erişiminin kurumsal düzeyde sağlanmasına yönelik nebevî bir uygulamadır. Ayrıca Suffe Ashabı arasında pek çok yetim ve kimsesiz gencin bulunması (Ebû Nuaym el-İsfahânî, 1974: 1/337-385), Mescid-i Nebevî’nin aynı zamanda bir kimsesiz çocuk yurdu ve eğitim kurumu işlevi gördüğünü göstermektedir. Bu, dezavantajlı çocuklar için kurumsal bakım modelinin tarihteki ilk örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Hz. Peygamber (s.a.s.), yetimlerin ve dezavantajlı çocukların gözetilmesini bireysel iyiliğin ötesine taşımış; kurumsal bir sosyal güvenlik mekanizmasına dönüştürmüştür. Zekât memurları yetim ve yoksulların tespitiyle görevlendirilmiş, beytül-mâlden bu kesimlere düzenli pay ayrılmıştır. Ayrıca, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in şu sözü bu yaklaşımı özetler niteliktedir: “*Sizden biriniz, kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe gerçek anlamda iman etmiş olmaz*” (Buhârî, 1992: “İmân”, 13; Müslim, 1992: “İmân”, 45). Bu hadis, dezavantajlı çocuklara yönelik tutumun *iman ölçütü* olduğunu vurgulamaktadır.

Bunun yanı sıra, dezavantajlı çocukları başkalarının yanında küçük düşürmek, onların durumunu yüzlerine vurmak yasaklanmış; infakın gizli yapılması teşvik edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.), sağ elinin verdiği sol elinin bilmediği bir kişiyi, mahşer gününde Allah’ın gölgesinde gölgelendirilecek yedi sınıftan biri olarak saymıştır (Buhârî, 1992: “Ezân”, 660; Müslim, 1992: “Zekât”, 1031).

Sonuç olarak, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in dezavantajlı çocukların korunmasına yönelik yaklaşımı, Kur’ân’ın getirdiği temel ilkeleri pratik düzeyde somutlaştıran, çok katmanlı ve bütüncül bir model ortaya koymaktadır. Bu modelin ayırt edici özellikleri şunlardır: İlk olarak, sünnet manevî teşviki ön plana çıkararak yetim ve dezavantajlı çocuklara hizmeti, dünyevî bir görev olmaktan çıkarıp uhrevî bir mertebeye yükseltmiştir. İkinci olarak, maddî desteği duygusal şefkatle birleştirerek bütünsel bakım modelini öncelemiştir. Üçüncü olarak,

dezavantajlı çocukların kategorilerini genişleterek yetim, yoksul, esir, köle ve hizmetçi çocukları *tek bir koruma şemsiyesi* altında toplamıştır. Dördüncü olarak, kurumsal pratikler (Suffe, beytûlmâl, zekât kurumu) geliştirerek bu korumayı sürdürülebilir bir sisteme dönüştürmüştür. Beşinci olarak, çocuğun bireyselliğine ve onuruna saygıyı koruma sürecinin ayrılmaz bir parçası kılmıştır. Dolayısıyla bu yaklaşım, modern çocuk hakları literatüründe vurgulanan “*çocuğun üstün yararı*”, “*ayrımcılık yasağı*”, “*katılım hakkı*” ve “*onur ve kişiliğin korunması*” gibi ilkelerle pek çok noktada örtüşmekte; hatta bunları manevî-ahlâkî bir derinlikle bütünleştirmektedir.

2.3. Doktrinine Göre Dezavantajlı Çocukların Sosyal Koruması

İslâm hukukunda dezavantajlı çocukların korunmasına yönelik en güçlü kavramsal aracı maslahat doktrini-dur. İslâm dininin gönderiliş amacı insanın maslahatının gözetilmesidir. İslâm hukuk metodolojisinde maslahat; faydalı olanın elde edilmesi ve zararlı olanın giderilmesi (*def-i mefâsid celb-i menâfi'dir/celb-i menfaat ve def-i madarrat*) şeklinde tanımlanmaktadır (Gazâlî, 1993: 1/174, 179; Zeydan, 1993: 198). Dolayısıyla maslahat, faydalı olanın elde edilmesi (celb-i menâfi') ve zararlı olanın giderilmesi (def-i mefâsid) şeklinde iki boyutlu bir anlayışı içermektedir. Diğer bir ifade ile, insanın yararına olan şeyleri gerçekleştirerek bunları korumak ve insanın zararına olan hususları ortadan kaldırmak anlamına gelmektedir.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin otuzuncu maddesinde “*Def-i mefâsid celb-i menâfi'den evlâdır*” (Ali Haydar Efendi, 2017: 1/89, md. 30) kuralı, küllî kaideler arasında yer almıştır. Bu kural, dezavantajlı çocukların korunmasında öncelikle zararlı durumların bertaraf edilmesinin, ardından faydalı olanın sağlanmasının esas alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla İslâm hukukuna göre çocukların maruz kaldığı istismar, ihmal, yoksulluk ve eğitimsizlik başta olmak üzere çocuklara yönelik bütün tehlike ve zararların öncelikle giderilmesi; ardından çocuğun sağlıklı bir ortamda yetişmesinin, eğitim almasının ve topluma kazandırılmasının sağlanması bir zorunluluktur. Bu zorunluluk bağlamında İslâm hukukunda toplumsal adaletin, eşitliğin ve barışın sağlanması için insanların sadece fiziksel anlamda yaşamlarını sürdürmeleri yeterli görülmemiş; sosyal koruma anlayışı, dinin koruma ve sürdürmeyi amaçladığı *makâsîdû's-şerîa* (dinin maksatları/amaçları)'nın (Gazâlî, 1993: 1/179) korunması kapsamında, değerlendirilmiştir (Erol, 2018: 9).

İslâm hukukçuları, maslahatı korunması gereken değer açısından zarurî, hâcî ve tahsînî olmak üzere üç dereceye ayırmış; çocuğun üstün yararının korunmasını, zarurî maslahat kategorisinde değerlendirmişlerdir. İslâm hukukuna göre zarurî maslahatlar, bir toplumun ayakta durması için bütün insanlığın korunması gereken ortak değerleri olan zarûriyyât-ı hamse; *dinin/inancın korunması, canın korunması, aklın korunması, malın korunması ve neslin korunması*dır. (Şâtîbî, (ty.): 2/8; İbn Âşûr, 2013: 225). Buna yönelik ihtiyaç sahibi herkes sosyal koruma kapsamındadır. Bu kapsayıcı yaklaşım, modern sosyal koruma sistemlerinin kapsam sorununa getirilebilecek teorik bir cevap niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla, İslâm hukukunun dezavantajlı çocuklara ilişkin geliştirdiği kurumsal yapı, bu beş temel değerın tamamına matuf, çok katmanlı bir koruma sistemi inşa etmektedir.

Bununla birlikte İslâm hukuk doktrini çerçevesinde geliştirilen şu fikhî kaideler, dezavantajlı çocukların korunmasında belirleyici rol oynar: “Zarar izâle olunur” (*ed-darar yûzâl*) kaidesi (Ali Haydar Efendi, 2017: 1/79, md. 20), çocuğa yönelik her türlü zararın giderilmesini bir hukuk ilkesi düzeyine yükseltir. “Zarar zararlar giderilemez” (*ed-darar lâ yûzâlû bi'd-darar*) kaidesi (Ali Haydar Efendi, 2017: 1/85, md. 25), çocuğu bir tehlikeden kurtarmak için onu başka bir tehlikeye atmanın meşru olmadığını belirtir.

Bunun yanı sıra, Mecelle'nin 58. maddesinde yer alan; “Raiyye üzerindeki tasarruf maslahata bağlıdır” (*et-Tasarrufu ale'r-raiyye menûnun bi'l-maslaha*) (Ali Haydar Efendi, 2017: 1/125, md. 58) kaidesi, velayet altındaki kişiler -bu bağlamda çocuklar-hakkındaki tasarrufların da ancak onların maslahatı gözetilerek yapılabileceğini dolayısıyla, velinin her tasarrufunun çocuğun yararına olması zorunluluğunu hukukî bir ilke olarak ortaya koymaktadır.

Öte yandan bütün bu fikhî kaideler, modern hukuktaki “çocuğun üstün yararı” (United Nations, 1989, m. 3; United Nations Committee on the Rights of the Child. (2013) ilkesiyle kavramsal olarak örtüşmektedir.

2.3.1. Dinin Korunması Açısından Çocukların Sosyal Koruması

İslâm hukuk doktrini, dezavantajlı çocukların korunmasını dinin korunmasıyla doğrudan ilişkilendiren özel hukukî düzenlemeler geliştirmiştir.

Klasik İslâm hukukçuları lakîtin (bulunmuş çocuğun) hukuku açısından, dinin korunması ilkesi gereği terk edilmiş çocuğun aksi ispatlanmadıkça hür Müslüman kabul edilmesi gerektiğini hükme bağlamıştır (İbn Âbidîn, 1992: 4/269-272; Kâsânî, 1986, 6/197; Serahsî, 1993: 10/209; Aydın, 2003: 67). Bu yaklaşım, çocuğun dinî kimliğinin korunmasına yönelik lehe yorum ilkesinin doktriner ifadesidir. Çünkü çocuk, dinî kimliğini bilinçli olarak seçemeyecek konumdadır ve onun bu konuda en yararlı statüde sayılması, dinin korunmasının doğrudan bir gereği olarak değerlendirilmiştir.

Velinin nitelikleri açısından İslâm hukuk doktrini, özellikle din eğitimi söz konusu olduğunda velinin Müslüman olması şartını öne çıkarmıştır. İslâm hukukçuları, çocuğun din eğitimi alma hakkını velinin temel yükümlülüklerinden biri olarak konumlandırmıştır (Kâsânî, 1986: 4/40-45; Bardakoğlu, 1998: 467). Babanın çocuğa dini öğretme, İslâmî terbiye verme sorumluluğunu hükme bağlayan bu doktrin, dinin nesilden nesle aktarımının dezavantajlı olsun olmasın bütün çocuklar üzerinden de güvence altına alındığını göstermektedir.

Bunun yanı sıra, İslâm hukukunda sosyal koruma aracı olarak zekât (Tevbe, 9/60) ve sadaka (Bakara, 2/196, 263, Nisâ, 4/114, Tevbe, 9/103), dezavantajlı çocukların gözetilmesi açısından yalnızca dünyevî bir yükümlülük olarak değil, aynı zamanda ibadet boyutunda ele alınmıştır. Bu çocuklara yapılan harcamaların zekât kapsamında değerlendirilmesi, dini koruma ile sosyal korumayı birleştiren bir yaklaşımdır. Sonuç olarak İslâm hukuk doktrini, dezavantajlı çocukların korunmasını dinin toplumsal beden bulması ve sürekliliği için zarurî bir değer olarak konumlandırmaktadır. Çocuğun dinî kimliği, dinî eğitimi ve dinî kurumlara erişimi doktriner düzeyde güvence altına alınmıştır.

2.3.2. Canın Korunması Açısından Çocukların Sosyal Koruması

İslâm hukuk doktrininin dezavantajlı çocukların korunmasına yönelik en kapsamlı düzenlemeleri, çocuğun fizikî varlığını ve yaşam hakkını güvence altına alan hükümlerde görmek mümkündür.

Hak ehliyetinin doğum öncesinden tanınması açısından İslâm hukukunda, çocuğun ehliyetü'l-vücûb (hak ehliyeti) ile anne karnındaki cenin döneminden itibaren donatıldığı kabul edilmiştir (Karaman, 1991: 1/182; Kurt, 2011: 180-181) Cenin için mirastan pay ayrılması (Zuhaylî, 1985: 409-418; Karaman, 1991: 1/183), vasiyet yapılabilmesi ve diyet hükümlerinde dahi haklarının korunması (İbn Kudâme, 1968: 8/408, 409), canın korunması temel değerinin doğum öncesinden başladığının doktriner ifadesidir.

Nafaka hukuku açısından çocuğun maddî ihtiyaçlarının karşılanması mutlak ve ertelenemez bir hukukî yükümlülük olarak düzenlenmiştir. Klasik İslâm hukukçuları, baba ödeme yapmazsa hâkimin onun malından alıp çocuğa vereceğini, baba mali yetersizlik içindeyse borçlandırılarak nafaka temin edileceğini hükme bağlamışlardır (İbn Hümâm, 1970: 4/412) Baba muktedir değilse nafaka yükümlülüğü kademeli olarak diğer akrabalara (Yaman, 2024: 73-74), akraba bulunmazsa kamu hazinesine (beytülmâl) geçer (Serahsî, 1993: 10/210-211; İbni Kudâme, 1982: 2/363. Bu hiyerarşik yapı, çocuğun yaşamını sürdürebilmesi için maddî güvencenin hiçbir aşamada kesintiye uğramamasını sağlar.

Lakît hukuku açısından terk edilmiş çocuğun bulunması durumunda onu alıp himaye etmek farz-ı kifâye (Mâide, 5/32; Hac, 22/27) olarak nitelendirilmiştir (İbn Kudâme, 1982: 2/363; Bilmen, (t.y.): 7/230). Bu hüküm, kimsesiz çocuğun ölüm tehlikesinden kurtarılmasının toplumsal bir borç olduğunu, kimse bu görevi üstlenmezse bütün toplumun günahkâr sayılacağını ortaya koyar. Bu, canın korunması değerinin kolektif sorumluluk boyutuna kavuşturulmasıdır.

Klasik İslâm hukukunda, nesebi ve velisi bilinmeyen kimsesiz çocuğun (lakî) âkilesi beytûlmâle, yani kamu otoritesine (devlete) aittir. Bu çerçevede devlet, çocuk için hem kanunî temsilci hem de -vâris ve âkile konumunda bulunması itibarıyla- akraba hükmünde kabul edilir. Bu statünün hukukî sonuçları şöyle sıralanabilir: Çocuğun nafakası, kendisine ait bir malı yoksa beytûlmalde (devlet hazinesinden) karşılanır. Kendisine karşı işlenen bir cinayette diyet veya tazminat (erş), vârisi bulunmadığı takdirde kamu hazinesi/beytûlmâle intikal eder; zira beytûlmâl onun vârisi sayılır. Aynı şekilde çocuğa karşı bir suç işlendiğinde dava hakkı kamu otoritesine geçer. Nihayet çocuk vâris bırakmadan ölürse, bıraktığı mal (terekesi) devlete (beytûlmâle) kalır (Bilmen, 7/232; Köse, 2003: 68). Bu düzenleme, sahipsiz çocuğun hukukî güvencesini bireysel inisiyatifte bırakmayıp kurumsal bir teminat altına alması bakımından dikkat çekicidir.

Aynı şekilde sosyal korumaya yönelik olarak, Hz. Ömer döneminde başlatılan ve sonraki halifeliklerde kurumsallaşan çocuk maaşı (atâ) sistemi, Müslüman toplumdaki ergen olmamış her çocuğa düzenli ödeme yapılmasını öngörüyordu (Mâverdî, 1989: 266) Bu, çocuğun yaşam hakkının kurumsal düzeyde garanti altına alınmasının doktriner ifadesidir.

Sonuç itibarıyla İslâm hukuk doktrini, dezavantajlı çocuğun fiziksel varlığının ve yaşam hakkının korunmasına yönelik birey, aile, akrabalık, toplum ve devlet düzeyinde çok katmanlı bir sosyal koruma ağı kurmuş ve bu ağı somut hukukî yaptırımlarla pekiştirmiştir.

2.3.3. Aklın Korunması Açısından Çocukların Sosyal Koruması

Aklın korunması ilkesi, dezavantajlı çocukların yalnızca biyolojik değil, zihinsel, ahlâkî ve psikolojik gelişimlerinin de güvence altına alınmasını gerektirir.

Kademeli ehliyet doktrini açısından İslâm hukuku, çocukluk dönemini ehliyet açısından üç aşamada incelemiştir: Temyiz öncesi dönem (0-7), mümeyyiz dönem (7-bulûğ) ve bulûğ-rüşd dönemi (Apaydın, 2013: 16). Bu kademeli yapı, çocuğun zihinsel olgunluk seviyesine uygun hukukî statülerle muamele edilmesini öngörür. Modern hukuktaki “evrimleşen kapasiteler” (evolving capacities) (United Nations. (1989)/Çocuk Haklarına dair Sözleşme, 1989, m. 5; Lansdown, 2005) ilkesinin İslâm hukukundaki en erken ifadesi olan bu husus çocuğun aklî gelişiminin doktriner düzeyde gözetildiğini göstermektedir.

Nitekim bu hususla ilgili Kur’ân-ı Kerim’de; *“Yetimleri evlilik çağına gelinceye kadar (gözetip) deneyin. Eğer onlarda bir olgunluk (rüşd) görürseniz, mallarını kendilerine verin...”* (Nisâ, 4/6) buyrulmaktadır. Bu bağlamda rüşd şartı açısından klasik İslâm hukukçuları, salt biyolojik bulûğun mali ehliyet için yeterli olmadığını; ayrıca rüşd (mali ve aklî olgunluk) şartının da aranması gerektiğini vurgulamıştır. Bu da İslâm hukukunda çocuğun aklî olgunluğa erişmeden mali sorumluluk yüklenmemesi anlamına gelir; aklın korunmasının mal varlığı kararlarıyla dengelenmesinin ifadesidir.

İslâm hukuku, hidâne açısından çocuğun bakım ve yetiştirilmesini velâyetten ayrı, müstakil bir hukukî kurum olarak ele almıştır. Hidâne hakkının önceliğinin anneye verilmesi ve uzun bir süre devam etmesi (İbn Kayyim el-Cevziyye, 1991: 5/425-428; Zuhaylî, 1985: 7/719-720; Çeker, 1990: 170-177), çocuğun duygusal ve psikolojik bağlanma ihtiyacının doktriner düzeyde tanındığını gösterir. Modern psikolojinin “bağlanma kuramı” (attachment theory) (Bowlby, 1969/1982) ile vurguladığı duygusal güvenlik ihtiyacı, hidâne kurumunun tam olarak karşıladığı bir alandır. Dolayısıyla, şefkat ve duygusal kabul olmaksızın çocuğun aklî olgunluğa erişmesi imkânsızdır.

Eğitim hakkı, babanın çocuğa okuma-yazma öğretme, ilim tahsil ettirme ve meslek kazandırma sorumluluğunu baba yerine getiremezse, bu sorumluluk, devletin (beytûlmâlin) üstlenmesi gereken bir görev olarak nitelendirilmiştir (Canan, 1995:16). Klasik İslâm tarihindeki sıbyan mektepleri ve medreseler, dezavantajlı çocukların eğitime erişimini güvence altına alan kurumsal yapılar olarak gelişmiştir.

Manevî zarara karşı koruma açısından çocuğun şahsiyetine yönelik aşağılama, hakaret ve psikolojik şiddet ta’zîr kapsamında cezalandırılmıştır. Bu, modern hukuktaki “çocuğun manevî bütünlüğünün korunması”

(United Nations, 1989 /Çocuk Haklarına dair Sözleşme, 1989, m. 17; Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982, m. 41; Türk Medenî Kanunu, 2001, m. 339) ilkesinin İslâm hukuk doktrindeki erken karşılığıdır.

Sonuç olarak İslâm hukuk doktrini, çocuğun zihinsel, ahlâkî, duygusal ve psikolojik bütünlüğünün korunmasını hidâne, eğitim hakkı, kademeli ehliyet ve manevî koruma kurumları aracılığıyla teminat altına almıştır.

2.3.4. Neslin Korunması Açısından Çocukların Sosyal Koruması

Neslin korunması, sadece biyolojik üremeyi değil, sağlıklı, dengeli ve toplumla bütünleşmiş nesillerin yetişmesini kapsar. Bu açıdan dezavantajlı çocukların korunmasına ilişkin doktrin, neslin korunmasının en kritik halkasını oluşturur.

Velâyet ve vesâyet doktrini açısından klasik fıkıh, çocuğun bakım ve temsil yetkisini hiyerarşik bir sistem içinde düzenlemiştir. Hanefî mezhebine göre velâyet sıralaması; baba, dede, baba tarafı amca ve diğer asabe akrabalar şeklinde devam eder (Kâsânî, 1986: 5/152-153). Veli bulunmadığında devreye giren vesâyet kurumu (vasî muhtâr, vasî mansûb, vasî müteberri') ile birlikte (Bilmen, (t.y.): 5/189-190), çocuğun aile yapısı içinde kalmasını sağlayan kapsamlı bir hukukî yapı oluşturulmuştur. Bu yapı, neslin soy bütünlüğünü ve toplumsal aile dokusunu koruma altına alır.

İslâm hukuku açısından terk edilmiş çocukların hür aksi ispatlanmadıkça Müslüman olarak kabul edilmesi ve onlar için kurumsal koruma mekanizmalarının geliştirilmesi neslin marjinalleşmesini önleyen bir yaklaşımdır. Lakît (bulunmuş çocuk), biyolojik ailesi olmasa dahi Müslüman toplumun manevî evladı olarak kabul edilir; bu, Kur'ân'daki; "...onlar sizin kardeşlerinizdir..." (Bakara, 2/220) âyetinin doktriner uygulamasıdır.

Yetim kızların korunması açısından klasik İslâm hukuku, yetim kız çocuklarının evlilik süreçlerinde sömürüye uğramasını önleyici hükümler geliştirmiştir. Velinin yetim kızla evlenmesinin özel kurallara bağlanması, mehir ve evlilik koşullarının özel olarak düzenlenmesi (Kâsânî, 1986: 2/243-245) bu kız çocuklarının gelecekteki aile yaşamlarının ve nesil yetiştirme hakkının doktriner düzeyde korunduğunu göstermektedir.

Vacip vasiyet doktrini açısından modern dönemde yetim torunların mirastan mahrum kalması sorununa karşı geliştirilen bu kurum (Arı, 2008: 249-268), İslâm hukuk doktrininin değişen toplumsal koşullara uyum sağlama kapasitesinin somut göstergesidir. Vacip vasiyet, neslin maddî mirastan koparılmasını sağlayarak neslin korunmasına hizmet eder.

Toplumsal entegrasyon açısından klasik fıkıhçılar, dezavantajlı çocukların aileye ve topluma kazandırılmasını teşvik eden bir doktrin geliştirmiştir. Bu çocukların aynı sofrada yemek yemesi, ortak yaşamın paylaşılması, hediyelerle topluma dahil edilmesi gibi uygulamalar, neslin yalnızca biyolojik değil, sosyal-kültürel açıdan da bütünlüklü korunmasını sağlar.

Nesep açısından İslâm hukuku, çocuğun nesebinin korunmasına özel önem atfetmiş; nesep tespiti, kıyafet (uzman görüşü), ikrar ve diğer mekanizmalarla çocuğun soyunun belirlenmesini güvence altına almıştır (Zuhaylî, 1985: 7/680-681; Arslan, 2007: 26-30). Bu, neslin biyolojik bütünlüğünün hukukî düzeyde korunmasının doktriner ifadesidir.

Sonuç olarak, İslâm hukuku, dezavantajlı çocukların soy bütünlüğünü, aile bağlarını, toplumsal aidiyetini ve gelecekteki nesil yetiştirme kapasitelerini velâyet, vesâyet, hidâne, lakît, nesep ve vacip vasiyet kurumları aracılığıyla güvence altına almaktadır.

2.3.5. Malın Korunması Açısından Çocukların Sosyal Koruması

Zarûriyyât-ı hamseden biri olan malın korunması, İslâm hukuk doktrinde en kapsamlı işlenen boyutlardan biridir. Mal varlığı ehliyeti açısından klasik fıkıh, çocuğun anne karnındaki cenin döneminden itibaren mali hak ehliyetine sahip olduğunu kabul etmiştir (Karaman, 1991: 1/182-183). Daha önce ifade ettiğimiz gibi,

cenin için mirastan pay ayrılması (mevkûf) vasiyet yapılabilmesi ve mali haklarının korunması (İbn Kudâme, 1968: 8/408, 409), çocuğun mülkiyet hakkının doğum öncesinden tanındığını göstermektedir.

Vesayet ve mali yönetim doktrini açısından klasik fıkıhçılar, velinin tasarruflarının “çocuğun yararına” olması zorunluluğunu temel ilke olarak benimsemiştir. Bu, fıkhîta “*et-tasarrufu ale’r-raiyyeti menûnun bi’l-maslaha*” (yönetilen üzerindeki tasarruf maslahata bağlıdır) kaidesiyle ifade edilmiştir (Ali Haydar Efendi, 2017: 1/125, md. 58). Bu kaide, modern hukukun “çocuğun üstün yararı” (Çocuk Haklarına dair Sözleşme, 1989, m. 3; BM Çocuk Hakları Komitesi, 2013) ilkesinin İslâm hukuk doktrinindeki karşılığıdır ve velinin keyfî mali tasarruflarını engelleyen kuvvetli bir denetim mekanizması işlevi görmektedir.

Velinin nitelikleri açısından İslâm hukuk doktrini, velinin hür, âkil, bâliğ, âdil, emanet ehli ve mali ehliyetli olmasını şart koşmuştur (Karaman, 1991: 1/251-252; Çeker, 1990: 10) Bu nitelikler, çocuğun mal varlığının ehliyetsiz veya güvenilmez kişilere bırakılmasını engelleyen doktriner bir filtre oluşturmaktadır.

Yetim malının işletilmesi açısından klasik fıkıhçılar, velinin yetim malıyla ribâ (faiz) işlemleri yapmasını yasaklamış, ancak mudârebe (kâr ortaklığı) ve diğer meşru ticari faaliyetlerle malı işletmesini mübah, hatta mendub saymıştır (Bilmen, (t.y.): 5/192) Bu yaklaşım, yetim malının pasif korumayla zekâtla erimemesi, aktif yönetimle büyütülmesi gerektiğini ima eder. Doktriner düzeyde veli, yalnızca koruyucu değil, aktif mali yönetici konumundadır.

Miras hukuku açısından İslâm hukuk doktrini, dezavantajlı çocukların ekonomik geleceğini güvence altına alan son derece detaylı bir sistem geliştirmiştir. Çocuğun mirasçı sıfatının erken tanınması, payların kesin matematiksel oranlarla belirlenmesi, miras paylaşımında çocuk haklarının önceliği gibi düzenlemeler, çocuğun maddî varlığının kuşaklar arası aktarımını güvence altına alır.

Nafaka hukuku açısından çocuğun maddî ihtiyaçlarının karşılanması, baba muktedir değilse kademeli olarak diğer akrabalara, akraba bulunmazsa kamu hazinesine (beytül-mâl) geçen bir yükümlülüktür (Arslan, 2007: 58-59). Bu hiyerarşik yapı, çocuğun mali güvencesinin hiçbir aşamada kesintiye uğramamasını sağlar.

Vakıf hukuku açısından klasik İslâm tarihinde geliştirilen vakıf kurumu, dezavantajlı çocukların maddî güvencesi için sürdürülebilir bir kaynak oluşturmıştır. Yetim için vakıf kurma, yetimlere vakfedilen mülkler, yetim eğitimi için tahsis edilen vakıf gelirleri (Bkz. Yediyıldız, 2003), malın korunmasının kurumsal-kuşaklar arası boyut kazanmasını sağlayan kurumsal-tarihi boyut kazanmasını sağlayan bir gelişmedir.

Mali korumanın yaptırımı açısından İslâm hukukunda, yetim malına yapılan haksız tasarrufları uhrevî yaptırımla (Buhârî, 1992: “Vesâyâ”, 23; Müslim, 1992: “İmân”, 38) desteklemiştir. Yetim malını yemenin yedi büyük helâk edici günahın biri sayılması, hukukî denetimin yetersiz kaldığı durumlarda dahi caydırıcılık sağlayan manevî bir mekanizma olarak işlev görür.

Sonuç itibarıyla İslâm hukuk doktrini, çocuğun mülkiyet hakkını koruma altına alan, mal varlığının iyileştirilmesini emreden, kamusal mali güvenceyi kurumsallaştıran ve yardım sürecinde onuru gözetken kapsamlı bir malî koruma sistemi inşa etmiştir.

3. İslâm Hukuku’nda Çocuklara Yönelik Sosyal Koruma Araç ve Kurumları

İslâm hukukunda çocukların korunmasına yönelik sosyal koruma ve araçları ile ilgili bu kısım, konumuzun genişliği ve çalışmamızın sınırı nedeniyle özet olarak verilecektir.

İslâm hukukunda çocukların korunması, insanları birbirine bağlayan yardımlaşma ve dayanışma anlayışına dayanır. Kur’ân’ın “*İyilik ve takvâda yardımlaşın*” emri (Mâide 5/2) ile Hz. Peygamber (s.a.s.)’in müminleri tek bir vücuda benzettiği hadis (Buhârî, 1992: “Edeb”, 27), bu dayanışmayı imanın bir gereği olarak ortaya koyar.

Devlet, yalnızca dezavantajlı çocukların bakım ve himayesini üstlenerek onların topluma yeniden kazandırılmasını sağlamakla yükümlü değildir; aynı zamanda toplumdaki bütün çocukların zihinsel, ruhsal ve bedensel sağlığını koruyarak sağlıklı gelişimlerini ve topluma faydalı bireyler hâline gelmelerini mümkün

kılacak tedbirleri almakla da sorumludur. Bu kapsamlı sorumluluk, çocukların onurlu, donanımlı ve üretken kişilikler olarak yetişmelerini güvence altına almakla kalmaz; geleceğin toplumunu inşa edecek nesli de teminat altına alır (Liv, 2021: 54-55).

Nitekim devletin sosyal korumayı sağlamak için sosyal sigortalar ve benzeri kurumlar kurması, İslâm hukukuna göre maslahat düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Zira (*celb-i menfaat ve def-i madarrat*) faydalı olanın elde edilmesi ve zararlı olanın giderilmesi ilkesi, devletin topluma karşı sorumluluklarını yerine getirmesinin teorik zeminini oluşturmaktadır. Bu ilke çerçevesinde devlet, dezavantajlı çocukların korunmasına yönelik kurumsal mekanizmalar geliştirmekle yükümlüdür.

Toplumda sosyal dayanışma ile yardımlaşmanın sağlanabilmesi, İslâm hukukuna göre zorunlu ve gönüllü olmak üzere sosyal koruma düzenlemeleri, kurumları ve araçları tarafından gerçekleştirilmektedir (Bkz. Erol, 2018: 52-53). Bu bağlamda İslâm hukuku; hidâne, nafaka, velâyet-vesâyet, kefâlet, lakît hükümleri, vakıf, zekât ve kamu hazinesi (beytül-mâl) gibi kurum ve araçlarla, dezavantajlı olsun olmasın çocukları koruma sorumluluğunu aileden akrabaya, akrabadan topluma ve toplumdan devlete yayan bütüncül bir sosyal koruma sistemi geliştirmiştir. Böylece, İslâm hukuku, beş tümel değeri (canın, malın, aklın, dinin, neslin) korunmasını güvence altına almayı hedeflemiştir.

Bu sistemin temel kurumlarından hidâne, çocuğun gündelik bakım, beslenme ve terbiyesini kapsar; öncelikle anneye verilir (Ebû Dâvûd, 1992: “Talâk”, 35) ve özellikle ailenin parçalandığı durumlarda devreye girer. İslâm hukukunda hidâne hakkının sıralaması, çocuğun yararını ve şefkat ihtiyacını gözetten bir mantığa dayanmaktadır.

Velâyet ise çocuğun malvarlığı, eğitimi ve geleceğine dair kararları kapsayan daha geniş bir temsil yetkisi olup öncelikle babaya aittir; velinin bulunmadığı durumlarda ise vesâyet kurumu (baba vasiyeti, hâkim ataması veya aile rızasıyla) devreye girer (Zuhaylî, 1985: 7/746-759). Çocuğun maddî ihtiyaçlarını karşılayan nafaka, mutlak ve ertelenemez bir yükümlülük olarak önce babaya, baba yoksa veya muktedir değilse sırasıyla akrabalara, en nihayetinde kamu hazinesine (beytül-mâl) yüklenir (Serahsî, 1993: 10/210).

İslâm hukuku evlat edinmeyi yasaklamıştır (Ahzâb 33/4-5); çünkü bu yasak, çocuğun gerçek nesebini, mahremiyetini ve miras haklarını korumayı amaçlar. Bunun yerine, iki yaşını doldurmamış çocuğun emzirilmesiyle kurulan ve çocuğa aile sıcaklığı sağlayan süt akrabalığı (rad’a) gibi alternatif modeller geliştirilmiştir (Kadağan & Ekşi, 2024: 388-389).

Ebeveyninden yoksun çocukların himayesini öncelikle akrabalarının deruhte etmesi beklenir. Hz. Mûsâ’nın bebeklik döneminde Firavun’un eşi Hz. Âsiye tarafından himaye edilmesi (Kasas, 28/7-13) ve Hz. Zekeriyâ’nın yetim doğan Hz. Meryem’i koruyup gözetmesi (Âl-i İmrân, 3/37) bu uygulamaya temel teşkil eden başlıca örnekler olarak zikredilebilir. Hayata yetim olarak başlayan Hz. Peygamber’in (s.a.s.) önce dedesi Abdülmuttalib daha sonra amcası Ebû Tâlib tarafından himaye edilmesi (İbn Hişâm, 1999: 1/281-282) de akraba himaye modeline örneklik teşkil etmektedir. Hz. Mûsâ, Hz. Meryem ve Hz. Peygamber örneklerinde görülen akraba himaye modeli, çocuğun şefkat ile nesep ve mahremiyet ve nafaka gibi haklarını en iyi koruyan yöntem olarak öne çıkar (Kadağan & Ekşi, 2024: 388).

Çağdaş Türk hukukundaki dört bakım yöntemi (aile yanında koruma, koruyucu aile, evlat edindirme, kurum bakımı) İslâm hukukunun kurumlarıyla büyük ölçüde örtüşse de en belirgin ayrılık, soybağı ve mirasçılık doğuran evlat edinme noktasındadır (Yazıcı, 2012: 503-508; Türkeri, 2007: 131).

İslâm medeniyetinde dezavantajlı çocukların korunmasında en etkili kurumsal mekanizma vakıflar olmuştur. İslâm hukukunda sosyal korumaya yönelik olarak vakıflar, gönüllülük esasına dayalı olarak kurulan ve dezavantajlı kesimlere yönelik sürekli hizmet sunan kurumlardır.

Vakıfların dezavantajlı çocuklara yönelik hizmetleri çok yönlü olmuştur. Bu hizmetler arasında doğrudan barındırma, eğitim verme, meslek edindirme yer aldığı gibi, yetimleri yanlarına alıp kendi evlerinde himaye eden ailelere yetimler için ayrılan bütçeden malî destek sağlama da bulunmaktadır. Böylece çeşitli sebeplerle

aile şefkatinden yoksun kalmış çocuklar, yanında kaldığı ailenin öz çocuklarıyla beraber bir aile yuvası sıcaklığı içerisinde barındırılmıştır (Öztürk, 1990: 305; Kadağan & Ekşi, 2024: 391). Bu uygulama, çağdaş koruyucu aile sisteminin tarihi öncüsü niteliğindedir.

İslâm hukukunun dezavantajlı çocuklara yönelik geliştirdiği koruma sisteminin önemli bir boyutu, çocuğun manevî gelişimini destekleyen din eğitimidir. Davarcı ve Zengin (2019: 272), korunma ihtiyacı olan çocuklara yönelik din eğitiminin üç temel rol üstlendiğini belirtmektedir: (1) koruyucu ve önleyici rol, (2) iyileştirici ve onarıcı rol, (3) hayatı sürdürmede yardımcı rol. Bu yaklaşım, İslâm hukukunun dezavantajlı çocukların sadece bedensel değil, aynı zamanda manevî olarak da korunmasını öngören bütüncül perspektifiyle örtüşmektedir.

Süt akrabalığı gibi kurumlarla çocuğun mahremiyetinin ve neslinin korunması, maddî haklarının güvence altına alınmasıyla malının korunması, sıcak bir aile ortamında yetiştirilmesiyle canının ve aklının korunması sağlanırken; din eğitiminin koruyucu, onarıcı ve hayatı sürdürmede yardımcı işlevleriyle de dinin ve manevî varlığın korunması temin edilmektedir. Bu yönüyle İslâm hukuku, dezavantajlı çocuğu yalnızca fizikî tehditlere karşı değil, aynı zamanda manevî, ahlâkî ve psikolojik risklere karşı da kuşatan kapsamlı bir koruma anlayışı geliştirmiştir. Dolayısıyla zarûriyyât-ı hamse çerçevesinde geliştirilen bu sosyal koruma sistemi, çocuğun karşılaşılabileceği bütün risk ve tehlikeleri içine alan bütünlüklü bir güvence ağı oluşturmaktadır.

SONUÇ

İslâm hukuku, dezavantajlı çocukların korunmasını maslahat doktrini ve zarûriyyât-ı hamse (din, can, akıl, nesil ve malın korunması) çerçevesinde, çok katmanlı ve bütüncül bir sosyal koruma sistemi olarak inşa etmiştir. Değer sistemi düzeyinde bu koruma, insanın “Allah rızası için korunması” ilkesine ve zarûriyyât-ı hamsenin gözetilmesine dayanmakta; çocuğu bir emanet, nimet ve aynı zamanda bir sorumluluk olarak konumlandıran ahlâkî-dinî bir zemin üzerinde yükselmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm ve Sünnet, dezavantajlı çocukların sosyal korunmasını birbirini tamamlayan iki temel kaynak olarak inşa etmekte; bu iki kaynak bir arada ele alındığında, İslâm’ın çocuk koruma anlayışının ne denli sistematik ve bütüncül bir yapı arz ettiği açıkça görülmektedir. Kur’ân, yetim malının korunmasından, dezavantajlı çocukların nafakasının karşılanmasına, onlara şefkatle muamele edilmesinden, toplumsal bütünleşmelerinin sağlanmasına uzanan kapsamlı bir normatif çerçeve çizerken; Sünnet bu ilkeleri manevî teşvik, örnek davranış ve kurumsal pratiklerle hayata geçirmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.), yetime kefil olmayı peygamberî mertebeye yakın bir konuma yükseltmiş, çocuğun onurunu ve bireyselliğini bizzat model olarak yaşatmış; Suffe uygulaması ve beytül-mâl kurumu aracılığıyla dezavantajlı çocukların korunmasını kurumsal bir güvenceye dönüştürmüştür. Her iki kaynaktan da koruma anlayışının yalnızca maddî ihtiyaçların giderilmesiyle sınırlı kalmadığı, çocuğun bedensel, ruhsal, sosyal ve hukukî bütünlüğünü kuşatan çok katmanlı bir yaklaşımı benimsediği ve bu yaklaşımın hukukî bir güvencenin ötesinde, derin bir ahlâkî ve uhrevî sorumluluk bilinciyle temellendirildiği görülmektedir.

Hukukî mekanizmalar düzeyinde, maslahat doktrini, “zararın giderilmesinin faydanın sağlanmasına önceliği” ilkesinden hareketle, çocuğa yönelik istismar, ihmal ve yoksunluğun bertaraf edilmesi öncelikli bir hukukî zorunluluk sayılmış; bu koruma birey, aile, akrabalık, toplum ve devlet (beytül-mâl) düzeyinde kademeli sorumluluk hiyerarşisiyle teminat altına alınmıştır. “Tasarrufun maslahata bağlı olması” gibi fikhî kaide ekseninde; velâyet, vesâyet, hidâne, nafaka, nesep, lakîl hükümleri ve vacip vasiyet gibi kurumlar aracılığıyla çocuğun bedensel varlığı, mal varlığı, dinî kimliği, psikolojik bütünlüğü ve soy bağı eş zamanlı olarak güvence altına alınmıştır. Kurumsal pratikler düzeyinde ise süt akrabalığı, akraba himaye modeli, evlat edinme yasağının doldurduğu alternatif himaye biçimleri, beytül-mâl, zekât, vakıf sistemi gibi yapılarla bu koruma; aileden akrabaya, akrabadan topluma ve toplumdan devlete uzanan sürdürülebilir bir güvence ağına dönüştürülmüştür.

Bu birikimin günümüz sosyal politika uygulamalarına en önemli katkısı, modern sosyal koruma sistemlerinin en zayıf noktasını oluşturan kapsam ve sürdürülebilirlik sorununa yöneliktir. Küresel ölçekte milyonlarca çocuğun hâlâ hiçbir koruma mekanizmasına erişemediği bir dönemde, İslâm hukukunun din ve

milliyet ayrımı gözetmeksizin “ihtiyaç sahibi herkesi” koruma şemsiyesi altına alan kapsayıcı yaklaşımı; korumayı yalnızca devlete yüklemeyip birey, aile, akraba, toplum ve devlet arasında paylaştıran çok katmanlı yapısı ve maddî desteği duygusal-manevî bakımla bütünleştiren perspektifi, teorik ve pratik düzeyde tamamlayıcı bir model sunmaktadır. Nitekim akraba himaye modelinin koruyucu aile sistemiyle, beytülmal ve nafaka düzenlemelerinin çağdaş sosyal güvenlik ve aile destek politikalarıyla, kademeli ehliyet ve hidâne kurumlarının ise “çocuğun üstün yararı”, “ayrımcılık yasağı” ve “evrimleşen kapasiteler” gibi modern çocuk hakları ilkeleriyle örtüşmesi, bu sürekliliği somutlaştırmaktadır. Sonuç olarak İslâm hukukunun yedinci yüzyıldan itibaren geliştirdiği bu sistem, çağdaş çocuk koruma anlayışıyla pek çok noktada buluşmakta; ancak korumayı uhrevî sorumluluk bilinciyle içselleştiren manevî-ahlâkî derinliği sayesinde modern sistemlerin sınırlarını aşan, sürdürülebilir ve insan onurunu merkeze alan bütüncül bir güvence ağı olarak değerlendirilebilir. Bu mirasın yalnızca tarihî bir değer taşımamakta aynı zamanda, çağdaş çocuk koruma sistemlerinin kapsam ve uygulama sorunlarına teorik katkı sunabilecek yaşayan bir hukukî birikim olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

- Abdulnazar, M. A. (2012). *İslam hukukunda çocuk istismarını önleyici tedbirler* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Ahmed b. Hanbel, E. A. (1992). El-Müsned. Çağrı Yayınları.
- Akyüz, V. (2010). *İslâm'da yetim hakları ve sorumluluklarımız*. Gümüş Ofset.
- Ali Haydar Efendi. (2017). *Dürrü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Apaydın, H. Y. (2013). *Velâyet*. TDV İslâm ansiklopedisi (C. 43, ss. 15-19). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Arı, A. (2008). Vacip vasiyet ve halefiyet bağlamında “dede yetimi” problemi. *Akademi Dergisi*, 12(34), 249-268.
- Arslan, Y. E. (2007). *İslâm hukukunda kimsesiz çocuklar* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atar, F. (2002). Fıkıh usûlü. İFAV.
- Aydın, M. A. (1993). *Çocuk*. TDV İslâm ansiklopedisi (C. 8, ss. 361-363). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aydın, M. A. (1995). *Evlât edinme*. TDV İslâm ansiklopedisi (C. 11, ss. 527-529). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bardakoğlu, A. (1998). *Hidâne*. TDV İslâm ansiklopedisi (C. 17, ss. 467-471). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bardakoğlu, A. (2013). *Vesâyet*. TDV İslâm ansiklopedisi (C. 43, ss. 66-70). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bilmen, Ö. N. (t.y.). *Hukuk-i İslâmiyye ve istilâhât-ı fıkhiyye kamûsu*. Bilmen Yayınevi.
- Bowlby, J. (1982). *Attachment and loss*: Vol. 1. Attachment (2. baskı). Basic Books. (Orijinal eser 1969'da yayımlanmıştır)
- Buhârî, E. A. M. (1992). *El-Câmi' u's-sahîh*. Çağrı Yayınları.
- Canan, İ. (1995). İslâm'da çocuk hakları. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- Çeker, O. (1990). *İslâm hukukunda çocuk*. Kayıhan Yayınları.
- Çocuk Koruma Kanunu, 5395 sayılı Kanun. (2005, 15 Temmuz). Resmî Gazete (Sayı: 25876).
- Davarcı, Y. ve Zengin, Z. S. (2019). Korunma ihtiyacı olan çocukların rehabilitasyonunda din eğitiminin rolü. *Journal of Islamic Research*, 30(2), 255-277.
- Ebû Dâvûd, S. b. el-E. (1992). Es-Sünen. Çağrı Yayınları.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, A. b. A. (1974). *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (C. 1-10). Matbaatü's-Saâde. (Orijinal eser 430/1038)
- Education Cannot Wait. (2025). *State of education for crisis-affected children and adolescents: Access and learning outcomes – Global estimates 2025 update*. <https://www.educationcannotwait.org/global-estimates-2025-update>
- Elmas, A. (2018). 1923-2016 yılları arası hükümet programlarında dezavantajlı gruplar. *Social Sciences Studies Journal*, 4(15), 945-953.
- Erdoğan, M. (2005). *Fıkıh ve hukuk terimleri sözlüğü*. Ensar Neşriyat.
- Erol, A. (2018). *Social protection in Islamic law*. Peter Lang.
- Fığlalı, E. R. (1989). Ali. *TDV İslâm ansiklopedisi* (C. 2, ss. 371-374). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Gazâlî, M. b. M. (1993). *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl* (M. A. Abdüşşâfi, Thk.). Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye. (Orijinal eser 1413)
- Gordon, D., Nandy, S., Pantazis, C., Pemberton, S. A. ve Townsend, P. (2003). *Child poverty in the developing world*. Policy Press.
- Hökelekli, H. (1993). *Çocuk*. TDV İslâm ansiklopedisi (C. 8, ss. 355-359). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İbn Âbidîn, M. E. b. Ö. (1992). *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr* (C. 4). Dârü'l-fikr.
- İbn Âşûr, M. T. (2013). *İslâm hukuk felsefesi: Gâye problemi* (M. Erdoğan ve V. Akyüz, Çev.). Rağbet Yayınları.
- İbn Hişâm, M. b. İ. (1999). *Es-Siretü'n-Nebeviyye* (C. 1-2). Dâru'l-Kütübü'l-Arabî.
- İbn Hümâm, K. M. b. A. (1970). *Fethu'l-kadîr şerhu'l-Hidâye* (C. 4). (Orijinal eser 861/1457)
- İbn Kayyim el-Cevziyye, M. b. E. B. (1423). *İ'lâmü'l-muvakkûn an Rabbi'l-âlemin* (C. 1-7). Dâru İbn Cevziyye.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, M. b. E. B. (1991). *Zâdü'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd* (Ş. el-Arnaût ve A. el-Arnaût, Thk.; C. 5). Müessesetü'r-Risâle. (Orijinal eser 751/1350)
- İbn Kudâme, E. M. A. (1968). *El-Muğnî* (C. 1-10). Mektebetü'l-Kahire. (Orijinal eser 620)
- İbn Kudâme, E. M. A. (1982). *El-Kâfî fi fıkhi'l-İmâm el-mübeccel Ahmed b. Hanbel* (Z. eş-Şâviş, Nşr.). (Orijinal eser 1402)
- İbn Manzûr, M. M. (1993). *Lisânü'l-Arab* (C. 10, 12, 13). Dâru Sâdir.
- İbn Rüşd, E. el-V. M. (1425). *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. Dâru'l-Hadis.
- İbn Sa'd, M. b. S. (2001). *Et-Tabakâtü'l-kübrâ. Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye*.
- International Labour Organization, Save the Children ve United Nations Children's Fund. (2024). 1.4 billion children globally missing out on basic social protection. <https://www.unicef.org/press-releases/14-billion-children-globally-missing-out-basic-social-protection-according-latest>
- International Labour Organization ve United Nations Children's Fund. (2025). *Child labour: Global estimates 2024, trends and the road forward*. ILO ve UNICEF. <https://www.ilo.org>
- Kadağan, Y. ve Ekşi, A. (2024). Korunmaya muhtaç çocukların himayesi. A. Ekşi ve A. F. Göksün (Ed.), *Bütün yönleriyle yetim içinde* (ss. 375-398). Ensar Neşriyat.
- Kahraman, F. ve Kahraman, A. B. (2016). Dezavantajlılığın çocuk halleri: Dünyada ve Türkiye'de dezavantajlı gruplarda yer alan çocukların durumu. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 8(19), 278-302.
- Karaman, H. (1991). *Mukayeseli İslâm hukuku* (C. 1). Nesil Yayınları.
- Kâsânî, M. (1986). *Bedâi' u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'* (C. 2, 4-6). Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Köse, S. (2003). Lakit. *TDV İslâm ansiklopedisi* (C. 27, ss. 68-69). TDV Yayınları.
- Kurt, L. M. (2011). Ceninin mal varlığı hakları. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2(1).
- Lansdown, G. (2005). *The evolving capacities of the child*. UNICEF Innocenti Research Centre; Save the Children.
- Liv, C. (2021). İslâm hukuku açısından çocuk ihmal ve istismarı. *Darulhadis İslâmî Araştırmalar Dergisi*, (Aralık), 50-82.
- Mâverdî, A. b. M. (1989). *El-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-diniyye* (A. M. el-Bağdâdî, Thk.). Mektebetü Dâri İbn Kuteybe. (Orijinal eser 450/1058)
- Merginânî, E. el-H. B. A. b. A. B. (t.y.). *El-Hidâye şerhu Bidâyetü'l-mübtedî*. Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî.
- Müslim b. el-Haccâc, E. el-H. el-K. (1992). *El-Câmi' u's-sahîh* (M. F. Abdülbâkî, Thk.). Çağrı Yayınları. (Orijinal eser 261/875)
- Öztürk, N. (1990). *Türk toplumunda koruyucu aile sistemi*. I. Aile Şûrası bildirileri (17-20 Aralık 1990) içinde (ss. 207-305). Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları.
- Öztürk, Ş. (2014). Sosyal korumada yeni sosyal risk yaklaşımı. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (66-67), 43-74.
- Sarıpek, D. B. (2017). “İhtiyaç” kavramı ekseninde sosyal koruma: Temel ihtiyaçlar yaklaşımı. *İnsan ve İnsan*, 4(12), 43-65. <https://doi.org/10.29224/insanveinsan.313027>
- Serahsî, Ş. el-E. M. b. A. b. S. (1993). *El-Mebsût* (C. 9-10). Dâru'l-Ma'rîfe.

- Sosyal Hizmetler Kanunu, 2828 sayılı Kanun. (1983, 27 Mayıs). Resmî Gazete (Sayı: 18059).
- Şâfiî, E. A. M. b. İ. (1403). *El-Ümm* (C. 4). Dâru'l-Fikr.
- Şahin, F. (2024). İslâm hukukunda korunmaya muhtaç çocuklar. *Premium e-Journal of Social Sciences*, 8(48), 1489-1502. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14311328>
- Şatıbî, E. İ. İ. b. M. (t.y.). *El-Muvâfakât fî usûli's-şeria* (C. 1-3). Dâru'l-Ma'rife.
- Topal, Ş. (2006). *Korunmaya muhtaç çocukların bakımı ve gözetimi açısından İslâm hukukunda velâyet ve vesâyet yetkisi*. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 6(2), 249-273.
- Topaloğlu, B. (1991). *Âmine*. TDV İslâm ansiklopedisi (C. 3, ss. 63-64). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Türkeri, A. (2007). *Türk medenî hukukunda evlat edinmenin hukukî sonuçları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türk Medenî Kanunu, 4721 sayılı Kanun. (2001, 8 Aralık). Resmî Gazete (Sayı: 24607).
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 2709 sayılı Kanun. (1982, 9 Kasım). Resmî Gazete (Sayı: 17863).
- United Nations. (1989). *Convention on the Rights of the Child*. United Nations Treaty Series, 1577, 3. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>
- United Nations Children's Fund. (2024). 'Not the new normal' – 2024 'one of the worst years in UNICEF's history' for children in conflict. <https://www.unicef.org>
- United Nations Children's Fund. (2025a). *The state of the world's children 2025: Ending child poverty – Our shared imperative*. UNICEF.
- United Nations Children's Fund. (2025b). *Child displacement and migration*. UNICEF Data. <https://data.unicef.org>
- United Nations Committee on the Rights of the Child. (2013). *General comment No. 14* (2013) on the right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (art. 3, para. 1) (CRC/C/GC/14). United Nations.
- United Nations High Commissioner for Refugees. (2025a). **Global trends: Forced displacement in 2024**. UNHCR. <https://www.unhcr.org/global-trends>
- United Nations High Commissioner for Refugees. (2025b). *The unbreakable promise: Resilience and resolve in refugee education* – UNHCR education report 2025. UNHCR.
- World Health Organization. (2023). *Disability*. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/disability-and-health>
- Yaman, A. (2024). *İslâm aile hukuku*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Yazıcı, E. (2012). Korunmaya muhtaç çocuklar ve çocuk evleri. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 499-525.
- Yazıcı, N. (2007). Osmanlılarda yetimlerin korunması üzerine bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48(1), 1-46.
- Yazır, E. M. H. (1997). *Alfabetik İslâm hukuku ve fıkıh ıstılahları kâmusu* (C. 1-5; S. Güllü, Nşr.). Eser Neşriyat ve Dağıtım.
- Yediyıldız, B. (2003). *XVIII. yüzyılda Türkiye'de vakıf müessesesi: Bir sosyal tarih incelemesi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, A. H. (2023). *İslâm'da yetim hukuku ve yetimin himayesinde fert ve toplumun sorumlulukları*. A. Ertürk (Ed.), Yetim ve Kimsesiz Çocuklar Sempozyumu bildiriler kitabı içinde (ss. 23-66). İstanbul Üniversitesi Yayınevi. <https://doi.org/10.26650/PB/SS48.2023.003.002>
- Yıldırım Aykurt, N. F. (2020). 21. yüzyılda sosyal sorunlar ve dezavantajlı gruplar. *Journal of Awareness*, 5(3), 81-98.
- Yolcuoğlu, İ. G. ve Özirmak, F. T. (2025). Sosyal koruma sisteminin sosyal yardımlarla etkili yönetimi: Sorunlar ve stratejiler. *Sosyal Politika ve Sosyal Hizmet Çalışmaları Dergisi*, 6(1), 65-80. <https://doi.org/10.61861/spshcd.1712971>
- Zeydan, A. (1993). *Veciz fî usûli'l-fikh*. [Yayınevi belirtilmemiş].
- Zuhaylî, V. (1985). *El-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletühû* (2. baskı). Dâru'l-Fikr.

DEZAVANTAJLI KOŞULLARDA GELİŞİMSEL YETERSİZLİĞİ OLAN BİREYLERİN İSTİHDAMI VE İSTİHDAM EDİLEBİLİRLİĞİ*

Oğuz Özdamar**

Giriş

İnsan yaşamının döngüsü doğum öncesi süreçten başlar, ardından bebekliğe, bebeklikten çocukluk dönemine, çocukluktan ergenliğe, ergenliğin devamında genç yetişkinliğe devam eden süreçte yaşlılığa uzanan ve ölümle sonuçlanan bir yolculuktur (Santrock, 2012). Bu yaşam döngüsü içerisinde yer alan her bireyin gereksinimleri farklılaşmaktadır. Bu yaşam döngüsü içerisinde ailenin ve toplumun bireyden beklentileri bireyin içinde bulunduğu yaşam döngüsü aşamasıyla doğrudan ilişkilidir. Toplum bireyin çalışan, üretken, kendine yetebilen bir birey olmasını beklemektedir (Brown, Hatton & Emerson, 2013). Toplumu oluşturan bireyler içerisinde yer alan gelişimsel yetersizliği olan bireyler de toplumun bu beklentilerini karşılamak için sorumluluklarla karşılaşmaktadırlar. Bu doğrultuda engelli bireyin bu sorumluluklarını yerine getirebilmesi için engellilere sunulan eğitim ve engellilere sunulan genel hizmetlerin bu beklentilerle aynı düzeyde olması gerekmektedir. Sağlanan bu eğitimlerden biri de gelişimsel yetersizliği olan bireylere (GYOB) sağlanan ve sonunun istihdam olmasını beklediğimiz süreçtir. Bir iş sahibi olmak ve bağımsız bir yaşamın kapılarını açmak için hem normal gelişim gösteren hem de gelişimsel yetersizliği olan bireyler için oldukça önemlidir. İşe yerleşene kadar olan süreç istihdamı oluştururken iş yeri kültürüne ve iş yerine uyum sağlayıp işi sürdürmeyle ilgili süreç de istihdam edilebilirlik olarak isimlendirilir.

Gelişimsel yetersizliği olan bireylerin toplumsal yaşama katılımını ve yaşam doyumunu arttıran temel unsur bireyin ilgi ve yeteneklerine uygun bir mesleki eğitim alarak istihdama dahil olmasıdır. Mesleki eğitim bireye iş arama, işe yerleşme, yerleştiği işi sürdürme noktasında katkı sağlar. Yerleşilen ve sürdürülen iş yaşamı sayesinde birey ekonomik olarak bağımsızlık kazanırken aynı zamanda sosyal kabulünü, özgüvenini arttırır. Mesleki eğitimde temel bileşenler; bireyselleştirilmiş eğitim programları, iş analizi ve uyarılma, istihdam modelleri ve yaşam boyu öğrenmenin sağlanmasıdır. Bu bileşenler doğru bir şekilde gerçekleştiğinde bireyin çalışma hayatına katılabilme ve çalışma hayatını sürdürebilme ihtimali artar.

Çalışma hayatı, bireylerin yalnızca ekonomik bağımsızlığını kazanmasını sağlamakla kalmaz; aynı zamanda sosyal kabul, kişisel doyum ve toplumsal aidiyet duygularını da inşa eder. Ancak özel gereksinimli bireyler için iş gücü piyasasına katılım, tarihsel süreç boyunca yapısal, çevresel ve tutumsal engellerle sınırlandırılmıştır. Küresel verilere bakıldığında, dünya nüfusunun yaklaşık %15'inin bir tür engellilik ile yaşadığı ve bu nüfusun iş gücüne katılım oranlarının engeli olmayan bireylere kıyasla ciddi oranda düşük olduğu görülmektedir (World Health Organization & World Bank, 2011). Çalışma hayatına katılım ve çalışma hayatının sürdürülebilmesindeki en önemli unsurlardan biri de gelişimsel yetersizliği olan bireylerin mesleki eğitimidir.

Gelişimsel Yetersizliği Olan Bireylerin Mesleki Eğitimi

Çalışma hakkı, bireylerin yalnızca geçimlerini sağlamalarını değil; aynı zamanda toplumsal yaşama aktif olarak katılmalarını, sosyal kimlik kazanmalarını ve öz-saygılarını geliştirmelerini sağlayan temel bir insan hakkıdır. Gelişimsel yetersizliği olan bireylerin (otizm spektrum bozukluğu, zihinsel yetersizlik, işitme/görme yetersizliği, bedensel engellilik vb.) üretken birer yetişkin olarak açık iş piyasasına katılabilmelerinin ön koşulu ise nitelikli bir mesleki eğitim sürecinden geçmeleridir. Tarihsel olarak özel gereksinimli bireylerin mesleki eğitimi; izole edilmiş, bakım odaklı veya korumalı iş ortamlarına yönelik sınırlı beceri kazandırma

* Bu çalışma İçişleri Bakanlığı destekli 2025/565 Nolu protokollü "Güçlü Kadın, Mutlu Aile, Güçlü Toplum" Projesi kapsamında yapılmıştır.

** Dr Öğr. Üyesi., Kırıkkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Özel Eğitim Bölümü, Kırıkkale, E-posta: ozdamaroguz@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7465-1947

çalışmalarıyla sınırlı kalmıştır. Ancak günümüzde BM Engelli Hakları Sözleşmesi (UNCRPD) çerçevesinde benimsenen kapsayıcı yaklaşım, bu bireylerin engeli olmayan akranlarıyla eşit koşullarda, pazar değeri olan mesleki beceriler kazanmasını ve rekabetçi iş piyasasına hazırlanmasını şart koşmaktadır (United Nations, 2006; Wehman et al., 2014).

Mesleki Eğitim Müfredatı ve Modelleri

Gelişimsel yetersizliği olan bireylere yönelik mesleki eğitim programları, bireyin yetersizlik türü ve derecesi ile toplumsal/ekonomik talepler dikkate alınarak farklı modeller çerçevesinde yapılandırılır. Fonksiyonel Yaşam Becerileri ve Mesleki Eğitim Müfredatı; ağır ve orta düzeyde zihinsel veya gelişimsel yetersizliği olan bireyler için hazırlanan mesleki eğitim müfredatı yalnızca işe özgü teknik becerileri değil; öz-bakım, iletişim, para yönetimi, zaman yönetimi ve toplumsal ulaşım gibi fonksiyonel yaşam becerilerini de kapsamalıdır (Alwell & Cobb, 2009). Bu bütüncül yaklaşım, bireyin işte kalıcılığını doğrudan etkilemektedir. İş Başında Mesleki Eğitim; teorik bilginin ötesinde, doğrudan üretim veya hizmet alanında gerçekleştirilen eğitim modelidir. Bireyler, meslek liseleri veya özel eğitim merkezleri aracılığıyla işletmelerde staj ve pratik uygulamalar yaparak mesleki rollerini deneyimlerler. İş Yaşamına Geçiş Eğitimi; geçiş eğitimi, özel gereksinimli gençlerin ortaöğretimden (lise) yetişkinlik yaşamına (istihdam, bağımsız yaşam, yükseköğretim) sorunsuz geçiş yapabilmeleri için 14-16 yaşlarından itibaren başlatılan sistemli bir süreçtir. Geçiş odaklı mesleki eğitim; bireysel geçiş planlarının (BGP) hazırlanmasını, iş arama becerilerinin kazandırılmasını ve öz-savunuculuk (self-advocacy) becerilerinin geliştirilmesini içerir (Test et al., 2009). Mesleki eğitim süreçlerini etkili ve verimli şekilde gerçekleştiren gelişimsel yetersizliği olan bireyler eğitim sonrasında istihdam sürecine dahil olurlar. İstihdam edilen bu bireyler aldıkları eğitim sayesinde iş yeri kültürüne ve işine kolay uyum sağlayıp istihdam edildiklerini işlerini sürdürebilirler.

Gelişimsel Yetersizliği Olan Bireylerin İstihdamı

Ülkemizde gelişimsel yetersizliği olan bireyler için mesleki eğitiminde ilerlemelerin 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren ilerlediği görülmektedir (Cavkaytar, 1990). Gelişimsel yetersizliği olan bireylerin okul yaşamında iş ve meslek becerilerini kazanıp istihdam olmasını sağlamak özel eğitimin amaçlarının en önemlilerinden biridir (Cavkaytar, 1990, Migliore et al., 2012). Ülkemizde gelişimsel yetersizliği olan bireylerin mesleki eğitim alabilecekleri çeşitli alternatifler bulunur. GYOB'ler; mesleki eğitim okulları, özel eğitim iş uygulama merkezleri, özel eğitim meslek okulları ve bu konuda hizmet veren kurumlar tarafından bireylere tanınan meslek edindirme kursları, meslek eğitim projeleri ve iş ve işçi bulma kurumu (İŞKUR) tarafından düzenlenen iş başı eğitim meslek eğitimlerine dahil olarak mesleki eğitimlerini alabilirler (Özbey, 2015). Mesleki eğitimlerini tamamlayan bu bireyler çeşitli istihdam modelleriyle istihdam fırsatları elde ederler.

Gelişimsel Yetersizliği Olan Bireylerin İstihdamını sağlayan istihdam modelleri

Korumalı İş Yerleri

Korumalı iş yerleri, yalnızca engelli bireylerin çalıştığı, üretim süreçlerinin onların yetersizlik düzeylerine göre düzenlendiği ve genellikle özel eğitim/rehabilitasyon uzmanlarının gözetiminde faaliyet gösteren ayrıştırılmış yapılardır. Bu modelde temel amaç, açık iş piyasasında rekabet edemeyecek düzeyde etkilenmiş bireylere iş imkânı sağlamak ve iş disiplini kazandırmaktır. Bu modelde bireyler genelde günün belli bir bölümünde çalışır. Çalışma etkinlikleri ve çalıştıkları işler temel düzeyde olan iş türlerinden ve içinde çok çeşitliliği bulunmayan iş türlerinden oluşur (Drew & Hardman; 2007). Korumalı iş yerleri bu bireyler için güvenli, rekabet ve performans baskısından uzak ortamlardır ancak bireyleri engeli olmayan akranlarından tecrit ettiği, asgari ücretin çok altında sembolik kazançlar sunduğu ve açık iş piyasasına geçişte bir "sıçrama tahtası" olamadığı gerekçesiyle uluslararası literatürde eleştirilmektedir (Cimera, 2010; Migliore, Mank, Grossi & Rogan, 2007).

Destekli İstihdam

Destekli istihdam, gelişimsel yetersizliği olan bireylerin açık iş piyasasında, engeli olmayan çalışanlarla bütünleşmiş bir biçimde, en az asgari ücret karşılığında çalışmasını sağlayan ve uzman bir İş Koçu (Job Coach) aracılığıyla sürekli destek sunan en etkili kapsayıcı modeldir (Wehman et al., 2014). Destekli istihdam süreci genellikle beş temel aşamadan oluşur: Müşteri Odaklı Profil Oluşturma (Assessment/Discovery): Bireyin güçlü yönleri, ilgi alanları ve destek ihtiyaçları belirlenir. İş Geliştirme ve Eşleştirme (Job Development): İş piyasasındaki uygun pozisyonlar tespit edilerek bireyin profili ile eşleştirilir. İşe Yerleştirme ve Doğal Destekler: Birey işe başlatılır ve iş yeri ortamındaki doğal destek mekanizmaları (mesai arkadaşları, amirler) harekete geçirilir. İş Yerinde Öğretim (On-the-Job Training): İş koçu, bireye görevlerini yerine getirmesi için doğrudan iş yerinde sistematik öğretim (örneğin, eşzamanlı ipucuyla öğretim, video modelle öğretim) sunar (Bahçalı, 2016). Takip ve Sürekli Destek (Fading & Ongoing Support): Birey işi bağımsız yapmaya başladıkça iş koçu desteğini kademeli olarak çeker, ancak kriz durumlarında müdahale etmek üzere takibi sürdürür.

Rekabetçi istihdam

Gelişimsel yetersizliği olan bireylerin, genel iş piyasasında yer alan iş yerlerinde, engeli olmayan çalışanlarla aynı ortamda, yaptığı işe uygun geçerli asgari ücret veya üzeri bir gelir elde ederek çalışmasıdır (Wehman et al., 2016). Modelin temel nitelikleri ve ayırıştırıcı ilkeleri şunlardır: Entegre Çalışma Ortamı; birey, toplumdan ya da akranlarından ayrı özel bir merkezde değil; normal gelişim gösteren çalışanların ve müşterilerin bulunduğu doğal iş ortamlarında çalışır. Eşit Ücret ve Özlük Hakları korunarak bireye sembolik ya da harçlık niteliğinde bir ödeme yapılamaz. Aynı pozisyonda çalışan engeli olmayan bir işçinin aldığı yasal asgari ücret veya piyasa normlarına uygun maaş ödenir. Doğrudan İş Piyasası Odağı; birey uzun süreli korumalı kurumsal eğitimlere tabi tutulmak yerine ("eğit-yerleştir"), doğrudan gerçek iş ortamına yerleştirilerek iş yerinde desteklenir ("yerleştir-eğit") (Wehman et al., 2014).

İstihdam sürecine dahil olan gelişimsel yetersizliği olan bireylerin işyeri kültürüne uyum sağlamaları, iş yerlerinde kabulünü sağlamaları için mesleki becerilerinin yanında sahip olması gereken ve istihdam edildiği işin sürdürülebilirliğine hizmet eden istihdam edilebilirlik becerilerine de sahip olmaları gerekir.

Gelişimsel Yetersizliği Olan Bireylerin İstihdam Edilebilirliği

İstihdam ve istihdam edilebilirlik kavramları aynı gibi görülse de arasında farklar vardır. İstihdam bireyin bir işe yerleşmesi anlamını taşıırken istihdam edilebilirlik ise halihazırda sahip olunan işin sürdürülebilmesidir (Cotton, 2008). İstihdam edilebilirlik becerileri de bireyin istihdam olduğu işinde daha başarılı olmasını sağlayan ve işinin devamlılığını sağlayan; bireyin işini sürdürerek öncelikle kendine, içinde yaşadığı topluma ve ülke ekonomisine katkı sunmasına olanak sağlayan bilgi, beceri, tutum ve uyumsal davranışlardır (McQuaid et al., 2005 & Yorke, 2006). İstihdam edilebilirlik istihdamın sürekli olması ve istihdamın sürdürülebilme yetenekleri bireyin sorumluluğunda iken bununla birlikte bireyin sorumluluğu dışında da boyutları olan çok boyutlu bir süreçtir. Bu boyutları birey, işveren, aracı ve kaynak sağlayanlar oluşturur.

Sistemin temel taşı konumundaki bireylerin temel yükümlülükleri şunlardır:

1. Aktif olarak bir işte istihdam ediliyor olmak,
2. Edindiği işin sürekliliğini sağlamak,
3. Değişen piyasa şartlarına uyum için becerilerini durmaksızın güncellemektir (James, 1999).

İşveren Boyutu İstihdam edilebilirliğin sağlıklı çalışması adına işverenlerin sorumluluğu en az bireyler kadardır. Kurumlar, çalışanlarının ihtiyaç duyduğu yetkinlikleri tespit etmek ve bunların gelişimi için gerekli olan zamanı, kaynağı, bilgiyi ve fırsat aralıklarını sunmakla yükümlüdür (Thijssen et al., 2008). İşverenlerin bu kapsamdaki görevleri ise şunlardır:

1. Pozisyonun gerekliliklerine en uygun adayı seçmek,
2. Nitelikli iş gücünü kurumda tutacak stratejiler geliştirmek,
3. Çalışana mesleki ve kurumsal destek sağlamak,

4. İş yeri koşullarını çalışanın ihtiyacına göre uyarlamaktır (James, 1999).

Arai kurumlar boyutunda iş gücü arzı ile talebini buluşturan yapıların (kariyer merkezleri, istihdam büroları vb.) rolleri:

1. İşverenin doğru iş gücüne ulaşmasına aracılık etmek,
2. Bireyleri yetkinlikleriyle eşleşen pozisyonlara yerleştirmek,
3. Çalışanın istihdamda kalıcılığını desteklemek,
4. Kariyer ve iş değişikliklerinin sorunsuz geçişine zemin hazırlamaktır (James, 1999).

Kaynak Sağlayanlar (Kamu ve Finansal Yapılar) Boyutu Makro ölçekte sistemi fonlayan ve yöneten aktörlerin sorumlulukları:

1. Yerel ve ulusal pazarın ihtiyaçlarına yanıt verecek finansal kaynakları yönlendirmek
2. Sürdürülebilir ve adil bir istihdam ortamı yaratacak yasal düzenlemeleri hayata geçirmektir (James, 1999).

Halihazırda bir iş pozisyonuna sahip olmak (istihdam), bireyin ekonomik varlığını ve sosyal entegrasyonunu uzun vadede garanti altına almaya yetmemektedir. İş piyasasının hızla değişen doğası hem teknik donanımın hem de esnek yetkinliklerin (istihdam edilebilirlik becerileri) sürekli yenilenmesini zorunlu kılmaktadır. Birey, işveren, aracı kurumlar ve kamu otoritesinin bu sorumlulukları ortaklaşa üstlendiği bir model hem kişisel kariyer dayanıklılığını güçlendirecek hem de toplumsal düzeyde tam istihdam politikalarının başarısını güvence altına alacaktır.

İstihdam Edilebilirlik Becerileri

İstihdam edilebilirlik becerileri; bireyin bir işe kabul edilmesini, üstlendiği görevi sürdürmesini, yerleştiği pozisyonda kalıcılık sağlamasını, bireysel sorumluluklarını yürütmesini ya da bir ekibin parçası olarak uyum içinde çalışabilmesini sağlayan temel yetkinlikler bütünüdür (Baker, 2013; Forrier & Sels, 2003; Ju et al., 2014). Cotton (2008) tarafından yapılan sınıflandırmada, bu beceriler dört ana grupta toplanmaktadır: Temel Beceriler: Okuma-yazma, temel hesaplama yapabilme, nitelikli konuşma ve dinleme yetileri. Düşünme Becerileri: Yaratıcı yaklaşım sergileme, karar alma, problem çözme ve öğrenmeyi öğrenme süreçleri. Kişisel Nitelikler: Gelişmiş benlik algısı, empati kurabilme, sorumluluk üstlenme, girişimcilik, öz yönetim yeteneği, dürüstlük ve doğruluk. Kişilerarası Beceriler: Ekip çalışmasına yatkınlık, iş birliğine açıklık, müşteri odaklı hizmet sunumu, farklı nitelikteki bireylerle uyumlu çalışabilme ve müzakere yeteneği (Cotton, 2008). Son yıllarda gelişen teknoloji ve üretime dayalı dünya düzeni tüm bu becerileri hem yetersizliği olmayan hem de yetersizliği olan bireylerden beklemektedirler. Bu beklentilerin yanında yetersizliği olan ve olmayan bireylere dezavantajlı durumların olumsuz etkileri de yansımaktadır.

Engellilik olgusu; yoksulluk, göç, yetersiz eğitim imkanları ve bölgesel gelişmişlik farkları gibi dezavantajlı koşullarla birleştiğinde, bireylerin istihdamı ve istihdam edilebilirliği üzerindeki olumsuz etkiler katlanarak artmaktadır. Bu bölümde, "kesişimsellik" yaklaşımı çerçevesinde, dezavantajlı koşullarda yaşayan özel gereksinimli bireylerin istihdam süreçlerinde karşılaştıkları engeller, uluslararası normlar ve bu engellerin aşılmasına yönelik sürdürülebilir çözüm önerilerine ihtiyaç duyulmaktadır. Kesişimsellik kuramı, ilk olarak Crenshaw (1991) tarafından ırk ve cinsiyetin kesişiminde yer alan siyah kadınların deneyimlerini açıklamak üzere geliştirilmiş; zamanla engellilik çalışmaları da dahil olmak üzere sosyal bilimlerin farklı alanlarında geniş bir uygulama alanı bulmuştur (Goodley, 2014). Gelişimsel yetersizlik tek başına bir ayrımcılık zemini oluştururken; yoksulluk, kadın olma veya kırsal alanda yaşama gibi ek faktörlerle birleştiğinde bireyin istihdam edilebilirliği dramatik şekilde düşmektedir (Moodley & Graham, 2015).

İstihdamın Önündeki Temel Engeller

Uluslararası ve ulusal literatür, özel gereksinimli bireylerin iş gücü piyasasına girişinde ve işi sürdürmesinde karşılaştığı engelleri üç ana kategoride sınıflandırmaktadır:

Tutumsal Engeller

Gelişimsel yetersizliği (zihinsel yetersizlik, otizm spektrum bozukluğu vb.) olan bireylerin toplumsal yaşama aktif katılımının en kritik basamağını iş gücüne katılım oluşturmaktadır. Ancak bu bireyler, çalışma hayatına erişim ve sürdürülebilir istihdam süreçlerinde çok boyutlu engellerle karşı karşıya kalmaktadır. Literatürde fiziksel, çevresel ve yasal engeller sıklıkla vurgulansa da gelişimsel yetersizliği olan bireylerin istihdamının önündeki en dirençli ve aşılması zor bariyerlerden birini tutumsal engeller (attitudinal barriers) oluşturmaktadır (Ju et al., 2012; Oliver, 2013). Engelliliğe yaklaşımda Sosyal Engellilik Modeli, engelin bireyin biyolojik/gelişimsel durumundan ziyade; toplumun, işverenlerin ve çalışma ortamının olumsuz tutumları ile yapısal eksikliklerinden kaynaklandığını savunur (Oliver, 2013). Bu bağlamda tutumsal engeller; bilgi eksikliği, ön yargılar, kalıpyargılar (stereotipler) ve damgalama (stigma) mekanizmaları üzerinden şekillenerek bireyin yeteneklerini sergilemesini ve iş gücü piyasasına eşit koşullarda katılımını engellemektedir.

İşverenlerin önyargıları, engelli bireylerin istihdam edilmesindeki en büyük yapısal bariyerlerden biridir. Pek çok işveren, özel gereksinimli çalışanların düşük üretkenliğe sahip olacağını, sık sık işe gelemeyeceğini veya işyerine yüksek maliyetli uyarılama masrafları çıkaracağını varsaymaktadır (Baran & Cavkaytar, 2007). Kurumsal ortamlarda ve iş yerlerinde karşılaşılan bu önyargı ve olumsuz tutumlar bireylerin mesleki gelişim süreçlerini, istihdamlarını hatta istihdam edilebilirliklerini doğrudan olumsuz etkilemektedir (Lindsay & Fuentes, 2022). İşverenlerin gelişimsel yetersizliği olan bireylere yönelik algıları, istihdam kararlarındaki en belirleyici faktördür. İşverenlerin büyük bir kısmı, bu bireylerin iş performansının düşük olacağı, iş güvenliği riski yaratacakları veya iş yerinde yüksek maliyetli uyarlamalar gerektirecekleri yönünde yanlış bir algıya sahiptir (Ju et al., 2012; Yıldız & Cavkaytar, 2023). Ancak yapılan araştırmalar, uygun iş koşulu ve makul uyarlamalar sağlandığında gelişimsel yetersizliği olan bireylerin iş devamlılığı, sadakati ve verimliliğinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir (McInnes et al., 2010; Wehman et al., 2014). İşveren tutumlarını geliştirmeye yönelik yapılacak çalışmalar, reklam ve duyurular gelişimsel yetersizliği olan bireylerin istihdamı ile ilgili sorunların çözülmesine hizmet edecektir.

Çevresel ve Teknolojik Erişilebilirlik Sorunları

Gelişimsel yetersizliği olan bireylerin çalışma yaşamına dâhil edilmesi, yalnızca bireysel bir bağımsızlık kazanımı değil; sosyal adaletin ve insan haklarının bir gereğidir. Ancak sosyo-ekonomik açıdan dezavantajlı koşullarda (yoksulluk, kırsal/bölgesel imkânsızlıklar, yetersiz alt yapı) yaşayan gelişimsel yetersizliği olan bireyler için iş gücüne katılım çok daha karmaşık ve katmanlı bir hal almaktadır (Goodley, 2014; Moodley & Graham, 2015). Kesişimsellik teorisi uyarınca, engellilik durumu tek başına ele alınamaz; yoksulluk, coğrafi yalıtılmışlık ve teknolojiye erişim yetersizliği gibi diğer dezavantajlarla birleştiğinde bireyin karşı karşıya kaldığı engeller katlanarak artar (Crenshaw, 1991; Hankivsky, 2014). Bu bağlamda, dezavantajlı çevrelerde gelişimsel yetersizliği olan bireylerin istihdam edilebilirliğini doğrudan sınırlayan iki temel yapısal unsur Çevresel (Fiziksel/Ulaşım) Erişilebilirlik ve Teknolojik Erişilebilirlik sorunlarıdır.

Dezavantajlı bölgelerde (örneğin kentsel çeperler, kırsal alanlar veya altyapısı yetersiz yerleşimler) fiziksel ve çevresel erişilebilirlik, istihdamın önündeki ilk ve en somut bariyerdir:

- Ulaşım ve Mobilité Güçlükleri: Toplu taşıma araçlarının fiziksel ve bilişsel erişilebilirliğe uygun olmaması, durak/rota yönlendirmelerinin karmaşıklığı ve güvenli ulaşım hatlarının bulunmayışı, gelişimsel yetersizliği olan bireylerin iş yerine bağımsız erişimini engeller (Steere et al., 2007).
- Mekan Algısı ve Bilişsel Erişilebilirlik: Çevresel erişilebilirlik yalnızca bedensel erişimle sınırlı değildir. Çalışma ortamlarındaki karmaşık karmaşık yönlendirme tabelaları, yüksek gürültü ve aşırı duyu uyaran içeren çalışma alanları (nöroçeşitli bireyler için) bilişsel erişilebilirliği zorlaştırır (Kellems et al., 2020).

- c. Bölgesel/Coğrafi İmkan Eşitsizliği: Gelişmiş kent merkezlerinde sunulan makul uyarlamalar ve destekli istihdam imkânları, dezavantajlı çevresel koşullara sahip bölgelerde neredeyse hiç bulunmamaktadır (Şahin & Akyüz, 2020).

Teknolojinin iş süreçlerine entegre olduğu günümüz çalışma dünyasında, teknolojiden yoksun kalmak istihdam edilebilirliği doğrudan düşürmektedir:

- a. Yardımcı Teknolojilere Erişim Yetersizliği: Özel yazılımlar, tablet bazlı görsel ipucu sistemleri (video prompting) ve iletişim destekleyici araçlar (AAC) gelişimsel yetersizliği olan bireylerin iş becerilerini öğrenmesinde kritik önem taşır (Kellems et al., 2020). Ancak dezavantajlı sosyo-ekonomik koşullarda bu teknolojilerin yüksek maliyeti erişimi imkânsız kılmaktadır.
- b. Dijital Okuryazarlık ve İşe Alım Sistemleri: İşe başvuru ve değerlendirme süreçlerinin dijital ortamlara taşınması (online formlar, yapay zekâ tabanlı ön eleme sistemleri), karmaşık arayüzleri nedeniyle gelişimsel yetersizliği olan bireyler için doğrudan bir elenme sebebine dönüşmektedir.
- c. Altyapı Yetersizliği: İnternet erişiminin kısıtlı veya kalitesiz olduğu dezavantajlı bölgelerde, uzaktan çalışma veya teknoloji destekli iş başı eğitim alternatifleri tamamen işlevsiz hale gelmektedir (Grech, 2015).

Dezavantajlı koşullarda yaşayan gelişimsel yetersizliği olan bireylerin istihdamı ve istihdam edilebilirliği; yalnızca bireysel becerilerin geliştirilmesiyle değil, çevresel ve teknolojik engellerin ortadan kaldırılmasıyla mümkündür. Çevresel erişilebilirlik ve yardımcı teknolojiler, bu bireyler için bir "ayrıcalık" değil, temel bir haktır. Etik ilkeler ışığında, bireylerin bağımsızlığına ve mahremiyetine saygı duyularak kurgulanacak kapsayıcı bir çalışma ekosistemi hem bireysel bağımsızlığı artıracak hem de toplumsal eşitliği pekiştirecektir.

Sosyal Destek ve Politika Yetersizlikleri

Gelişmekte olan ülkelerde devlet tarafından sunulan sosyal yardımların yapısı, bazen istihdamın önünde paradoksal bir engel oluşturabilmektedir. Bireyler, sigortalı bir işe girdiklerinde aldıkları engelli maaşının veya sağlık desteklerinin kesileceği endişesiyle kayıt dışı çalışmaya yönelmekte ya da istihdam edilmekten kaçınmaktadır. Özellikle düşük ve orta gelirli ülkelerde iş koçluğu (job coaching) ve mesleki rehabilitasyon gibi geçiş süreçlerini destekleyen aktif istihdam politikalarının eksikliği süreci daha da zorlaştırmaktadır (Suto & Smith, 2021). 4. Uluslararası Mevzuat ve Türkiye'deki Durum Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesi (UNCRPD) Madde 27, engelli bireylerin diğerleriyle eşit temelde, açık, kapsayıcı ve erişilebilir bir iş piyasasında çalışma hakkını güvence altına alır (United Nations, 2006). Bu doğrultuda ülkeler, kota sistemleri, vergi indirimleri ve hibe destekleri gibi teşvik mekanizmaları uygulamaktadır. Türkiye bağlamında, 4857 sayılı İş Kanunu'nun 30. maddesi uyarınca 50 veya daha fazla işçi çalıştıran özel sektör işyerlerinde %3, kamu işyerlerinde ise %4 oranında engelli işçi çalıştırılması zorunludur. Ancak bu kotaların doluluk oranları ve istihdam edilen bireylerin ne kadarının nitelikli pozisyonlarda çalıştığı akademik tartışma konusudur. Çoğu zaman dezavantajlı arka plana sahip bireyler, bu kotaların sunduğu haklardan (eğitim ve farkındalık eksikliği nedeniyle) yeterince faydalanamamaktadır. 5. Sonuç ve Sürdürülebilir Çözüm Önerileri Özel gereksinimli ve dezavantajlı bireylerin istihdamında kalıcı bir başarı sağlamak, çok boyutlu ve paydaşlar arası (devlet, özel sektör, sivil toplum) koordineli bir yaklaşımı gerektirir. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (özellikle Amaç 8: İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme) doğrultusunda şu adımlar atılmalıdır: Destekli İstihdam Modellerinin Yaygınlaştırılması: İş koçluğu ve mentörlük mekanizmaları kurularak, bireyin işe uyum süreci profesyonel olarak desteklenmelidir (Suto & Smith, 2021). İşveren Farkındalığı ve Eğitim: İşverenlerin ön yargılarını kırmak adına başarılı istihdam örnekleri kamuoyuyla paylaşılmalı ve kapsayıcı liderlik eğitimleri verilmelidir (Baran & Cavkaytar, 2007). Erişilebilir Altyapı Yatırımları: Kamu ulaşımı ve iş yeri fiziki/dijital koşulları "Evrensel Tasarım İlkeleri"ne uygun olarak yeniden düzenlenmelidir (Levitt et al., 2023). Kesişimsel Politika Geliştirme: İstihdam teşvikleri planlanırken; düşük gelirli, kadın veya kırsal bölgelerde yaşayan engelli bireylere ek pozitif ayrımcılık kotaları veya finansal destekler tanımlanmalıdır (Mitra et al., 2013).

Dezavantajlı koşulların Aşılmasına Yönelik Sürdürülebilir Çözüm Önerileri

Çok boyutlu dezavantajların üstesinden gelmek, geleneksel ve tek tip istihdam politikalarının ötesinde, esnek ve bütüncül yaklaşımlar gerektirmektedir.

Destekli İstihdam ve İş Koçluğu Modeli

Özellikle zihinsel yetersizliği veya çoklu yetersizliği olan bireylerin istihdamında geleneksel "eğit-yerleştir" modeli yerine "yerleştir-destekle" esaslı Destekli İstihdam Modeli uygulanmalıdır (Wehman et al., 2014). İş koçları aracılığıyla sağlanan bu destek hem bireyin işbaşı eğitimini kolaylaştırmakta hem de işverenin uyum sürecindeki kaygılarını azaltmaktadır. Bu modelde temelde bireyin iş yaşamında karşısına çıkabilecek engelleri belirleyip desteklerin geliştirilmesini amaçlamaktadır. İstihdam edilen bireylerin sayısı ve çalışma ortamının yapısına göre model başlıca dört farklı kategoride yürütülebilmektedir:

- a. Bireysel Yerleştirme: Yalnızca tek bir bireyin özel bir iş yerine yerleştirilmesini ve süreç boyunca kişiye özel destek sunulmasını temel alan uygulamadır.
- b. Grup Yerleştirme: Belirli sayıdaki bireylerden oluşan bir grubun, aynı işletme bünyesinde toplu olarak istihdam edilmesi sürecidir.
- c. Gezici İş Koçluğu (Itinerant Job Coaching): Bireylerden oluşan bir grubun farklı iş yerlerine yerleştirildiği ve iş koçunun bu işletmeler arasında hareket ederek düzenli takipleri gerçekleştirdiği seçenektir.
- d. Girişimci Destekli İstihdam: Bireyin kendi işini kurduğu ve kurduğu bu işletmede tipik gelişim gösteren çalışanlarla bir arada üretime katıldığı esnek bir destekli istihdam uyarlamasıdır (Camuso ve Baker, 2008).

Uygulama alternatifi ne olursa olsun, iş koçluğu mekanizması destekli istihdam modelinin merkezinde yer almaktadır. İş koçunun sunduğu rehberlik; zihin yetersizliği olan bireylerin gerek işe kabul öncesindeki gerekse istihdam sonrasındaki eğitim ve destek ihtiyaçlarına ulaşmalarını kolaylaştırarak mesleki sürekliliği pekiştirmektedir (Parsons et al., 2001).

İş koçluğu desteğinin nicel ve nitel faydaları literatürde şu bulgularla öne çıkmaktadır: İşe Yerleştirilme ve Gelir Artışı: Nitelikli bir iş koçu desteği alan zihinsel yetersizliği olan bireylerin, bu desteği almayan emsallerine kıyasla işe yerleştirilme olasılıklarının 3 kat daha fazla olduğu ve istihdam sonucunda 1,5 kat daha yüksek gelir elde ettikleri tespit edilmiştir (McInnes et al., 2010).İstismar ve Güvenlik Riskinin Azaltılması: İş koçunun varlığı, zihin yetersizliği bulunan çalışanların iş yerinde maruz kalabilecekleri olası fiziksel veya cinsel istismar risklerine karşı koruyucu bir kalkan görevi görmekte ve daha emniyetli bir çalışma ortamı yaratmaktadır (Brown et al., 2006).

Çağdaş yaklaşım ve uygulamalar ışığında iş koçu; zihinsel yetersizliği olan bireyin iş yaşamında kalıcı olabilmesi adına gerekli tüm düzenleme ve müdahaleleri planlamaktan ve uygulamaktan sorumlu uzman bir figürdür. İş koçu; Birey ile iş yeri arasındaki uyumu saptamak amacıyla değerlendirme faaliyetlerini yürüten, Çalışanı niteliklerine en uygun pozisyona yerleştiren, Yerleştirme sonrasında sürekliliği sağlamak adına iş başında eğitimler sunan, İstihdam ekosistemindeki diğer tüm paydaşları (işveren, mesai arkadaşları, aile) ihtiyaç duydukları rehberlik alanlarına yönlendiren bir destek hizmet uzmanıdır (Meaker, 2016). Bu işlevleri bakımından iş koçları, destekli istihdam modelinin zihinsel yetersizliği olan bireylerle birlikte en kritik ve temel ögesini oluşturmaktadır. Dezavantajlı koşullar altında süreci destekli istihdam ve iş koçluğu ile desteklemek gelişimsel yetersizliği olan bireylerin hem istihdamını hem de istihdam edilebilirliğini arttıracaktır.

Uyarlamalar ve Kapsayıcı İş Yeri Tasarımı

İş yaşamı, bireyin yalnızca ekonomik bağımsızlığını sağladığı bir alan değil; toplumsal kimliğini inşa ettiği, bağımsız yaşama adım attığı, psikolojik iyi oluşunu pekiştirdiği yetişkinliğin en önemli alanıdır. Buna karşın özel gereksinimli bireyler, tarihsel süreç boyunca iş gücü piyasasında erişilebilirlik sorunları, tutumsal engeller ve yapısal ayrımcılık nedeniyle ikincil konumda kalmıştır (Oliver, 2013). İstihdamda kapsayıcılığı sağlamak, yalnızca pasif kota sistemleriyle engelli bireylere iş yerinde fiziksel bir alan açmak anlamına gelmemektedir. Asıl dönüşüm, iş ortamının mimari, teknolojik, organizasyonel ve kültürel boyutlarıyla tüm çalışanların farklılıklarını kucaklayacak şekilde yeniden yapılandırılmasını ifade eden Kapsayıcı İş Yeri Tasarımı (Inclusive Workplace Design) yaklaşımı ile mümkündür (Thijssen et al., 2008). İşverenlerin, engelli çalışanların ihtiyaçlarına yanıt verecek makul düzenlemeleri (esnek çalışma saatleri, ergonomik donanım, erişilebilir yazılımlar) yapması yasal bir zorunluluk olmanın yanı sıra kurumsal verimliliği artıran bir unsurdur (Thijssen et al., 2008). Kamu yetkilileri, kanun koyucular ve hizmet sağlayıcılar gelişimsel yetersizliği olan bireylerin iş yaşamında engellerle karşılaşmamaları için uyarlamalara olanak sağlamalı bununla birlikte işverenlerin teşviklerini ve vergi indirim mekanizmaları geliştirmelidir.

Veri Toplama ve Bütüncül Politikalar

Kamu politikaları oluşturulurken engellilik verileri; cinsiyet, yaş, gelir grubu ve coğrafi bölge değişkenleriyle kesleştirilerek analiz edilmelidir. Özel olarak yoksul ve engelli kadınlara yönelik pozitif ayrımcılık içeren mesleki eğitim ve hibeler yaygınlaştırılmalıdır (Moodley & Graham, 2015).

İstihdam, özel gereksinimli bireylerin toplumsal yaşama tam ve eşit katılımının en kritik eşiğidir. Kesişimsellik perspektifi; engelliliğin yoksulluk, cinsiyet ve toplumsal coğrafya ile harmanlandığı karmaşık yapıyı çözümlememize olanak tanır. UN CRPD ve ILO standartları doğrultusunda, birey odaklı destek mekanizmalarının (iş koçluğu, makul uyarılma, erişilebilir eğitim) hayata geçirilmesi; hem bireysel istihdam edilebilirliği (Fugate et al., 2004) artıracak hem de sürdürülebilir kalkınma hedeflerine katkı sağlayacaktır. Dezavantajlı koşullarda yaşayan gelişimsel yetersizliği olan bireylerin istihdama erişimi; yoksulluk, coğrafi izolasyon ve toplumsal tutumlar gibi çok sayıda engelleyici faktörün kesişiminde yer almaktadır. Bu katmanlı yapıyı çözebilmek, etik ilkelerden taviz vermeden toplanacak veriler ve bu verilere dayalı olarak geliştirilecek bütüncül, hak temelli politikalar ile mümkündür. İş koçluğu destekli istihdam modellerinin yaygınlaştırılması, sosyal güvenlik sistemlerinin esnetilmesi ve bireylerin karar süreçlerine doğrudan dâhil edilmesi hem etik ihlallerin önüne geçecek hem de bu bireylerin bağımsız, üretken ve onurlu bir çalışma yaşamına kavuşmalarını sağlayacaktır.

Sonuç

Gelişimsel yetersizliği olan bireylerin çalışma hayatına dâhil edilmesi, yalnızca bireysel bir bağımsızlık ve ekonomik kazanç meselesi değil; temel bir insan hakkı, sosyal adalet ve toplumsal kapsayıcılık gereğidir. Ancak bu bireylerin iş gücü piyasasına katılımı ve yerleştikleri işleri sürdürebilmeleri (istihdam edilebilirlikleri); tutumsal önyargılar, çevresel ve teknolojik erişilebilirlik sınırları ile yetersiz sosyal politikalar gibi katmanlı engellerle kısıtlanmaktadır. Özellikle yoksulluk, kırsal yaşam ve cinsiyet gibi dezavantajlı koşulların varlığı, kesişimsellik yaklaşımı çerçevesinde bu engellerin olumsuz etkilerini artırmaktadır. Gelişimsel yetersizliği olan bireylerin sürdürülebilir bir iş yaşamına kavuşabilmeleri için tek tip ve pasif istihdam yaklaşımlarından kaçınılmalıdır. Geleneksel "eğit-yerleştir" anlayışı yerine, bireye doğrudan gerçek iş ortamında sürekli kılavuzluk sunan "yerleştir-destekle" odaklı Destekli İstihdam Modeli ve İş Koçluğu mekanizmasının yaygınlaştırılması hayati önem taşımaktadır. İş koçları aracılığıyla sağlanan bu sistematik destek, bir yandan bireyin işe uyumunu ve işteki sürekliliğini sağlarken diğer yandan işverenlerin önyargı ve güvenlik kaygılarını gidermektedir. Bununla birlikte, istihdamın sürdürülebilirliğini tek başına bireye yüklemek yetersizdir. Birey, işveren, aracı kurumlar ve kamu otoritesinin ortak sorumluluk üstlendiği çok boyutlu bir sistem kurulmalıdır. Çalışma ortamlarının fiziki, dijital ve organizasyonel boyutlarıyla "Evrensel Tasarım İlkeleri" doğrultusunda yeniden kurgulanması; esnek çalışma saatleri ve yardımcı teknolojilere erişimin bir ayrıcalık değil, hak olarak sunulması gerekmektedir. Kamu politikaları kurgulanırken engellilik verileri; gelir düzeyi, cinsiyet ve coğrafi bölge gibi değişkenlerle kesleştirilerek analiz edilmeli; özellikle yoksul

ve engelli kadınlar gibi katmanlı dezavantaj yaşayan gruplara yönelik pozitif ayrımcılık içeren mekanizmalar geliştirilmelidir. Bireylerin kayıtlı istihdama katıldıklarında sosyal yardım ve engelli haklarını kaybetme endişesini (yoksulluk tuzağını) ortadan kaldıracak yasal ve finansal düzenlemeler yapılmalıdır. BM Engelli Hakları Sözleşmesi (UNCRPD) ve ILO standartları doğrultusunda, politikaların ve iş yeri düzenlemelerinin oluşturulmasında bireylerin bağımsızlığı dikkate alınmalı ve bireylerin sürece aktif katılımları sağlanmalıdır.

Sonuç olarak; etik ilkelerden taviz vermeden toplanacak kesişimsel veriler ışığında, hak temelli, bütüncül ve esnek politikaların hayata geçirilmesi, gelişimsel yetersizliği olan bireylerin üretken, bağımsız ve onurlu bir çalışma yaşamına erişmelerini sağlayacak ve toplumsal düzeyde sürdürülebilir kalkınma hedeflerine doğrudan katkı sunacaktır.

Kaynaklar

- Alwell, M., & Cobb, B. (2009). Social and personal skills interventions for students with disabilities: A secondary analysis of outcomes. *Career Development for Exceptional Individuals*, 32(2), 67–77.
- Bahçalı, Ö. (2016). Özel gereksinimli bireylerin istihdamında destekli istihdam modeli ve iş koçluğu. *Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(2), 112–128.
- Baker, A. (2013). *Employability skills for adults with developmental disabilities*. Academic Press.
- Baran, G., & Cavkaytar, A. (2007). Zihinsel engelli bireylerin istihdamına ilişkin işveren tutumlarının değerlendirilmesi. *Özel Eğitim Dergisi*, 8(1), 15–30.
- Brown, R. I., Hatton, C., & Emerson, E. (2013). Quality of life indicators for individuals with intellectual disabilities: Extending the perspective of the family. *Journal of Intellectual Disability Research*, 57(1), 1–11.
- Brown, R. I., MacAdam-Germain, C., & Higgins, P. (2006). Vulnerability and abuse prevention in supported employment settings for persons with intellectual disabilities. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 25(3), 165–174.
- Camuso, M., & Baker, A. (2008). Models of supported employment: Options for practice. *Journal of Disability Policy Studies*, 19(2), 88–97.
- Cavkaytar, A. (1990). *Zihinsel engellilerin iş ve meslek eğitimi*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Cimera, R. E. (2010). Can community-based supported employment be cost-effective for individuals with intellectual disabilities? *Research in Developmental Disabilities*, 31(6), 1328–1333.
- Cotton, K. (2008). *Developing employability skills*. Northwest Regional Educational Laboratory.
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299.
- Drew, C. J., & Hardman, M. L. (2007). *Human exceptionality: School, community, and family* (9th ed.). Houghton Mifflin.
- Forrier, A., & Sels, L. (2003). The concept of employability: A complex mosaic. *International Journal of Human Resources Development and Management*, 3(2), 102–124.
- Fugate, M., Kinicki, A. J., & Ashforth, B. E. (2004). Employability: A psycho-social construct, its dimensions, and applications. *Journal of Vocational Behavior*, 65(1), 14–38.
- Goodley, D. (2014). *Disability studies: An interdisciplinary introduction*. SAGE Publications.
- Grech, S. (2015). *Disability and poverty in the Global South: Renegotiating development in Guatemala*. Palgrave Macmillan.
- Hankivsky, O. (2014). *Intersectionality 101*. The Institute for Intersectionality Research & Policy, Simon Fraser University.
- James, S. (1999). Employability and the flexible labor market: Responsibilities of key stakeholders. *Human Resource Management Journal*, 9(3), 45–58.
- Ju, S., Zhang, D., & Pacha, J. (2012). Employability skills valued by employers as important for entry-level employees with disabilities. *Career Development and Transition for Exceptional Individuals*, 35(1), 29–38.
- Ju, S., Roberts, E., & Zhang, D. (2014). Employer attitudes toward hiring individuals with disabilities: A review of the literature. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 40(1), 15–23.
- Kellems, R. O., Yakubova, G., & Summer, M. (2020). Using video prompting via tablets to teach vocational skills to young adults with autism spectrum disorder. *Journal of Special Education Technology*, 35(2), 91–102.
- Levitt, M., Smith, J., & Taylor, P. (2023). Universal design in the modern workplace: Environmental and digital accessibility. *Disability & Society*, 38(4), 612–631.
- Lindsay, S., & Fuentes, K. (2022). It is time to address employer stigma against workers with intellectual and developmental disabilities. *Disability and Rehabilitation*, 44(18), 5310–5321.
- McInnes, R., Ozturk, B., McDermott, S., & Mann, J. R. (2010). Use of supported employment services by people with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 54(11), 990–1000.
- McQuaid, R. W., & Lindsay, C. (2005). The concept of employability. *Urban Studies*, 42(2), 197–219.
- Meaker, M. (2016). *The role of the job coach in supported employment*. Pavilion Publishing and Media.
- Migliore, A., Mank, D., Grossi, T., & Rogan, P. (2007). Integrated employment or sheltered workshops: Preferences of adults with intellectual disabilities, their families, and staff. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 26(1), 5–19.
- Migliore, A., Timmons, J., Butterworth, J., & Lugas, J. (2012). Predictors of employment outcomes for young adults with intellectual disabilities. *Intellectual and Developmental Disabilities*, 50(3), 207–219.
- Mitra, S., Posarac, A., & Vick, B. (2013). Disability and poverty in developing countries: A snapshot from the World Health Survey. *World Development*, 41, 1–18.
- Moodley, J., & Graham, L. (2015). The link between disability and poverty: The case of South Africa. *African Journal of Disability*, 4(1), 1–10.
- Oliver, M. (2013). The social model of disability: Thirty years on. *Disability & Society*, 28(7), 1024–1026.
- Özbey, F. (2015). Türkiye’de özel gereksinimli bireylerin mesleki eğitimi ve istihdamı: Yasal çerçeve ve uygulamalar. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 37(2), 145–162.
- Parsons, M. B., Reid, D. H., & Green, C. W. (2001). Training job coaches to support employees with severe disabilities. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 34(2), 221–224.
- Santrock, J. W. (2012). *Life-span development* (14th ed.). McGraw-Hill Education.
- Steere, D. E., Rose, E., & Cavauiolo, D. (2007). *Growing up, growing away: Transition planning for students with disabilities*. Allyn & Bacon.

- Suto, M. J., & Smith, S. (2021). Social protection and employment policies for persons with disabilities in low and middle-income nations. *Global Social Policy*, 21(3), 401–418.
- Şahin, H., & Akyüz, M. (2020). Engelli kadınların çalışma yaşamında karşılaştıkları engeller ve kesişimsellik. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 31(2), 415–432.
- Test, D. W., Mazzotti, V. L., Mustian, A. L., Fowler, C. H., Kortering, L., & Kohler, P. (2009). Evidence-based secondary transition predictors for improving postschool outcomes for students with disabilities. *Career Development for Exceptional Individuals*, 32(3), 160–181.
- Thijssen, G. L., Van der Heijden, B. I., & Rocco, T. S. (2008). Toward the employability-link model: Current linguistic and conceptual confusion. *International Journal of Training and Development*, 12(3), 165–183.
- United Nations. (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD)*. UN General Assembly.
- Wehman, P., Schall, C. M., Carr, S., Targett, P., West, M., & Cifu, G. (2014). Transition from school to work for youth with autism spectrum disorders: What we know and what we need to know. *Journal of Disability Policy Studies*, 25(1), 30–40.
- Wehman, P., Taylor, J., Brooke, V., Avellone, L., & Whittenburg, H. (2016). Toward competitive employment for persons with intellectual and developmental disabilities. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 45(3), 229–235.
- World Health Organization, & World Bank. (2011). *World report on disability*. World Health Organization.
- Yildiz, E., & Cavkaytar, A. (2023). Gelişimsel yetersizliği olan çalışanlara yönelik işveren algı ve beklentileri. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 24(1), 45–68.
- Yorke, M. (2006). *Employability in higher education: What it is-what it is not*. Higher Education Academy.

SANAT ETKİNLİKLERİNİN ÇOCUĞUN GELİŞİMİNE OLAN ETKİLERİ*

Her çocuk bir sanatçıdır. Asıl sorun, büyüdüğünde nasıl sanatçı kalabileceğidir. Pablo Picasso

Aygen Çakmak **, Seda Sakarya ***

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca sanat; sadece estetik bir kaygı değil, bireyin dış dünyayı anlamlandırma ve kendi iç dünyasını dışa vurma biçimi olarak var olmuştur. Arkeolojik bulgular, mağara duvarlarına kazınan ilk çizgilerden bugüne, insanın elindeki materyalleri, sesini ve bedenini kullanarak birer "anlatıcı" olma ihtiyacı duyduğunu kanıtlamaktadır. Bu ihtiyaç, yetişkinlikte bir uzmanlık alanı gibi görünse de aslında temelleri erken çocukluk döneminde atılmaktadır.

Erken çocukluk dönemi, çocuğun çevresini keşfettiği, sembolik düşüncenin filizlendiği ve dil becerilerinin henüz yapılandığı kritik bir evredir. Bu evrede yaratıcı sanat etkinlikleri, çocuğun kelimelerle ifade edemediği karmaşık düşünceleri, duyguları ve gözlemleri somutlaştırdığı "ikinci bir dil" işlevi görür. Sanat; çocuğu sadece bir ürün ortaya koyan bir "zanaatkar" olarak değil, bilgiyi yapılandıran, sorgulayan ve dönüştüren aktif bir "öğrenen" olarak konumlandırır.

Çocuklar; sanat aracılığıyla öğrenebilir, üretebilir ve sanatın içinde nesnelerin boyutlarını şekillerini karşılaştırma, sayma ve akıl yürütme gibi becerileri anlamaya başlayabilirler. Sanat, özellikle dil becerileri henüz gelişmekte olan çocuklar için paha biçilemez bir iletişim ve ifade aracı sağlar (Zaidah ve Ariyati, 2023). Yaratıcı sanat etkinlikleri; çizim, boyama, el sanatları, dans, şarkı söyleme ve hikâye anlatıcılığı gibi geniş bir yelpazeyi kapsamakta ve çocukların kendini ifade etme, hayal güçlerini kullanma, keşfetme ve yaratıcı becerilerin geliştirilmesi için zengin bir araç sunmaktadır (Satriah, 2023). Çocuklar, yaratıcı sanat etkinlikleri ile uğraşarak yaşam boyu öğrenmenin temelini oluşturan önemli beceriler geliştirirler. Çocuk, müzik dinlemek veya birinin bir enstrüman çalmasını, şarkı söylemesini ya da dans etmesini izlemek gibi pasif deneyimler içinde bulunabildiği gibi şarkı ve ritimlere eşlik etmek, bir enstrüman çalmak, belirli bir tempoya göre oynamak veya ritmik seslerle dans edip zıplayarak hareket etmek gibi doğrudan aktif sanat deneyimleri içinde de yer alabilmektedir (Nicolopoulou vd., 2009).

Sanatın Gelişimsel Etkileri

Sanat etkinlikleri bilişsel, duyuşsal, fiziksel ve sosyo-duygusal alanların birbirinden keskin çizgilerle ayrılmadığı, aksine bir bütün halinde iç içe geçtiği ve çocukların yaratıcı, estetik ve ifade yeteneklerinin geliştirildiği bir süreç olarak düşünülmektedir (Pulu vd. 2023).

Sanat bitmiş bir ürün değil, süreçtir.

Küçük çocuklar için sanat söz konusu olduğunda en büyük değere sahip olan şey; keşfetmek, denemek ve açığa çıkarmaktır. Önemli olan çocukların ortaya koyduğu somut ürün değil, sürecin ta kendisidir. Çocuklar, günün sonunda eve götürecekleri bitmiş bir ürün yapmasalar da öğrenme gerçekleşir. Bazen çocuklardan bir sonuca odaklanmalarını veya bir şeyi bitirmelerini istemek, gerçekleşebilecek öğrenmenin

* Bu çalışma İçişleri Bakanlığı destekli 2025/565 Nolu protokollü "Güçlü Kadın, Mutlu Aile, Güçlü Toplum" Projesi kapsamında yapılmıştır.

** Prof. Dr. Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Çocuk Gelişimi Bölümü, Orcid: 0000-0003-0692-336X, ayalp71@gmail.com.tr

*** Prof. Dr. Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Çocuk Gelişimi Bölümü, Orcid: 0000-0002-8105-809X, sedasakarya@kku.edu.tr

türünü sınırlayabilir. Çocukların becerileri, kendini ifade etme ve yaratıcılık yoluyla doğal bir şekilde gelişecektir (Kalburan, 2012).

Sanat, bilişsel becerilerin gelişmesine yardımcı olur.

Çocuklar çizim ya da boyama yaparken veya kolaj hazırlarken yeni şeyler (nesnelerin rengi, şekli ve boyutu) öğrenirler. Yapıştırıcı ve kalem gibi araçları kullanırken aslında planlama yaparlar ve problem çözerler. Renkleri karıştırırken neden-sonuç ilişkisini kavramayı öğrenirler. Görsel ve işitsel duyarlılıkları geliştikçe hayal güçleri ve yaratıcılıkları da desteklenir (Kalburan, 2012). Sanat, çocuklara karar verme fırsatı sunmakta ve kendi sanat eserleriyle ilgili yaptıkları seçimlerin sonuçlarından ders çıkarma imkânı tanımaktadır. Çocukların yaratıcı problem çözme becerisini geliştirerek günlük yaşamda düşünme yetisini kullanabilme yeterliliğini artırmaktadır (Çakmak ve Geçmiş, 2014).

Sanat, kendini ifade etme fırsatları sunar.

Çocuklar, sanat etkinlikleri aracılığı ile duygu ve düşüncelerini yansıtır; bu da onlara kelimelerle ifade edemedikleri hislerini dışa vurabilecekleri bir yol sunar. Kendilerini bu şekilde ifade etmeleri, çocukların büyüme sürecindeki doğal streslerle başa çıkmalarına yardımcı olmakta, kendi bireyselliklerini keşfetmelerini, kendilerine saygı duymalarını ve başkalarının çalışmalarını takdir etmelerini sağlamaktadır. Resim çalışmalarında mutluluğunu çocuk daha canlı ve parlak renklerle, üzgün ya da kızgın duygularını daha koyu renkleri tercih ederek ifade edebilmektedir (Penn State Extension, 2023). Çocuk yapmak istediği sanat çalışmasında kullanacağı materyale kendi karar vererek öz güveni geliştirmekte, grup etkinlikleri sırasında sırasını bekleme, paylaşma, başkalarının haklarına saygı gösterme gibi becerilerinin gelişimi desteklenmektedir (Kalburan, 2012).

Sanat, fiziksel becerileri geliştirir.

Sanat etkinlikleri çocuğun yeteneklerini tanımasına, enerjisini belli bir alana yönlendirerek harcamasına olanak verir (Artut, 2009). Çocuklar makas kullandıklarında veya parmak boyası ile çalışmalar yaptıklarında parmak kaslarının kontrolünü geliştirirler. Boya kalemleri kullanarak yaptıkları etkinlikler çocukların ileride yazı yazmak için ihtiyaç duyacakları ince motor kontrolünü geliştirmelerine yardımcı olmaktadır (Penn State Extension, 2023). Yaratıcı dans ve dramatik etkinlikler de denge ve koordinasyon gibi becerilerin geliştirilmesiyle büyük kas motor gelişimi desteklenir.

Çocukların Sanat Çalışmalarını Anlamlandırmak

Sanat üzerine konuşmak; çocukların renk, şekil ve boyut gibi kavramları arkadaşlarına, öğretmenlerine veya ebeveynlerine betimlerken dil becerilerini geliştirmeleri için eşsiz bir fırsat sunar. Ancak bu süreçte ebeveyn ve eğitimcilerin takınacağı tavır kritik bir soruyu beraberinde getirir: Çocukların sanatsal çalışmaları karşısında onları övmek, daha fazla üretime teşvik etmek veya eleştirmek mi gerekir; yoksa yargılayıcı olmayan bir tutum mu sergilenmelidir? Kısacası, çocukların ortaya koydukları eserler hakkında yetişkinler nasıl bir yaklaşım benimsemelidirler?

Geleneksel yaklaşımlardan *övgü yaklaşımına* göre “Bu güzel bir resim”, “Ah, ne kadar hoş, çok hoş” gibi yorumlar, övgü yaklaşımının tipik örnekleridir. Buna karşılık çocuk genellikle gülümser, “teşekkür ederim” der ve etkinliğine devam eder. Sıklıkla başvuru olan bu tür ifadeler, zamanla klişeleşmiş birer kalıba dönüşmektedir. Bu tarz bir yaklaşım aslında yetişkinlerin resimle ve çocukla çok ilgilenmedikleri, çocuğa sırf cevap vermek için takındıkları bir tavidir.

Diğer bir yaklaşım *yargılayıcı yaklaşımdır*. Yargılayıcı tutumu benimseyen yetişkinler, genellikle 'Harika bir iş, Ayşe!' gibi genel geçer takdir ifadeleriyle çocuğun sanatsal üretimini etiketleme yoluna giderler. Çoğumuz, çocukların eserlerini bir başarı hiyerarşisine sokmaktan kaçınırsak da tüm çalışmalarını 'iyi' olarak nitelendirerek bu süreci tek tipleştiririz. Bu tür aynı övgü kelimelerinin tekrar edilmesi çocuk

için anlamsız hale gelir yetişkinlerin bu tavrına yönelik çocuklarda güven kaybı yaşanmasına sebep olur (Schirmmacher, 1986).

Geleneksel yaklaşımlar içinde yer alan **değer verici yaklaşımda** ise yetişkinler çocukların sanat etkinliklerine “Bunu çok beğendim” veya “Ah, buna bayıldım!” gibi ifadeler kullanırlar. Oysaki çocuklar yetişkinleri memnun etmek için değil, kendilerini ifade etmek için çalışmaktadırlar. Burada çocuklara, sanatlarını oluşturmak için harcadıkları zamanı ve çabayı takdir ettiğinizi söylemeniz, önemlidir. Ancak, bir çocuğu süreç için ödüllendirmek ve teşvik etmek; bitmiş ürünün üzerine kişisel onayınızı göstermekten çok daha değerlidir. Ürüne süreçten daha fazla değer vermek, sanata bakışın çok sınırlı bir yolunu oluşturmaktadır (Francks, 1979, Kartal, 2023).

Sorgulayıcı yaklaşımda yetişkin, çocuğun eserine karşı genellikle “Bu ne ?” veya “Burada ne anlatmak istedin?” gibi sorularla merakla yaklaşır. Dil becerileri ileri düzeyde olan çocuklar bu soruları yanıtlayabilse de daha küçük çocuklar duygu ve düşüncelerini kelimelere dökebilecek bilişsel veya sözel hazır bulunuşluğa sahip olmayabilirler. Yetişkinlerin “Bu ne?” şeklindeki ısrarlı soruları karşısında çocuklar genellikle savunmaya geçebilir, sessizleşir veya ortamdaki uzaklaşır. Eğer yetişkinin ısrarcı soruları “Bu bir hayvan mı yoksa insan mı ?” gibi seçeneklerle devam ederse, çocuk sırf bu sorulardan kurtulmak için yetişkinin beklentisine uygun bir cevap verecektir. Küçük yaş grubundaki çocukların sanatı çoğunlukla benmerkezcidir, somut bir nesneyi temsil etme kaygısı içermemektedir. Yetişkinlerin çocukların sanatla ilgili etkinliklerine dair açıklama beklentisi, aslında çocuğun iç dünyasını keşfetme ve kullandığı sembollerin ardındaki anlamları kavrama arzusundan kaynaklanmaktadır. Bu yaklaşım, her ne kadar sorgulama risklerini barındırsa da çocuğun ifade yeteneğini geliştirmesi açısından önemli fırsatlarda sunmaktadır. Yetişkinin gösterdiği bu somut ilgi, çocukta “fark edildiği” ve “önemsendiği” hissini pekiştirir. Çocuğun etkinliklerinin eleştiriye maruz kalmadan sadece kendi aktardığı şekliyle kabul edilmesi hem özgüvenini destekler hem de çocuğun duygusal onaylanma ihtiyacını karşılarken, yetişkinle olan iletişimini de nitelikli bir iş birliğine dönüştürmektedir (Schirmmacher, 1986, Kartal, 2023).

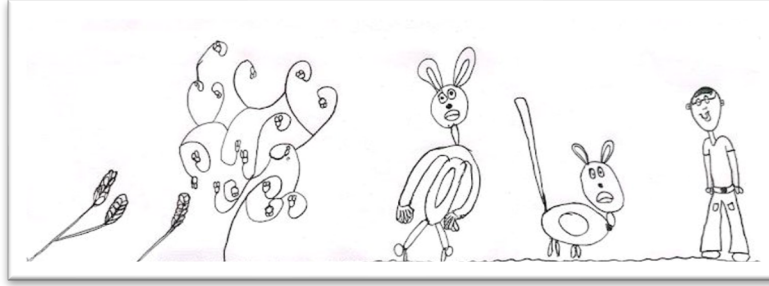
Yaklaşımlardan biri de **düzeltilici yaklaşımdır**. Bir çocuk size zürafa çizimini gösterdiğinde, “Çok güzel ama bir dahaki sefere zürafanın beneklerini çizmeyi unutma” şeklinde yanıt vermek size çocukların gerçekliğe daha yakın çizimler yaparak sanatlarını geliştirmelerini sağladığı varsayımıyla doğru ifade gibi gelebilir. Oysaki çocuk sanatının amacı, gerçek dünyanın bir kopyasını oluşturmak değildir. Lowenfeld 1968, yetişkin müdahalesinin ve düzeltilici eleştirilerin, çocukların sanatsal motivasyonunu zayıflattığına ve gelişimsel süreci desteklemediğine dikkat çekmektedir (Schirmmacher, 1986).

Geleneksel yaklaşımların ötesine geçtiğimizde; ebeveyn ve eğitimcilerin çocukların sanatsal süreçlerine dahil olmaları için neler yapılabilir?

- **Çocuklara açık uçlu sorular sorun:** "Bana resmini anlatırmısın!" gibibir yaklaşımla çocuğun çalışması hakkında söylediklerini not edin. Daha fazla detay eklemesine fırsat tanımak için yazdıklarınızı ona geri okuyun. Çocuğun sözlerini yazıya dökmek, onun düşüncelerine saygı duyduğunuzu gösterir ve başkalarının çalışmasını anlamasına yardımcı olur.
- **Çocuklara sanat terminolojisi kazandırın:** Çizgiler (düz, eğri, yuvarlak, dalgalı vb.) ve renkler (trafik ışığı kırmızısı, gökyüzü mavisi, çimen yeşili) hakkında konuşun.
- **Sanat çalışmasının nasıl görüldüğünü betimleyin ve ardından çocuğun anlatmasına izin verin:** "Resminde uzun çizgiler oluşturmuşsun," demek, çocuğu çalışması hakkında konuşmaya teşvik etmek için iyi bir yoldur.
- **Çocuklara süreci sorun:** "Peçeteyi nasıl bu hale getirdin?" veya "Bu rengi elde etmek için boyaları nasıl karıştırdın?" gibi sorularla çocuğu süreç üzerine konuşmaya teşvik edin (Çakmak ve Geçmiş, 2014, Penn State Extension, 2023).
- **Ürüne değil, sürece odaklanın:** Çocuğunuzu belirli kalıplara dayanmayan, özgür sanat etkinliklerine teşvik etmek, onun içsel motivasyonunu güçlendirir. Bu sayede çocuk, başkalarının

beğenisini kazanma kaygısı gütmeden kendini özgürce ifade etmeyi öğrenir. Eğer odak noktamız sürekli 'ortaya çıkan eser' olur ya da sonuca aşırı övgü yaparsak; çocuk, kendi merakını takip etmek yerine sırf sizin onayınızı almak için üretmeye başlar. Sürece odaklanmak, aslında sonuca giden yoldaki o kıymetli çabayı ödüllendirmektir. Unutmayın; çocuğun o anki keşif tutkusu ve harcadığı emek, bitmiş bir tabloda çok daha değerlidir. Onun bu gayretini gördüğünüzü hissettirin

- **Akışına bırakın:** Çocuğunuz güvende olduğu sürece (örneğin elinde makasla koşuşturmadığı müddetçe) keşif yolculuğuna müdahale etmeyin. Bırakın, zamanının çoğunu resim yapmak yerine sadece kalemlerinin ucunu açarak geçirsin; bu da bir keşiftir. Çocuklar dünyayı oyunla, deneyerek ve hata yaparak kavrarlar. Onlara bu özgür alanı tanıdığımızda, alışılmışın dışına çıkmayı, yeni yollar denemeyi ve gerçekten yenilikçi olmayı öğrenirler (Çakmak ve Geçmiş, 2014).

Resim 1. Sanat etkinlikleri, çocuğun iç dünyasındaki sembollerin yansıtılmasında aracı rol üstlenir.

Çocukların sanatsal faaliyetlerine yönelik temel yaklaşım, bu süreci teknik bir mükemmellik arayışı olmaksızın, eleştirel veya düzeltici bir süzgeçten geçirilmeden çocuğun içinde bulunduğu bilişsel ve duyuşsal gelişim basamakları dikkate alınarak değerlendirilmesidir. Eğitimsel süreçte çocukların eserlerinin birbiriyle kıyaslanmaması, somut bir "nihai ürün" elde etmekten ziyade; çocuğun süreç boyunca sergilediği merak, çaba ve uygulama isteğinin takdir edilmesi ve çocuğun sanatsal üretimini sürdürmesi yönünde desteklenmesi önemlidir. Dışsal müdahalelerden uzak, kendi iç dünyasını aktarabilen çocukların sanatsal gelişimine katkı sağlamanın en etkili yolu; onları motive etmek, gerekli materyal çeşitliliğini sunmak ve güvenli bir ortam oluşturabilmektir (Çakmak, 2017; Kartal, 2023).

Sanat Etkinliklerinde Ailenin Rolü

Ebeveyn katılımı, çocukların sanat eğitimini desteklemede büyük önem taşımaktadır (Ritonga vd.,2023). Çocukların kendilerine ait odalarında boyama, kesme, yırtma, yapıştırma yapmaları ve bunları sergilemeleri oyun oynamak kadar ilgilerini çeker. Aile de teşvik edici davranışlar, malzeme ve mekân konusunda sunacağı olanaklarla çocuklarının bu girişimlerine destek olmalıdır. Ebeveynlerin ev ortamında çeşitli sanat malzemeleri ve kitapları çocuklarının erişimine sunması, çocukların sanatla kurduğu ilk bağın temelini oluşturur. Ancak sanat sevgisi sadece üretimle değil, aynı zamanda nitelikli bir izleyici olma deneyimiyle de pekişir (Ulutaş ve Bölükbaş, 2024).

Resim 2. Ebeveynlerin çocukların yaratıcı denemelerini teşvik etmesi ve sonuçtan ziyade gösterilen gayreti takdir etmesi, çocukların sanatsal ifade becerilerini güçlendiren kritik bir unsurdur.

Ailelerin çocuklarıyla birlikte; müze ve sanat galerilerini ziyaret etmesi, sinema, tiyatro ve konser gibi etkinliklere düzenli katılım sağlaması, güncel sergileri takip ederek bu deneyimleri çocuklarıyla paylaşması, çocukların sanatsal bakış açısını zenginleştirerek, çocuklara yeni öğrenme fırsatları sunar, öğrenmenin kalıcı olmasını sağlar (Ulutaş ve Bölükbaş, 2024). Sanatsal deneyimler açısından böylesine zengin bir çevre sunan aileler, çocuklarının sanatı hayatın doğal bir parçası olarak görmelerine ve sanatı severek büyümelerine olanak tanır. Canlı performansları izleme ve eserleri yerinde inceleme fırsatları, çocuğun yaratıcı dünyasını genişleten en değerli yatırımlardan biridir. Aileler ayrıca, sanat etkinliklerine birlikte katılarak, teşvik ederek ve çocukların çabaları ile eserlerini takdir ederek onlara destek olabilirler (Ar, 2023).

Günümüz dijital çağında, sanat eğitimi zenginleştirmek için teknolojiden faydalanılabilir. Sanat keşfi için araçlar ve kaynaklar sunan pek çok uygulama ve çevrimiçi platform bulunmaktadır (Sahnir, 2023). Çocuklar resim yapma, fotoğraf veya videolardan dijital hikayeler oluşturma, oyun, animasyon tasarlama gibi dijital sanat çalışmaları oluşturabilir (Ulutaş ve Bölükbaş, 2024). Teknoloji ve geleneksel medyanın birleşimi, daha zengin ve çeşitli bir deneyim sağlayabilir (Yanti, 2024). Böylece sanat eğitimi, değişen zamanlara uyum sağlayarak gelişmeye devam edebilir (Shalehah, 2023; Saefurrohman, 2024).

Sanat eğitimi sadece bireysel gelişim için bir araç olmakla kalmaz, aynı zamanda yaratıcı ve dışa dönük bir toplum inşa edilmesinde de önemli bir rol oynar. Sanat etkinlikleriyle uğraşan çocuklar; daha açık fikirli, yenilikçi ve uyumlu bireyler olarak yetişme eğilimindedirler. Güzelliği takdir etmeyi, karmaşıklığı anlamayı ve sorunlara yaratıcı çözümler üretmeyi öğrenirler.

Sanat Etkinliklerinde Öğretmenin Rolü

Okul öncesi dönemden ilkokulun ilk yıllarına kadar olan süreçte, çocukların sanatsal deneyimlerinin kalitesini belirleyen temel faktör yetişkin rehberliğidir. Sanat eğitiminde en önemli husus öğretmenin sanatı teknik bir üretim süreci olarak değil bir dışavurum aracı olarak görmesidir. Sanat etkinliklerinin planlanması ve uygulanması sürecinde iyi bir gözlemci olması ve çocukların yapmış olduğu çalışmalar hakkında konuşması eğitimin odağı yaratıcılığı besleyerek öğretmenin üründen çok sürece önem verdiğinin göstergesi olmaktadır (Ulutaş ve Ersoy, 2004).

Schirmacher (2006) çocuklarla sanat aktivitelerinde kullanılan üç temel yaklaşımı öğretmen merkezli yaklaşım, çocuk merkezli yaklaşım ve öğretmen rehberliğindeki yaklaşım olarak ele almaktadır.

Öğretmen merkezli yaklaşım: Bu yaklaşımda sanat etkinlikleri önceden belirlenmiş bir çerçeve ve yetişkin yönlendirmesiyle yürütülmektedir. Süreç, öğretmenin zihnindeki ürün tasarımına ulaşmak amacıyla şekillendirilir. Öğrenciye, belirli bir şablonu takip etmesi için talimatlar aktarılırken, çocuğun özgün katkısı asgari düzeyde tutulur.

Öğretmen, üzerinde ağaç taslağı olan bir kâğıt dağıtır. Çocuklara ağacın gövdesini boyaması için kahverengi, ağacın yaprakları için yeşil kullanmaları talimatı verir. Ayrıca kırmızı el işi kağıdından küçük daireler keser ve çocukların bu daireleri ağacın yeşil kısmına yapıştırmalarını ister. Tamamlanan elma ağaçlarının hepsi birbirinin neredeyse aynısı görünür. Bu yaklaşımda çocuklardan kalıplaşmış işleri tamamlamaları veya yetişkin modellerini kopyalamalarını istenmekte, çocuğun estetik algısı ve özgün ifade yeteneği kısıtlanmaktadır.

Çocuk merkezli yaklaşım: Öğretmen merkezli yaklaşımın tam aksine, yapılandırılmamış ve tamamen çocuk merkezli olan bir yaklaşım mevcuttur. Bu yaklaşımda öğretmen, çocuklara boş kağıtlar dağıtarak onları dilediklerini yapmakta özgür bırakabilir veya sanat merkezlerini kullanmaya teşvik edebilir. Çocukların sürece katılımı ve seçim şansı oldukça yüksektir; yapılandırma ise asgari düzeydedir. Bazı çocuklar, ifade etmek istedikleri zengin bir fikir birikimine sahip oldukları veya sanat merkezindeki sınırsız olanakları fark edebildikleri için bu yaklaşımla oldukça başarılı olurlar.

Ancak pek çok çocuk bu yaklaşım karşısında kendisini huzursuz hissedebilmektedir. Yapılandırmanın çok az olması, bazı çocukların her öğretmenden belirli bir rehberlik veya fikir önerisi beklемelerine yol açar. Bu müdahaleci olmayan yaklaşımın temelinde, çocukların sanat adına yaptığı her şeyin değerli olduğu ve öğretmenin sürece dahil olmasının yaratıcılığı körelteceği inancı yatar. Öğretmenin bu yaklaşımda rolü sadece çevreyi düzenlemekle sınırlıdır, çocukların öğrenmesine aracılık edecek veya bu süreci destekleyecek fikir ya da yöntem önerileri bu yaklaşımla içinde yer almaz.

Öğretmen rehberliğinde yaklaşım: Öğretmen rehberliğindeki yaklaşım, çocuk merkezli ve öğretmen merkezli yaklaşımların en iyi yönlerini içinde barındırır. Öğretmen bu yaklaşımda kolaylaştırıcı rolünü üstlenmektedir. Öğretmenin kolaylaştırıcı rehber rolü aşağıda örneklerle belirtilmiştir.

Öğretmen temayı belirler: "Çocuklar, yaza çok az kaldı. Bugün bize bu mevsimi hatırlatan bir resim yapacağız" ifadesinde öğretmen temayı vermiş olsa da ortaya çıkacak ürün belirli bir kalıba sokulmaz. Çocuk yaz mevsiminin onlar için ne ifade ettiğini kendi düşünceleri ve yorumlarıyla istedikleri malzemeleri kullanarak (boya, kil, artık malzemeler vb.) anlatır.

Öğretmen sanat merkezine yeni materyaller dahil eder: "Bugün şövalelerin ve etkinlik masasının yakınına bazı makaralar ve düğmeler koydum. Bu malzemeleri sanat etkinliklerinde nasıl kullanılabileceğinizi düşünmenizi istiyorum. Farklı kullanım yollarını deneyin." Sanat etkinlikleri süresince çocuklar makara kullanarak baskı, düğmelerle kolaj çalışması yapabilir.

Öğretmen mevcut bir etkinliği genişletir, yeni bir teknik önerir: "Uzun saplı fırçalarla boyama yapmaktan ne kadar keyif aldığınızı fark ettim. Dışarıda bu küçük ağaç dallarını buldum ve onları şövalelerin oraya bırakıyorum. Bakalım bunları boyama yapmak için kullanabilecek miyiz?" veya "Kağıdınızı önce ıslatarak sulu boya yapmanın başka bir yolunu size göstermeme izin verin." ya da "Kağıt torbadan yaptığın kuklanla ne kadar eğlendiğini görüyorum. İstersen, sana kumaştan nasıl kukla dikebileceğini gösterebilirim..."

Öğretmen bir problem ortaya koyar: "Bakalım bu kâğıttan kaç farklı şekil kesebiliriz?" veya "Sadece bu dondurma çubuklarını ve paket lastiklerini kullanarak ayakta durabilen nasıl bir şey inşa edebiliriz?" ya da, "Eğer doğadaki renkleri kullanmak isteseydik; bu çamur, çimen veya çiçek yapraklarıyla kâğıda nasıl renk verebilirdik?" gibi etkinliklerle çocuğu "Ne çizeceğim?" kaygısından kurtarıp "Bununla neler yapabilirim?" heyecanına odaklar. Öğretmen bu tarz etkinliklerle çocuğun merak yolculuğunda bir yol arkadaşı olmakla kalmaz aynı zamanda onu problem çözmeyi teşvik eder.

Öğretmen sanatı müfredat içinde yer alan diğer etkinliklerle bütünleştirir: “Resminde sanki büyük bir heyecan var gibi görünüyor. Bana bunun hikayesini anlatarak paylaşmak ister misin?” veya “Yaptığın bu manzara resminde renkler çok canlı. Eğer bu resmin içine girebilseydik, orada hangi sesleri duyardık ve hangi kokuları alırdık? Bu duyuları anlatan çok kısa bir yazı hazırlar mısın?” “Boyadığın şu köpek çok mutlu görünüyor, haydi birlikte onun hakkında bir şiir yazalım.” şeklinde öğretmenin yaklaşımı çocukta tek bir beceriyi değil, bilişsel, duysal ve sosyal gelişim alanlarının birleştiği çok boyutlu bir yapıyı destekler.

Bir yetişkinin, çocuklara anlamlı sanat deneyimleri sunmak için yetenekli bir sanatçı olması gerekmez; ancak yaratıcılığı ve keşfi teşvik edebilir, yönlendirebilir ve model olabilir.

SONUÇ

Sanat odaklı deneyimler, çocukların fiziksel kapasitelerini destekler. Boya kalemi kullanımı, makasla kesme çalışmaları veya takı tasarımı gibi etkinlikler ince motor becerilerini güçlendirirken; ritmik danslar kaba motor becerilerinin gelişimine katkı sağlar. Bu süreçte çocuk, hem bedensel sınırlarını keşfeder hem de kendi vücudu üzerindeki kontrolünü geliştirerek çevresiyle daha uyumlu hareket etmeye başlar. Sanatsal süreçlerin akranlar ve yetişkinlerle paylaşılması, sosyal bir öğrenme alanı yaratır. Bu etkileşimler sayesinde çocuklar duygularını sağlıklı bir biçimde ifade etmeyi ve yönetmeyi öğrenir. İş birliği, yardımlaşma ve çevreyle yapıcı bir iletişim kurma becerisi kazanır. Başarma duygusuyla birlikte kendilerini daha yetkin ve özgüvenli bireyler olarak görmeye başlarlar. Çevresindeki kişilerle sanat aracılığıyla sağlıklı ve güvenli bağlar kuran çocuklar, dış dünyayı keşfetme konusunda daha cesur davranırlar. Kendini güvende hisseden çocuğun merak duygusu canlı kalır; bu da onun yaşam boyu sürdürebileceği ilgi alanları geliştirmesine ve öğrenme süreçlerine daha aktif katılmasına zemin hazırlar.

Kaynaklar

- Artut, K. (2009). *Sanat eğitimi: Kuramları ve yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Çakmak, A. ve Geçmiş, H. H. (2014). *Çocukta sanat ve yaratıcılık*. Ankara: Vize Yayıncılık.
- Çakmak, N. (2017). Öğrenci-öğretmen-veli bağlamında sanat eğitimi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Francks, O.R. (1979). Scribbles? Yes they are art. *Young Children*, 34(5): 15-22.
- Kalburan, C. N. (2012). *Erken çocukluk döneminde yaratıcılık ve sanat*. Ankara: Eğiten.
- Kartal, S. (2023). Çocukta sanat eğitimi. T.Yılmaz – B. Işık, (Ed), *Sağlık Bilimleri Alanında Akademik Araştırma ve Derlemeler içinde* (s. 209-220). Ankara: Platanus Yayınevi.
- Nicolopoulou, A., Barbosa de Sa, A., Ilgaz, H., & Brockmeyer, C. (2009). Using the transformative power of play to educate hearts and minds: From Vygotsky to Vivian Paley and beyond. *Mind, Culture, and Activity*, 17, 42-58.
- Saefurrohman, N. (2024). The role of art education in developing creativity and expression in early childhood. *Journal of Pedagogy: Journal of Education*, 1(3): 95-102.
- Penn State Extension. (2023). Art – an opportunity to develop children’s skills. <https://extension.psu.edu/programs/betterkidcare> Erişim Tarihi: 27 Mart 2026.
- Pulu, F. B. K., Lola, T. K., Sawe, M. S., Ede, A. P., Jodo, D. J., Wea, Y. K., ... & Fono, Y. M. (2023). Penerapan Pendidikan Seni Untuk Meningkatkan Kreativitas Peserta Didik. *Jurnal Citra Pendidikan Anak*, 2(1), 121-128. <https://doi.org/10.38048/Jcpa.V2i1.1617>
- Ritonga, A. M., Syahfitri, A., Siregar, L., & Lesmana, G. (2023). Peran Orang Tua Dalam Mendukung Bimbingan Belajar Anak. *Sublim: Jurnal Pendidikan*, 2(2), 124-134. <https://ummaspul.e-journal.id/sublim>
- Schirrmacher, R. (1986). Talking with young children about their art. *Young Children*, 41(5): 3-7.
- Schirrmacher, R. (2006). Inviting creativity: The teacher's role in art. Erişim: <https://www.communityplaythings.com/resources/articles/child-centered-art-vs-teacher-directed-projects>. Erişim Tarihi: 10.01.2026.
- Ulutaş, İ. ve Bölükbaş, A.F. (2024). Çocuklarda sanat. N. Aral, M. Can Yaşar, M. Sağlam (Ed.), *Sanat ve yaratıcılık içinde* (s.20-49). Ankara: HedefYayınları.
- Ulutaş, İ. ve Ersoy, Ö. (2004). Okul öncesi dönemde sanat eğitimi. *Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi*, 12(1), 1-12.
- Zaidah, V.M. ve Ariyati, T. (2023). The art of growth: Understanding the impact of creative arts on children's development in early education. *The 3rd International Conference of Humanities and Social Science*, Vol 3: 16-19.
- Zheng, Y. (2023). Promoting the personal development of children through art education. *Journal of Contemporary Educational Research*, 7(4): 97-102.

DİZİN

A

Aidiyet, 20–31

- aidiyet duygusu, 20–31
- sosyal aidiyet, 24–30
- manevî aidiyet, 25–31

Aile, 5, 9–19, 20–31, 41–53, 54–70, 71–85, 86–97, 121–141

- aile desteği, 5–6, 20–31, 41–53
- aile eğitimi, 9–19
- aile içi etkileşim, 9–19
- aile içi iletişim, 9–19
- aile katılımı, 9–19, 98–107
- aile politikaları, 41–53
- aile refahı, 41–53
- aile yapısı, 9–19, 54–70
- aile ve çocuk ilişkisi, 9–19, 20–31

Aile eğitim programları, 9–19

Aile girişimciliği, 71–85

- kadın girişimciliği, 71–85
- çocukların rolü, 71–85

Aile politikaları, 41–53

Aile ve toplum, 20–31, 41–53, 54–70

Akran ilişkileri, 2–4, 9–19

Anksiyete, 4, 10, 98–107

Aşırı koruyucu tutum, 9–19

B

Bağlanma, 9–19, 20–31

- güvenli bağlanma, 9–19, 20–31
- güvensiz bağlanma, 10–19
- kaygılı/kararsız bağlanma, 10–19
- kaçınan bağlanma, 10–19
- dezorganize bağlanma, 10–19

Benlik algısı, 2–4, 20–31

Benlik saygısı, 2–4, 20–31

Beytûlmâl, 121–141

Bilişsel gelişim, 1–8, 9–19, 32–40, 98–107

Bilişsel yetersizlik, 98–107, 142–152

Bireysel risk faktörleri, 1–8

Bronfenbrenner'in ekolojik sistem yaklaşımı, 1–8, 20–31

Ç

Çalışan çocuklar, 3–4, 121–141

Çevre bilinci, 32–40

Çevre dostu davranışlar, 32–40

Çevre dostu deneyimler, 32–40

Çevre eğitimi, 32–40

Çevre koruma davranışları, 32–40

Çocuk

- çocuk gelişimi, 1–8, 9–19, 20–31, 32–40, 98–107, 153–160
- çocuk hakları, 1–8, 41–53, 86–97, 121–141
- çocuk koruma, 1–8, 86–97, 121–141
- çocuk refahı, 1–8, 41–53, 98–107, 121–141
- çocuk güvenliği, 86–97
- çocuk mahremiyeti, 86–97
- çocukların sosyal katılımı, 20–31, 98–107
- çocukların güçlendirilmesi, 1–8, 20–31, 41–53
- çocukluk dönemi, 1–8, 9–19, 20–31, 109–120

Çocuk işçiliği, 3–4, 6, 121–141

Çocuk yoksulluğu, 2–4, 41–53, 121–141

Çocuk sanatı, 153–160

Çocukların istihdamı, 142–152

Çocukların korunması, 1–8, 86–97, 121–141

D

Değer aktarımı, 20–31, 32–40

Değer duygusu, 20–31

Değerler eğitimi, 20–31, 41–53

Dezavantajlı çocuklar, 1–8, 20–31, 41–53, 98–107, 121–141

Dezavantajlı çocuk grupları, 3–4, 121–141

Dezavantajlılık, 1–8, 121–141

Destekli istihdam, 142–152

Dijital eşitsizlik, 86–97

Dijital medya, 86–97, 109–120

Dijital mahremiyet, 86–97

Dijital riskler, 86–97, 109–120

Doğa deneyimleri, 32–40

Doğa eğitimi, 32–40

Doğa ile etkileşim, 32–40

E

Ebeveyn desteği, 9–19, 20–31, 32–40

Ebeveyn danışmanlığı, 9–19, 41–53, 98–107

Ebeveyn katılımı, 9–19, 32–40

Ebeveyn-çocuk ilişkisi, 9–19, 20–31, 32–40

Ebeveynlik, 9–19, 20–31, 32–40

Ebeveynlik becerileri, 9–19

Ebeveynlik tutumları, 9–19

– demokratik tutum, 9–19

– otoriter tutum, 9–19

– izin verici tutum, 9–19

– aşırı koruyucu tutum, 9–19

Ekolojik sistem yaklaşımı, 1–8, 20–31

Erken çocukluk, 1–8, 9–19, 32–40

Erken müdahale, 1–8, 9–19, 98–107

Erken tanılama, 98–107

Eğitim fırsat eşitliği, 41–53, 98–107

G

Gelişimsel destek, 1–8, 9–19, 98–107

Gelişimsel yetersizlik, 98–107, 142–152

Göç, 1–8, 20–31, 98–107, 121–141

Göçmen çocuklar, 3–4, 121–141

Güven, 20–31

Güvenli bağlanma, 9–19, 20–31

Güçlü aile, 1–8, 41–53

Güçlü çocuk, 1–8, 20–31

H

Hıdâne (hidâne), 121–141

Hukuki koruma, 86–97, 121–141

İ

İhmal, 1–8, 3–4, 98–107, 109–120, 121–141

İslam hukuku, 54–70, 121–141

İslam hukukunda çocuk, 121–141

İslam hukukunda sosyal koruma, 121–141

İslam'da aile, 54–70

İslam'da kadın, 54–70

İstihdam, 41–53, 71–85, 142–152

İstihdam edilebilirliği, 142–152

İstismar, 1–8, 86–97, 109–120, 121–141

İş koçluğu, 142–152

K

Kadın

– kadın güçlenmesi, 41–53, 54–70, 71–85

– kadın girişimciliği, 71–85

– kadın ve aile, 54–70

– kadın ve çocuk, 41–53, 54–70, 71–85

Kişisel veri, 86–97

Koruyucu aile, 1–8, 9–19, 121–141

Koruyucu faktörler, 1–8, 20–31

Koruyucu hizmetler, 1–8, 41–53, 98–107, 121–141

Koruyucu ve önleyici hizmetler, 1–8, 41–53, 98–107, 121–141

Koruyucu sosyal hizmetler, 1–8, 41–53, 121–141

M

Makul uyarılama, 142–152

Manevî dayanıklılık, 20–31

Manevî değerler, 20–31, 41–53

Manevî eğitim, 20–31

Manevî gelişim, 20–31

Medya, 86–97, 109–120

Mülteci çocuklar, 3–4, 98–107, 121–141

N

Nafaka, 121–141

Nörobiyolojik gelişim, 1–8, 9–19

O

Okul öncesi eğitim, 9–19, 41–53

Otizm spektrum bozukluğu, 98–107, 142–152

Oyun, 9–19, 20–31, 153–160

Ö

Öğretmen rehberliğinde yaklaşım, 153–160

Özel gereksinimli çocuklar, 98–107

Özel eğitim, 98–107, 142–152

Özgüven, 9–19, 20–31, 153–160

P

Psikolojik dayanıklılık, 1–8, 20–31, 98–107, 109–120

Psikolojik iyi oluş, 9–19, 20–31, 98–107

Psikolojik sağlamlık, 1–8, 20–31, 98–107, 109–120

Psikososyal gelişim, 1–8, 9–19, 20–31, 98–107, 109–120

Psikososyal destek, 1–8, 20–31, 41–53, 98–107, 121–141

Psikososyal uyum, 1–8, 9–19, 20–31, 98–107

R

Recâ, 20–31

Risk faktörleri, 1–8

Rıza, 20–31

S

Sanat eğitimi, 153–160

Sanat etkinlikleri, 153–160

Sanatsal ifade, 153–160

Sharenting, 86–97

Sosyal destek, 1–8, 20–31, 41–53, 98–107, 121–141

Sosyal dışlanma, 1–8, 20–31, 41–53, 98–107

Sosyal hareketlilik, 41–53

Sosyal katılım, 20–31, 32–40, 98–107

Sosyal koruma, 41–53, 121–141

Sosyal politika, 1–8, 41–53, 86–97, 98–107, 121–141

Sosyal uyum, 1–8, 9–19, 20–31, 98–107

Sokakta yaşayan çocuklar, 3–4

Suçta sürüklenen çocuklar, 3–4, 121–141

Sürdürülebilir kalkınma, 5–6, 32–40, 41–53, 142–152

Ş

Şartlı eğitim yardımları, 41–53

Şehit çocukları, 20–31

Şiddet, 1–8, 41–53, 54–70, 86–97, 109–120, 121–141

T

Tasavvuf, 20–31

Tasavvuf pedagojisi, 20–31

Tevekkül, 20–31

Toplumsal bütünleşme, 41–53

Toplumsal cinsiyet, 1–8, 54–70, 71–85

Travma, 1–8, 20–31, 98–107, 109–120, 121–141

Tutumsal engeller, 142–152

U

Umut, 20–31

Umut kuramı, 20–31

Uyum, 9–19, 20–31, 98–107

V

Velâyet, 121–141

Vesâyet, 121–141

Y

Yapay zekâ, 98–107

Yaratıcılık, 153–160

Yetim çocuklar, 121–141

Yoksulluk, 1–8, 20–31, 41–53, 98–107, 121–141, 142–152

Z

Zehirlenen çocukluk, 109–120

Zihinsel yetersizlik, 98–107, 142–152

KİŞİ DİZİNİ

Kitabınızda ayrıca **kişi dizini** bulunması da bence çok iyi olur. Özellikle 3. bölümde psikoloji ve tasavvuf literatürü yoğun kullanıldığı için bu bölüm okuyucu açısından yararlı olacaktır.

A

Abderrahmane, Taha, 20–31
Ainsworth, Mary, 9–19

B

Bandura, Albert, 9–19
Beck, Aaron, 25–27
Bowlby, John, 9–19
Bronfenbrenner, Urie, 1–8, 20–31
Bury, 22–27

D

Dufault, 20–31

E

Erikson, Erik, 20–31

K

Kohut, Heinz, 9–19

L

Larsen, 28–31

M

Menninger, Karl, 22–31
Muhâsibî, 21–31

N

Nowotny, 28–31

P

Piaget, Jean, 32–40

S

Scioli, Anthony, 20–31
Seligman, Martin, 20–31
Snyder, C. R., 20–31
Stotland, 22–23

V

Vygotsky, Lev, 32–40

KURUM VE KURULUŞ DİZİNİ

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 5–8, 41–53, 98–107, 121–141

Birleşmiş Milletler, 1–8, 86–97, 121–141

Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF), 1–8, 121–141

Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO), 1–8

Kırıkkale Valiliği, V

Kadın Dayanışma ve Destekleme Derneği, IV–V

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 41–53